

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvāna Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each...	Rs.
Āśvalayana Gṛīhya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	..
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	..
Āitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	..
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I	..
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	..
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I	..
Bhāmati, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	..
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each	..
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each	..
Bṛihad Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	..
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	..
Chaturvarga Chintāmani, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—9, @ /10/ each Fasc.	..
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	..
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..
Gopātha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	..
Gopāla Tāpanī, (Sans.) Fasc. I	..
Gobhiliya Gṛīhya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each	..
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each	..
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each	..
Kathā Saṁt Sāgara, (English) Fasc. I—XI @ 1/ each	..
Lalitā Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	..
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	..
Maṭṭi Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	..
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	..
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	..

(Continued on third page of cover.)

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES,

Nos. 494, 506, 508, 517, 526 and 538.

(13)

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

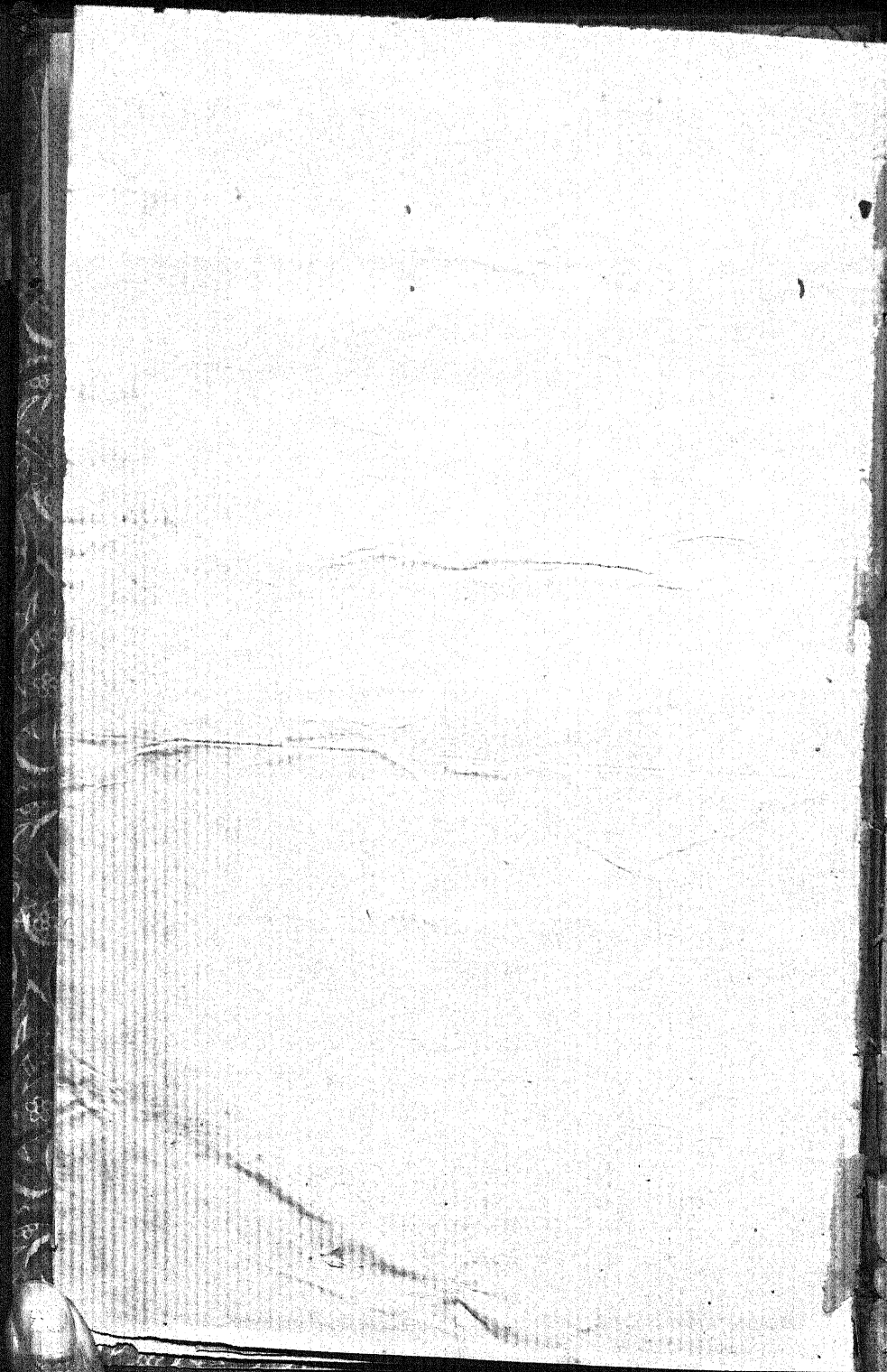
EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SĀMASRAMI.

VOL. II.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,
1885.

विषया एव द्रष्टव्याः । तद्यथा,—य एवात्कटिक उरसा वा गच्छति, स
एव कसतीत्युच्यते ; नेतरो य ऊर्द्धो गच्छति । तथा च,—य एव*
निखेन प्रदेशेन कश्चिदचेतनो लोष्टादिरन्यो † वा चेतनः पुरुषादिः
अक्रामकारेण गच्छति, स एव लोटत इत्युच्यते ‡ ; नान्यः ।
तथा च,—यदेव द्रवद्रव्यं किञ्चित् संवति, तदेव स्रोतत इत्युच्यते ;
नान्यत् । एवं गच्छतिकर्मणा मेकार्थत्वेऽपि सति प्रसिद्धे सामर्थ्याद् ॥
गमनविशेषेषु यथार्थं विनिवेशो द्रष्टव्यः । देशान्तरप्राप्तिस्तु चक्षु-
पूर्विका, सर्वेषां समानं कार्यम् ; इत्यत एकार्थत्वं मेघा सुक्तम् ॥ ।
सामान्यशब्दाश्च क्वचिद् विशेषवाचिनो भवन्ति, विशेषशब्दाश्च क्वचित्
सामान्यवाचिनः ; तदप्युपेक्षितव्यम् ॥

एकार्थं मनेन समासतो नैघण्टुकं प्रकरणं मनुसूतम् ; “अथ” इदानीं
यद्वाक्यान्तव्यं ॥, तत् समासतः प्रतिज्ञायते ।—“यानि अनेकार्थानि
एकशब्दानि” पुरस्तात् समासतः सूचितानि, एतावता मर्याना मिद
मभिधानं मित्येवम् ; “तानि”, “अतः” परम् “अनुक्रमिव्यासः”
व्याख्येत्यभिसम्बन्धः । किञ्चक्षणा पुनरिह व्याख्या ? इति । तदुच्यते ;—

“तत्त्वं पर्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि ।

निगमो निर्णयश्चेति व्याख्येयं नैगमे पदे ॥”

* “स एव” क, ख ।

† “लोष्टादिरन्यो” ग ।

‡ “लोठत इत्युच्यते” ग ।

§ “सति प्रसिद्धिसामर्थ्याद्” ग ।

॥ १ भा० २२६—२५० पृ० १४ ख० ।

॥ “यद्वाक्यान्तव्यं” क, ख ।

यान्येतानि दद्यत्कूपारादीनि पदानि * अनेकैरर्थैरुपदधा-
दानदहनहिंसादिभिरर्थवन्ति, यानि चैतान्यर्थजातान्युपदधादानदहन-
हिंसादीनि, एकशब्दवाच्यानि; तान्येव भितरेतरविशेषणविशेष्य-
भावलक्षणोपलक्षितानि, एकप्रकरणता सुपगतानि; एवम्प्रकारया
एकपदिकप्रकरणव्याख्यया † ‘अनुक्रमिव्याम;’ वर्णयिव्याम;‡। अचा-
र्यस्याप्रतीयमानस्य पर्यायाभिधानेन विभज्य प्रतिपादनं व्याख्या;
शब्दस्यापि व्युत्पादनं व्याख्या । एव मेते द्वे व्याख्ये । तयोरर्थपरि-
ज्ञान मेकस्याः कार्यम्; शब्दपरिज्ञान मेकस्याः । तदेतदुभय मध्ये-
कैकस्मिन् नैगमे पदे यथासम्भवं व्याख्यास्यते ॥

आह;— कि मनेकार्थान्येव केवलानि अस्मिन् प्रकरणे व्याख्या-
यन्ते? नेत्युच्यते;—“अनवगतसंस्कारांश्च निगमान्”। ‘अनवगत-
संस्कारान्’ अविज्ञातसंस्कारानित्यर्थः । येषां प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारो
न साक्येन ज्ञायते ॥, तांश्च निगमान् अत्रैव ¶ व्याख्यास्यामः ।
पूर्वाणि चानेकार्थानि अनवगतसंस्कारांश्चेति च-शब्दः ॥

तदेतदेवम्प्रकारं प्रकरणं यत्रैतदुभयं व्याख्यायते, “तद्”
“एकपदिकम्” “इति” अनेन नाम्ना अन्येऽप्याचार्याः “आच-

* “दद्यते” १भा० २८९ ४० (२८) । “कूपारास्त” १भा० २८७ ४० (२२) ।
अदिशब्दः प्रकारार्थः । तथा च “जहा” — प्रकृतौनि, “वृत्तौपद्” — इत्यनेन
(१भा० २८८—४५८ ४०) बोध्यम् ।

† “एकपदिकं प्रकरणव्याख्यया” क, ख ।

‡ “वर्णयिव्याम इत्यर्थः” ग ।

§ १४९ ४० २ पं० “ऽ” टीका च द्रष्टव्या ।

॥ “ज्ञापितः” ग ।

¶ “तत्रैव” क, ख ।

१॥ हीय मस्मिन् प्रकरणे सज्ज्ञेत्यभिप्रायः । पूर्व-
प्रः पदानां विरचना मपेक्ष्यैतदैकपदिकं सुच्यते ;
व पदं समाप्तात् । तद्यथा,—“जहा, निधा”
यः । यत्र पुनः कचिदनेकान्यपि समाप्तातानि ;
ता देवाच्चा कृपा”१, “सोमो अन्ताः”॥—इत्येवमादौ नि,
जनं वक्ष्यामः ॥

दिपि; सौम्योऽह

दसाह्वयार्थो-

तौ ह्येतस्मिन्

दसाह्वयेऽपि

हन्तेरेतद्रूप

२॥ रणार्थं सज्ज्ञेयतः प्रतिज्ञाय क्रमेण वर्णवृत्तिना च प्रथमं
तदुपादीयते ;—“जहा^(१)”—इति ॥ । आह ;—कि
संस्कार सुतानेकार्थम् ? उच्यते ;—स च जहेत्यनेना-
मारेणोक्तो भवति । अत्र हन्तेर्जहातेश्च सन्देह इति भाव्य-
तं “जघानेत्यर्थः”—इति । आह ;—कुतः पुनर्विशेषाव-
न्तेरेवाच रूपम्, न पुनर्जहातेः ? इति । उच्यते ;—निग-
१ ॥

विसरप्राप्तं

तथ इति

निधा पाश्या

यो वा

ज- शब्दौ

ति; जी-

ज्ञा वा,

मातर्ति ।

विशेषे-

पते ।;

नु मर्या अमिथितः सखा सखाय मब्रवीत् । जहा
सदीषते । मर्या इति मनुष्यनाम मर्यादाभि-

“इत्याचक्षते” क, ख ।

“अत्र ह्येकैकं” ग ।

इन्द्र ४० ४ ख० १, २, ३ ख० ।

१भा० ४२४४० ४ ख० २ ख० (२९) किञ्च ४२५ ४० (२९) । परस्ताच्च १, २, ४ ।

१भा० ४०२ ४० ४ ख० २ ख० (२२) किञ्च ४०७ ४० (२३) । परस्ताच्च ५, १, २ ।

वर्णवृत्तिकारा इति यावत् ।

** “वर्णवृत्तिना च यत्पदं” क, ख ।

॥ १भा० इन्द्र ४० ४ ख० १ ख० (१) ।

३७२

चान्ये
दानदहन
हिंसादि
भावल
ऐक्या
र्थस्या
शब्द
ज्ञान
कैव

धानं वा स्वान्मर्यादा (मर्यादादीयते
मर्यादिनोर्विभागो मेधतिराक्रोशकर्मा
क महं जातु कोऽस्मद्भूतः पलायते
भवति यन्निधीयते पाश्या पाशसमूहः प
तेर्विपाशनात् ॥ २ ॥

कतमः पुनरसौ निगमः ? इत्याह;—“को नु मर्य
६, ३, ४८, २)”—इति । त्रिशोकस्थेय मार्षम् । गायत्री
महदुच्ये त्वचाग्रीतिषु श्रूयते । अस्मा मृचि जहेत्यस्य
त्तरपदाविरोधा-प्रकरणशब्दसारूप्यार्थोपपत्तिभिः संस्कार
मति इन्तरेव विशेषणार्थावतिष्ठते, न जहाते । कथ
प्रष्टुः—‘मा’ ‘नः’ ‘एकस्मिन् आगमि’ ‘वधीः’ हे
‘मा’ ‘दयोः’ आगमोः वधीः । ‘उत’ अपि च ‘त्रिषु’ आ
मा वधीः । ‘भूरिषु’ अपि अपराधेषु ‘मा वधीः’ इति ।
स्मिन् प्रकरणे ब्रवीति “को नु मर्याः”—इति । हे ‘मर्याः’ म
युशानेव तावत् पृच्छामि,—‘अमिथितः’ अनाकुष्टः, परस्पर
किञ्चिदनुक्तः, अपि च ‘सखा’ समानस्थानः, ‘सखायम्’ एव स
स्थान मेव सन्तम् (यथा भवता महं यज्ञे समानस्थानः
सन्तम्) ‘अब्रवीत्’ । को न्वेव साह ? ‘अमिथितः’ अनाकुष्टो ब्रू

* नैतद्विर्वचनं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† “पूर्वोत्तरपदाविरोधः” क, ख ।

‡ “मा न एकस्मिन् आगमि मा दयोः त्रिषु । वधीर्मा प्रष्टु भूरिषु ॥”
३, ४८, ४ ।

यूय मनाहताः सन्तो मां ब्रूत मा वधीरिति ।
 रोषते" । अपापकशब्दोऽत्र भाष्यकारेणाध्याहृतः
 अर्थोपद्योतनार्थम्;—“अपापकं” सन्तं “क मंहं”
 पापं “जातु” कदाचिदित्यर्थः । “अपापकं”, “कम्”,
 “तु”—इति सर्वं मेतत् अध्याहृतं भाष्यकारेण, ‘जहा’-
 काञ्चीकरणार्थं मधस्तादुपरिष्ठाच्च * ; एवं हि जहा-
 माप्तार्थो भवति । न कदाचिदपि कश्चिदपापको मया
 अपापकारिणन्तु हन्मीत्यभिप्रायः । ते यूय मपापा
 भूयास्तु, न वो हनिष्यामि । यत् पुनरेतदुक्तं भवद्भिः
 पापगस्तु मास्तान् वधीः (३७४ पृ० १३ पं०),—इति; कस्य
 कारी न हन्यते? या पुरोडाश मवल्लिह्यात्, न च कस्य चित्को (वसरप्राप्तं
 चिदपि श्रुता स्यात्; सर्वं वा असमञ्जसं मेव स्यात्, यदि स्यात् इति
 कारिणो न हन्तेरन्; अथ मनुष्यानपापानपि त्वं हन्त्येवेति । येषां पापश्रा
 ब्रूमः;—“क”, “अस्मत्” अस्मत्तः अपापकारी सन् “भीतः” यो वा
 रोषते “पलायते” इत्यर्थः; न कश्चिदप्यपापकारी मत्तः उद्विज- शब्दौ
 मानः पलायते; स हि शुद्धेन चेतसा अभिमुख एव मा मभ्येति; गी-
 य एव तु पापकारी भवति, स एवात्मापराधशङ्कितया बुद्ध्या मा,
 अस्मत्तो भीतः पलायते इत्यभिप्रायः । अत्रापि कोऽस्मदित्येतस्मात्
 पदं नोगात् ईषतेर्गमनमात्रसामान्यवाचिनः † सतो गमनविशेषे—
 पलायनेऽवस्थानम् । यो हि यस्माद् बिभेति, स तस्मात् पलायते ।;

* ‘भाष्यकारेण’ भगवता शाल्लेनेत्यर्थः । ३७४ पृ० १, २ पं० द्रष्टव्ये ।
 † १ भा० २५० पृ० (७०) ।

३७२

भौतशब्दस्याप्याहृतः ? न ह्यभौतः कश्चित् पलायते
सार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“मर्या इति” मनुष्य-
इहापि चैतत् “मनुष्यनाम” एव । तस्योक्ता युष्म-
मनुष्यो मरणधर्मा” इति † । अथ “वा” “मर्यादाभिध-
“स्यात्”, न मनुष्यनाम । यदा मर्यादाभिधान मेतदा-
तदैवमर्थवत्तास्य योजयितव्या ;—“मर्यादा, मर्यादादीद्यते-
एषा मर्यादा,— यतो धर्मज्ञाः सन्तो यूय मनाहता न
असदभियोगं सखायः सन्तो मम सखुर्दत्त मा वधी-
नैतत्राय मित्यभिप्रायः । “मर्यादा, मर्यादिनोर्विभागः” । स-
या भूमिरुपचीणा, सा मर्येत्युच्यते (विषयान्त इत्यर्थः) ; आदि-
विषयस्योपक्रमश्चोच्यते । संश्रितायाश्च ॥ भूमेरादेश्च विभागका-
यन्ते वा भूमिः, सा मर्यादेत्युच्यते । “मेयतिराक्रोशकर्म” । च-
संस् पत्योऽस्य मभिमेयतीति प्रसिद्ध मन्मथे मेयतेराक्रोशकर्मत्व-
न लोकोऽपि च शालो ॥ मेयनक इत्युच्यते ; स ह्यभौत्वा माक्रुष्यत
पु आक्रोशति च सः ॥

“अपापकम्”—इत्यस्य भाव्यपदस्यापरो व्याख्यामार्गः ;—को न्वेवं
ब्रूयादपापकं सन्तं मा वधी रिति ? जघान क महं जातु पापक

* १भा० १८० ४० (११)

† पुराणान् २११ ४० ८ पं० ।

‡ क-ख-नाम-वृत्तिपुस्तकयोश्च नाख्येतन्निरुक्तमन् ।

§ “मृता” ग ।

॥ “सतायाश्च” ग, रोषसङ्गृहीते च ।

॥ “सालो” ग । खलमयेखितो धान्यमहं नाय प्रेषितो गवादिबन्धनदण्डः ।

[पूर्वषट्कम्,

पचते ॥ इत्येष सम-

पामसु पठितम् *,

पत्तिः ;—“मर्यो

पानम्” एव अत्र

भिप्रेतं भवति,

ते” । का नु

अनाकुष्टाश्च

इति ;

मिश्रिता ?

रन्यस्य

रितिणी

पक्षः

म ।

मति,

म

य

य

य

य

य

तः पलायते ? न कश्चिदपि ; सौम्योऽह
बन्धादिन्द्र * एवायम् । ॥

त्र प्रकरणपूर्वोत्तरपदाविरोधशब्दसारूप्यार्थो-
णार्थोऽवतिष्ठते, न जहाते ; जहातौ ह्येतस्मिन्
वृत्तान्तराणि च पदानि विरुद्धान्ते शब्दसारूप्येऽपि
जहातेरवकाशोऽस्ति, पारिशेष्यात् हन्तेरेतद्रूप

मनवानवगतसंस्कारेषु योज्यम् ॥

—इति । एतत् पद मनवगतसंस्कारावसरप्राप्ते
पदिकव्याख्याधर्मेण प्रकृतानुवृत्त्या स व्याख्यातव्य इति
प्रयनिगमनिर्वचनानुक्रमप्रवृत्त्या ब्रूमः ;—“निधा पाश्या
पर्यायेण तत्त्ववचनम् । यो वालमयः स्त्रायुमयो वा
पक्षिग्रहणार्थः, स पाश्यात्युच्यते । अधुना द्वावप्येतौ शब्दौ
धा-शब्दं पाश्या-शब्दश्च ।—“यत्” यस्मात् इयं “निधी-
चैर्धार्यते पक्षिग्रहणार्थम् । तस्मात् निधि रिति प्राप्ता,
वा । सेय मेवं प्राप्ता सती निधेत्यनवगतसंस्कारेणोच्यते ।
व्दं पर्यायाभिधानप्रसक्तं निर्ववीति प्रत्ययोत्पादनार्थम् ;—
पाशसमूहः” इति । पदान्निष्कृष्य तद्धितार्थो निरुक्तः ;
पदार्थं निर्ववीति ;—“पाशः पाशयतेर्विपाशनात्” ; तेन हि
मतिशयेन वा पाशयते बध्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

“या च का च बलवति रिन्द्रकर्मैव तत्”—इति द० का० ७, २, २ ।
ग-पुस्तके तु एतदनन्तरं “विशोकस्याद्यस्येय मापम्”—इत्यधिकम् ।
१भा० ३८६ ३० ६ पं० ।

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा कृपयो ना-
 धमानाः । अप ध्वान्त मूर्णुहि पूर्वि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मा-
 न्निधयेव ब्रह्मान् । वयो वेबल्लवचनं (सुपर्णाः*) सुपतना
 आदित्यरश्मय उपसेदुरिन्द्रं याचमाना अपोर्णुह्या-
 ध्वस्तं चक्षुश्चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा पूर्वि पूरय देहोति वा
 मुच्चास्मान् पार्श्वैरिव ब्रह्मान् पार्श्वतः श्रौणितः शिता-
 मृतः पार्श्वं पशुमय† मङ्गं भवति पशु‡ स्पृशतेः संस्पृष्टा
 पृष्ठदेशं पृष्ठं स्पृशतेः संस्पृष्ट मङ्गैरङ्ग मङ्गना§ दच्चनाद्वा
 श्रौणिः श्रौणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रौणिश्चलतीव गच्छते
 दोः शिताम भवति दोर्द्रवतेर्योनिः शितामेति शाक-
 पूर्णिविषितो भवति श्यामतो यकृत् इति तैटोकिः
 श्यामं श्यायतेर्यकृद् यथा कथा च कृत्यते ॥ शितिमां-
 सतो मेदस्त इति गालवः शितिः श्यतेर्मांसं माननं वा
 मानसं वा मनोऽस्मिन्त्सीदतीति वा मेदो मेद्यतेः ॥ ३ ॥

अधुना यस्मिन् मन्त्रे निधा-शब्दः पाशसमूहवाची, त मानीय
 ब्रवीति ; निधाशब्दनिगमार्थम् । कतमः पुनरसौ मन्त्रः ? इत्याह ;
 —“वयः सुपर्णा” इति ॥ शाक्त्यस्य गौरिवीतेरिद्य मार्षम् ।

* नास्तेतत् पदम् क ख ग पुस्तकेषु ।

† “परश्मय” क, ख, ग, ड ।

‡ “परश्म” क, ख ।

§ “मङ्गना” क, ख, ग ।

॥ “कृत्यते” क, ड ।

॥ क० सं० द, ह, ङ, ए ।

त्रिष्टुप् । अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्तस्य परिधानीयैषा निविद्वाननीये
 सूक्ते । 'वयः' "आदित्यरश्मयः" । "वेतेः" * गत्यर्थस्य (अदा० प०)
 नामीभूतस्य "बज्रवचनम्"; विः, वी, वयः इति । 'सुपर्णाः' "सुप-
 तनाः" एत एव "उपसेदुः" । उपसीदन्ति व्युष्टायां रात्रावहन्य-
 हनि । क सुपसेदुः ? 'इन्द्रम्' आदित्यम् । 'प्रियमेधाः' प्रिययज्ञाः ।
 त एव यज्ञसहचारित्वात्; उद्गतेषूदितेषु हि तेषु यज्ञास्तायन्ते ।
 'क्षयः' त एव, अर्घणात् †; प्रकाशकत्वात् । 'नाधमानाः' ‡ त
 आदित्य सुपसेदुः ‡ । क मर्थं "याचमानाः"? इति । "अपोर्नुहि"
 अपावृणु जनाना मेतत् 'ध्वान्तम्' "आध्वस्तम्", आच्छादितं
 तमसा । 'चक्षुः' 'पूर्द्धि' 'पूरय'; युष्मदननुगृहीत मसफल मिवै-
 तेषां जनाना मेतच्चक्षुः §, तत् पूर्द्धि, सफलं कुर्वित्यर्थः । अथवा
 'पूर्द्धि' 'देहि' इति । यदुक्तं स्यात् अस्तं हि गच्छता त्वया एतेषां
 जनाना माप्त मिव ॥ यच्चक्षुः, तत् पुनरुद्यंस्त्व मेतेभ्यो ॥ जनेभ्यो
 देहि । कथं च पुनर्देहि ? 'मुमुग्धि अस्मान्' "मुञ्चास्मान्" "निधया"
 "पाशैः" पाशसमूहेन पक्षिणः "इव" एतस्मिन् मण्डले "बद्धान्" ।
 यावदेतन्नावदशेषं तमो नाशयित्वा एतेषां जनाना मेतच्चतुर्दशः, सफलं
 वा कुर्मः । एवं ह्येतत् त्वयैव दत्तं भविष्यतीत्यभिप्रायः । एत मर्थं
 याचमाना उपसेदुः ॥

* मूलपाठस्तु "वेः" इत्येव ।

† "क्षयणात्" ग ।

‡ "नाधमानास्त सुपसेदुः" क ।

§ "यच्चक्षुः" क, ख ।

॥ "जनाना मिव" रोथ-मु० पाठः ।

॥ "तदुद्यंस्त्व मेतेभ्यो" क, ख । "तदुद्यन्नेतेभ्यो" रोथ-मु० पाठः ।

व
धमा
न्निध
आनि
ध्वस्त
मुच्च
मृत
पृष्ठ
श्री
दे
पूणि
श्य
सते
मा
ब्रवी

“चतुः”, “स्यातेर्वा” दर्शनार्थस्य; “चष्टेर्वा” दर्शनार्थस्यैव ।
एव मेतस्मिन् मन्त्रे ‘सुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान्’—इत्येतेषां पदानां
मध्ये वर्तमानस्य तृतीयान्तस्य निधा-शब्दस्य पाशसमूहादन्यः कोऽर्थः
स्यात्?—‘सुमुग्धि’, ‘बद्धान्’—इत्येतौ शब्दौ येन बद्धाः, यस्माच्च
सुच्यन्ते, तदर्थ्याभिधायिनं शब्दं माकाङ्क्षतः । तत्रैवं सति वर मवि-
द्यमानस्याध्याहाराद् विद्यमानस्य, निधाशब्दस्य, अनयोः शब्दयोर्मध्ये
वर्तमानस्य, आकाङ्क्षितार्थाभिधायकत्वकल्पना इति निधाशब्दः
पाशसमूहाभिधायित्वेऽवतिष्ठते; इतरथा ह्ययं मितरैः पदैरसम्बन्ध-
मानोऽनर्थक एव स्यात् । तस्मादेवं सर्वत्रानवगतमस्काराणां मसि-
द्धार्थानां पदानां सामर्थ्यादाकाङ्क्षितरूप एवार्थेऽवस्थानं भवति;
तदुपपाद्यं सर्वत्र; ग्रन्थातिगौरवमयान्तु सङ्क्षेपतोऽत्र दर्शयिष्यामः ॥

“शिताम्^(१)”—इति * । एतदनवगतम् । अनुपन्यस्यैव पदम्,
अभिधेयं चानुक्तैव निगम मेव प्रथमं पठत्याचार्यः । विप्रतिपत्त्या-
नेकार्थत्व मस्येति । “पार्श्वतः श्रौणितः शितामृतः”—इति निगमः
(य० मा० सं० २१, ४३) । पशुहविषः प्रैषेऽयं मन्त्रशेषः । कतमः
पुनरसौ प्रैषः? “हेता यच्चद्रिद्राग्री”—इति † । सर्व एव गद्यः ।
वामदेवस्वार्थम् । मैत्रावरुणो ब्रवीति । ‘हेता यच्चत्’ हेता यज-

* १ भा० ३८९ प्र० ९ पं० ।

† “हेता यच्चद्रिद्राग्री ऋगस्य हविष आता मय मङ्गुतो मेदु उद्धृतम्पुरा देवोभ्यः
पुरा पौरुषेया मभो वक्ता नूनं वासे अत्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां
मतद्रिद्राणा मग्निस्वासानां पौर्वोपवसनानां पार्श्वतः श्रौणितः शितामृत उत्सादतो-
ऽङ्गदहादवसानां करत एवाग्निना जुषेतां हविर्हेतुर्धेज् ॥” य० मा० सं०
२१, ४२ ।

वित्यर्थः । तेन चेज्यमानौ 'इन्द्राग्नी', * अस्मात् 'हविषः' पश्चाद्यान्
 'मध्यतः' यदेतत् 'भेदः' 'उद्धृतम्', अस्यां सुच्यां हितम् । तस्मान्भेदः
 पर्यस्यति, अपयति, वेधा भेदः करोतीति ह्युक्तम् । एतन्भेदः 'अद्य'
 एतस्मिन्नहनि सद्यः उद्धृतम् 'आत्ताम्' भक्षयेताम् । 'पुरा द्वेषोभ्यः'
 हविर्मथिभ्यः पिशाचादिभ्यः । 'पुरा पौरुषेय्या गृभः' अर्वागिडाव-
 दानात्† : इडा हि ‡ पुरुषार्थं गृह्यते, प्राक् तस्माद् ग्रहणात् ।
 'इन्द्राग्नी' 'घस्तां' भक्षयेतां, 'नूनं' निश्चयेत् । एतस्मिन् 'घासे'
 घसनकाले, भक्षणकाले प्राप्ते 'अज्जाणाम्' अनभिभूतानां रक्षोभिः
 आदरेण प्रतिविशिष्टैर्मनैः संवृत्तानाम् § । अथ वा 'घासेअज्जा-
 णाम्' इत्येकं पदम् ॥ । तदाय मर्थः ;— घासे हि सति पशवो न
 जीर्यन्त इति 'घासेअज्जाः' । 'यवसप्रथमानां' यवसः अशनम्,
 तस्य अनेकप्रकारस्य श्रेष्ठत्वादेतान्येव देवतप्रथये प्रथमानि ; तेषां
 यवसप्रथमानाम् । 'सुमत्तराणाम्' खय मेवैतानि भक्ष्यमाणानि
 खादुत्वादुदरं प्रति चरन्तीति सुमत्तराणाम् । 'शतरुद्रियाणाम्'
 वज्रस्तुतीनाम् । अथ वा 'शतरुद्रियाणां' वज्रशो रुग्णानाम् ¶ ।
 'अग्निष्वात्तानाम्' अग्निष्वात्तादीनाम्, अग्निपाकेन मृदुत्वात् खादू-
 क्तानाम् । 'पौवोपवसनानाम्' पौज्ञा कागेन, उपर्वस्तानाम् ; अथ

* शाखाविशेषे 'इन्द्राग्नी' एव ; साध्यन्दिन्यां तु 'अश्विनी' इति ।

† "अर्वागिलावदानात्" क, ख ।

‡ "इडा हि" क, ख ।

§ "संभृतानाम्" क, ख ।

॥ "हलदन्तात् (पा० ६, ३, ९)" — इत्यादिना सप्तम्या अलुकि "प्रकृत्यान्तः
 (पा० ६, १, ११५)" — इति प्रकृतिभावे च रूपम् ।

¶ "वज्रशोरुग्णानाम्" क, ख ।

व
धम
निष्ठ
आ
ध्वस
मुच
मत्
पृष्ठ
ओ
दा
पू
श्व
सते
मा

अव

वा पीवानं ङाग सुपगम्योषितानाम् * । 'पार्श्वतः' अङ्गात् 'अवत्तानाम्' । 'ओषितः' अवत्तानाम् । 'शितामतः' अवत्तानाम् । 'उत्सादतः' च उच्छेदनस्थानात् 'अङ्गादङ्गात्' अवत्तानाम् । 'करतः' कुरुताम् इन्द्राग्नी ! तप्तिम् एतेषाम् एवंक्षणाणां भवदानानाम् † । हे 'हेतः' ! यथैताविन्द्राग्नी 'जुषेताम्' आसेवेताम्, एतत् 'हविः' । तथा त्वं मपि 'यज' ॥

निगमप्रसक्तं मुच्यते ;—“पार्श्वं पशुमयं मङ्गं भवति” । पशवो वङ्ग्य उच्यन्ते ; तन्मयं हि तद् भवति पार्श्वपदलक्षणम् ‡ । आह ;—पशुः कस्मात् ? उच्यते,—“पशुः, स्पृशते” । आह ;—किं मनसा स्पृशम् ? इति । उच्यते,—“संस्पृष्टा पृष्ठदेशम्” प्रति भवति । आह ;—“पृष्ठं” कस्मात् ? उच्यते,—“स्पृशतेः” (तु० प०) एव ; तद्धि “संस्पृष्टं मङ्गैः” । आह ;—“अङ्गम्” कस्मात् ? उच्यते,—“अङ्गनात्” ; अङ्कितं १ हि तत् कालेन भवति ॥, गतं मित्यर्थः (भू० प०) । “अङ्गनादा” । अङ्गतिरपि गत्यर्थ एव (भू० प०) । धात्वन्त्यत्वं मर्थैकत्वम् । पार्श्वशब्द-प्रसक्तानुप्रसक्तं मुक्तम् । अधुना ओणिशब्दं निगमप्रसक्तं निर्ब्रवीति ;—“ओणिः ओणतेः” धातोः “गतिचलाकर्मणः” (भू० प०) । गति-

* “पीवोपसनानाम् । पीवस् शब्दोऽस्तुन्नतः स्थूलवाची । पीवसां स्थूलानां मङ्गानां मप सन्तीषे वसनं स्थितिर्येषां, तानि पीवोपवसनानि, तेषां स्थूलाङ्गसमौपस्थितानां स्तूलाणां मित्यर्थः । “उपवसने पीवः (६, १, १६)” —इति प्रातिशाख्यसूत्रेण पीवसो विसर्गलोपः—इति महौधरः ।

† “भवदानानाम्” क, ख ।

‡ “पार्श्वपदलक्षम्” ग ।

§ “अङ्गनात् ; अङ्कितं” ग ।

॥ “अङ्गेति लिप्रनाम, अङ्कितं मेवाङ्कितं भवति ।”—इति अत्रैवोपरिधात् वक्ष्यति (नैग० का० ५, ६, ५) ।

निमित्तं चलनं यस्य कर्म, सोऽयं गतिचलाकर्म, तस्य गति-
चलाकर्मणः । किं कारणम्? “ओणिश्चलतीव” स्थानात् पशोः
“गच्छतः” ॥

शिताम-शब्दस्य तच्च माचष्टे;—“दोः शिताम भवति” बाहु-
रित्यर्थः । आह;— दोः कस्मात्? उच्यते;—“दोः”, “द्रवतेः”
(भू० प०); तस्य हि प्राणेन पशु द्रवति । अत मंसभावेन एत-
त्कार्यं भवतीति शिताम । यदा दोर्विषये शितामशब्दः, तदैवं
निर्वक्तव्यः । आह;— कथोपपत्त्या दोः शितामशब्देनोच्यते? शृणु;—
पशोर्हि बाह्यानि चावदानानि, आभ्यन्तराणि च भवन्तीति । तत्र,
पशोः पार्श्वे ओष्ठावसाविति बाह्यानि; जिह्वाहृच्छदादीनि * आ-
भ्यन्तराणि । तत्रैवं सति पार्श्वतः ओणितः इत्येतयोर्न्तरा वर्त्तमानः
शितामशब्दः किं मन्यद् दोष्णोऽभिदध्यात् । प्रायो † हि नियामको
भवति । एवं बाह्यावदानप्राये च शितामशब्दो वर्त्तते इति दोर्विषयः
कथ्यते । । “योनिः शितामः”—“इति” “शाकपूर्णः”

आचार्यो मन्यते । तत्र योनिः अनवदानीया एव ‡ । योनिस्मान्देशस्तु
गुदो नामावदान मस्ति, स योनिशब्देनोच्यते । स च गुदः “विषितो
भवति” । “विष्टु व्याप्तौ” (जु० उ०); व्याप्तः स पुरीषेण भवति ।
अथवा विषितमांसो विपुषितमांसः, विस्त्रुतमांसः, स भवति ।
आह;— कथोपपत्त्या शाकपूणेर्मते योनिः शितामशब्देनोच्यते? इति ।
शृणु;— स हि ओष्णन्तरो भवति; ओष्णन्तरञ्च शितामशब्द

* “जिह्वाहृच्छदादीनि” ग ।

† प्रायः अग्निप्रायः ।

‡ शाकपूणिमते योनिरप्यवदानौचित्यत्वाकम् ।

धम
न्नि
आ
धर
मु
म
पृ
श्रो
दे
पू
श
स
मा

ब्रव

उच्यते,— श्रोणितः शितामत इति । शब्दसारूप्य मपि च किञ्चि-
दस्ति,— विषितो भवति, शितामेति । अनयोपपत्त्या अनेन च
शब्दसारूप्येण योनिः शिताम इति शाकपूर्णमन्यते ।

“श्यामतो यकृतः”—“इति” “तैटिकिः” आचार्यौ मन्यते । यदुक्तं
भवति श्यामत इति, तदुक्तं भवति शितामत इति । एवं हि बज्जतरं
शब्दसारूप्यं लक्ष्यते । एवञ्च सति यकृत एतद्वदानं चोदितं
स्यादिति गम्यते । किङ्कारणम्? तद्धि “श्यामं”, “श्यायतेः” (भृ०
आ०) धातोः; तद्धि सम्पर्कादुपपद्यते । आह;—“यकृत” कस्मात्?
उच्यते,— तद्धि मृदुत्वात् “यथा कथा च” अयमेवैव “कृत्यते”
किञ्चित् इत्यर्थः ।

। “शितिमांसतो मेदस्तः”—“इति”
“गालवः” आचार्यौ मन्यते । श्वेतान्मांसात्* “शितिमांसतः” । कतमत्
पुनस्तत् श्वेतं † मांस मिति? उच्यते,—“मेदस्तः” । तस्मात् यदुक्तं
भवति शितिमांसत इति, तदेवाकं भवति शितामत इति । एव
मपि बज्जतरं शब्दसारूप्य मस्ति । “शितिः”, “श्यतेः” तनूकरणार्थस्य
(दि० प०); परे हि विवेकस्तेजसो मेदस्तेवावतिष्ठते । “मांसं”,
“माननं वा” य एव हि मान्यो भवति, तदर्थं मेतत् संस्क्रियते ‡ ।
“मानसं वा”; सुमनसा हि तदुपादीयते § । अथ वा य एव हि
मनस्विनो भवन्ति, तैरुपादीयते । “मनोऽस्मिन् सौदतीति वा”

* “श्वेतान्मांसात्” ग ।

† “श्वेतं” ग ।

‡ अत एवातिथिर्गोत्र उच्यते ।

§ य० मा० सं० ११, ४२ मन्ते “यवसप्रयमानास्”—इत्यस्य व्याख्यानाभिप्रायवो
महीधरेणोद्भूतोक्तः,—“एतद्वै परस मन्नाद्यं यन्मांसम्—इति श्रुतिः” ।

सर्वस्वैव हि मांसे मनः सीदति * । “मेदः” “मेयतेः” स्वेनार्थस्य † ॥

एव मेष शिताम-शब्दोऽनवगताभिधेयोऽनवगतसंस्कारोऽपि ।
एव मेतस्मिन् प्रकरणे अन्यान्यनवगतसंस्कारानि उपेक्षितव्यानि ।
उक्तं हि,—

“शब्दरूपं पदार्थस्य व्युत्पत्तिः प्रकृतिगुणः ।

सर्वं मेतदनेकार्थं दशानवगमे गुणाः ॥”—इति ।

कतमे पुनस्ते ? इति । पदजात्यभिधेयस्वरसंस्कारगुणविभागक्रम-
(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७)
कतमे पुनस्ते ? इति । पदजात्यभिधेयस्वरसंस्कारगुणविभागक्रम-
(८) (९) (१०)
विक्षेपाध्याहारव्यवधानानि । तेषु चाभिधेय मपेक्ष्य निर्वचनं कर्त-
व्यम् ‡ । उक्तं हि,—

“धातुपसर्गावयवगुणसत्त्वं हि धातुजम् ।

बक्केधातुजं वापि पदं निर्वाच्यलक्षणम् ॥

धातुजं धातुजाज्जातं समर्थार्थज मेव च ।

वाक्यजं व्यतिकीर्णं च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम् ॥”—इति ।

(१) पदजात्यनवगतम्,—“त्वं” इति ? यथा ; नाम, निपातो वा ?

(२) अभिधेयानवगतम्,—“शिताम” इति ॥ यथा ।

* “अग्निनाष्कागस्य हविषः प्रिया धामानि”—इत्यादि य० मा० सं० २१, ४६ ।

† “अग्ने मेदसे। घृतस्येति मेदसस्य हि घृतस्य च भवति”—इति; “सा वा एषा
रेत एव यद् वपा प्रेव वै रेतो लीयते प्रेव वपा लीयते, शक्तां वै रेतः शक्ता वपा
ऽशरीरं वै रेतो ऽशरीरा वपा”—इत्यादि च ऐ० ब्रा० १, १, २४ ।

‡ “वक्तव्यम्” क, ख ।

§ पु० ६२ घ० ७ पं०=६५ घ० १८ पं० । पुनः ६७ घ० ५ पं०=६९ घ० १७ पं० ।

॥ १भा० २८९ घ० (२) । अस्मिन्नपि भागे पु० २८० घ० १२ पं० ।

३७८

व
धम
न्निध
आ
ध्वस
मुञ्च
मृत
पृष्ठ
श्रो
दे
पू
श्य
सते
मा

(३)स्वरानवगतम्,—“वने न वायो” इति * यथा ।

(४)संस्कारानवगतम्,—“ईमान्तासः” इति † यथा ।

(५)गुणानवगतम्,—“करुऊती” इति ‡ यथा ।

(६)विभागानवगतम्,—“मेहना” इति § यथा ।

(७)क्रमानवगतम्,—“उप रमध्वं मे वचसे” इति ॥ यथा ।

(८)वित्तेपानवगतम्,—“द्यावा नः पृथिवी” इति ॥ यथा ।

(९)अथाहारानवगतम्,—“दानमनसो नो मनुष्यान्” इति यथा ।

(१०)व्यवधानानवगतम्,—“वायुश्च नियुत्त्वान्” इति ** यथा ।

एक मपि पदं पदद्वितयं क्रियते,—“पुरुषादः, पुरुषानदनाय”
इति †† यथा ।

पदद्वितय मपि चैकं पदं क्रियते,—“गर्भनिधानीं सनितुः”
इति ‡ यथा ।

आख्यात मपि च नाम क्रियते,—“सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभ-
क्ष्यमाणाः” इति यथा ।

एव मेष शब्दार्थसङ्करोऽनेकप्रकार उपेक्ष्यः; दृष्टानुविधानात्
कन्दसि यथासम्भव मनुविधेयः ॥ ३ ॥

* ऋ० सं० ७, ७, २२, १ । ऐ० आ० ५, २ ।

† १भा० २८२ प्र० (१४) । अनाप्यध्याये प० २ पा०, ५ ख० ।

‡ १भा० ४५५ प्र० (१२२) । परस्ताच्च ६, ६, २ ।

§ १भा० २८८ प्र० (४) । इत उत्तरमित्रपि खण्डे (४, १, ४) २८७ प्र० ।

॥ पुरस्तात् २४१ प्र० १८ पं० । ऋ० सं० २, २, १२, ५ ।

॥ ऋ० सं० २, ८, १० ५ । परस्तात् दै० का० ८, ४, १ ।

** परस्तात् ५, ५, ४ । ऋ० सं० ५, ४, ६, २ ।

†† पुरस्तात् १८१ प्र० ५ पं०, ७ पं० । ऋ० सं० ७, ७, १८, २ ।

‡‡ पुरस्तात् २७५ प्र० ८ पं० । ऋ० सं० २, २, ५, २ ।

ब्रवि

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादात मद्रिवः । राधु-
स्तन्नो विददस उभया हस्त्याभर । यदिन्द्र (चित्रं*)
चायनीयं † मंहनीयं धन मस्ति यन्म इह नास्तीति
वा चीणि मध्यमानि पदानि त्वया नस्तद्वातव्य
मद्रिवन्नद्रिरादृणात्येतेनापि ‡ वात्तेः स्यात्ते सोमाद
इति ह विज्ञायते राध इति धननाम राधुवन्त्येनेन §
तन्नस्त्वं वित्तधनोभाभ्यां हस्ताभ्या माहरोभौ समुभौ
भवतो दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना
वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मनो ॥
मनोतेः ॥ ४ ॥

“मेहना^(३)”—इति ॥ एतदनवगतम् । “मंहनीयम्” इति अवगमः ।
“यदिन्द्र चित्र मेहना” **—इति निगमः । अत्रेभौमस्वार्थम् ।
अनुष्टुप् । ऐन्द्री । खरपृष्ठानां खरसान्नां प्रथमे खरसान्नि “यज्जा-

* “चित्र” ड । बन्धनीचिह्नान्तर्गतं पदं न दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† “चायनीय” ख, ड ।

‡ “रादृणात्येतेनापि” ड । “रादृणात्येतेनापि” च ।

§ राधुवन्त्येतेन क, ख ।

॥ “स्यान्मना” च ।

॥ १ भा० २८९ पृ० १४ पं० ।

** ऋ० सं० ४, २, १०, १ = सा० सं० ४० आ० ४, २, १, ४ ।

यथा अपूर्वम् इति* स्तोत्रियः†; स्वरष्टानां “यदिन्द्र चित्र मेहना”
 इति ‡ द्वे‡; “या इन्द्र मुज आभरः” इति ॥ तृतीयानुरूपस्येति॥
 विनियोगः । हे “इन्द्र” ! “चित्रम्” “चायनीयम्” पूजार्हम्**, “यत्”
 “मेहना” “मंहनीयं” पूजार्हम्, तव “राधः” “धनम्” “अस्ति”
 किञ्चित्, “त्वादातं” “त्वया” च “दातव्यम्” एवावश्यं सुचिरं मपि
 स्थित्वा “नः” अस्माभ्यम् “तद्” यतः, अतो ब्रूमः,—हे “अद्रिवः” वज्रिन् !
 “तत्” “नः” राधः हे “विददसे” आप्तधनः†† साम्प्रत मेव
 “उभाभ्यां हस्ताभ्याम्” अक्षपणम् “आभर” “आहर” ; मा चिराय

* यज्जायथा अपूर्वस्यैव वृत्ति (सा० सं० आ० आ० १, ७.) गीतानि चत्वारि
 सामानि (सा० सं० आ० गा० १, १, ९—११) स्वरसञ्ज्ञकानि । तास्यैव गवाम-
 यनसञ्ज्ञादौ अभिजिह्विवृत्तौर्ध्वमेव हस्तु चिषु आर्भवेषु पवमानेषु अनुष्टुप्सु गीतानि
 चेत् स्वरसामानीत्युच्यन्ते, बृहद्रथन्तरष्टस्तोत्रेषु गीतानि चेत् स्वरष्टानीत्युच्यन्ते ।
 तेषाञ्च विधायकम्,—“स्वरसामान एते भवन्ति”—इत्यादि ता० ब्रा० ४, ५ ।

† “स्तोत्रियस्तु चो भवति”—इति ता० ब्रा० १४, १ ७ । “एकं साम ढचे क्रियते
 स्तोत्रियम्”,—इति मी० अ० ९, १, २ । “स्तोत्रियानुरूपौ ढचो भवतः”—इति
 च ता० ब्रा० ११, ६, ६ ।

‡ सा० सं० ७० आ० ४, २, १४ ; उ० आ० ४, २, १४, १ । तत्र तत्र पुनरेवं

पाठः,—“यदिन्द्र चित्र म इह नास्ति” इति ।

§ द्वे सामनीति यावत् । ते च यदिन्द्र चित्रेति मूलके क० गा० ४, १, १९ ; २९,
 १, १९ ।

॥ सा० सं० ७० आ० १, २, २, २ ।

॥ “पूर्वम् मु चैव तद्रूप मपरेण रूपेणानुवदति । यत् पूर्वरूप मपरेण रूपेणानु-
 वदति तदनु रूपस्यानुरूपत्वम्”—इति ता० ब्रा० ११, ६, ४ । अपरञ्च च तच्चैव वक्तव्यम् ।

** “चित्रं चायनीयम् ! पूजार्हम्” क, ख ।

†† “विपत्तधनः” इत्येवं वास्तविकीयव्याख्यानम् ।

इत्यभिप्रायः । अथ “वा” “यन्म इह नास्तीति” एतस्मिन् वाक्यैकदेशे
 “चौणि” “पदानि” “मध्यमानि” मध्ये भवन्तीत्यर्थः । कथं मेहना
 इत्येषा संहिता,—‘मे-इह-न’ इति ? एतान्यस्याः संहितायाः पदानि ।
 एव मेष वाक्यावयवः पञ्चपदो भवति । अत्र ‘यत्’—इति प्रथमं
 पदम्, अतः परं ‘मे’, ‘इह’, ‘न’—इत्येतानि चौणि मध्यमानि
 पदानि, ‘अस्ति’—इति पञ्चमं पदम् । एव मभिप्रेत्य “इन्द्र-चित्र”-
 शब्दादपह्नव्योक्तं “चौणि मध्यमानि पदानि” इति । आह;—यदैवम्
 पदविभागः, तदा कोऽर्थः ? इति । उच्यते,—यत् मे मम गृहे नास्ति
 धनम्, तव च तद् अस्ति धनम्, दातव्यञ्च त्वया तावत् स्तोत्रभ्यः,
 तद्गुस्ताभ्या मस्मभ्य माभरेति । बह्वचानां ‘मेहना’—इत्येकं पदम् ।
 कृन्दोगानां चौणेतानि पदानि ‘म,इह,न’—इति । तदुभयं पश्यता
 भाष्यकारेणोभयोः शाकल्यगार्ग्ययोरभिप्रायावचानुविहितौ*, एव-
 ज्ञातीयनिर्वचनेपप्रदर्शनार्थं सुभयोश्च प्रामाण्यव्यापनार्थम् ॥

आह;—पदकारयोः पदविकल्पे कोऽभिप्रायः ? इति । उच्यते,—
 विद्यावान्, विद्यमानधनो वा प्रतिविशिष्टतरं प्रार्थयते,—यच्च यस्य
 गृहे नास्ति, स तद्विशिष्ट मविशिष्टं वा प्रार्थयेत; न चानयोर्भयोरपि
 विशेषलिङ्ग मस्ति; तस्मान्मंहनीय मित्येतयार्थमत्या मेहनेत्येव मेकं
 पद मभिप्रेतं शाकल्यस्य । गार्ग्यस्य पुनर्यन्म इह गृहे नास्ति तदाहरे-
 त्यभिप्रायः । एव मत्र विशेषलिङ्गाभावादिप्रतिपत्तिः एव मन्येष्वपि
 शाखान्तरपदविकल्पेषु अनुविधान मर्याविरोधेन कर्त्तव्यम् । एव
 मयं मेहना-शब्दो राधः शब्दसामानाधिकरण्ये वर्त्तमानो यन्म-

* शाकल्यः ऋक् संहितायाः पदकारः, गार्ग्यस्तु सामसंहितायाः ।

हनीयं राधः, यदा मदृष्टे नास्तीति धनविशेषणत्वात् क मन्य मथे
ब्रूयात् ? तस्मान्नेहनेति सामर्थ्याद्भनविशेषण मेतदित्युपपत्तिः ॥

अधुना निगमप्रसक्तानि निरुच्यन्ते।—“अद्रिरादृणात्येतेन” अद्रि-
सारमथ मेव ह्यायुधं भवतीति । अद्रिर्वच उच्यते । आह;—अद्रिः
कस्मात् ? उच्यते,—आदृणाति आदारयतीत्यर्थः । अथ वा सोमा-
भिषवग्रावभिस्तद्वान् अद्रिवान् स्यात् । तैरपि हि सोम आदार्यते
“अपि वा” “अन्तेः स्यात्” अद्रिः । कुतः ? एतन्निगमात् । कतमो-
ऽसौ निगम इति “ते सोमाद इति ह विज्ञायते”; “ते सोमादो
हरी इन्द्रस्य निमन्ते (च० सं० ८, ४, ३०, ४)” —इत्येतस्मिन्नन्ते
विचार्यमाणे ज्ञायतेऽत्तेरद्रिः स्यादिति । व्याख्यात एव शेषः* । “राध”
“इति” एतद् “धननाम” स्मारयति † । व्यभिचारित्वाद्वा शब्दानां
धननामसु पठित मपि सदेतदवधारयति;—इहाप्येतद्भननामैव, नात्र
व्यभिचारोऽस्तीति । पठिताभिधाननिरूपणेषु सर्वेष्वेतौ समाधी
योज्यौ ‡ । “वित्तधन” इति प्राप्तधन ! । उभौ समुच्चौ भवतः;
संपूर्णवित्यर्थः ॥

“दमूना^(५)”—इति ? । एतदनवगतम् । “दममना” दमूनाः
स्यात्; दमे हि नित्य मस्य मनः, अक्रूरमना इत्यर्थः । “दानमना
वा” दातव्यं मयेति यस्य मनसि स वा दमूनाः । “दान्त-
मना वा” दमेषु दान्तेषु यमनियमवत्सु पुरुषेषु यस्य मनः, स वा

* पुरस्तात् १७६ प्र० ७ पं० ।

† १भा० २२६ प्र० (१७) ।

‡ स्मरणार्थं सवधारणार्थं वेति समाधिद्वयम् ।

§ १भा० २६० प्र० ३ पं० ।

दमूनाः । अथ वा “दम इति” एतद् गृहनाम” एतद् यस्य मनसि
ममेद मिति, स दमूनाः “स्यात्” गृहपतिरग्निः * ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमन्नो यन्न मुपयाहि
विद्वान् । विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शन्नूयता मा
भरा भोजनानि ॥ अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्य-
भ्येति तिथिषु परकुलानीति वा गृहाणीति वा (ऽय
मपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव †) दुरोण इति गृहनाम
दुरवा भवन्ति दुस्तर्पा इमं नो यन्न मुपयाहि विद्वा-
न्त्सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शन्नूयता माभर ‡
भोजनानि विहत्यान्येषां बलानि शन्नूणां भवना§-
दाहर भोजनानीति वा धनानीति वा मूषो
मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोप्येतस्मा-
देव ॥ ५ ॥

निगमः—“जुष्टो दमूना ॥”—इति । वसुश्रूतस्यात्रेयस्येय मार्षम् ।
त्रिष्टुप् । अग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते स्विष्टकृत्पुनोनुवाक्या
चेयं चातुर्मासेषु साकमेधे । हे भगवन्नाग्ने ! ‘जुष्टः’ आसेवितस्त्व
मस्माभिः स्तुतिभिः ‘दमूनाः’ दममनाः, अक्रूरमनाः भूत्वा, ततः

* ‘मनो मनोतेः’—इत्येतद्व्याख्यात मेव स्थितम् ।

† क-ख-ग-पुस्तकेष्वथ सधिकाः पाठः ।

‡ “माहर” ग, घ ।

§ “भवता” क, ख, ग ।

॥ ऋ० सं० २, ८, १८, ५ ।

धर्म
निधि
आ
ध्वस
मुक्त
मृत
पृष्ठ
ओ
दे
पू
श
स
मा

‘उप याहि’ । अथ वा गृहं ममेद मिति चेतोऽवस्थाप्य, तत उप याहि । अथ वा दानमना भूत्वा, दातव्य मेभ्यो मयेत्येवं चेतोऽवस्थाप्य, तत उप याहि । अथ वा दान्तेष्वेव हि तव मनो वयञ्च दान्ताः; ‘अतिथिः’ च त्व मग्निहोत्रिणां दान्तमनसां प्रातः सायञ्च उद्वोध्यमानो भवसि, स्वभाव एवैष तवाग्निहोत्रिणा मतिथित्वेनोपस्थातव्य मिति; अतो ब्रूमः वय मपि दान्तमनसोऽग्निहोत्रिणश्च, अस्माक मपि य एषः ‘दुरोणे’ यज्ञगृहे यज्ञस्तन्यते, तं त्व सुप याहि, त मागच्छ; ‘विद्वान्’ जानानः स्व अधिकारं भक्तताच्चास्माकम् । किञ्च; ‘विश्वः’ सर्वाः ‘अभियुजः’ अभितः सर्वतो युजः, अभियोक्तृः, शत्रुसेनाः त्वदागमनप्रतिबन्धेन वर्त्तमानाः, ‘विहृत्य’ नानाप्रकारं हत्वा, तत उपयाहि । किञ्च; एव मागच्छस्वं गृणु यत्कुरुस्व;—‘शत्रूयतां’ येऽस्माकं शत्रुत्वं कामयन्ते कर्तुम्, तान विहृत्य, तेषां; बलानि, ततो यानि तेषां भोजनानि अन्नानि, धनानि वा, तानि अस्मभ्यम् ‘आभर’ आहरेति समस्तार्थः ॥

निगमप्रसक्तोऽतिथिशब्दो दुरोणशब्दश्च । आह;—“अतिथिः” कस्मात्? उच्यते;—“गृहान्” “अभि” आभिसुख्येनासौ “अतितो भवति” गत इत्यर्थः । “अतति*-पतति†” इति गतिकर्मसु पठितम् । अथवैव मन्यथा स्यात्; “अभ्येति” अभ्यागच्छति “तिथिषु” पौर्णमास्याद्यासु “परकुलानि” यजमानकुलानीत्यतिथिः । “अथ मपौतरो ऽतिथिरेतस्मादेव” । “दुरोण इति” एतद् “गृहनाम” ।

* “अतति” १भा० २२७ पृ० १पं० = २४४ पृ० (६८) ।

† “पतति” १भा० २२७ पृ० (६९) वैयाका द्रष्टव्या ।

आह;—किङ्कारणम्? उच्यते;—ते हि गृहाः “दुरवा भवन्ति”
अवतिस्तर्पणार्थः* ; “दुस्तर्पाः” इत्यर्थः । उक्तञ्च,—‘कुटुम्बतन्त्राणि
हि दुर्भराणि’—इति । एव मेतस्मिन्नन्ते, जुष्टः, दमूनाः, अतिथिः,
विद्वान्, हे अग्ने ! यज्ञं सुपयाहि ! इत्येतस्मिन्नधिकारे वर्त्तमानो
‘दमूनाः’-शब्दः क मन्य मग्निविशेषणादर्थं ब्रूयात्? न कश्चिदपि,
परिशेषाद्दमूना इत्येतदग्निविशेषणमेवेति सिद्धम् ॥

“मूषः^(१)”—इति† । एतदनवगतम् । बज्रवचनञ्चैतत्; मूट्,
मूषौ, मूषः इत्येवम् । आह;—कुत एतत्? उच्यते;—“व्यदन्ति”
इत्येतस्मिन्नाख्याते‡ बज्रवचननिर्देशात्; ‘मूषो व्यदन्ति’—इत्येतत्
सम्बध्यते । “मूषिकाः—इति” अनेनावगतसंस्कारेण यः “अर्थः”
उक्तः स्यात्, स एव मूष इत्युक्तो प्रसिद्धार्थेन अभिधानेन ।
‘मूषः’-शब्दस्य तच्च माख्यातम्; अधुनाऽऽख्यात-प्रसक्तस्य मूषिका-
शब्दस्य निर्वचनं करोति,—“मूषिकाः पुनर्मुष्णातेः” । “मुष स्तेघे
(क्र्या० प०)” इति । अस्य “मूषः अपि” च “एतस्मात् एव” ते हि
हरन्ति धान्यादीनि ॥ ५ ॥

सं मा तपन्यभितः सृपत्नीरिव पशैवः । मूषो न
शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारन्ते शतक्रतो वित्तं मे

* “अथ रक्षण-गति-कान्ति-प्रीति-लाल्यवगम-प्रवेश-अवण-स्वाभ्यर्थ-याचन-क्रियेच्छा-
दीत्युवासाखिङ्गन-हिंसा-दान-भाग-वृद्धिषु” भू० प० ।

† १ भा० ३२० पृ० ८ पं० ।

‡ इत उक्तरस्मिन्नेव खण्डे, १६ पं० = ३२५ पृ० ४ पं० ।

त
धम
त्रि
आ
ध्व
मु
म
पृ
श्रो
दे
पू
श
स
मा

ब्र

अस्य रोदसी ॥ सन्तपन्ति मा मभितः सपत्न्य इवेमाः
पर्वः कूपपर्वो मूषिका इवास्नातानि सूचाणि
व्यदन्ति स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिञ्चानि* व्यदन्तीति
सन्तपन्ति माध्यः कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो (वित्तं
मे अस्य रोदसी†) जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्या-
विति चित्तं कूपेऽवहित मेतत्मूक्तं प्रतिबभौ तच्च ब्रह्मेति-
हासमिश्रं मृड्मिश्रं‡ गाथामिश्रं भवति चित्तस्तीर्ण-
तमो मेधया बभूवापि वा सङ्ख्यानामैवाभिप्रेतंॣ स्यादे-
कतो द्वितस्त्रितइति चर्यो बभूवुः ॥ ६ ॥

“सं मा तपन्ति”—इति निगमः,—“सं मा तप०—०रोदसी”
—इति ॥ । आप्तस्य चित्तस्य, कुत्सस्य वेयं मार्षम् । पङ्क्तिः १ ।
ऐन्द्रेया । “सं तपन्ति” “माम्” “अभितः” सर्वतोऽवस्थिताः, कूपे
पतितस्य एताः, “कूपपर्वः” कूपेष्टकाः, सङ्कटेऽवस्थितम् । कथं पुनः सं
तपन्ति मा मभितः ? ‘सपत्नीरिव’ यथा समान-भर्तृका योषितः

* “स्याच्छिञ्चानि” क ।

† बन्धनीचिह्नान्गर्त एष पाठो नास्त्येव क-ख-पुस्तकयोः ।

‡ “मृड्मिश्रं” क ।

ॣ “ऽपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं” ड ।

॥ ऋ० सं० १, ७, २१, २ ।

॥ नेयं पङ्क्तिरपि तु यवमध्या महाबृहती । आद्यौ द्वावष्टाक्षरौ पादौ, द्वादशा-
क्षरद्वितीयः, ततो द्वावष्टाक्षरौ, सा यवमध्या महाबृहती । अनु० १, ९, ८ प्रथमम् ॥

(परस्परं वा पीडयन्ते*) एकं भर्त्सार ममि सन्तपेषुः दुर्वचोभिः,
 इदं मस्याः त्वया कृतम्, इदं मम न कृत मिति; एवं मा मेताः
 कूपपर्वः सन्तपन्ति; ताभिः कूपेष्टकादिभिः अहं पीडो । किञ्च;
 'सुषो न' "सुषिकाः इव" "शिश्राः" "शिश्रानि" "वदन्ति"
 अदन्ति तानि । अन्नवेष्टितानि †, अन्नमिश्राणि, अन्नमिश्रोदक-
 पायितानि, "सूत्राणि" "वदन्ति" । सूत्रशब्देऽध्याहृतः उपपत्तिं
 दृष्ट्वा भाष्यकारेण ‡ । विविध मदन्ति भवयन्ति । अथ "वा"
 "स्वाङ्गाभिधानम्" एतत् "स्वात्" । स्वाङ्गाभिधान मिति § शेषो-
 ऽभिप्रेतः; भवति हि तिरस्त्रा मेषः स्वभावः,—यच्छेपं भवयन्ति ।
 अथ वा लाङ्गूल मपि सादृश्यात् शिश्र मुच्यते; भवति हि मूषि-
 काणा मेष स्वभावः,—स्नेहभाण्डे स्व-लाङ्गूलं मुक्त्वा उद्धृत्य वदन्ति
 आ स्वादयति । उपपद्यत उपमार्थ एवाय मपीति शिश्रशब्दो
 विकल्प्यते । एव मेते मदुक्ताः "सन्तपन्ति मा आध्यः" । आध्यः
 "कामाः"; सोमेन यक्ष्ये, दास्ये, भोक्ष्ये इत्येवमादयः । मां
 भक्षयन्ति, पीडयन्ति, असम्यूर्यमाणाः । 'आधिः'-इति मानसं दुःख
 मुच्यते॥ । "स्रोतारं ते शतक्रतो" हे 'शतक्रतो' तव नाम 'स्रोतारं'
 सन्तम् एते कामाः, एताश्च कूपपर्वः, मा उभयपार्श्वीकृतं स-
 वाह्यान्तरं सन्तापयन्ति । न च नाम त्व मस्मानेतस्या आपदः वायसे,

* नैष पाठः क-ख-पुस्तकयोः ।

† मूले यदुक्तम् "अन्नातानि" इति, तस्यैव पदस्य व्याख्यान मेतत् ।

‡ निरुक्तकृतानामुना आस्तेनेत्यर्थः ।

§ "स्वाङ्ग मिति" ग ।

॥ "पुंस्वाभिर्मानसी यथा"—इत्यमरः १, ७, १८ = ६, १, २७ ।

धर्म
निबन्ध
आ
धर्म
सु
म
पृष्ठ
श्री
दे
पू
श्य
स
मा

समर्थः सन् ? अहो न युक्तम् ? भक्त-परित्यागो हि सतां सर्वेभ्यः
पापेभ्यः पापिष्ठ इत्यभिप्रायः । यदा एव मर्थ्यमानो न शुश्राव इन्द्रः,
तदा द्यावापृथिव्यौ आह ;—यदि नाय मिन्द्रः शुष्णोति मन्दभाग-
धेयत्वादस्माकम् । युवा मपि तावत् हे ‘रोदसी !’ ‘वित्तम्’
“जानीतम्”, “अस्य” वचसः स्तुत्याख्यस्य * यत् प्रयोजनम्,
यदर्थं महं रोखीमि ; युवा मपि चैतस्मात् अतिभयाकारात् कृपात्
उद्धरतम् । यदि नाय मिन्द्रोऽभ्युद्धरति युवयोरपि सौतैवाह मित्य-
भिप्रायः ॥

आहः ;— पश्वः इति एतावति श्रूयमाणे कुत एतत् कूपपश्वं
एताः ? इति । उच्यते ;—“चितः कूपेऽवहितः” † —इत्येतस्मिन्
सूक्ते ‡ विशेषलिङ्गात् तदेव भाष्यकारेण ख्यापितम् § ; अतएव
सूक्तगताद्विशेषलिङ्गात् उपलभ्य “चितं कूपेऽवहित मेतत् सूक्तं प्रति
बभौ”, यच्चेय मृक् ॥ । तस्मात् कूपपश्वः एता इति ॥

सूचाणि व्यदन्तीति सूचशब्दो भाष्यकारेणाध्याहृतः ॥ निश्र

* ‘स्तुत्याख्यस्य’ ग ।

† ऋ० सं० १, ७, १२, १ ।

‡ इत्येतस्या सूचीति वक्तव्ये ‘इत्येतस्मिन् सूक्ते’—इति अमादुक्तम् । अथ वा
शास्त्रान्तरविषयैवेति ।

§ सायणेनेत्यर्थः । तथाहि ;—“तथा च उभयोः (उभयत्र) कूपपात आन्वायते ;—
चितः कूपेऽवहितः (ऋ० सं० १, ७, १२, १) इति काटे निबन्धे ऋषिरक्तदूतये
(ऋ० सं० १, ७, १४, ६) इति च”—इति ।

॥ चितं कूपेऽवहितम् अभिलक्ष्य ‘एतत् सूक्तम्’ “चन्द्रमा आसन्नरा (१, १०५)”
—इति प्रतिबभौ यस्मिन् सूक्ते इयं ‘सम्या तपन्ति’ इति ऋक् अष्टमी.वर्थः ।

॥ निबन्धकारेण, शास्त्रेनेत्यर्थः ।

इत्यस्य शब्दस्य शेषभूतो मूषकसम्बन्धेन ; ते ह्यनगम्येन सूत्राणि
व्यदन्तीति । स्वाङ्गाभिधानपक्षे तु अध्याहारो नास्त्येवेति ॥

“तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रम्” । तत्र तस्मिन् सूक्ते ब्रह्म*, इति-
हासमिश्रम्, इतिहासयुक्तमित्यर्थः । तत् यथा ;—“चितः कूपे-
ऽवहितो देवान् हवत ऊतये”—इत्येव मादि† । “ऋग्मिश्रं”,
“गाथामिश्रं” च “भवति” । स पुनरितिहासः ऋग्वद्धो गाथावद्धश्च ।
ऋक्-प्रकार एव कश्चित् गाथेत्युच्यते‡ ; गाथाः शंसति, नाराशंसीः॥
शंसतीति ह्युक्तं गाथानां कूर्वीतेति । स एष सूक्तानां स्वभावः
प्रदर्शितः,—इतिहाससम्बन्धान्यपि सूक्तानि भवन्ति । तेषु प्रकरणादपि
सन्दिग्धस्य पदस्यार्थाऽध्यवसेयः ; यथेह पशु-शब्दो भाव्यकारेणाध्य-
वसित इति॥ ॥

भाव्यप्रसक्तं चित-शब्दे निर्ब्रवीति ;—“चितः तीर्णतमो मेधया”

* इह वाक्यं ब्रह्मेत्युच्यते । तथा हि,—“वाग्धि ब्रह्म, तत्र स काम उपाप्तो यो
वाचि च ब्रह्मण च”—इति ऐ० ब्रा० १, २, ५ ।

† ऋ० सं० १, १०५, १७ ।

‡ “ऋग्मिश्रम्”—इत्येव मेव कातिरिक्तसर्वमूलपुस्तकपाठः परं इतिपुस्तकेषु
चिन्त्येव ऋग्मिश्रमिति ।

§ सान्नैव स्त्रीति स्त्रीवसाधनं गीत्यात्मकं सान्नैव गाथेत्युच्यते । तथाहि, ऋक्-
संहिताभाष्ये आसा सूत्रां व्याख्यानं द्रष्टव्यम्, तथाहि ;—१, ७, १, १, ४२, ४, ८,
२२, १, ८, ७१, १४, ८, ६२, २, ८, ६८, ६, ६, ६६, ४, १०, ८५, ६ । एतरेषा-
मिहाङ्गेषु च,—“इन्द्रगाथाः शंसति । इन्द्रगाथाभिर्वै देवा असुरानभिगाथ (६, ४,
१६)” —इत्येवमादि द्रष्टव्यम् ।

॥ “नाराशंसीः शंसति । प्रजा वै नरो वाक् शंसः, प्रजासेव तद् वाचं दधाति”
—इति ऐ० ब्रा० ६, ४, १६ । ‘श्रुतारत्नम् (ऋ० सं० २, १ १०, १) इत्यादि मनु-
ष्याणां स्तुतयो नाराशंसाः”—इति च सा० भा० (ऋ० सं० ८, २, २१, १) ।

¶ निबन्धकारेण, यास्कोनेत्यर्थः ।

धम
निध
आ
धस
सु
म
पृ
श्रो
दे
पू
श
सं
मा

एकतद्वितयोः सकाशात् “बभूव”* । “अपि वा” सञ्ज्ञानिमित्त
मेव एतत् “नाम” “अभिप्रेतं स्यात्” । कथम्? “एकतः, दितः,
चितः इति त्रयः” हि ते भ्रातरः “बभूवः”; तस्मात् सञ्ज्ञानि-
मित्त मप्युपपद्यत एव । उक्तञ्च;—“भार्याङ्गारेणाभ्युपादयत् तत
एकतोऽजायत, द्वितीयं ततो दितः, तृतीयं ततस्त्रित इति” ॥ ६ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पितृस्येव रायः ।
सोमराजन् प्र ण आयूषि तारो रहानीव सूर्यो वास-
राणि ॥ ईषणेन वैषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य
भक्षीमहि पितृस्येव धनस्य प्रवर्ज्य च न आयूषि सोम-
राजन् । अहानीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वेस-
राणि विवासनानि गमनानीति वा कुरुतनेत्यनर्थका
उपजना भवन्ति कर्त्तनहन्तनयातनेति जठर मुदरं
भवति जग्ध मस्मिन् ध्रियते धीयते वा ॥ ७ ॥

* “अथ शाठ्यायनिन इतिहास माचक्षते । एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रयं ब्रह्म-
यो बभूवुः । ते कदाचिन्मरुभूमावरणे वर्तमानाः पिपासया सन्तप्तमात्राः सन्त एकं कूपं
सन्निधन् । तत्र चिताया एको जलपात्राय कूपं आबिभूत् । स्वयं पीबेतरयोश्च कूपा-
दुदकं मुञ्चत्युप्रादात् । तौ तदुदकं पीत्वा चितं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वं
मपहृत्य कूपश्च रथचक्रेण पिपाय प्रास्थिताताम् । ततः कूपे पतितः स चितः कूपादु-
त्करीतुं मशकृवन् सर्वं देवा मा मुञ्जरन्तिमि मनसा सञ्चार । ततस्तेषां स्नातकं मिदं
स्नत्तं (च० सं० १, ११५) ददर्श ।”—इति सा० भा० ।

† तैत्तिरीयपाठस्त्वैवम्;—“तत एकतोऽजायत इति स द्वितीयं मभ्युपातयत्
ततो द्वितोऽजायत स तृतीयं मभ्युपातयत् ततस्त्रितोऽजायत”—इति ।

“इषिः^(१)”—इति * । एतदनवगतम् । “इषणेन वा एषणेन वा
 ऋषणेन वा” इति । एताः शब्दसमाधयः । “इषिरेण ते मनसा”
 इति समानविभक्त्यन्तत्वात् इषिर-शब्दस्य प्रतीयत एव मतो विशेष-
 णत्व मित्यभिधेय मनुक्त्वा निगम सेव पठति ;—“इषिरेण ते मनसा०
 —० वासराणि”—इति † । प्रगाथस्येय मार्षम् । चिष्टुप् । सौमी । हे
 भगवन् ! ‘सोम !’ ‘इषिरेण मनसा’ त्वां प्रति सर्वात्मना गतेनेत्यर्थः ।
 “इषति, फणति”—इति गतिकर्मसु पठितम् ‡ । “एषणेनेति वा”
 स्यात्, इच्छावता फलप्रार्थनावतेत्यर्थः । “ऋषणेनेति वा”, दर्शन-
 वता । ईदृशेन मनसा किं कुर्मः ? ‘ते’ तव योऽस्माकं स्वांशः, तं
 भक्षीमहि तं भक्षयेमहि । कथं पुनः भक्षयेमहि ? ‘पित्र्यस्येव रायः’
 यथा पित्र्यो धनांशः अविज्ञेन भक्ष्यते, भक्षितश्च सुखपरिणामो
 भवति, एवं तव वयं स्व मंशं मविज्ञेन भक्षयेमहि, भक्षितश्च सुखपरि-
 णामो मे अस्तु ; मातृव भिद्येमहीत्यभिप्रायः । किञ्च ; हे ‘सोम-
 राजन् !’ ‘प्र’ ‘नः’ ‘आयूंषि’ ‘तारीः’ तारय ? च प्रवर्द्धय च नः
 आयूंषि । कथं पुनः प्रवर्द्धय ? “अहानि इव सूर्यः वासराणि” ।
 यथा सूर्यः वासराणि वासन्तिकान्यहनि । “वासराणि” इति “वेस-
 राणि” । शीतोष्णाभ्यां हि द्वाभ्यां तानि सरन्ति ; तेषु हि शीतोष्णं
 भवति ; रात्रौ शीतम्, दिवा उष्णम् । अथवा “विवासनानि” स्युः ;
 तानि हि तत् शीतं विवासयन्ति नाशयन्तीत्यर्थः । “गमनानीति वा”

* १ भा० ३६ प्र० १३ पं० ।

† ऋ० सं० ६, ४, १६, २ ।

‡ १ भा० २४० १४ ख० (७०), (७१) ।

§ “प्रतारय”—इति ग ।

विद्युतानि विस्तीर्णानि सन्ति वायराणीति उच्यन्ते * । यथा तानि
सूर्यः वर्द्धयति मन्दगतित्वात्, एव मस्माकं त्व मायुः प्रवर्द्धयेत्याशीः ॥

“कुरुतन^(८)”—इति† । “अनर्थका उपजना भवन्ति”, य एवार्थः
कुरुतेत्युक्ते भवति, स एव कुरुतनेति ; नात्र नकारस्वार्थोऽधिकोऽस्ति ।
अधुना एव सुक्ता अन्यान्यपि दर्शयति ;—“कर्त्तन-हन्तन-यातनेति” ।

“शुनं सुफाला वि तुदन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहेः ।
शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः कर्त्तनास्मे”—इति‡ ।

अग्निचयने चेत्तर्कषणे विनियुक्ता । विद्युप् । ‘शुनं’ ‘सुफालाः’
सुखं शोभनाः फालाः, ‘वि तुदन्तु’ विह्वलन्तु ‘भूमिम्’ । सुखं
‘कीनाशाः’ भूमिं कीणनाशाः, खिलोत्कर्त्तारः, कर्षुकाः, ‘अभि यन्तु’ ;
‘वाहेः’ अनडुङ्गिः । अयं तावदेवं कृषिवलः कृषिं करोतु, युवा मपि
हे ‘शुनासीरौ !’ ‘हविषा’ उदकेन ‘तोशमानौ’ निघ्नन्तौ भूमिं
‘सुपिप्पलाः’ सुफलाः, एता ‘ओषधीः’ ‘कर्त्तन’ कुरुत ; ‘अस्मे’
अस्मभ्य मित्यर्थः ॥

“यो नो मरुतो अभि दुर्ह्णायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति ॥

द्रुहः पाशान् प्रति सं मुचीष्ट तपिष्ठेन हन्तना हन्तना तम्”—इति॥

वसिष्ठस्येय मार्षम् । सान्तपनस्य चरोः याज्यैषा । ‘यः’ ‘नः’
अस्माकं हे ‘मरुतः !’ ‘दुर्ह्णायुः’ पापक्रोधः, ‘तिरश्चित्तानि’ अन्त-
र्हितानि चित्तानि कृत्वा सम्मोह्य ततो हन्तु मस्मानिच्छति । हे ‘वसवः’

* १भा० ५५ ४० (४) द्रष्टव्यम् ।

† १भा० २९० ४० १८ पं० ।

‡ य० वा० सं० १२, २९ ।

§ य० सं० ५, ४, २०, २ ।

सर्वभूतवासयितारः ! तस्येदं लक्षणस्य 'द्रुहः' अस्मद्गोमूः उपरि 'पाशान्'
'प्रति सं सुचीष्ट' प्रतिसम्प्राचयत । पाशैः एनं बद्धा 'तपिष्ठेन' तापयि-
तमेन 'हन्मना' हननेन, बधेन 'हन्तन' हन्तेत्यर्थः ॥

“केऽन्वत्र मरुतो ०—० वेदा म ऋतानाम्”—इति * ॥

इन्द्रागस्त्यमरुतां संवादः । कथाशुभीयं सूक्तम् । तत्रेय
मगस्त्यस्यार्घम् । महाव्रते ब्यूढस्य च दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि सूक्तं शस्यते ।
हे 'मरुतः !' कोऽन्यः युष्मानेव मेतस्मिन् जगति 'मामहे' पुनः पुनः
महयति, पूजयति ? यथा अहं, तथा न कश्चिदित्यभिप्रायः । यत
एव मतो ब्रवीमि ;— अस्मान् एव 'सखीन्' आभिसुख्येन 'प्र यातन'
प्रयात, हे 'सखायः !' । किञ्च ; 'मन्मानि' मननानि स्वानि चेतांसि
'चित्राः' चित्राणि, अस्मान् प्रति 'अपि वातयन्तः' निगमयन्तः 'एषाम्'
'ऋतानां' यज्ञानां प्रापयितारो 'भूत' भवत, हे 'नवेदाः' मेधाविनः !
इत्यर्थः ॥

“जठरम्^(१)”—इति† । एतदनवगतम् । “उदरं भवति”—इति
अभिधेयवचनम् । “जग्धम्” भुक्त मन्त्रम् “अस्मिन्” अवस्थितं
“प्रियते” इति जठरम्‡ । अन्नं “वा” जग्ध मस्मिन् “धीयते” इति
जग्धधानं वा स्यात् । एते शब्दसमाधौ ॥ ७ ॥

मरुत्वा इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोमं मनुष्यं म-

* “को न्वत्र मरुतो सामहे वः प्रयातन् सखीं रक्षा सखायः । मन्मानि चित्रा
अपि वातयन्त एषां भूत नवेदा म ऋतानाम्”—इति षट् सं० १, २, २६, २ ।

† १ भा० २८१ पृ० १२ पं० ।

‡ “जग्धधरम्” क ।

दाय । आसिञ्च स्वजठरे मध्वं ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिक्
सुतानाम् ॥ मरुत्वानिन्द्र मरुद्भिः*स्तद्वान् वृषभो वर्षि-
तापां रणाय रमणीयाय सङ्ग्रामाय पिब सोम मनुष्य-
मन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्च स्वजठरे मधुन
ऊर्मिं मधु सोम मित्यौपमिकं माद्यतेरिदं मपीतरन्मध्ये-
तस्मादेव त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४, १ ॥

“मरुत्वा इन्द्र”—इति निगमः । “मरुत्वा इन्द्र वृषभः ०—०
सुतानाम्”—इति । विश्वामित्रस्यैव मार्षम् । त्रिष्टुप् । महाव्रते पृष्ठ्यस्य
चतुर्थ्येऽहनि श्रस्यते । मरुत्वंयुक्तो भूत्वा पिब । हे ‘इन्द्र !’ यः त्वं
‘वृषभः’ वर्षिता, ‘अपाम्’ इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण वृषभसम्बन्धात् ।
यः त्वा मेवं कर्मकारी, तं त्वां ब्रवीमि,—‘रणाय’ “रमणीयाय सङ्ग्राम-
माय” रमणीयं सङ्ग्रामं करिष्यामीति एत मर्थं सुदिश्य “पिब” एतं
“सोमम्” अस्मत्प्रदत्तम् । ‘अनुष्वधं’ स्वधेति अन्ननाम †, सवनीय-
पुरोडाशाद्यभिप्रायेण । ‘अनुष्वधम्’ “अन्वन्नम्” । ‘मदाय’ “मद-
नीयाय” पानाय, युष्मदर्थं मस्माभिः संकृतम् । ‘जैत्राय’—इत्यध्या-
हृतं भाष्यकारेण ; द्विविधो हि मदः,—सम्भोहकरो जैत्रश्च, तयोः
जैत्र इष्टः सङ्ग्रामे । कथं च पुनः पिब ?—किं मीषत् ? नेत्युच्यते,—

* क-ख-ज-पुस्तकेष्वेतत् पदं न दृश्यते ।

† ऋ० सं० ३, ३, ११, १ ।

‡ १भा० १०८ ३० (१०) ।

‘आसिञ्च खजठरे’ ये ‘मध्वः’ ‘मधुनः’ । “मधु सोम मिति,
 चोपमिकम्”—इत्येतदुक्तं सोमस्य मधुलम् । “माद्यतेः” धातोः ।
 हस्तिर्हि समाना, सोमेन मध्वा चेत्यौपमिकत्वम् । “इदं मपीतरत्
 मधु” मास्त्रिकम् “एतस्मादेव” माद्यतेः । यत्तु सोमस्योपचारत्वेन,
 तस्मात् माध्वीकम् । ‘ऊर्मिः’ सङ्घातः । तावत् तं सोम मासिञ्च
 खजठरे, यावता जैत्रे मद् उपजायते । कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि ?
 इतः,—यस्मात् ‘त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम्’ त्वं मेव ‘राजा’ ईश्वरः
 “पूर्वेष्वपि * अहःसु सुतानाम्” अभिषुतानाम्, न केवल माधुनि-
 कानाम्, एवं ते समुचितं सोमपान मित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ४, १.

तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमा-
 चतुन्न मिति वा ॥ १(६) ॥

“तितउ^(१०)”—इति । एतदनवगतम् । “परिपवनं भवति”—इति
 अभिधेयवचनम् । सत्तवः परिपूयन्ते येन द्रव्येण, तत् परिपवनं मुच्यते ।
 ततेन चर्मणा नद्धं ‘तितउ’ । तुन्नैर्वा छिद्रैः तद्वत् ‘तितउ’ । तिल-

* “पूर्वेष्वपि” ग ।

† १भा० ३८१ प्र० १७ पं० ।

‡ ‘चासना तितउः पुमान्’—इत्यमरः । १, ८, १६ ।

मात्राणि वा तुञ्जानि तस्मिन्निति 'तितउ' । यथासम्भव मेताः षण्ड-
समाधयः ॥ १(६) ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यच्च धीरा मनसा वाच
मकृत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मी-
निहिताधि वाचि ॥ सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः
सक्तुः सचतेर्दुर्द्धावो भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य
विकसितो भवति यच्च धीरा मनसा वाच मकृषत
प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तस्तच्च सखायः
सख्यानि सज्जानते भद्रैषां लक्ष्मीनिहिताधि वाचि *
भद्रभगेन व्याख्यातं भजनीयं भूताना मभिद्रवणीयं †
भवद्रमयतीति वा भाजनवदा लक्ष्मीर्लाभादा लक्षणादा
(लप्स्यनादा ‡) लज्जनादा § लघतेर्वा स्यात् प्रेम्साकर्मणे
लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणे लज्जतेर्वा स्यादश्वाधाक-
र्मणः शिप्रे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ २(१०) ॥

निगमः ;—“सक्तुमिव तितउना”—इति ? । विद्यासूक्ते बृहस्पते-
रार्षम् । “सक्तुः सचतेः” स हि सूक्ष्मत्वात् सचति संस्मिन्निति अङ्गे ।

* “वाचीति” ड, च ।

† “मभिद्रवणीयं” ।

‡ एष पाठो ड-च-पुस्तकधरभिरुक्तः ।

§ “लज्जनादा” ड, च ।

¶ अ० सं० ८, ९, १३, १४ ।

ततो “दुर्धावो भवति”—इति उपपत्तिः । दुःखं धाद्यते प्रवे
इत्यर्थः । “कसतेः वा स्यात् विपरीतस्य” स हि “विकसितः” विपु
ष्यितः “भवति” । यथा सक्तुं कश्चित् परिपवनेन पुनाति, एवं “मनसा”
परिपवनस्थानीयेन परिपूय विनिश्चित्य शब्दार्थं न्याययुक्तां “वाचं”
“यत्र” यस्मिन् समाजे, यज्ञे वा “धीराः” धीमन्तः, मेधाविनः
“अक्रत” “अकृषत” कुर्वन्तीत्यर्थः* । अत्र केचित् अकृषत प्रज्ञान मित्य-
भिधीयते ; प्रज्ञानार्थत्वात् वाचः । तत्र किम् ? इति । “तत्र सखायः”
समानस्थानाः । समानस्थानानां मेव समानेषु शास्त्रेषु कृतश्रमाणां
तद्यथा,—वैयाकरणानां वैयाकरणा एव, नैरुक्तानां नैरुक्ता एव ।
“सख्यानि” सखिभावान् “सञ्जानते” विज्ञानानि सञ्जानते, इतरे-
तरस्य यो विज्ञान-प्रकर्षः, तं जानते । किङ्कारणम् ? यस्मात् “भद्रा”
भन्दनीया † “एषां” “लक्ष्मीः” विज्ञानाख्या “निहिताधि वाचि”
वाचः ‘अधि’ उपरि, ‘निहिता’ अवस्थापिता । तथा लक्ष्या इतरेतरस्य
विज्ञानश्रमं जानते ; इतरो ह्यविद्वान् किं विज्ञास्यत इत्यभिप्रायः ॥

“भद्रम्” । “भगेन व्याख्यातम्” स्त्रीभगः तथा स्यात्, भजते ‡
इति । “भजनीयम्” इति । “भूतानाम्” “अभिद्रवणीयम्”
अभिगमनीय मित्यर्थः । “भवद्रमयतीति वा” यस्य हि तद् भवति,
स रमते । “भाजनवदा” सन्ति हि कल्याणरूपाः पुरुषाः, ये तस्य
भाजनम्, तैः तदत् ॥

* “मनसा इषिता वाग् वदति ; यां ह्यन्यमना वाचं वदत्यस्यैवा वै सा वाग्-
देवजुष्टा”—इति ऐ० ब्रा० २, ४, ४ ।

† “भद्रे भन्दनीये”—इति परस्मात् (द्वै० का० ११, २, ७) द्रष्टव्यम् । १भा०
१५७ प्र० ज्वलतिकर्मसु, २२४ प्र० अर्चनिकर्मसु च “भन्दते”—इति द्रष्टव्यम् ।

‡ पु० ६१ प्र० १६ पं० ।

“लक्ष्मीः” । “लामादा” लक्ष्मीवन्त एव लभन्ते, नेतरे ।
 “आ लक्षणादा” आलक्षित एव हि लक्ष्मीवान् । “लञ्कनादा”
 तथा हि लञ्कित इव भवति * । “लषतेः (भू० उ०) वा स्यात्,
 प्रेक्षाकर्मणः” ; सर्व एव हि ता अभिलषन्ति । “लग्यतेः (भू० प०) †
 वा स्यात्, आल्लेषकर्मणः” ; आल्लिष्य इव हि सा वर्तते पुरुषम् ।
 “लज्जतेः (तु० आ०) वा स्यात्, अज्ञाघाकर्मणः” ; ये हि लक्ष्मी-
 वन्तो भवन्ति, ते स्वय मात्मानं न ज्ञाघन्ते ॥

“शिप्रे (११)” — इति ‡ । “एतत् उपरिष्ठात् व्याख्यास्यामः” ; —
 “शिप्रे हनू नासिके वा” — इति § ; अत्र ॥ हि एतन्निगमप्रसक्त
 मायास्यतीति लाघवार्थं सुल्लष्टम् ॥ २ (१०) ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्माहित्वं मध्या कर्त्तृर्विततं सञ्ज-
 भार । युदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते
 सिमसौ ॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्माहित्वं मध्ये यत्कर्मणां
 क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासावयुक्त** हरणा-
 नादित्यरश्मीन् हरितोऽश्वानिति वाथरात्री वासस्त-

* “लान्कनादा तथा हि लान्कित इव भवति” — इति ग ।

† दिवादिऽहान्दसः ।

‡ १ भा० २९२ घ० ४ पं० ।

§ प० ६ अ० ४ पा० १ ख० ।

॥ षष्ठेऽध्याये इति यावत् (६, ४, १.) ।

॥ तत्र हि “सुशिप्रः” — इत्येतन्निर्वचनावसरे “वाञ्छं सुशिप्रं गोमतिं च० सं०
 ६, २, १, २” — इत्येष निगमः प्रदर्शनौघो भविष्यत्येव ; तस्यासिद्धकलेन शिप्रवास्था-
 कषुल मुपगतं निरुक्तकारेणेति भावः ।

** “वयुक्त” च ।

नुते सिमस्मै वेसर महरवयवती सर्वस्मादपि न
स्याद्राचीव वासस्तनुत इति तथापि निगमो भवति
पुनः समव्यदितं वयन्ती । समनात्सीत् ॥ ३ (११) ॥

“मध्या^(१२)”—इति * । एतदनवगतम् । “मध्ये”—इत्यवगमः ।
“तत् सूर्यस्य देवत्वं—० सिमस्मै[†]”—इति निगमः † । आङ्गिरसस्य
कुत्सस्येय मार्गम् । त्रिष्टुप् । सौर्यस्य पशोः षड्चै वपाया याज्या ;
सूचितञ्च,—“चित्रन्देवाना मिति पुरोनुवाक्यास्तिस्र उत्तरा याज्याः
सौर्यस्योपांशु (आ० ३, ८.)”—इति । ‘तत्’ अहं ‘सूर्यस्य’ भगवतः
‘देवत्वं’ देवताभावं, ‘तन्महत्त्वं’ तच्च महत्त्वं माहाभाग्यं ‘मन्ये’ जाने ।
तत् किम्? इति,—‘मध्या’ ‘मध्ये’ ‘यत्’ ‘कर्मणां क्रियमाणानाम्’
अनेकेषाम् अवगणय सर्वान् कर्मकर्तृन् ‘विततं’ तेषां ‘विततम्’
एतत् प्रकाशजालम् ‡ । एव मतिमहत् । महतापि कालेन तत् दुरु-
पसंहार मन्यैर्यदेकेन मुहूर्तेनायत्नेनैव भगवता सूर्येण “संह्रियते”,
तत् अस्य देवत्वं तच्च महत्त्वं महं मन्ये । किञ्च ; “यदासौ”
भगवान् सूर्यः, “अयुक्त” युनक्ति, ‘हरितः’ “हरणान्” रसहरणान्
“आदित्यरश्मीन्” आत्मन्यस्तं गच्छन् ‘सधस्यात्’ पृथिवीलौका-
दाकृत्य । पृथिवी हि तेषां रसादानार्थं सहस्थानम् । इतो हि ते
सर्व एव रसानाददते । ‘आत्’ अथेत्यर्थः । अथ तदैव उपसंहृत-
सर्वरश्मिजाले भगवति सूर्ये, ‘रात्रिः’ § ‘वासः’ “वेसर महरव-

* १भा० ३८२ पृ० ८ पं० ।

† ऋ० सं० १, ८, ७, ४ ।

‡ “प्रकाशजातम्” ग ।

§ मूले सुपांशुगिति साग्निके पूर्वसवर्णदीर्घे वपं “रात्री”—इति ।

युवती” अवमिश्रयन्ती ‘मिमसौ’ सिमन्तात्, सर्वस्मात् लोकात्
अहरपल्लव्य*, स तमः ‘तनुते’ । तदेव मेतदपि सूर्यस्यैव माहा-
भाग्यं यदस्य सन्निधौ तमो नश्यति, यश्चानेनेत्सृष्टो देशः स
तमसा काच्यत इत्यभिप्रायः । “हरितोऽश्वानिति वा†” ऐतिहासिक-
पञ्चमतेन ॥

“अपि वोपमार्थे स्यात्, रात्रीव वासस्तनुत इति” वास इव
रात्री तमः तनुत इत्यर्थः । पूर्वत्र वेसर महरवयुवती तमस्तनुत
इति नास्त्युपमा, इह पुनर्वास इव तमस्तनुत इत्येव उपमा ॥

यथा च उपमार्थोऽपि युज्यते, “तथा” च “निगमः” “अपि”
अयं “भवति”;—“पुनः समव्यदितं वयन्ती०—० सविता देव
आगत”‡ । गृत्समदस्येय मार्गम् । सावित्री । त्रिष्टुप् । पृथ्व्यस्य
षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते तृतीयसवने । “पुनः समव्यदितं
वयन्ती” । “समनात् सीत्”—इति निर्वचनम् । समवेष्टयदित्यर्थः ।
यथा योषित् काचिद् वासो वयन्ती, पुनः संवेष्टयत्यस्तमयकाले,
पुनश्च वितनोत्यादित्य उदिते; एव मियं रात्रिः पुनरेव तमः
संवेष्टयति, योषिदिव वासो वयन्ती । कदा पुनः संवेष्टयति? यदा
‘मथा’ मध्ये ‘कर्त्ताः’ कर्मणां क्रियमाणानां लौकिकवैदिकानां
‘विततम्’ एतद्रश्मिजालम् §, ‘शक्न’ स्वात्मप्रसवादपत्यभृतं ‘न्यधात्’

* “लोकात् पल्लव्य” ग ।

† “हरितोऽश्वानिति” ग ।

‡ ‘पुनः समव्यद्विततं वयन्ती मध्या कर्त्ता न्यधात् शक्न धीरः । उत्सवाद्या-
न्नाद्व्युत्तरदधेरमतिः सविता देव आगत ॥” ऋ० सं० १, ८, २, ४ ।

§ “विततं रश्मिजालम्” ग ।

न्यदधात्, नौचैर्धत्ते लोकानां प्रकाशनाय । अथवा शक्नेति कर्मनाम *
 स्थात्; यदा स्वं प्रकाशं पुनः कर्म निधत्ते, निदधाति, उदेति
 'धीरः' धीमानादित्यः, तदा अहनि अभ्युपस्थिते पुनः संवेष्टयति
 रात्रिस्तम इति । अस्तमयं प्रति पुनर्वास इव तनेतीति । एव मेत-
 स्मिन्नपि मन्त्रे सामर्थ्यादस्युपमाशब्दे वासमा तम उपमीयते । यथेह
 तथा पूर्वस्मिन्नपि † निगमेऽपौत्येव मेके मन्यन्ते । अपरे पुनः अपि-
 वोपमार्थं स्यादित्यत्रेवं वर्णयन्ति;—रात्रौव वासस्तनुत इत्यत्र वासः-
 शब्दोऽहःशब्दपर्यायवाची ‡, तस्योक्ता व्युत्पत्तिः वेसर महरिति § । सा
 रात्रिः वासस्तनुते, अहस्तनुत इत्यर्थः । रात्रिप्रान्ते हि शुक्ल महर्लक्ष्यते ॥,
 तेन ज्ञायते रात्र्यैवेदं तत मिति । एव सुपमार्थत्वं मेके मन्यन्ते;—
 यदा वाच्यमर्थः, तदा “पुनः समव्यदिततं वयन्ती (च० सं० २,
 ८, २, ४)” —इत्यत्र पुनः समवेष्टयदहो रात्रिः, वितत मिव वासो
 वयन्ती । कदा? यदा मध्ये कर्मणां 'न्यधात्' निदधाति । अस्तं
 गच्छन् आदित्यः स्वमण्डले 'शक्न' रश्मिजालं यदा च 'उदस्थात्'
 उत्तिष्ठति, स्वरश्मीनुपसंहृत्य 'व्यधात्' विदधाति 'च्छत्' अहो-
 रात्रलक्षणान् ॥ । यदा एवम् 'एषः' 'सविता देवः', 'अलमतिः'
 यथाप्तमतिः, 'आगात्' आगच्छति । तदा 'रात्रिः तनुते' 'वासः'

* १भा० १६६ पृ० (६) द्रष्टव्यम् ।

† “तत् सूर्यस्य देवलं” —इत्यत्र (४०६, ४०७ पृ०) ।

‡ १भा० ५५ पृ० (४) द्रष्टव्यम् ।

§ पु० ४०७ पृ० १ पं०, १६ पं० ।

॥ “शुक्रं ते क्षुण्ड (४, ८, २४, २)” —इत्यर्थः पर्यालोच्य ।

॥ “अहर्लक्षणां” ग ।

अहर्लक्षणम्, 'पुनः' 'सं' वेष्टयतीत्येवं मन्यन्ते । यदचार्याविरोधि तत्
प्रतिपत्तव्यम् ॥ ३ (११) ॥

इन्द्रेण सं हि दृश्यसे सज्जग्मानो अविभ्युषा । मन्दू
समानवर्चसा ॥ इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सज्जच्छमानो
ऽविभ्युषा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मन्दुना
तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ ४ (१२) ॥

“मन्दू (१२)”-इति* । एतदनवगनम् । “मदिष्णू, मन्दुनेति वा”
शब्दसमाधौ । “इन्द्रेण सं हि”-इति निगमः† । मधुच्छन्दस इदं
मार्घम् । महाव्रते मधुदुक्थे तृचाशीतिषु शस्यते; साचिकेषु चाहःसु
सोमातिष्ठद्वौ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्ते इन्द्र उच्यते । हे
भगवन्! इन्द्र! त्वं ‘इन्द्रेण’ ईश्वरेण, दीप्तेन वा मरुद्गणेन, नित्य
मेव “सज्जच्छमानः” ‘सं दृश्यसे’ “सन्दृश्यसे” । अविभ्युषा’ अभय-
वता; “गणेन”-इत्यध्याहारः । तौ च “युवां” मरुद्गणः त्वं च, एकच
सज्जती । “मदिष्णू” हर्षशीलौ; नित्यप्रसुदितावित्यर्थः । ‘समान-
वर्चसौ’ च; समानदीप्ती इत्यर्थः । एवं “मन्दू समानवर्चसा”-
इत्येतेन द्विवचनेन मरुद्गणेन्द्रविषयेण निगमो व्याख्यातः । “अपि
वा” एव मन्यथा “स्यात्” । मन्दू इत्यस्य तृतीयैकवचनान्तत्वेन वि-
परिणामः; एवञ्च सति मरुद्गणविशेषण सेतुवति । कथम्?
“मन्दुना” मरुद्गणेन, इन्द्र! सन्दृश्यसे सज्जच्छमानः । “समानवर्चसा

* १भा० २८९ पृ० ११ पं० ।

† अ० सं० १, १, १९, १ ।

इति” एतत् पदं मन्दुनेति “एतेन” पदेन “व्याख्यातम्” ; यद्येव
हि मन्दू इत्येतत् द्विवचनं मेकवचनं वा, एव सेतदपि ;—समानवर्च-
साविद्धमरुद्गणाविति द्विवचनं मथवा मन्दुना समानवर्चसा च
मरुद्गणेन इत्येवं तृतीयैकवचनम् । अपि वा एवं मरुद्गणे उच्यते ;—
त्व मिहेन्द्रेण सङ्गच्छमानो नित्यं मेव मन्दृश्यस इति । समान
मन्यत् ॥ ४ (१२) ॥

ईर्म्मान्तासुः सिलिकमध्यमासुः संश्रूणासो दिव्यासो
अत्याः । हंसा इव अग्निशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्य
मज्जममश्वाः ॥ ईर्म्मान्ताः समीरितान्ताः (सुसमीरिता-
न्ताः *) पृथ्वन्ता वा सिलिकमध्यमाः संस्तमध्यमाः
शीर्षमध्यमा वा ऽपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते
सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठतोद मपीतरच्छिर एत-
स्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति संश्रूणा-
सः (दिव्यासो अत्याः †) शूरः श्रवतेर्गतिकर्मणो दिव्या
दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव अग्निशो ‡ यतन्ते ।
हंसा हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानं (अग्निश इति §) अग्निः ॥ अयतेः

* छ-च-पुस्तकयोरधिकः पाठ एषः ।

† एषोऽपि पाठो छ-च-पुस्तकयोरधिकः ।

‡ “अग्निशो” क ।

§ अथ सपि पाठो न दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

॥ “अग्निः” क, ख, ग ।

समाश्रिता भवन्ति यदाक्षिपुर्गदापन् दिव्य मज्जं
मज्जनि * माजि मञ्चा अस्त्यादित्यस्तुतिरश्चस्त्यादित्या-
दश्चो निस्तष्ट इति । स्तरादश्च वसवो निरतष्टेत्यपि
निगमो भवति ॥ ५ (१३) ॥

“ईर्मान्तासः^(१४)”—इति † । एतदनवगम् । “समीरितान्ताः”,
—“पृथ्वन्ता वा” इति यथासम्भवं शब्दसमाधौ । “ईर्मान्तासः”
—इति † निगमः । दीर्घतमस आर्षम् । “युमेन दत्तम्”—इति ‡
इत्यञ्च ; द्वे अण्येते अश्वस्तोमीये सूक्ते ; तेन चाश्वः स्तूयतेऽश्वमेधे ;
आदित्यस्य रथे येऽश्वा युक्तास्त उच्यन्ते ईर्मान्तासः ; तेषां सप्तानां
येऽश्वाश्चत्वारः, ते “समीरितान्ताः” विचित्रान्ताः, प्रसृतान्ताः, प्रविरला
इत्यर्थः । “पृथ्वन्ता वा” ; तेषां मेवाश्वानां पृथवोऽन्ताः, पृथूरस्काः,
पृथुजघना वा इत्यर्थः । “सिलिकमध्यमाः, संसृतमध्यमाः” संस्रिष्ट-
मध्यमा इत्यर्थः । तेषां हि सप्तानां ये मध्यमास्तयः इतरेतर
सुत्यौघ संश्लेषेणावस्थिताः । अथ वा पृथुजघनोरस्कानां सतां मध्यमाः
शरीरप्रदेशाः, सप्तानां मपि संस्रिष्टाः संलग्नास्तन्वः ; निरुदरास्तेऽश्वा
इत्यर्थः । तथापि हि स्तुतिरुपपद्यत एव । “शीर्षमध्यमा वा”
सिलिकमध्यमा वा । एव मपि हि शब्दे सारूप्य मस्ति ; यो हि
तेषां सप्तानां मध्यमः, स शिरोभूतः प्रधान इत्यर्थः । “अपि वा”
एव मन्यथा स्यात् । “शिर आदित्यः” एव “भवति” सर्वभूतप्राधा-

* ‘मज्जिन’ क, ख, ग ।

† १भा० २८९ पं० १६ पं० ।

‡ च० सं० १, २, १२, ५=१, २२, ७, १० ।

§ च० सं० १, २, ११, २=१, २२, ७, १ ।

न्यात् । “मूर्द्धा, राजेति वा अह मेत सुपासे * इति ह विज्ञायते” ।
 यस्माच्चासावनुप्रविश्य प्राणभावेन† सर्वभूतानि “श्रेते” आस्ते, तस्मात्
 सर्वभूताश्रयणात्‍ शिर आदित्यः । स चैतेषा मश्वानां “मध्ये तिष्ठ-
 ति” ; शीर्षमध्यमास्त एते शीर्षमध्यमा इत्युक्ताः सन्तः सिलिक-
 मध्यमा इत्युच्यन्ते । “इद मपीतरच्छिर एतस्मादेव”—इति प्रास-
 ङ्गिकम् । “समाश्रितानि” हि “एतत्” उक्तमाङ्गम् “इन्द्रियाणि”
 चक्षुरादीनि “भवन्ति” इति शिर उपपत्तिः । ‘संपूरणासः’ सङ्गताः
 पूरुणे भगवतादित्येन संपूरणाः । “पूरः श्रवतेर्गतिकर्माणः” ‡ स हि
 परानभिमुखो गच्छत्येव, न पर्यावर्त्तते । ‘दिव्यासः’ ते हि “दिव्याः”
 दिविजाताः । ‘अत्याः’ “अतनाः” ; ते हि अतन्त्येव, सुहर्त्त मपि
 नावतिष्ठन्ते । य एवंलक्षणा अश्वस्ते किं कुर्वन्ति ? इति । उच्यते ;
 —‘हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते’ ; हंसा इव श्रेणीकृताः पङ्क्तीकृताः
 यतन्ते गच्छन्ति । “हंसा हन्तेः” ; ते हि “घ्नन्वध्वानम्” । कदा
 पुनरेवं यतन्ते ? “यदाक्षिषुः” ‘यद्’ “यदा” यस्मिन् काले ‘आक्षिषुः’
 ‘आपन्’ आप्नुवन्ति । किम् ? ‘दिव्यम्’ ‘अजम्’ “अजनि” । अज्यते
 ऽस्यां गम्यत इति अजनिः, वाहिका ; स्वर्गपथ इत्यर्थः । यदा ते
 आप्नुवन्ति—उदयादारभ्य यावदस्त मिति, तदैवं यतन्ते । के पुनस्ते ?
 इत्युच्यते,—‘अश्वः’ । एव मेतानि ईर्मान्तास इत्येवमादीनि अश्व-

* “अह मेव सुपासते” क, ख ।

† “आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति, तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते”—इति ऐ०
 ब्रा० ५, ५, ६ ।

‡ “सर्वोऽश्यात्” क, ख ।

§ १भा० २अ० १४ ख० २४ १७० (१७) ।

विशेषणानि, अश्वशब्देन समानविभक्त्यन्तत्वात्* । आत्मीयैषां रथो
भवत्यात्माश्वा इत्येवं प्रक्रमेण सूर्यदैवत एष मन्त्र उक्तः । स पुन-
रय मश्वस्तुतौ विनियुक्तस्तदसमञ्जस मिति मन्यमानो भाव्यकारः
प्रतिसमाधिस्तुराह ;—“अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्य” इति ; अश्वोऽपि
ह्यादित्यात्मना स्तूयत इत्यर्थः । आह ;—कयोपपत्त्या ? इति । उच्यते,
“आदित्यादश्वो निस्तष्ट इति”—अनयोपपत्त्या सूर्यात्मना अश्वः
स्तूयते । आह ;—कुत एतत्सूरादश्वो निस्तष्ट ? इति । उच्यते ;—“सू-
रादश्वं वसवो निरतष्ट†—इत्यपि निगमो भवति” । “यमेन दत्तं त्रित
एन मायुनक्”—इति‡ । ‘यमेन’ ‘एनम्’ अस्माकं ‘दत्तम्’ अश्वम्
‘त्रितः’ चिस्थानो वायुः ‘आयुनक्’ युनक्ति । यत्रायं योक्तव्यः, तत्र
वायुना युक्त्येन्द्रेणाधिष्ठितस्य ‘अश्व’ गन्धर्वः गन्धर्वराजः ‘रश्मना
मगृभ्णात्’; नियमेन रज्जुं गृह्णाति । कुतः पुनरय मश्वः ? इत्यु-
च्यते,—‘सूरात्’ सूर्यादेत मेवंलक्षणम् ‘अश्वं’ ‘वसवः’ ‘निरतष्ट’
निस्तष्टवन्तः । एव मेतस्मिन् मन्त्रे सूर्यप्रभवोऽश्व इति स्तूयते ।
“कारणाच्च कार्यं मनन्यत्”—इत्युपपद्यते सौख्येण मन्त्रेणाश्वस्य स्तुति-
रिति ॥ ५ (१३) ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः । न तत्तै अग्ने
प्रमृषे निर्वर्तनं यदहूरे सन्निहाभवः ॥ कायमानश्चाय-
मानः कामयमान इति वा वनानि त्वं यन्मातृरपो-

* “समानविभक्तित्वात्” क ।

† “यमेन दत्तं त्रित एन मायुनगिन्द्र एषं प्रथमो अधितिष्ठत् । गन्धर्वो अस्म
रश्मना मगृभ्णात् सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥”—इति ऋ० सं० १. ४, १९, १ ।

‡ अष्टादिकं पूर्वं मेवोक्तम् (४१२ पृ० ४ पं०) ।

ऽगम उपशम्यन् न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्त्तनं दूरे
यत् सन्निह भवसि जायमानः । लोधं नयन्ति पशु
मन्यमानाः । लुब्ध मृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः ।
शीरं पावकशैचिषम् । पावकदीप्तिम् । अनुशायिन
मिति वाग्निन मिति वा ॥ ६ (१४) ॥

“कायमानः^(१५)”—इति * । एतदनवगतम् । “चायमानः”—
इत्यवगमः ; “कामयमान इति वा” । “कायमानो वना त्वम्”—
इति † निगमः । विश्वामित्रस्यैव मार्षम् । बृहती । प्रातरनुवा-
काश्विनयोः शस्यते । हे भगवन् ! अग्ने ! ‘कायमानः’ “चायमानः”
पश्यन्नित्यर्थः । अथ वा “कामयमानः” । किम् ? स्त्रां योनिम् ।
कतमाम् ? ‘दना’ “वनानि” दारुणि । दारुभ्योऽग्निर्जायते, तदे-
तत् प्रसिद्धं मेवोक्तम् ; यदा चाग्निरनुगच्छति अरणीं वावगच्छति ? ।
‘मातृः’ वा सर्वभूतनिर्मात्रीः ‘अपः’ ; सापि योनिरेवाग्नेः । “आपो
वा अग्नोर्योनिः;—इति ह विज्ञायते” ॥ । अनयोर्योन्योरन्यतरां योनिं

* १भा० २८३ पृ० ४०० ।

† ऋ० सं० २, १, ५, २ ।

‡ “अग्निं मन्यति सीमे राजन्यागते”—इति, “हस्ताभ्या मेनं मन्यति, क्षिप्रं
जात मिति ; क्षिप्रं वा एष प्रथमजातो यदग्निः”—इति च ऐ० ब्रा० १, २,
४—५ । “वनेषु जायुर्मेतेषु (१, ५, ११, १)”—इत्यादयो ऋचश्च द्रष्टव्याः ।

§ “वावसंगच्छतीति” ग ।

॥ “ऋतस्यु योना गर्भे सु जातस् (ऋ० सं० १, ५, ९, २)”, “असित्यमुर्त्तसं
(ऋ० सं० १, ५, ९, ५)”, “चित्तिरपां दमे (ऋ० सं० १, ५, ११, ५)”—इत्यादिषु
बहुच, एव मादीना ऋचां विधायकब्राह्मणश्रुतिषु च द्रष्टव्यम् । “स निहायत
सोऽपः प्राविशत् तं देवा प्रेष मेच्छत्”—इत्यादि च तैत्तिरीयकम् ।

‘यद्’ यदा ‘अजगन्’ “अगमः” “त्वम्” । कदा पुनरगमः ? “उप-
शान्मन्”—इत्याद्याहृतं भाव्यकारेण ; अनुगच्छन्वित्यर्थः । तस्य तवैव
मनुगच्छतः किम् ? इति । उच्यते;—‘न’ ‘तत्’ ‘ते’ ‘अग्ने’ ! ‘प्रमृषे’
‘निवर्त्तनम्’ । “न प्रमृष्यते” न प्रमृज्यते निवर्त्तनं, वर्त्म; मार्गो
न लुप्यत इत्यर्थः । कथं गम्यते न प्रमृज्यते मार्गः ? इति । ‘दूरे’
ऽपि ‘सन्’ अदृश्योऽपि भूत्वा यस्मात् “इह” पुनः “भवसि” एव ।
कदा ? “जायमानः”, “यत्” यदा अज्ञो जायसे वैद्युतात्मना * ;
यदा वा अरणिभ्यां जायसे मथ्यमानः, तदा ॥

“न सायकस्य चिकिते—अश्वान् नयन्ति” † । “लोधम्^(१९)”
—इति ‡ । एतदनवगतम् । “लूथम्”—इत्यवगमः । यस्मिन् निगमे
एष शब्दः सा वसिष्ठद्वेषिणी § च्छक् । अहं च कापिष्ठलो वासिष्ठः ?
यतस्तान् निर्त्रयीमीति ॥ ॥

“शीरम्^(२०) ¶—इति । एतदनवगतम् । अग्निरभिधेयः ।

* “आदित् प्रलस्य रेतसः”—इति (सा० सं० ऋ० आ० १, २, १०) द्रष्टव्यम् ।

† “न सायकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्त्रमानाः । नावाजिनं
वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरी अश्वान् नयन्ति” ऋ० सं० २, २, २२, २ ।

‡ १भा० २८२ प्र० ८ पं० ।

§ “इन्द्रोतिभिः (ऋ० सं० २, २, २२, १) इत्याद्यास्यतो वसिष्ठद्वेषिणः । पुरा खलु
विश्वामित्रशिष्यः सुदा नाम राजर्षिरासीत् । स च केन चित् कारणेन वसिष्ठदे-
ष्योभूत् । विश्वामित्रखु शिष्यस्य रचायं मामिहृष्टिर्वसिष्ठ मशपत् । इमा अभिशाप-
रूपाः । ता ऋचो वसिष्ठा न शृण्वन्ति ।”—इति ऋग्भाष्ये साधयः ।

॥ “पुरा खलु तपसः खयो मा प्रापदिति शापाग्निवत्तं मौनिनं विश्वामित्रं
वसिष्ठपुत्रं वा बद्धा नीतवन्तः । तान् प्रति विश्वामित्रो ब्रूते;—” इत्यादि ऋग्भाष्यं
द्रष्टव्यम् (२, २, २२, २) ।

¶ १भा० २८२ प्र० ११ पं० ।

“अनुशायिन मात वा”—इति ; अनुप्रविश्य सर्वभूतानि श्वेते
इत्यनुशायी ; त मनुशायिनम् । अश्रोति व्याप्नोति वा सर्वभूता-
नीति “आश्विनम्” । “श्रीरं पावकशोचिषम् ०—० दीर्घश्रुतम्”—
इति * निगमः । भार्गवस्य प्रयोगस्येय मार्षम् । प्रातरनुवा-
काश्विनयोः शस्यते । ‘श्रीरम्’ अनुशायिनं व्यापिनं वा अग्नि मं
स्त्रौमि । “पावकशोचिषम्” पावयित्री यस्य शोचिर्दोषिः, तं पावक-
शोचिषम् । किञ्च ‘ज्येष्ठः’ श्रेष्ठः, ‘यः’ प्रधानो ‘दमेषु’ यज्ञगृहेषु ‘आ-
दीदाय’ आदीप्यते, परिचर्यमाणोऽग्निहोत्रिभिः । किञ्च ‘दीर्घश्रुतम्’
यः, दीर्घश्रोतृभ्यः यो दीर्घश्रुतमः । त मग्निं स्त्रौमि ॥६ (१४) ॥

कनीनकेव विदुधे नवे द्रुपदे अर्भके । बभू यामेषु
शोभेते ॥ कनीनके कन्यके कन्या कमनीया भवति
क्वेयं नेतव्येति वा (कमनेनानीयत इति वा†) कनतेर्वा
स्यात्कान्तिकर्मणः कन्यथोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या
एकवचनानीति शाकपूणिर्विद्वयो‡ दारुपादोदारु दृणा-
तेर्वा द्रूणातेर्वा तस्मादेव द्रु नवे नवजाते अर्भके अष्टद्वे
ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं बभू यामेषु शोभेते
बभू रूद्रये॥ संस्तव इदञ्च मे दादिदञ्च मेऽदादि-

* “श्रीरं पावकशोचिषं ज्येष्ठो वा दमेष्वा । दीदाय दीर्घश्रुतमः ॥”—इति
ख० सं० ६, ७, ११, १ ।

† ड-च-पुस्तकयोरय मधिकः पाठः ।

‡ “वृद्धयो”—इति क, ख, ग ; सायणसम्मतस्य पाठः

§ “बभूवो” ड ।

॥ “रूद्रयोः” च ।

‘अर्भके’—इत्येतानि चत्वारि पदानि “कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि”,
 “सप्तम्या एकवचनानीति” एवं “शाकपूणिः” आचार्यो मन्यते ।
 एकस्मिन् दारुमये पादपीठे स्मिन् समधिरूढेषु पादुकाख्येषु अधि-
 ष्ठानेषु अधिरूढे ‘शोभेते’, यथैवं ‘बभू’ बभ्रुवर्णे अथे ‘यामेषु’ आजि-
 स्थानेषु यमनस्थानेषु; कन्यके, शालभञ्जिके * वा । तदेतैश्चतुर्भिः
 पादैरुच्यत इति शाकपूणिराचार्यो मन्यते । यास्तु “विद्वयोः”
 विक्षुषिताधोभागयोः “दारुपादोः” अधिरूढयोः कन्ययोरभिधान-
 पदान्यभिधायकान्येतानि द्विवचनानीति मन्यते । ताभ्यां ह्यश्विन्याः
 खुराकारत्वेन सारूप्य मस्तीत्येव सुपादानम् । दारुपादोरित्येतस्मिन्
 व्याख्यानप्रसक्ते पदे विग्रहप्रसक्तौ दारुशब्दो निरुच्यते;—“दारु
 दृणातेवा” विदारणार्थस्य (क्र्या० प०) । “द्रूणाते वा” हिंसार्थस्या ।
 तस्मादेव धातुद्वयादन्यतरस्य “द्रु”—इत्येतदभिधानं भवति । द्रुपदे
 इत्येतदपेक्ष्य “तस्मादेव द्रु”—इत्येतदुक्तम् ; द्रुम इत्यर्थः । “नवे
 नवजाते” । “अर्भके अष्टद्वे” अल्पके † इत्यर्थः । “ते” कन्यके एव-
 म्प्रकारेषु “तदधिष्ठानेषु” तेषु पादुकाख्येषु अधिष्ठानेषु अधिरूढे
 ‘शोभेते’ यथा “एवं” “बभू” बभ्रुवर्णे अथे “यामेषु” आजि-
 स्थानेषु यमनस्थानेषु वा बन्धनस्थानेषु मन्दुराख्येषु ‡, वर्तमाने
 शोभेते । ते एव मेव “बभ्रोरश्वयोः संस्तवः” ॥

* चित्ररूपे काष्ठपुत्तलिके इत्यर्थः ।

† १भा० २८१ प्र० २ अ० १९ ख० (२२) = २८४ प्र० (२२) ।

‡ १भा० २९६ प्र० २ अ० २ ख० (९) ।

§ “वाजिशाला तु मन्दुरा”—इत्यमरः । २, १, ७ ।

“तुग्वनि(१०)” — इति * । एतदनवगतम् । “तुग्वनि मेतदायन्ति”
 — इति शब्दसमाधिः । “तौघेम्” अभिधेयम् । “सुवास्त्रा अधि
 तुग्वनि” — इति† निगमः । अस्य ऋक्पादस्य ऋक्केषापेक्षो निर्णयः ।
 सर्वस्या अपि च तस्या ऋचो यस्या मयं पादः, तस्या या आद्यान्या
 आधस्त्या ऋक्, तदपेक्षो निर्णयो यतः, अतस्तस्या ऋचः आधस्त्यायाः
 सङ्क्षिप्यार्थं माह भाव्यकारः, — “इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादितृषः
 प्रसङ्गायाह” — इति । इदञ्च द्रव्यजातं, मम दत्तवानसौ राजेत्येवं,
 ‘प्रसङ्गाय’ परिस्ङ्ख्यानं कृत्वा, ऋषिराह ‡ उक्तवानित्यर्थः । कतमा
 पुनरसौ आधस्त्या ऋक्, ययाय मर्थः सङ्क्षिप्यते? इति उच्यते; —
 “अदाने पौरुकुस्यः पञ्चाशतं वसदस्युर्वधूनाम् । मंहिष्ठो अर्थः
 सत्पतिः” § । सोभरेः काण्वस्येय मार्षम्, परा ॥ च; दानप्रशंसा ॥
 ‘यः’ ‘अदात्’, ‘मे’ मम, ‘पौरुकुस्यः’ वज्रशनुकर्तितुः पुत्रः ‘वस-
 दस्युः’ दस्युनामनः । किं मदात्? ‘पञ्चाशतं वधूनाम्’ पञ्चाशतं
 वीठव्यानां कन्यानाम् । ‘मंहिष्ठः’ पूज्यतरः । ‘अर्थः’ ईश्वरः ।
 ‘सत्पतिः’ च सतां पालयिता च । एवंज्ञचणः पौरुकुस्यः वसदस्युः
 मम दत्तवान् पञ्चाशतं वधूनाम् । आह किं मेतदेवादात्? नेति ।
 उच्यते; — इदञ्च यदुक्तम्, उत्तरञ्च यद् वक्ष्यते । कतरा पुनरसा-

* १भा० २९४ घृ० ४पं० ।

† ऋ० सं० ६, १, २५, ७ ।

‡ काण्वशंशेय सोभरिर्नाम ।

§ ऋ० सं० ६, १, २५, ६ ।

॥ सेव परा ऋक्, यस्या द्वितीयः पादः “सुवास्त्रा अधि तुग्वनि” — इति ।

॥ “षट्चिंशो सप्तचिंशो च वसदस्युनाम्नो राज्ञो दानमुतिरूपत्वात् तदेवता-
 के” — इति तत्र ऋगभाष्ये सायणः ।

वुत्तरा ऋक्? इति । उच्यते ;—“उत् मे प्रयियोर्वयियोः सुवास्वा
अधि तुम्वनि । तिमृणां सप्ततीनां श्यावः प्रणेता भुवद् वसुर्दियानां
पतिः” *—इति । अण्येतत्,— यदुक्तम्, अपि च यदेतत् वक्ष्यमाण
मिति ‘उत्’—शब्द एव सुभयं सम्भावयति । ‘मे’ मम ‘प्रयियोः’
(प्र गम्यते घेन, तत् प्रयियुः, धन मश्वादिः तस्य प्रयियोः) धनस्य,
बद्धदात् । ताभिः कन्याभिः सह ‘वयियोः’ (ऊचत इति वयियुः
वस्त्रादि, तस्य) च बद्धदात् । ‘तिमृणां सप्ततीनां’ गवाम् । ‘श्यावः’
श्यामवर्णः वृषः, श्यामवर्णानां ‘प्रणेता’ प्रकर्षेण नेता अयतोगामी ।
‘भुवदसुः’ भावयिता वसुनाम् । ‘प्रशस्तः’ पूजितलक्षणः । ‘दियानां’
दानार्हाणाम्, देवा याः तासां पतिः । तास्य गा एतत्सङ्ख्यायुक्ताः,
एतद्गुणयुक्ताश्च मह्य मदात् । क पुनरसा वदात्? ‘सुवास्वा’ सुष्टु-
निवासाया नद्याः ‘अधि तुम्वनि’ तीर्थेऽधि, एतत् अदात् मह्यम् ।
“सुवास्तुः नदौ?”, “तुम्व तीर्थं भवति” “तूष्णीं” हि “एतत्”
अवगाहनार्थम् “आयन्ति” । अत्र दानसम्बन्धात् सुवास्तुशब्दो नद्य-
भिधाने ; प्रसिद्धं हि नद्यां दानम् ; नदौसम्बन्धाच्च तुम्वशब्दोऽपि
तीर्थाभिधायकः † इत्युपपत्तिः । निगमार्थप्रकाशनायैवं सूक्तगतोऽपि
अन्वीक्षितश्च एवार्थ इत्येतत् प्रदर्शित माचार्येण ॥

“नंसन्ते(२२)” —इति० । एतदनवगतम् । “नमन्ते,—” इत्यवगमः ।

* * ऋ० सं० ६, १, २५, ७ ।

† काश्मीरप्रदेशीयैर्याजानगरतलवादिनीयम् । इदानीं “सुयत्” — इति प्रसिद्धा ।

‡ “निपानागमयोस्तीर्थं ऋषिजुष्टजलेऽपि च— इत्यमरः २, २, ८६ । ऋक्संहिता-
याश्च १. ४६, ८; १६८, ६; १७२, ११. ८. ७२, ७ ८. ८७, ५२ १०, २१, २; ४०,
१२; ११४ ७ ४, २८ २; ८, ४७, ११. ऋक्सो द्रष्टव्याः ।

§ १भा० २८४ घ० ८ पं० ।

“कुविमंसन्ते”—इति निगमः ; “तां आ रुद्रस्य मीळ्जषो—
 “ईमहे तुराणाम्”—इति * । वमिष्ठस्येय मार्षम् । ‘तान्’ अहं
 ‘मीळ्जषः’ मरुतः वर्षस्य सेकृन् धनवतः, बलवतः वा ‘आ विवासे’
 आभिमुख्येन स्थित्वा परिचरामि । किञ्चक्षणान् पुनः मरुतः आविवासे ?
 ‘रुद्रस्य’ इन्द्रस्य स्वभृतान्, आप्तान् वा । अथ वा ‘मीळ्जषः’ इति
 रुद्रविषयं षष्ठ्येकवचनान्तं स्यात् ; मीळ्जषो रुद्रस्य स्वभृतानिति ।
 कस्मात् पुनस्तानहं परिचरामि ? यस्मात् ते मरुतः ‘कुविद्’ वज्र
 ‘नंसन्ते’ नमन्ते ‘पुनः’ वर्षाद्युपकारेण अस्मान् प्रति नमन्ते, प्रक्षी-
 भवन्ति । किञ्च ; ‘यसस्वर्त्ता’ यच्छरीरगतम् ‘एनः’ ‘जिह्वील्लिरे’
 लज्जयन्ति, यच्च ‘आत्रिः’ प्रकाशम्, तदेवम्प्रकारं सुभयलक्षणं मपि
 एनोऽस्मान् ‘जिह्वील्लिरे’ लज्जयन्ति । तदेषां मरुतां ‘तुराणां’
 त्वरमाणानां प्रसादेन उभयलक्षणं मपि ‘अवयजेमहि’ निर्णुदेमहि ;—
 इत्येतद् ‘ईमहे’ याचामहे ; अनेन परिचारेण आराध्यैतान् मरुत
 इति । “नमत इत्येतदुपरिष्ठात्” द्वादशाध्याये † “व्याख्यास्यामः” ;
 —“अभि प्रवन्त समनेव योषाः” (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)—इति
 व्याख्याने, “नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा” ‡—इति ॥

“आहनसः(१२)”—इति § । एतदनवगतम् । “आहननवन्तः”—
 इत्येवमगमः । “ये ते मदा आहनसः”—इति निगमः ; परिमोम०—०

* “तां आ रुद्रस्य मीळ्जषो विवासे कुविमंसन्ते मरुतः पुनर्नमः । यत् सख्यौ
 जिह्वील्लिरे यदुविस्व तदेन ईमहे तुराणाम्” ॥ ऋ० सं० ५, ४, १८, ५ ।

† पञ्चाध्यायिनिषण्डसहिते भाष्यसप्तमाध्याये इति यावत् ।

‡ दै० का० ७ अ० ४ पा० ४ ख० ।

§ १ भा० ३८४ पृ० १६ पं० ।

मृधम्” * । पावमानो सौमौ । कवेर्भार्गवस्त्रेय भार्गवम् । जगती ।
हे भगवन् ! ‘सोम !’ ‘परिप्रधन्व’ परिप्रचर, एतस्मात् दशापवित्रात् ।
‘स्वस्तये’ स्वस्त्ययनाय अस्माकम् । ‘नृभिः’ एतैः ऋत्विग्भिः, ‘पुनानः’
पूयमानः । किञ्च ; ‘अभि वासय’ अभिप्रच्छादय, अभिभावय ।
‘आशिरम्’ तृतीयसवने । किञ्च ; ‘ये ते मदा आहनसः’ ये ते मदाः
तव आहननवन्तः, “वचनवन्तः”, सम्मोहयितारः; ‘विहायसः’
महान्तः, तैः ‘इन्द्र’ ‘चोदय’ प्रेरय, ‘दातवे’ “दानाय”, ‘मघं’
धनम् । यथास्माकं तैर्मदैरभिहतचेताः† सन् दद्यात् मघं धन
मित्यर्थः ॥ ७ (१५) ॥

उपो अदर्शि शुन्ध्यवो न वक्षो नोधा इवाविरक्त-
प्रियाणि । अद्भ्यसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमाग्रात्यु-
नरेयुषीणाम् ॥ उपादर्शि शुन्ध्यवः शुध्युरादित्यो
भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासाध्यूळ्ह ‡ इदं मपी-
तरद्वक्ष एतस्मादेवाध्यूळ्हं ॥ काये शकुनिरपि शुन्ध्यु-
रुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवत्यापोऽपि शुन्ध्यवः ॥
उच्यन्ते शोधनादेव नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स

* “परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये ऋभिः पुनानो अभि वासयाशिरम् । ये ते —
मृधम् ॥” — इति ऋ० सं० ७, २, २३ ५ ।

† “तैर्मदैरभिहतचेताः” क ।

‡ “भासाध्यूळ्हम्” च ।

§ “सिद्ध” च ।

॥ “देवाध्यूळ्हं” च ।

॥ “शुन्ध्यवः” च ।

यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एव मुषा रूपाण्यावि-
ष्कुरुतेऽन्नसदन्नान्नं भवत्यन्नसादिनीति वाङ्मसानिनी-
ति * वा । सुसुतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषी-
णाम् । (स्वपतो बोधयन्तो †) शाश्वतिकतमागात्पुन-
रेयुषीणाम् ‡ । ते वाशीमन्त इष्णिणः । ईषणिन इति
वैषणिन इति वार्षणिन इति वा वाशीति वाङ्नाम
वाश्यत इति सत्याः । शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीही-
न्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् । अभिवहनस्तुति मभिष-
वण § प्रवादां स्तुतिं मन्यन्त रेन्द्री त्वेव शस्यते परित-
कभ्येत्यु ॥ परिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ८ (१६) ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४, २.

“अन्नसत्(१४)” — इति ¶ । एतदनवगतम् । “अन्नसादिनीति वा
अन्नसानिनीति वा” शब्दसमाधौ । “उपो अदर्शि” — इति ** निगमः ।
कक्षीवत आर्षम् । औषसी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते ;
‘उपो अदर्शि’ उपस्मिष्टा दृश्यत इय मुषाः । कस्य ? ‘शुन्ध्युवः’
शोधयितु रादित्यस्य ; आदित्यो हि यदप्यशुचिर्भवति, तदपि रश्मिभिः

* “वाङ्मसानिनीति” ड, च ।

† ज-च-पुस्तकयोरधिक उप पाठः ।

‡ “पुनरागामिनीनाम्” ड, च ।

§ “मभिषवण” क, ड ।

॥ “परितक्ते इत्यु” ड, च ।

¶ १भा० २८ ५३० १पं० ।

** ऋ० सं० १, १, ७ ४ ।

स्पृष्टा शुचीकरोति । “सूर्यः पवित्रं मुच्यते”—इति वक्ष्यति * ।
 तमांसि वा शोधयतीति शुन्ध्युः, तस्य शुन्ध्यवः । कथं पुनरुपसृष्टा
 दृश्यते ? ‘वचो न’ वच इव ; यथा तस्य स्वभासः स्वम्प्रकाशजालं
 वचोभूत मेतस्मिन् मण्डलेऽध्यूढम्, एवमियं मुषा एतस्मिन् मण्डले
 उपसृष्टा दृश्यते, सन्निकर्षात् । प्रामाणिकं मुच्यते शब्दसामान्यात्,—
 “इदं मपीतरत्” “वचः” पुरुषवत्, पशुवचो वा अङ्गम् “एतस्मा-
 देव” वहेर्धातोः (भृ० प०), इदम् “अध्यूढम्” अधिप्रवेशितं मेव
 “काये” शरीरे भवति । “शकुनिरपि” य एष मङ्गुर्नाम †, अयं
 मपि “शुन्ध्युरुच्यते”, “शोधनादेव” ; यो हि “उदकचरो भवति”
 नित्यशुद्ध एवेति शुन्ध्युः । “आपोऽपि शुन्ध्यवः ‡ उच्यन्ते” ता
 अपि हि शोधयन्ति । “एवं” तावदियम् “उषाः” आदित्यस्य वच
 इवोपसृष्टा दृश्यते । किञ्च इयं मेवोषा नोधा इवाविष्कृतप्रियाणि
 “नोधा च्छर्षिर्भवति §” स हि “नवनं” स्तोत्रं देवताः प्रति
 “दधाति” । “स यथा” स्वमुखोद्गीर्णया “स्तुत्या” प्रियाणात्मनः
 “कामान्” स्वानि कामाख्यानि “आविष्कुरुते” आविष्कृणोति,
 प्रकाशयति देवताः प्रति । “एवम्” इयम् “उषा” स्वात्मन एवो-
 द्गीर्णेन प्रकाशेन “रूपाणि” जनानाम् “आविष्कुरुते” प्रकाशी-
 कुरुते । किञ्च ; इयं मेवोषाः ‘अद्भ्यसन्नं सप्ततो बोधयन्ती’ “अद्भ्य-
 सन्नम्” तत् प्रतिकर्त्तव्यतायां सीदति, तद्वा सनोति, सम्भजत इति

* इत उभरस्मिन्नेवाध्याये (पञ्चमे) २पा० १ ख० ।

† ‘मङ्गुः पानौयकाकिका’—इत्यमरः २, ५, २४ ।

‡ “शुन्ध्यवः”—इत्येव पाठः क-ख-ग-मूलपुस्तकेषु, टीकापुस्तकेषु च सर्वेषु ।

§ ‘याः, गीतसः ; च० सं० १. ५८—६४ ; ८ ८८ ; ९ ९१ ख० ।

“अद्भसत्” गृहाधिकारे नियुक्ता अन्नसाधिका स्त्री । सा यथा प्रातरेव चीराद्युपादानार्थं ‘समतः’ “स्वपतः” जनानान् दोहकादीन् “बोधयन्ती” अन्नं साधयिष्यन्ती, एव मुषा अपि जनान् बोधयन्ती, तत्काले हि ते इतिकर्तव्यतार्थं जनाः प्रतिबुध्यन्ते, तेनैतथैव बोधिता भवन्ति । आह;— कदा पुनरेतद्भवति ? इति । उच्यते;— यदा ‘शश्वत्तमागात्’ “शाश्वतिकतमा” नित्यतमा “आगात्” आगच्छति, तदैव जनान् बोधयति, एव मुषा रूपाण्याविष्कुरुते । एवञ्च वच द्वयोषा आदित्यस्य दृश्यते । आह;— का वा सा शश्वत्तमा इय मुषाः ? इति । उच्यते;— ‘पुनरेयुषीणाम्’ “पुनरागामिनीनाम्”—इत्यर्थः । या एताः काश्चिद्भवा पुनरागच्छन्ति, ताः पुनरेयुषो गावः, अन्या वा*, तासां पुनरेयुषीणां इति निर्द्धारयति । एषैव ‘शश्वत्तमा’ शाश्वतिकतमा । एव मेतस्मिन् मन्त्रे, सा यथा अद्भसदित्यन्नसाधिका स्त्री उच्यते, सा हि तत्काले जनान् दोहकादीन् बोधयति, उषा अपि च तत्काल एवागच्छतीति, एव सुपमान सुपपद्यत इत्युपपत्तिः । अन्ये† तु मरुका मद्भसदं मन्यन्ते; सापि ह्यन्ने सौदति, सनोति वान्नं तत्काले च प्रतिबुध्यमाना अन्यान् बोधयतीति ॥

“दक्षिणः(९५)” —इति ‡ । एतदनवगतम् । “ईषणिन इति वा, एषणिन इति वा, आर्षणिन इति वा” शब्दसमाधयः । “अग्रिमे कं भानुभिः०—० मारुतस्य धान्नः”—इति § निगमः । राजगणस्य

* “वारयेषिता वा” ग, सायणीयश्च ।

† यद्य मिति वक्तव्ये एष परोक्षनिर्देशा ग्रन्थशैलीप्रयत्नः ।

‡ १भा० २८५ पृ० ६ पं० ।

§ “अग्रिमे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रुमिभिल ऋक्भिः सुखादयः । ते वाशी मन्त इभिर्गो यमौ रवौ विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धान्नः” ॥ ऋ० सं० १, ६, १९, ६ ।

गोतमस्येय मार्घम् । जगती । मारुतस्य ग्रैयङ्गवस्य चरोरियं याज्या ;
 तत्र ह्युक्तम् “प्रियवती याज्यानुवाक्ये भवतः”—इति । ‘अथसे कम्’
 अथोऽर्थाय यजमानाय आत्मने वा ; क मित्यनर्थक मेवां, कामये
 इति वा अस्यार्थः । ‘भानुभिः’ दौप्तिभिः सूर्यरश्मिभिः, येऽन्तरिक्षे
 मरुतः ‘सम्मिमिचिरे’ सङ्गच्छन्ते, ‘ते’ एव ‘रश्मिभिः’ सर्वलोक-
 नियन्तृभिः ‘सम्मिमिचिरे’—इत्येतदेवानुवर्तन्ते । त एव ‘च्छक्त्रभिः’
 रसहर्षभिः सम्मिमिचिरे । ‘सुखादयः’ सुखदातारः जनानाम् । शोभ-
 नानां वा हविषां खादितारः, अन्तारः, ‘सुखादयः’ । ‘ते’ एव
 ‘वाशीमन्तः’ वाग्मिनः । ‘दक्षिणः’ “ईषणिनः” उपगमनवन्तः,
 “एषणिनो वा” इच्छावन्तः, “आर्षणिनो वा” आभिमुख्येन सर्वा-
 र्थानां द्रष्टारः ; ‘अभीरवो विद्रे’ विदारयितव्ये शत्रौ प्राप्ते विगत-
 भयाः ; अथ वा ‘विद्रे’ वेद्मि, जाने । य एवंलक्षणा मरुतः, तेषां
 मरुतां यत् स्थानम् अन्तरिक्षलोकः, तस्य ‘प्रियस्य’ दृष्टस्य ‘मारुतस्य’
 मरुतां स्वभृतस्य ‘धानः’ स्थानस्य प्राप्तये ; तानेव मरुतः स्त्रौमी-
 त्यध्याहारः । एव मेतस्मिन् मन्त्रे ‘वाशीमन्त दक्षिणः’—इत्येतस्मा-
 देकवाक्यसम्बद्धाद् ‘दक्षिणः’—इत्येतद् मरुद्विशेषणम् । “वाशीति
 वाङ्नाम” । “वाशी^(११), वाणी^(१२)”—इति ‡ पठितं वाङ्नामसु ।
 वास्यत इति कारकावधारणम् ॥

“वाहः^(१६)”—इति ‡ । एतदनवगतम् । पक्षेण के^२ र्यम् ।

* पुरस्तात् ७३ घ० ११ पं० = ७४ घ० १६ पं० ।

† १भा० (१७० ११ ख०) ७४ घ० = ७६ घ० ६पं०, १५ पं० ।

‡ १भा० ६६५ घ० १२ पं० ।

“शंसावाध्वर्यो० —० मिन्द्रा शस्त्रम्”—इति* निगमः । विश्वामित्रस्येध
 मार्षम् । त्रिष्टुप् । होता ब्रवीति;— हे ‘अध्वर्यो !’ एहि ‘प्रति
 गृणीहि’ ‘शंसाव’ आवा सुभावपि; न ह्यप्रतिगीर्यमाणं शस्यते,
 नाप्यशस्यमानं प्रतिगीर्यते† ; एव मितरेतरपकारकच मभिप्रेत्योक्तं
 द्विवचनम्,—‘शंसाव’ इति । एव मितरेतरगुणसम्पन्न मेतद् ‘वाहः’
 स्तोत्रं ‘कृणवाव’ आवाम्‡ । स्तोम एव हि देवानां वोढा भवति § ।
 “वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमः । (च० सं० ६, २, २६, १)”—इति,
 “वोढूतमो हानानां स्तोमः”—इति हि वक्ष्यति ॥ । एव मिय मभि-
 वहनस्तुतिः । एव मेतच्छ्रुत्वा माभिमुख्यगामि ‘इदम्’, ‘इन्द्राय’
 इन्द्रार्थम्, ‘जुष्टम्’ प्रियम्, तस्य यथा स्यात् तथा कुर्वः । अन्ये
 तेनाम् “अधिषवणप्रवादां” सोमाभिषवणप्रवादिनीं स्तुतिं मन्यन्ते ;
 वाहःशब्दो हि उदकवाहाभिधानसारूप्यात् तत्र युक्तरूपतर इति
 कृत्वा यदा पुनरेवं, तदैव मर्थो योज्यः;—‘इन्द्राय’ ‘इदं’ ‘वाहः’
 सोमोदकपूर्णमधिषवणफलकाख्यं वाहः ‘जुष्टं’ प्रियं यथा स्यात् तथा
 कुर्वः । तद्वि सु‘शस्त्रं’ सुप्रतिगीर्षञ्च इन्द्रस्य प्रीतिजनकं भवति ।
 एतदेव कर्त्तव्यमावाभ्यां यतः, अतो ब्रवीमि;—‘एदं बर्हिः यज-

* ‘शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् । एदं बर्हि-
 यजमानस्य वीदाया च भूदुष्य मिन्द्राय शस्त्रम् ।” च० सं० २, २, १६, २ ।

† चोढवचनं शंसनम्, अध्वर्युवचनान् प्रतिगरणं मुच्यते । यथा च “देवो
 मित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण”—इति ऐ० ब्रा० २, २, १ ।

‡ ‘यदाव स तत्र यथा भाजनं देवता अमु मावहामु मावहेत्यावाहयति, तदैव
 होतुर्होतृत्वं, होता भवति, होतृत्वेन साचक्षते”—इति ऐ० ब्रा० १ १, २ ।

§ ‘येनैवाध्वर्युर्गुणः प्रयच्छति, तेन होता प्रतिगृह्णाति”—इति ऐ० ब्रा०
 २, ४, २ ।

॥ इत उत्तरस्मिन्नेवाध्याये (पञ्चमे) १ पा० १ ख० ।

मानस्य सीद' एतद् वर्हिः, यदेतदगतगतस्त्रीर्णं मयेण हेतारं वर्हिः
 'सीद' "स प्रतिगरायोपविशति"—इति ह्युक्तम् *, 'यजमानस्य'
 अभिप्रेतकामावाप्तये आसीद । मा अवमंस्थाश्चिरेणैतच्छंस्यत इति,
 उपविष्टश्चेत् त्वं ममागतः । 'अथ' अनन्तरं मेव 'भूद्' भवति । 'उक्थं'
 शस्त मेतत्, इन्द्रार्थं शस्तम्; नात्र मम वाङ्मूषेत्यभिप्रायः । एव मिय
 मभिवहनस्तुतिः, अथवा अधिषवणप्रवादा स्तुतिः; उभयथापि तु
 इयम् "ऐन्द्री त्वेव शस्यते" इदं मेवैकं मभिधानं मत्र व्युत्पाद्यत इत्य-
 भिप्रायः ॥

"परितक्त्वा^(१७)"—"इति"[†] । "एत दुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः[‡]"
 षोडशाध्याये ४; तत्र हि एतत् "किं मिच्छन्तीं सरमा प्रेद मानट
 (च० सं० ८, ६, ५, १)"—इत्येतस्मिन् मन्त्रे ॥ प्रसक्त मायास्यतीति
 लाघवार्थं मुक्कृष्ट मिति ॥ ८ (१६) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ४, २.

सुविते सु इते सूते सुगते प्रजाया मिति वा । सुवि-
 ते मा धा इत्यपि निगमो भवति । दयतिरनेककर्मा ।

* "श्रीयामोदैवेत्यादिको हेतुस्तस्याहजनकः प्रतिगरः" आ० ७, ११ ।

† १भा० २८५ घ० १७ पं० ।

‡ "परितक्त्वा रात्रिः"—इत्यादिना ।

§ षष्ठाध्यायिनिषण्डसहिते भाष्यैकादशाध्याये इति यावत् ।

॥ दे० का० ११ अ० ३पा० ५ख० ।

नृपेन पूर्वं दयमानाः स्यामेत्युपदंयाकर्मा । य एक
इद्विद्यते वस्विति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा । दुर्व-
र्तुर्भीमो दयते वनानीति दहतिकर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः
विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रूनिति हिंसाकर्मा । इमे सुता
इन्द्रवः प्रातरित्वना सजोषसा पित्रत मश्विना तान् ।
अहं हि वा मृतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दय-
मानो अबूबुधत् । दयमान इति । नू चिदिति निपातः
पुराणनवयोनू चेति च । अद्या चिन्नू चित्तदपो नदी-
नाम् । अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् । नू च
पुरा च सदनं रयीणाम् । अद्य च पुरा च सदनं रयी-
णां रथिरिति धननाम रातेर्हानकर्मणः ॥ १ (१७) ॥

“सुविते^(१८)”—इति * । एतदनवगतम् । अनेकार्थञ्च । ‘सु,
इते’—इति, ‘सृते’—इति शब्दसमाधी । अत्र यदा “सु इते”
इति विपरिणामः, तदा “सुगते” इत्यर्थः । यदा “सृते” इति,
तदा “प्रजायाम्”; सृते देवदत्ता पुत्र मिति प्रजायत इत्यर्थः ।
एवं ‘सुविते’—इत्यस्य “सु इते, सृते” शब्दसमाधी । तयोरेतद् यथा-
मञ्जेनार्थवचनम्, “सुगते, प्रजाया मिति” । “सुविते मा धाः”—
मित्यर्थः, निगमः† । “अनाष्टष्ट मस्य नादृष्टं देवाना मोजो अभि

† यदा
चोतुर्होतृत्वं, च
§ ‘वेनेवाध्वयु’ पृ० २५० ।

१, ४, २ ।

॥ इत उत्तरस्मिन्नेव । तत्र बहवः पाठभेदाः (५, ५) ।

† अष्ट-शाखायाश्च द्रष्टव्यः । माध्वन्दिन्यां तु “सुविते मा धाः”—इति

शस्तिपाः । अनभिगच्छस्यञ्जसा सत्य सुपगेषां सुविते मा धाः” *—इति ।
 अनेन तानूनघ्नं संस्पृश्यते † । हे तानूनघ्न ! ‘अनाष्टमसि’ अना-
 धर्षित मसि ; त्वयि स्पृष्टे समयोपयन्किता ह्येते नान्योऽन्यस्मिन् ‡ द्रोह
 सुपयास्यन्त्युत्विजः । कुतः पुनरेतत् सामर्थ्यं तव ? इति । इतः ;—
 यस्माद् ‘अनाष्ट्यं देवाना मोजः’ अनाधर्षणीयं त्वम् । ओजो बल
 मित्यर्थः । किञ्च ; ‘अभिगच्छिपाः’ अभिगंसनान् पासि त्वम् ।
 ‘अनभिगच्छि’ नाभिगंसनीयं केनचित्, अनवद्य मित्यर्थः । ‘अनु-
 मे’ ‘इदं व्रतं व्रतपतिः’ ‘मन्यताम्’ अनुमन्यताम् ‘इदं व्रतं’ कर्म,
 ‘व्रतपतिः’ अग्निः । ‘मे’ मयोपेयमानाम् एनां ‘दौक्षाम्’ ‘अनुमन्यताम्’
 ‘दौक्षापतिः’ सोमः । किञ्च ; ‘अञ्जसा’ अनन्तर्हितम्, अहम् ‘सत्यम्’
 ‘उपगेषम्’ उपगतवान् । योऽहं मेतदस्पृशम्, स त्वं हे तानूनघ्न !
 एव सुपगतवन्तं मां ‘सुविते’ सुगते स्थाने, यत्र गतानां शोभनं
 गतं भवति, तत्र धेहि ; अथवा प्रजायां जनयितव्यायां धेहि, यथा
 वक्त्रपत्या स्याम तथा कुर्वित्यर्थः † ॥

“दयति^(१८)”—इति ॥ । एष शब्दः “अनेककर्मा” अनेकार्थः ;

* काण्डशास्त्रीयपाठ एषः ।

† तदेतद्विधायकं ब्राह्मणम् ;—“तनूनपातं यजति । प्राणो वै तनूनपात् ; स हि
 तन्वः पाति, प्राणमेव तत् प्रीणाति—प्राणं यजमाने दधाति” ॥—इति ऐ० ब्रा०
 १, १, ४ । “ते वरुणस्य राज्ञो गृहे तनूः सत्र्यदधत ; ते यदु वरुणस्य राज्ञो गृहे
 तनूः सत्र्यदधत, तत् तानूनपत्रं भवत् तत् तानूनपत्रस्य तानूनपत्रत्वम्”—इति च ऐ०
 ब्रा० १, ४, ७ ।

‡ “नान्योऽन्यस्मे” क, ख ।

§ तेत्तिरीयपाठानुसारेणैवेदं दृष्टिच्छद्-व्याख्यानं बोध्यम् । स चैवम् — ‘अना-
 ष्टमस्यानाष्ट्यं देवाना मोजो अभिगच्छिपाः । अनभिगच्छिद मनु मे व्रतं व्रत-
 पतिर्मन्यता मनु मे दौक्षां दौक्षापतिरञ्जसा सत्य सुपगेषः सुविते मा धाः ॥”—इति ।

॥ १भा० ३९६ पृ० ७५० ।

नलनेकविकल्पप्रकृतिः,—यथा सुविते-शब्दस्य अन्येनान्येन धातुना विगृह्यानेकार्थत्वं सुक्तम् ;—इणा विगृह्य “सु इते”—इति गत्यर्थत्वम्, सूतिना विगृह्य “सृते”—इति च प्रजार्थत्वम्; नैव मिह । किन्तुहि? एकप्रकृतेरेवायं शब्दोऽनेकार्था भातीत्यस्य विशेषस्योपद्योतनार्थं सुदाहरति । एव मुच्यमानेऽप्यनेकार्थत्वे दयतिरनेककर्मवेत्येव सुक्तम् । अन्ये तु ब्रुवते,—यथा “सुविते”—शब्दोऽनेकार्थोऽनवगनसंस्कारश्च, नैव मयम् । किन्तुहि? अनेकार्थ एवाय मिति ॥

एव मनेकार्थत्वं प्रतिज्ञाय उदाहरणेनैवोपपादयति ;—“नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम”—“इति” एतस्मिन् मन्त्रे दयतौत्येष शब्दः “उपदयाकर्मा” । उपदयेति रत्तण मुच्यते । ‘नवेन’ धान्येन ‘पूर्वं’ पुराणं ‘दयमानाः’ रत्तन्तः ‘स्याम’, पुराणेन च नवम् ; इष्टं हि नवेन पुराणस्य च रत्तणं, पुराणेन च नवस्य ; प्रसिद्धं च लोके । तस्मादिहाय उपपद्यते उपदयाकर्मा । चतुर्दशेऽध्याये इत्यस्य शेषः* ॥

“य एक इद् विदयते वसु”—“इति”† एतस्मिन् मन्त्रे “दान-कर्मा वा, विभागकर्मा वा” । “य एक इद्—० इन्द्रो अङ्ग”‡ । राजगणस्य गोतमस्यार्घम् । ऐन्द्री । उष्णिक् । ‘यः’ इन्द्रः ‘एकः इद्’ एक एव स्वतन्त्रः ‘वि’ विविधं ‘वसु’ धनं ‘दयते’ ददाति । कस्मै? ‘मर्त्ताय’ मनुष्याय । किंलक्षणाय? ‘दाशुषे’ दत्तवते हवींषि । अथवा विभागकर्मा । ‘दाशुषे’ ‘वसु’ ‘विदयते’ विभजते

* दै० का० ८, ७, ८ ।

† ऋ० सं० १, ६, ६, २ ।

‡ “य एक इद् विदयते वसु मर्त्ताय दशुषे । ईशानो अप्रति कुन् इन्द्रो अङ्ग” ॥

इत्यर्थः । किञ्चक्षणः पुनरिन्द्रो ददाति, विभजते वा? इति ।
उच्यते ;—‘ईशानः’ ईश्वरः, ‘अप्रतिष्कृतः’ अप्रतिस्खलितः सङ्ग्रामेषु ।
‘इन्द्रः’, ‘अङ्ग’ त्विप्रं धनं ददाति, विभजते वा, ‘दाशुषे’ यज-
मानाय ; त महं स्तौमि ; सोऽस्माक मेतत् करोत्वित्यभिप्रायः ।
ईशानः, इन्द्रः, अन्यत्र दानविभागाभ्यां दाशुषे यजमानाय वस्त्रेक-
वाक्ये श्रूयमाणं किं मन्यत् कुर्यात्? तस्माद् वाक्यसामर्थ्यादत्र
“दानकर्मा वा विभागकर्मा वा”—इत्युपपद्यते ॥

“दुर्वर्त्तुर्भूमौ दधते वनानि”—“इति” * एतस्मिन् मन्त्रे
“दहतिकर्मा” । निगमप्रसक्तं निर्ब्रवीति ;—“दुर्वर्त्तुः दुर्वारः” दुर्वा-
रणीय इत्यर्थः । “अथ जिह्वा०—० दधते वनानि” † । अग्नेयी ।
भरद्वाजस्वार्धम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते । उपज्व-
लितस्याग्नेः ‘अथ’ अथ, अनन्तर मेव तस्य ‘जिह्वा’ ज्वाला दारुषु
‘पापतीति’ पुनः पुनः पतति, ‘प्रवृणः’ प्रवर्षितुः इन्द्रस्य ‘गोषु-
युधः’ गवार्थं वादे पणिभिः सह असुरैर्युध्यते ; अथ वा ‘गोषु’
असु, मेघेन सह युध्यत इत्यर्थः । ‘न’—इत्युपमा ; इन्द्रस्य गोषु
युध्यत इव । ‘अशनिः’ ‘सृजाना’ तेनैव सृज्यमानो यथा पतति
अशनिर्वज्रः, तथा अग्नेर्ज्वाला दारुषु पापतीति । किञ्च ; ‘शूरस्त्रेव
प्रसितिः चातिरग्नेः’ । यथा कस्य चिद् ‘शूरस्य’ विक्रान्तस्य वा
अप्रतिहतगतेः ‘प्रसितिः’ प्रसहनं सङ्ग्रामानुप्रवेशमार्गः क्षिन्नभिन्नरूपैः

* ऋ० सं० ४, ६, ८, ५ ।

† “अथ जिह्वा पापतीति प्र दृष्ट्वा गोषु युधो नाशनिः सृजाना । शूरस्त्रेव
प्रसितिः चातिरग्नेर्दुर्वर्त्तुर्भूमौ दधते वनानि ॥”

शत्रुभिः प्रकीर्णः स्यात्, एव मस्य 'अग्नेः' 'चातिः' दहनमार्गः, ईषत्-
मुष्टार्द्धदग्धभस्मीभूतैर्दृष्टैर्गुल्मादिभिराकीर्यते । कदा पुनरेतद् भवति ?
'दुर्वर्त्तुः' दुर्वारः, दावाग्नीभूतः, 'भीमः' सर्वप्राणिभयङ्करो यदाय
मग्निः 'दयते' दहति । किम् ? 'वनानि' । एव मय माग्नेये मन्त्रे
वनशब्दसन्निकर्षे श्रूयमाणे दयतिशब्दो दहनादन्यत् किं मभिद-
ध्यात् ? तस्मात् सामर्थ्यादिहाय "दहनकर्मा"—इत्युपपत्तिः ॥

"विददसुर्दयमानो विशञ्चून्"—"इति" * एतस्मिन् मन्त्रे "हिंसा-
कर्मा" । "इन्द्रः पूभि०—० आष्टणद्रोदसी उभे" † । विश्वामित्रस्यैव
मार्षम् । त्रिष्टुप् । उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवल्ये निविद्वानीयस्य सृक्तस्य
प्रथमैवेयम् । 'इन्द्रः', 'पूभिन्' असुरपुरां मेघानां वा भेत्ता ; अग्निः
पूर्णा अपो वा पालयन्तीति मेघाः, पुरः ; "पृ पालनपूरणयोः
(आ० प०)"—इत्येतस्य । 'आतिरत्' आभिजत् । 'दासं' दासयितव्यं
मेघम् । कैः सहायैः सह ? 'अकैः' वृक्षैः, देवैर्माध्यमिकै वा ‡ ।
किञ्चलणः पुनरसाविन्द्रः, य आतिरत् ? 'विददसुः' प्राप्तधनः । किं
कुर्वन् आतिरत् दासम् ? 'विदयमानः' विविधं हिंसन् 'शञ्चून्' ये
मेघवधप्रतिबन्धिनः । आह— किं विददसुत्वेनैवैकेन गुणेन युक्तो
य इन्द्रः, स एतदकरोत् ? नेत्युच्यते ;—'ब्रह्मजुतः' च ब्रह्मणा सृति-
लक्षणेन 'जुतः' प्राप्तः, प्रीतो वा ; ब्राह्मणतत्त्वा शरीरेण 'वावृधानः'
वर्द्धमानः 'आष्टणत्' आपूरयति । 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ उभे

* ऋ० सं० २, २, १५, १ ।

† "इन्द्रः पूभिदातिरदासं मकैर्विददसुर्दयमानो विशञ्चून् ।

ब्रह्मजुतस्तत्त्वा वावृधानो भूरिदास आष्टणद्रोदसी उभे ॥"

‡ परस्तादु वक्ष्यति,— "अको देवो भवति"—इत्यादि ५, १, ४ ।

अपि । ‘भूरिदात्रः’ वज्रदानस्य इन्द्रो दास मातिरत् । एव मत्र
“विद्वद्वसुर्दयमानो विश्वचून्”—इति शत्रुमन्त्रिधौ दयतेः किं मन्यत्
सामर्थ्यं सुपपद्येतान्यत्र वधात् ?

“इमे सुता इन्द्रवः प्रातरित्वना मजोषसा पिबत मश्विना तान् ।
अहं हि वा मूतये वन्दनाय मां वायुसे दोषा दयमानो
अब्रूवुधत्”—इति । “दयमान इति” । अत्र दयतिर्गत्यर्थः । दय-
मानोऽङ्गीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाधस्तात् मां सुप्तं दोषाया मबोध-
यत्* । मृग्योऽत्र शेषः ॥

“नू चित्(३०)”—इति† । एषः “निपातः” अनेकार्थत्वेनेह समा-
न्नातः । न हि निपातानां प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारोऽस्ति, यस्यानव-
गतं स्यात् । स च पुनरयं “पुराणनवयोः” अर्थयोर्वर्त्तते । प्रकरणोप-
पदवशात् पुराणतां कस्य चिदर्थस्यावद्योतयति, नवतां च कस्य चित् ॥

“नू च(३१)”—“इति च”‡ । अयं मपि पुराणनवयोरर्थयो-
र्वर्त्तते । अयन्तु नू चिदित्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गादसमान्नात एवो-
दाहृतः § ॥

नू चिदित्यस्योदाहरणम्;—“अद्या चिन्तु०—० रजांसि” ॥ । भर-
द्वाजस्येय मार्षम् । चिह्नम् । उक्त्यपर्यायेष्वच्चावाकस्य शस्त्रे माध्वन्दिने

* “पुरा शकुनिवादादनुरूप्याग्निहतेर्वा एतस्मिन् यद् वयांसि यच्च कुनयाः”—
इति ऐ० ब्रा० २, १, ५ ।

† १भा० ३८६ पृ० १५ पं० ।

‡ १भा० ३८६ पृ० १५ पं० ।

§ वयन्तु सर्वपुस्तकेषु समान्नात एव पश्यामः । १भा० ३८८ पृ० १० पं० (३१) ।

॥ “अद्या चिन्तु चिन्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरंशे गतु मिन्द्र । नि पर्वता
अग्निसदो न सेदुस्त्वया वृद्धानि मुक्ततो रजांसि ॥”—इति ऋ० सं० ४, ७, ६, २ ।

सवने विनियुक्ता । 'अद्य' च पुरा च, तदेव कर्म 'नदीनां' वर्त्तते ।
 कतमत् ? 'तत्' उद्दिश्य वहनं कर्म । कथं नाम ? अस्य लोकस्थो-
 पकारायाजस्य मेता वहेयुरिति । 'गातुं' गमनमार्गम् 'आस्यः'
 नदीभ्योऽर्थाय त्वम् 'अरदः' अखनस्त्वम् । किम् गमनम् ? गच्छ-
 न्यनेनेति गमनम् । हे 'इन्द्र !' तदेव कर्माद्यापि वर्त्तते, तासां
 नदीनाम्, यथा व्यादिष्ट मेव 'त्वया' । ताभिरद्यापि तदनुष्ठीयत
 इत्यभिप्रायः । यदुक्तं पुरस्तादपि ; "इन्द्रो अस्मां अरदत्"—इत्यत्र* ।
 एवं तावदयं त्वयैव नद्यधीनेनोपकारेणानुगृह्यते लोकः । किञ्च ;
 'निपर्वता अद्भ्यसदो न सेदुः' । य एते 'पर्वताः' पर्ववन्तो मेघाः,
 'अद्भ्यसदः' निष्पादयितव्य मन्त्र मस्माभिरित्येतदर्थं सुद्दिशान्तरिचे
 लोके सीदन्ति, अवतिष्ठन्ते, गच्छन्ति वा ; तेऽपि युष्मद्वीर्याप-
 सृदिता एवोदकभृताः, नीचैर्भूम्या मत्र, निष्पत्त्यर्थं 'सेदुः' सीद-
 नीत्यर्थः । तदेवं कृत्वा (किं वज्रना†) सर्वथाप्युदकप्रदानद्वारेण
 त्वयैवैतानि, हे 'सुकर्मन् !' 'दृढानि' दृढीकृतानि 'रजांसि' लोका
 इत्यर्थः । तच्चेदेषा मेव मन्त्र मुदकञ्च न व्यधास्यः, सर्व एवैते लोका
 नाभविष्यन्नित्यभिप्रायः । इहाद्यैतस्य सन्निधौ वर्त्तमानो नूचिदित्येष
 पुराणाभिधायीत्युपपद्यते । इह पुराणनवयोरित्युक्तम्‡, तत्र पुरा-
 णाभिधायित्वल्लैतदुदाहरणम् ; नवाभिधायिनो "नू चिन्नु वायोर-
 मृतं वि दस्येत्" अत्र हि वक्ष्यति ;—"नवञ्च पुराणञ्चेति §" ॥

* पु० १ ख० ७ पा० ४ ख० २४४ प्र० ।

† नास्तेतत् क-ख-पुस्तकयोः ।

‡ पु० ४२० प्र० ८ पं० ।

§ प० दै० का० १०, १, २ ।

नू चेत्यस्योदाहरणम् ;—“नू च पुरा०—०द्रविणोदाम्”—इति * ।
 कुत्सलेय मार्षम् । पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि अग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये
 सृक्ते शस्यते । ‘नू च पुरा च सदनम्’ अद्य च पुरा च सदनम् ।
 कस्य? ‘रघीणां’ धनानाम् । किञ्च ; ‘जातस्य’ उत्पन्नस्य ‘जायमानस्य’
 च अभिनिष्पद्यमानस्य भूतजातस्य ‘क्षाम्’ निवास मित्यर्थः ।
 “तस्मात् सर्वानृतृन् पशवोऽग्निं मभिसर्पन्तीति विज्ञायते” † । “यत्र
 गां शयानां निर्जगाति मृता मेता मद्विद्वान् मन्यतेऽन्वग्नौ ह्येवैते
 प्रविशन्तीति च विज्ञायते” ‡ । तस्मादुपपद्यते स्थानत्वं निवासत्वं
 चाग्नेः । ‘सतश्च’ निष्पन्नस्य भूतजातस्य § ‘गोपां’ गोप्तावरम्, ‘भवतश्च’
 उत्पद्यमानस्य ‘भूरेः’ वज्रनः, गोप्तावर मित्यनुवर्तते । य एवंक्षत्रणो-
 ऽग्निस्त्वं ‘द्रविणोदां’ धनस्य दातारम्, ‘देवाः’ ‘धारयन्’ धृतवन्त
 इत्यर्थः । क ? हविर्वहनकर्मणि ? “अथा देवा दधिरे ह्यवाहम्”
 —इति वक्ष्यति ॥ । एव मिह पुरा चेत्यस्य सन्निधौ नू चेत्येष शब्दो
 वर्तमानो नवाभिधायीत्युपपद्यते । पुराणाभिधायित्वे पर्येष्य मस्योदा-
 हरणम् ॥ १ (१७) ॥

विद्याम् तस्य ते वय मक्कूपारस्य दावनै । विद्याम् तस्य
 ते वय मकुपरणस्य दानस्यादित्योऽप्यक्कूपार ॥ उच्यते

* “नू च पुरा च सदनं रघीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् । सृत्स्य
 गोपां भवतश्च भूरेर्देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ।” ऋ० सं० १७ ४, २ ।

† “षड् वा ऋतवः ; ऋतूनेव तत् कल्पयति ।”—इत्यादि च ऐ० ब्रा० २, १, ६ ।

‡ “गौर्वै देवानां मनेता”—इत्यादि च ऋग्वेदम् ऐ० ब्रा० २, १, १० ।

§ “निष्पन्नभूतजातस्य” ग ।

॥ ऋ० सं० ५, २, १४, ४ ।

॥ “ऽप्यक्कूपारो”—इति च ।

ऽकूपारो भवति दूरपारः समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपा-
 रो भवति महापारः कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो
 न कूप मृच्छतीति कच्छपः कच्छं पाति कच्छेन पातीति
 वा कच्छेन पिवतीति वा कच्छः खच्छः खच्छदोऽय मपी-
 तरो नदीकच्छ एतस्मादेव क मुदकं तेन छाद्यते । शिशिीते
 शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे । निश्चयति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणा-
 य * रक्षो रक्षितव्य मस्माद्रहसि क्षणोतीति † वा राचौ
 नक्षत इति वा । अग्निः सुतुकः सुतुकैभिरश्वैः । सुतुकनः
 सुतुकनैरिति वा सुप्रजाः सुप्रजैभिरिति वा । सुप्राय-
 णा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्ताम् । सुप्रगमनाः॥ २ (१८) ॥

“दावने(११)”-इति । एतदनवगतम् ‡ । “दानस्य”-इत्यवगमः ।
 “अकूपारस्य(१२)”-इति § । एतदनवगतम् । अनेकार्थम् । “अकु-
 परणस्य”-इत्यवगमः । द्वयोरप्येतयोरेक एव निगमः ; “यन्मन्यसे
 वरेण्यं—० मकूपारस्य दावने ॥” । अत्रेभौमस्येय मार्षम् । अच्छा-
 वाकस्य तार्तीयसवनिके आवापे नियुक्ता ; “यदिन्द्रचित्र”-इति, ¶
 इयञ्च । हे ‘इन्द्र !’ ‘यत्’ ‘मन्यसे’ जानीषे त्वं ‘वरेण्यं’ वरणीयम्,

* “विनिक्षणाय” क, ख ।

† “क्षणी भवतीति” क ।

‡ १भा० २९९ घ० १८ पं० ।

§ १भा० २९७ घ० २ पं० ।

॥ “यन्मन्यसे वरेण्यं मिन्द्रं द्युचं तदा भर । विद्याम् तस्य ते वृथ मकूपारस्य
 दावने ॥”-इति ऋ० सं० ४, २, १०, २ ।

¶ ऋ० सं० ४, २, १०, १ ।

एतद्धन मिति ; 'द्युत्' च, यत् द्युतिनिवासभूतम्, द्युतिमदि-
त्यर्थः । 'तद्' अस्मभ्यम् 'आहर' । कदाचित् त्व माहृत्यापि न
दद्याः ? अतो ब्रूमः ;—'तस्य' त्वयाहृतस्य धनस्य 'विद्याम' लभे-
महि 'ते' तव स्वभूतस्य । किंलक्षणस्य ? 'अकूपारस्य' "अकूपरणस्य"
अकुक्षितपूरणस्येत्यर्थः । येन लब्धेन सुपूर्णं मात्मानं मन्यामहे
पर्याप्त मैहिकाय च श्रेयसे आमुष्णिकाय चेत्यर्थः । 'दावने' "दानस्य"
इत्यर्थः । ईदृशस्य भावत्कस्य धनस्य * वय मेव लभारः स्यामेत्य-
भिप्रायः । एव मिह यन्मन्यसे वरेण्यं, द्युत्तच्च, तदाभरेति इह
उच्यमानो धनसन्निधानाद् दानादन्यत् किमुच्यते ? धन मेव हि
प्रायेण मनुष्यैः प्रार्थ्यते ; तस्मादत्राश्रयमाणोऽपि धनशब्दोऽध्याहृतः ।
तच्च पुनः प्रार्थ्यमानं वज्र प्रार्थ्यते । तस्मादकूपारस्येत्येष शब्दोऽति-
परोक्षवृत्तिः । "अकुपरणस्य"—इत्येवं परोक्षवृत्तित्वेनावस्थाय, ततः
अकुक्षितपूरणस्य—इत्येवं प्रत्यक्षवृत्तित्वेन व्याख्यायते । अत्र कुरिति
कुत्सार्थः, परणं पूरणं मुच्यते ; कुक्षितं परणं 'कुपरणम्', न कुक्षितं
परणं 'अकुपरणम्' ; तस्य "अकुपरणस्य" प्रभूतस्येत्यर्थः ॥ — ॥ दान-
सम्बन्धादेव "दावने"—इत्येष शब्दो दानार्थ इत्युपपत्तिः । एतस्मिन्
मन्त्रे "अकूपारस्य, दावने"—इत्यय मनयोः पदयोरनुक्रमः ; समा-
न्त्राये पुनः † "दावने, अकूपारस्य"—इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानु-
क्रमः ‡ । तेन ज्ञायतेऽन्यैरेवाय मृषिभिः समान्त्रायः समा-

* "दानस्य" ग ।

† "समान्त्राये तु" ग ।

‡ तथा हि ;—४५० १ख० (१भा० १८८ पृ० १० पं०) द्रष्टव्यम् ।

ज्ञातः, अन्य एव चायं भाष्यकारः इति; एको हि समाजानं भाष्यं च कुर्वन्, प्रयोजनस्याभावादेकमन्तगतयोः पाठानुक्रमं नाभङ्ग्यत् । अविवक्षितार्थाश्चेति मन्त्रे† निगमाः, तेषु सम्पत्त्या काकता-लौघन्यायेन‡ कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नेव निगमे द्वे पदे आगच्छतस्ते यथोपागते एव भाष्यकारो व्याचष्टे इत्यदोषः ॥

“आदित्योऽप्यकूपारः”—इति “उच्यते” । किं कारणम्? स हि अकुक्षितस्य महतोऽध्वनः पारयिना भवति; उदयादारभ्य यावदस्तमिति । “समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते”, असावपि ह्यकुक्षितपारः आत्मनैव भवति । “महापारः”—इति पर्यायेणार्थवचनम्; विस्तीर्ण-पार इत्यर्थः । “कच्छपो ॥ अप्यकूपार उच्यते” स हि “न कूप मृच्छति” अस्योदकत्वात्; किं तर्हि? यत्र वज्रं प्रकीर्णं मुदकम्, तत् स्थानं गन्तुं मिच्छति, समुद्रं नदीं वा । आख्यानप्रसक्तं मुच्यते;—“कच्छपः”, “कच्छम्” आत्मनो मुखसम्पुटं “पाति” रक्षति; स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा स्वररीरे एव मुखसम्पुटं प्रवेशयति; सम्पुटे हि

* इह समाजायशब्देन ‘निघण्टु’-नाम समाजायां बोद्धव्यः, वेदाङ्गेष्वपि वेद-बद्धावादेष्वपि समाजायशब्दः प्रयुक्तोऽत्र उक्तिवृत्ता, एतद्वाप्यारभ्ये यास्केनापि ।

† भाष्यकारो यास्कः ।

‡ “मन्त्रा” क, ख ।

§ एवञ्च “गौः, ग्मा, जसा (१भा० ६३० ५ पं०)”—इत्यादिपदसमाजायां न यास्ककृत इत्यर्थः फलितः ।

॥ काकागमनं तालपतनं चेति युगपत् सम्भूतं काकतालौघं मुच्यते ।

॥ प्राचीनपुस्तकेषु सर्वत्रैव “कच्छपो”—इति, अद्यतनीयेषु तु सर्वत्रैव “कच्छ-पो”—इति; एव मन्त्रवापि च्छ-विशिष्टपदमात्रे दृश्यते । लिपिभेदे एवास्य कारणं मनुमीयतेऽस्माभिः; अस्ति च पूर्वतनीयाद्यतनीययोः ‘क्’-वर्णयोराकारभेदस्तथा चाद्यतनीयानां ‘क्’ एव प्राचीनानां ‘च्छ’ इति गम्यते ।

कच्छशब्दः प्रसिद्धः, प्राणिवाच्यः कच्छपुट इति च । “कच्छेन” कटाहेन इतराण्यङ्गानि पातीति वा ; स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा सर्वाण्यङ्गानि कटाह एवानुप्रवेश्य कूर्मत्वेनैवावतिष्ठते* । अथ “वा” “कच्छेन” मुखसम्पुटेन “पिबतीति” कच्छपः । विग्रहप्रसक्तः कच्छशब्दो निश्च्यते ;—य एष कच्छो मुखसम्पुटः कटाहो वायं कच्छः, आह किमुक्तं भवति ? “खच्छः”—इत्युच्यते ; स हि “खच्छदः” खम् आकाशं क्लृपयति, स हि मध्ये सुस्थिरो भवति । “अथ मपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव” क-सञ्ज्ञकेन उदकेन “क्लृपयते” इति कच्छः † ॥

आदित्योऽप्यकूपारः ‡, समुद्रोऽप्यकूपारः, कच्छपोऽप्यकूपारः ;—इत्येतेषु निगमाः पर्यध्याः ॥

“शिशोते^(२४)”—इति १ । एतदनवगमम् । “निश्च्यति”,—इत्यवगमः । “वि ज्योतिषा ०—० विनिच्चे ॥”—इति निगमः । वृषो नाम जनपुत्रस्तस्येय मार्धम् ; आत्रेयस्य वा कुमारस्य ; उभयोर्वा । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘वि भाति’ ‘अग्निः’ नानाप्रकारं भाति । केन ? ‘वृहता ज्योतिषा’ । स एवं विभासमानः किं करोति ? ‘आविर्विश्वानि कृणुते’ ; ‘आविष्करोति’ प्रकाशीकरोति ‘विश्वानि’ सर्वाणि भूतानि । ‘महिला’ महत्त्वेनेत्यर्थः । किञ्च ;

* “कूर्मत्वेनैवावतिष्ठते”—इति क, ख ।

† “पुंसि कच्छस्तथाविधः”—इत्यमरः १, १, १० ।

‡ “अकूपारः सखिलो मातरिश्वा (ऋ० सं० ८, ६, ७, १,)”—इत्यस्य व्याख्यानवसरे “अकृत्स्नितपारो महागतिरादित्यः”—इत्याह सायणः ।

§ १भा० २२७ पृ० १० पं० ।

॥ “वि ज्योतिषा वृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महिला । प्रादेवौमायाः सहते दुरेवाः शिशोते शृङ्गे रक्षसे विनिच्चे ॥” ऋ० सं० १, ८, १५, १ ।

“प्रादेवीर्मायाः सहते” ; ‘प्रसहते’ प्रकर्षेणाभि भवति । किम् ? ‘अदे-
वीर्मायाः’ आसुरीरित्यर्थः । ‘दूरेवाः’ दुरवाः, दुस्तर्पा वा * ; न
ह्यग्नेस्तृप्तिरस्ति । किञ्च ; ‘शिशीते शृङ्गे’ यथा हि वृषभस्तटान्निघ्नन्
शृङ्गे तीक्ष्णिकरोति, एव मग्निरपि दारुणि दहंस्तीक्ष्णिकरोति
ज्वालाः । क मर्थं पुरस्कृत्य ? “रक्षो विनिक्षणाय” विहिंसनाये-
त्यर्थः ॥ अत्र शृङ्गशब्दसन्निधानात् “शिशीते”—इत्यस्य तीक्ष्णार्थ-
त्वम्, तीक्ष्णिकृतैर्ह्यर्चिभिर्विनिक्षणं सुपपद्यत इति ॥ निगमप्रसक्त
मुच्यते ;—“रक्षः रक्षितव्यम्” हि शरीर मस्माद्भवति, रक्षो हि †
मानुषान् भक्षयति । “रक्षसि वा” त्रिविक्रे प्रदेशे रक्षः “क्षणेति”
दिनस्तीत्यर्थः । “रात्रौ नक्षते” गच्छति—“इति वा” रक्षः ॥

“सुतुके(६५)” —इति ‡ । एतदनवगतम् । पक्षेण चानेकार्थम् ।
“सुतुकनः”—इत्यवगमः ; “सुतुकनैरिति वा” । “स आ वक्षि ०—०
एह गम्याः”—इति निगमः § । चित्तस्थेय मार्घम् आप्तस्य । प्रातरनु-
वाकाश्विनयोः शस्यते । यस्त्वं दिवस्पृथिव्योः, युवत्योः सन्निश्रीभवन्त्योः
यानि भूतानि अन्तरा वर्तन्ते, तेषां सर्वेषाम् ‘अरतिः’ त्व मेवात्ममतिः,
पर्याप्तमतिरित्यर्थः । ‘स’ एवंलक्षणेन आत्मैकम् ‘आ वक्षि’ आह-
यसि देवान् ॥ ; ‘महि’ महत इत्यर्थः । स एवम् ‘आ सत्सि च’ आसी-

* “दुस्तर्पा वा” क, ख ।

† “तद्धि रक्षो” ग ।

‡ १भा० २९७ पृ० १२ पं० ।

§ “स आ वक्षि महि न आ च सत्सि दिवस्पृथिव्योरनिर्युवत्योः । अग्निः
सुतुकः सुतुकेभिरश्वे रभस्वद्भी रभस्वा एह गम्याः ॥”—इति ऋ० सं० ७, ५, २१, ७ ।

॥ “एताभिर्वै देवान् यजमानो ऋयति, तदाऽऽतीना माऽऽत्तिलम्”—इत्यादि
ऐ० ब्रा० १, १, २ द्रष्टव्यम् ।

दक्षि च होतृत्वे । 'अग्निः'—इत्येतत् पदं सम्बोधनत्वेन * विपरिणम्यते,
 'आ वक्षि'—'आ च सत्वि'—इति मध्यमपुरुषयोगान्मन्त्रस्य । हे अग्ने !
 यस्त्वमेव ह्युक्तः 'सुतुकः' 'सुतुकनः' सुगमन इत्यर्थः; अथ वा 'सु-
 प्रजाः' । तुगित्यपत्यनामसु पठितम् । हिरण्यमपत्यमभिप्रेतमग्नेः ;
 "हिरण्यरेता अग्निः"—इति श्रूयते †, "अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्"
 —इति च ‡ । 'सुतुकैरेव' सुगमनैरश्वैः; अथ वा "सुप्रजोभिः"
 कुलजैरित्यर्थः । अथ वा शोभना प्रजा येषां ते सुप्रजाः; शोभनाना
 मेवाश्चानां शोभनाः प्रजा भवन्तीति प्रजादारेण चाग्निः स्तूयते ।
 अथवा स एवाग्निः 'सुतुकः' 'सुप्रजाः' ॥ अपत्यञ्चास्य सर्वाः प्रजाः,
 तासु प्रति कल्याण इति "सुप्रजाः" । 'रभस्वङ्गि' त्वरितैः 'रभस्वान्'
 स्तूयं च त्वरितः 'एह गम्याः' आगच्छेस्त्वमिह कर्मणि, नित्यं हवींषि
 वोढुम् ; कर्मैव तवेदमित्यभिप्रायः । एवमेतदिह "सुतुकः"—इत्य-
 ग्निविशेषणम्, सुतुकनैरश्वैरित्येतस्मात्तृतीयासम्बन्धादित्युपपत्तिः ॥

"सुप्रायणाः^(१९)"—इति ॥ एतदनवगतम् । "सुप्रगमनाः"—इति
 शब्दप्रतीतिः । यज्ञगृहदारोऽभिधेया यास्कमतेन, शाकपूणेस्तु अर्चिषः ।
 "हेता यत्तद्—^{१०}—होतृयज"—इति निगमः ** । मैत्राव-

* "सम्बोधनार्थत्वेन" ग ।

† १भा० १७१ पृ० २५० २ख० (१) ।

‡ "हिरण्यदन्तुम् (ऋ० सं० ३, ८, १४, ३)"—इत्यादिषु वक्ष्येति ज्ञेयम् ।

§ "अग्निवैश्वानरः प्राचावयत्, तस्य यदेतसः"—इत्यादि च ऐ० ब्रा० ३, ३, १० ।

॥ "सुतुकप्रजाः"—इत्येकं दृग्-पुस्तके ।

॥ १भा० ३९७ पृ० १८ पं० ।

** "हेता यत्तद्दुरक्षाः कवयोऽक्रौपधावनीरुदाताभिर्जिहतां विपचोऽभि
 अयनां सुप्रायणा अग्निं यज्ञे विअयना मृतादधो यत्वाज्यस्य हेतायज ॥"—इति
 य० का० सं० (वा० सं० २८, ५) ।

हृषो" ब्रवीति ;—'होता यच्चत्' होता यजतु । किम्? एताः 'दुरा'
यज्ञगृहदारः ; अथवैता अन्यर्चिषः । 'हृष्याः' महत्याः ; अथवा
हिंसाः ; द्वार्येव हि यो निवारणीयः, स हिंस्यते ; अर्चिषान्तु
हिंस्रत्वं मुपपद्यत एव । 'कवथ्यः' विकर्त्तिताः, कुपिताः † इत्यर्थः ;
कपाटवत्यो वा यज्ञगृहदारः । 'अक्रोषधावनीः' अक्रोशधावनीः ;
तासु हि संवृतासु द्रव्यक्रोशाः सुरक्षा भवन्ति ; अर्चिष्वपि हविः
प्रक्षिप्तं नान्यतो धावति, किं तर्हि? देवानेव प्राप्नोति ; एतदक्रोश-
धावनीत्वं मर्चिषाम् । एवंक्षेत्राणा एता दारः, अर्चिषो वा 'उदा-
ताभिर्जिहताम्' ; 'उज्जिहताम्', उत्तिष्ठन्तु, 'आताभिः' दिग्भिः ‡ ;
'विश्रयन्ताम्' च 'पक्षोभिः' विव्रियन्ते कपाट-संवरणैः दारः ; अर्चिषस्तु
हविषोऽनुप्रवेशार्थम् पक्षोभिः स्त्रैरेवावयवैर्विश्रयन्ताम् । विवृतास्तु
सत्याः 'सुप्रायणाः' "सुप्रगमनाः" भवन्तु चत्विजं प्रति दारः ; अथ
पुनरर्चिषस्ततो हविषः सुप्रगमनाः सन्तु । सामान्य मेवेद माशास्तं
यत्, पुनस्तस्मिन्नेव वर्त्तमाने कर्मण्याशास्ते ;—'अस्मिन् यज्ञे' 'विश्र-
यन्तां' विव्रियन्ताम् 'हृतावधः' यज्ञवर्द्धयिष्यः । या एता एवंक्षेत्राणा
दारः, अर्चिषो वा ; ता अस्या 'आज्यस्य व्यन्तु' य आषां स्वांशः,
तं पिबन्तु । हे 'होतः !' त्वमपि मया प्रेषितो 'यज' एताः ॥ एव-
मेव 'सुप्रायणाः'—इति दुरा मर्चिषां वा सन्निधौ श्रूयमाणः सुप्रग-
मनाभिधायीत्युपपद्यते ॥ २ (१८) ॥

* क्षेत्रावरणः चत्विग्विशेषः, स च सप्तसु होतृषु कर्त्तव्यः ; तस्य च पञ्चदक्षिण-
सन्निधमांशो भागः । ऐ० ब्रा० ६, २, २. किञ्च ७, १, १ ।

† "कुपिताः" ग ।

‡ 'आताभिः' दिग्भिः १ भा० २६ पृ० १४० ६४० (१) ।

देवा नो यथा सद मिदृधे असन्नप्रायुवो रक्षिता-
 रौ दिवेदिवे ॥ देवा नो यथा सदा वर्द्धनाय स्युरप्रा-
 युवोऽप्रमाद्यन्तो रक्षितारश्चाहन्यहनि च्यवन ऋषिर्भ-
 वति च्यावयिता स्तोमानां च्यवान मित्यप्यस्य निगमा
 भवन्ति । युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं
 चरथाय तक्षथुः । युवां च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं
 पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथु र्युवा प्रयौति कर्माणि
 तक्षतिः करोतिकर्मा रजो रजते ज्योती रज उच्यते
 उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यन्तेऽसृगहनी रज-
 सी उच्यते (रजांसि च्चिवा वि चरन्ति तन्वव इत्यपि
 निगमो भवति *) हरो हरते ज्योतिर्हर उच्यते
 (उदकं हर उच्यते †) लोका हरांस्युच्यन्ते ‡ । (अस्त-
 गहनी हरसी उच्यते । प्रत्यग्मे हरसा हरः शृणीही-
 त्यपि निगमो भवति §) जुहुरे विचितयन्तः । जुह्विरे
 विचेतयमाना व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा । पदं देवस्य
 नमसा व्यन्त इति पश्यतिकर्मा । वीहि शूर पुरोक्षाश
 मिति ॥ खादतिकर्मा । वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः ।

* क-ख-ग-पुस्तकेषु नास्त्येष पाठः ; दृक्छितापि न व्याख्यातः ।

† नास्त्येष पाठः च-पुस्तके ; दृक्छिता तु स्वीकृतः ।

‡ “हरा उच्यन्ते”—इति क, ख, ग ।

§ क-ख-ग-पुस्तकेषु नास्त्येष पाठः ; दृक्छितापि न गृहीतः ।

॥ “पुरोक्षाश मिति”—इति च-पाठः ।

अश्रीतं पिबतं पयस उस्त्रियाया उस्त्रियेति गोनामोन्स्त्रा
विणोऽस्यां भोगाः (उस्त्रेति च *) । त्वा मिन्द्र मृतिभिः
सुते सुनीयासौ वसूयवः । गोभिः क्राणा अनूषत ।
गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत (३१) । आ तू षिञ्च
हरि मीं द्रो रूपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । आ
सिञ्च हरिं द्रो रूपस्थे द्रुममयस्य हरिः सोमो हरितव-
र्णोऽय मपीतरो हरिरेतस्माद्देव । वाशीभिस्तक्षताश्म-
न्मयीभिः । वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति
वा । स शङ्खद्वयो विष्णुस्य जन्तोर्मा शिश्रदेवा अपिगु-
र्कृतं नः । स उत्सहतां यो विष्णुस्य जन्तोर्विषमस्य
मा शिश्रदेवा अब्रह्मचर्याः शिश्रं श्रयतेः । अपिगुर्कृतं
नः । सत्यं वा यज्ञं वा ॥ ३ (१६) ॥

“अप्रायुवः^(१०)”—इति ‡ । एतदनवगतम् । “अप्रमाद्यन्तः”—
इत्येव मर्थप्रतीतिः । “आ नो भद्राः क्रतवो—०—दिवेदिवे”—इति
निगमः * । गोतमखेय मार्षम् । अग्निष्टोमे महाव्रते तृतीयसवने
वैश्वदेवे शस्ते शस्यते । ‘आ यन्तु’ उपयन्तु, अस्माकं ‘भद्रा’ भन्द-

* एष च पाठो न विद्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† इत्येव तृतीयखण्डः परिसमाप्तो दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ १ सा० २८८ प्र० १ पं० ।

§ “आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽद्व्यासो अपरीतास उद्भिदः । देवा
नो यथा सद्भिद् दृष्टे असुब्रप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥”—इति ऋ० सं०
१, १, १५, १ ।

नीयाः, सुत्याः । ‘क्रतवः’ सोमक्रतवः, कामा वा । ‘विश्वतः’ सर्वतः,
सर्वदेव यथाविहितेषु कालेषु । ‘अदध्वासः’ अनुपहताः, अविगुणाः,
कैश्चिदपि दसुभिः । ‘अपरीतासः’ अपरिप्राप्तपूर्वाः, अस्मच्छत्रुभिः ।
‘उद्भिदश्च’ उद्भेत्तारः, एषां त्रयाणां मपि लोकानाम्; येषां फले-
नैतान् त्रीनपि लोकानुद्भिन्दीमहि *, ते आगच्छन्तु । किञ्च ; तथा
च तेऽत्यर्थं मविगुणा आगच्छन्तु, ‘यथा’ तैः परितोषिताः सन्तो
‘देवाः’ सदैव नित्यं सेवास्माकं वर्द्धनायोद्यताः ‘असन्’ स्युरित्यर्थः ;
भाष्येऽपि † “स्युः”—इत्येष पाठः । ‘अप्रायुवः’ अप्रमाद्यन्तः, प्रमाद
मकुर्वाणः ; असम्बुद्ध्यमाना इत्यर्थः । वर्द्धयितारो ‘रक्षितारः’, च ।
‘दिवेदिवे’ अहन्यहनि यथा सुस्तथा ते सोमक्रतवः, सगुणाः कामा
वा आगच्छन्तु । अत्र “अप्रायुवो रक्षितारः”—इति रक्षितशब्देन
समानार्थसन्निवेशादप्रायुवशब्दस्याप्रमादार्थत्वम् ; रक्षणे हि सत्य-
प्रमादस्येष्टत्वात् ॥

“च्यवनः^(१८)”—इति ‡ । एतदनवगतम् । “च्यवनः”—इत्येव
मर्थप्रतीतिः । “अधिर्भवति”—इत्यभिधेयवचनम्, “च्यवानम्”—
“इति” । एवम् “अयस्” अघेर्भृगुपुत्रस्य १ कृन्दसि “निगमाः”
सन्ति । च्यवन इति प्रसिद्ध मेवेति कृत्वा निगमं न पठति ॥ ; इतरथा
त्वप्रसिद्ध मन्त्रप्रयोगश्चैतदिति कृत्वा पठति;—“युवं च्यवानम् ०—०

* “विन्देमहि”—इति ग ।

† यास्कीयेऽस्मिन्नेव निरुक्तेऽपीति यावत् ।

‡ १भा० २४८ पृ० ७ पं० ।

§ तथा ह्येतरेषां,—“च्यवना भार्गवः शार्धातां मानव मभिषिषेच” ८, ४, ७ ।

॥ अक्षरं हितायाम्—१, २१, २.—७, १८, २.—८, २२, ६;—९६, ४.—१०
१९, ५. अथो प्रष्टव्याः ।

प्रवाच्या” * । कश्चीवत्या घोषायाः इय मार्षम् † । प्रातरनुवा-
काश्विनयोः शस्यते । अश्विनावुच्येते ;—हे अश्विनौ ! “युवां”, “चवा-
नम्” ऋषिं च्यावयितारं स्तोमानाम् । “सनयं” वृद्धं गमनासमर्थं
सन्तम् “यथा” चिरन्तनं “रथं” गमनासमर्थं कश्चिच्छिल्पी गमनसमर्थं
कुर्याद्, एवं ‘पुनः युवानम्’ च्यवन ऋषिं ‘चरथाय’ “चरणाय”
गमनार्थम् ‘तक्षयुः’ कृतवन्तौ स्य इत्यर्थः । किञ्च ; ‘निष्ठैश्व मूह-
युः’ निरूहयुः, निर्हृतवन्तौ स्यः, ‘तौश्वं’ तुग्राणा मपां ‡ सङ्घातं
मेघानाम् § । क पुनः निरूहयुः ? ‘अद्भ्यस्परि’ चिरन्तनीना मन्यासा
मपा सुपरि ; अनुपचीणास्त्रेवान्यासु वार्षिकास्त्रेषु, तासा मेवोपरि
लोकानुग्रहार्थं मन्य सुदकसङ्घातं निरूहयुः । तान्वेवमादौनि कर्माणि
‘विश्वा’ विश्वानि, सर्वाणि । युवयोः ‘सवनेषु’ यज्ञेषु ; प्रातःसवना-
दिषु वा ‘प्रवाच्या’ प्रकर्षेण वचनीयानि स्तोत्राणाम् ॥ एव मेत-
स्मिन् मन्त्रे “चवानः”—शब्देन च्यवन एव ऋषिरुक्तः ; स हि श्रूयते
सौकन्ये आख्याने ;—जीर्णः सन्नश्विभ्यां पुनर्युवाकृत इति ॥ । तस्मा-
दुपपद्यते ॥ निगमप्रसक्त मुच्यते ;—“युवा, प्रयौति कर्माणि” मिश्र-
यति । “तक्षतिः करोतिकर्मा” करोतीत्यर्थः ॥

* “युवं चवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षयुः । निष्ठैश्व मूह-
युर्द्वास्परि विधेत् ता वृं सवनेषु प्रवाच्या ॥”—इति ऋ० सं० ७, ८, १५, ४ ।

† कश्चीवतो दुहिता घोषा नाम ब्रह्मवादिनी ऋषिः । ऋ० सं० १, ११७,
७ ;—१२२, ५.—८, ६२, ७.—१०, ४०, ५ ;—६८, १ ;—१०२, १० ;—१६८,
४ ऋषो द्रष्टव्याः । कश्चीवाक्षैतरेषके सुपरिचितः, तथा हि ;—“एताभिर्होश्विनेः
कश्चीवान् प्रियं धामोपागच्छत्”—इत्यादि ऐ० ब्रा० १, ४, ४ ।

‡ १भा० ६६ प्र० १ अ० १२ ख० (२१) ।

§ “सङ्घातं मेघम्”—इति ग ।

॥ ऋ० सं० १, ८, ९, ५ द्रष्टव्यम् ।

“रजः(२६)” — इति * । अनेकार्थम् । “रजतेः” — इति व्युत्पत्तिः ॥ “ज्योती रज उच्यते” ; तद्धि अनुरञ्जयति द्रव्याणि स्वेन प्रकाशेन । “या ते अग्ने रजःश्रया तनूः” — इत्येवमाद्युदाहरणं द्रष्टव्यम् † । भाष्यकारस्तु प्रचुरत्वादेतेषु निगमान् न पठति ॥

“उदकं रज उच्यते” ; तदपि हि स्वेन स्नेहाख्येन गुणेनानुरञ्जयति । “भुवो यज्ञस्य” — इति निगमः ‡ । हे अग्ने ! त्व मेवाख्य ‘यज्ञस्य’ ‘भुवः’ पृथिवीलोकादसुं लोकं ‘नेता’ । ‘रजसः’ उदकस्य च नेता ; “अग्नि वा इतो वृष्टिं समौरययति” — इति हि वक्ष्यति § । क पुनर्नेता ? ‘यत्र’ यस्मिन् लोके ‘नियुद्धिः’ अश्वजातिभिः ‘शिवाभिः’ सुखतमाभिः सहितं ‘वायुम्’ अन्तरिक्षस्थानं ‘सचसे’ संसेवसे त्वम्, तत्र नेता, मध्यस्थानानां देवानां स्थितये । किञ्च ; त्व मेव ‘दिवि’ अवस्थितः सर्वभूतमुद्धानं ‘दधिसे’ धारयसि । यज्ञाभिनिष्पन्नेनेतो लोकाहूतेन ॥ हविषा ‘स्वः’ स्वराख्य मादित्यम् ¶ । किञ्च ; त्व मेव एतां ‘जिह्वां’ ज्वालाम्** अत्यङ्गुताम्, आत्मनः सकाशात् ‘चक्षुषे’ पुनः पुनः करोषि । यः अस्मत्प्रदत्तानि हवींषि उपक्षिपात, यस्त्व मेवङ्गुणयुक्तस्तं त्वां वय मेतस्मिन् कर्मणि ‘हव्यवाहं’ हविषां वाढारम्,

* १भा० ३६८ पृ० १४ पं ।

† य० वा० सं० ५, ८ ।

‡ “भुवो यज्ञस्य रजसस्य नेता यत्र नियुद्धिः सचसे शिवाभिः । दिवि मुद्धानं दधिसे सुषां जिह्वा मग्ने चक्षुषे हव्यवाहम् ॥” — इति ऋ० सं० ७, ६, ४, ६ ।

§ प० दै० का० ७ अ० ६ पा० १ ख० ।

॥ “लोकाहूतेन” ग ।

¶ प० २१० पृ० २ अ० ४ पा० २ ख० ।

** “या ते जिह्वा” — इत्यस्य सायणीयव्याख्या द्रष्टव्या (ऋ० सं० २, ४, १, ५) ।

अनेन पुरोडाशाख्येन 'हविषा' * यजामः । पौर्णमासस्याग्नेयस्य हविषो याज्यैषा ॥

“लोका रजांस्युच्यन्ते” ; तेष्वपि हि प्राणिनो रज्यन्ते । “त्वया-
दृक्त्वानि सुक्रतो रजांसि” (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)—इति व्याख्यातो
निगमः † ॥

“असृगहनी, रजसी उच्येते” । असृग् रुधिरम्, असृक् च अहश्च
असृगहनी ; ते अपि रजसी उच्येते । “मासि मासि रजो ह्यासां
दुष्कृतान्यपकर्षति”—इति (?) रुधिरस्योदहारणम् । “अहश्च कृष्ण-
महरर्जुनश्च”—इत्यङ्गः ‡ उदाहरणम् ॥

“हरः (४*)”—इत्येतदनेकार्थम् १ । “हरतेः”—इति व्युत्पत्तिः ।
“ज्योति हर उच्यते” ; तद्वि द्वियते, हरति वा स्नेहम् ; विरुद्धी-
करोति । हरति वा तम इति हरः । “या ते अग्ने हरः श्रया तनूः ॥”,
“अग्ने यत्ते हरस्तेन तं प्रति हर ॥”—इत्येवमादयः प्रचुरा एव
निगमा इति अत्रापि भाष्यकारो न पठति ** ॥

* “पुरोडाशः सिद्धकरो यजति, हविरेवास्मा एतत् स्वदयतीष मूर्जं मात्मन्
धत्ते”—इति (ऐ० ब्रा० १, १, ९), “हविर्वा एतद् यदुत्पूतम्”—इति च (ऐ०
ब्रा० १, २, ५) ।

† पु० ४३५ प्र० १९ पं० “अस्याचिन्नु”—इति सन्त्वव्याख्यानावसरे इति यावत् ।
ऊ० च पुस्तकयोस्तु मूले एव “रजांसि चिन्वा (ऋ० सं० ४, ४, १, ५)” —इति
निगमो दृश्यते ।

‡ ऋ० सं० ४, ५, ११, १ । तत्र हि “रजसी”—इति पदस्य ‘स्वस्वभासा सर्वं
अग्रे द्रव्यन्ते’—इति सायणीयव्याख्याहोरात्रपरा ।

§ १भा० ३८८ प्र० १५ पं० ।

॥ य० वा० सं० ५, ८ ।

॥ अथ० सं० १, १९, १ ।

** ऊ० च-पुस्तकयोस्तु मूले एव “प्रत्यग्ने हरस्तेन (ऋ० सं० ८, ४, ९, ५)” —इति
निगमो दृश्यते ।

“उदकं हर उच्यते” ; तद्धि ह्रियते प्राणिभिः जीवनाय ॥

“लोका हरांस्युच्यन्ते” ; तेभ्यो हि चीणपुण्याः प्राणिनो ह्रियन्ते * ॥

“जुहुरे^(४१)”—इति † । एतदनवगतम् । “जुहुरे”—इत्यव-
गमः । “जुहुरे विचितयन्तो—०पुरं विविशुः” ‡ । वज्रैराचेय-
स्वार्षम् । जुहुरे, जुहुरे, जुहुरे । योऽग्निं ‘वित्तितयन्तः’ “विचे-
तयमानाः” कर्मकर्तृसाधनानां याथात्म्यं वेदान्तदर्शनेन जानानाः,
ये च नराः ‘अनिमिषम्’ आदरवदवस्थान मात्मनः कृत्वा युक्तात्मानो
‘नृमणं’ योगबल मात्मनः कर्मणि वर्त्तमाने ‘पान्ति’ रचन्तीत्यर्थः ।
आह—ये एवं गुणयुक्ताः, किं तेषाम्? इति । उच्यते ;—‘आ दृढां
पुरं विविशुः’ ते ‘दृढां’ नित्यम्, अनावृत्तये परब्रह्ममयीं ‘पुरम्’ §,
इमा मदृढां शरीरपुरं पापिष्ठां हिलेत्यभिप्रायः ॥ विचेतयमाना
हि वेदप्रामाणिकाः सन्तो हवनादृते किं मन्यत् कुर्युः, येन दृढां
पुरं माविशेयुः? शब्दसारूप्यं मपि च “जुहुरे”—इत्येतस्मिंश्चब्दे-
ऽस्त्येव । प्रकरणाच्चेय माग्नेयी च्छक् ॥ । तस्मात् “जुहुरे”—इत्येष
शब्दो हवनार्थ एवेत्युपपद्यते ॥

* “अथातो ब्रह्मणः परिसरः”—इत्याद्यैतरेयान्त्यखण्डस्य द्रष्टव्यः ।

† १भा० ३९९ घ० ६ पं० ।

‡ “जुहुरे वि चितयन्तोऽनिमिषं नृमणं पान्ति । आ दृढां पुरं विविशुः” —
इति ऋ० सं० ४, १, ११, ९ ।

§ “अथस्त्रयी मेवेमा मकुर्वत, रजता मन्तारिचम्, हरिणीं दिवम्”—इत्यादि
ऐ० ब्रा० १, ४, ५ ।

॥ “बृहद्वयो”—इत्यादिदशहत्तानां चतुर्थेनवमवर्जितानां प्रातरनुवाके आग्नेये
क्रतावेव विनियोगदर्शनात् (आ० ४, १३) ।

“व्यन्तः^(४१)”—इत्येषोऽनेककर्मा * । यस्माद्धातोश्च शब्दो निष्पद्यते, स धातुरनेककर्मा, अनेकार्थः । “वी गतिप्रजननकान्त्यश्नखाद-
नेषु (अदा० प०)”—इति । तद्यथा;—“पदं देवस्य नमसा व्यन्तः
०—० रणयन्त सन्दृष्टौ” † इत्यत्र “पश्यतिकर्मा” । भरद्वाजस्येय-
मार्थम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते, पशौ च विनियुक्ता । ‘पद’
स्थानम्, अवस्थानं यायात्यम्, ‘अग्नेः’ ‘देवस्य’ दानादिगुणयुक्तस्य
‘व्यन्तः’ पश्यन्तो जानानाः । केन ? ‘नमसा’ नमस्कारेण, ‘सुत्या’
मन्त्रेणेत्यर्थः । मन्त्रार्थपरिज्ञानादेव ह्यग्नेराध्यात्माधिभूताधियज्ञेष्व-
वस्थानं यायात्यतो दृश्यते । पदशब्दो हि स्थाने प्रसिद्धः ‡ ; पदस्योऽय-
मिति हि वक्तारो भवन्ति लोके । अथ वा ‘नमसा’ अन्नेन §,
हविराख्येनाभ्युद्यतेनेति योज्यम् । ‘अवस्यवः’ अव इच्छमानाः, अन्न
मात्मनः प्रार्थयमानाः । य एव मग्नेः सुतिभिर्विद्वांसो यायात्यम्,
अन्नैर्वा अभ्युद्यतैः अव इच्छमानाः पश्यन्तोऽग्निं सुपासते । किन्तेषाम् ?
इति । उच्यते;—‘अव आपन्’ । किंलक्षणं पुनराप्नुवन्ति ? ‘अमृ-
क्तम्’ अमृदितम्; अनुपभुक्त मन्त्रैः । किञ्च ; ‘नामानि चित्’ ; ये
सैते ग्रन्थमात्राद्येतारः, केवलच्छान्दसाः, नामान्यपि च मन्त्रभावे-
नावस्थितानि धारयन्ति, अनर्थज्ञाः, ‘यज्ञियानि’ यज्ञार्हाणि ; तेऽपि
‘भद्रायां’ भन्दनौयायाम्, अग्नेः ‘सन्दृष्टौ’ सन्दर्शने ‘रणयन्त’
रमयन्त्यात्मानम् । तानपि भद्रेण चक्षुषा पश्यत्येवाग्निरित्यभिप्रायः ॥

* १भा० ३९९ पृ० १० पं० ।

† “पदं देवस्य नमसा व्यन्तः अवस्यवः अव आपन्नमृक्तम् । नामानि चित् दधिरे
यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्त सन्दृष्टौ ॥”—इति ऋ० सं० ४, ४ ३५, ४ ।

‡ “पदं व्यवसितज्ञाणस्थानलक्षाद्विवक्षुषु”—इत्यमरः ३, ३, ९३ ।

§ १भा० २११ पृ० २५० ७ख० (२२) ।

एव मेतस्मिन् मन्त्रे “पदं देवस्य नमसा व्यन्तः अवस्यवः अव आपन्”—इत्येतेषां पदाना मेकवाक्ययोगाद् “व्यन्तः”—इत्यस्य शब्दस्य पश्यत्यर्थोऽप्युपपद्यते ॥

“इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः—० पुरोडाशम्” *—इत्यत्र “खादति-कर्मा” । विश्वामित्रस्थेय मार्षम् । रात्रिपर्यायेषु महारात्रिके पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः † शस्त्रे विनियुक्ता । ‘इमा’ इम नि, ‘ब्रह्म’ ब्रह्माणि, ऋग्यजुःसामाख्यानि स्वरसौष्ठवादियुक्तानि, अस्माभिः ब्रह्मणोऽस्य हविषः वहनसमर्थानि, त्वां प्रतिक्रियन्ते, उच्यन्त इत्यर्थः । यज्ञो ब्रवीति;—हे इन्द्र ! ‘आ बर्हिः सौद’ आसी-देदं बर्हिः प्रति । आसीनश्चैतस्मिन् बर्हिषि, ‘वीहि’ भक्षय एत मस्मात्प्रदत्तं हे ‘शूर’ ! ‘पुरोडाशम्’ ‡ ॥ एव मेतस्मिन् मन्त्रे ‘वीहि शूर पुरोडाशम्’—इत्येतस्मादेकवाक्यसंयोगाद् “वीहि”—इत्येष शब्दः खादनार्थः प्रतीयति ; किं मयं बर्हिष्यासीन इन्द्रः पुरोडाशस्यान्यत्र भक्षणत् कुर्यात् ? प्रसिद्धञ्च लोके कठिनद्रव्यस्य भक्षणम्, भक्षयति मोदकादीनि । तस्मात् सामर्थ्याद्रक्षणार्थोऽय मित्युपपद्यते ॥

“वीतं पातं पयसः”—इत्यत्राश्वनार्थः । “उत वां विक्षु—०

* “इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः क्रियन्त आ बर्हिः सौद । वीहि शूर पुरोडाशम् ॥”—इति ऋ० सं० २, २, २, २ ।

† सप्तहोदेषु द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसौ (ऐ० ब्रा० ६, २, २०) । “सव्यं (सक्थि) ब्राह्मणाच्छंसिनः”—इति च ऐ० ब्रा० ७, १, १ ।

‡ “पुरो वा एतान् देवा अज्रत यत् पुरोडाशस्तत् पुरोडाशानां पुरोडाशत्वम्”—इति ऐ० ब्रा० १, २, ४ ।

उच्छिद्यायाः” * । मैत्रावरुणेषा † । त्रिष्टुप् । दीर्घतमस आर्षम् ।
मित्रावरुणावुच्छेते ;—‘उत वां’ अपि युवयोः, एतासु ‘विचु
मद्यासु’, एतेषु मनुष्येषु मदयितृषु वर्जमान मेतद् ‘अन्धः’
हविर्लक्षणम् ‡ ; यदि तस्मिन्नहनि मनुष्यैः भवद्वा देयं पयस्याख्यम् §
आज्याख्यञ्च ॥ । तदेव ‘गावः’ एताः ‘च आपः’, ‘देवीः’ दानादि-
गुणयुक्ताः । आसां गवा सुपकारं कुर्वन्त्यः, ‘पौपयन्त’ वर्द्धयन्ती-
त्यर्थः । यदेतदशनपानयोग्यम्, आज्यं सान्नाय्यलक्षणम् ¶ आभि-
रङ्गिर्गाभिश्च युवयो रन्ध्रो वर्धते । ‘उतो नो अस्य’ अयस्य हविषो-
ऽस्मत्पूर्वा यजमानः पतिः । पूर्वं हि द्रव्यस्य यजमानः पति भवति,
तदनन्तरं स तद् ऋत्विग्भ्यः समर्पयति—‘देवतायै संस्क्रुतैतत्’—
इति ; ततस्ते तस्य हविषः पतयो भवन्ति । तानपेक्ष्य यजमानः
‘पूर्वः पतिः’ । तदपेक्षयैव ऋत्विज आहुः ;— योऽस्मत्तः ‘पूर्वः पतिः’
अस्य हविषः, स ‘दन्’ भवति, दददित्यर्थः । तेनाप्येतद् भवन्ता-
वेवोद्दिश्य स्यात् प्रत्युत्सृष्टम् । एव मपि सदत्र भवत्यपि वयं
यथा व्यादिष्ट मेव तेन पूर्वेण हविः-पतिना भवद्वा मेतद्वा ।

* उत वां विचु मद्यासु गोवा आपस्य पौपयन्त देवीः । उतो नो अस्य पूर्वः
पतिर्दन् वीतं पतं पयस उच्छिद्यायाः ॥—इति ऋ० सं० १, १ १२, ४ ।

† शस्त्रे विनियुक्तेति शेषः ।

‡ १भा० २०४ ४० २ख० ७ख० (१) ।

§ ऐ० ब्रा० २, २, ६;—‘धानाः, करन्नाः, परिवापः, पुरोडाशः, पयस्तेष्वेव वे
हविर्पतिः’—इति ।

¶ ऐ० ब्रा० १, १, २;—‘नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति आख्यं वै देवानां सुरभि धृतं
मनुष्याणां सायुतं पितॄणां नवनीतं गर्भाणाम्’—इति ।

¶ “सान्नाय्यं हविरमौ तु ऊतं विष वषट्कृतम्”—इत्यमरः १, ७, १७ ।

तौ युवा मस्य हविषः, 'पयसः' पयस्याख्यस्य, 'उस्त्रियायाः' पयसा निष्पन्नस्य *, नातिकठिनस्य अमनयोग्यस्य स्वं भागं मस्माभिर्दीयमानं 'वीतम्' अन्नीतं युवा मित्यर्थः । पिबतं च यदेतदाज्यस्य स्वं भागम् उपस्तरणाभिघारणसम्बद्धम्† । एव मस्मिन् मन्त्रे 'उस्त्रियायाः पयसा निष्पन्नस्य'—इति श्रूयमाणे पयस्याज्ये प्रतीयेते; तयो राज्यं पेयम्, तत् 'पातम्'—इत्यनेन सम्बध्यते, पारिशेष्याद् 'वीतम्'—इत्यस्य शब्दस्य पपस्यया सह सम्बन्धः; सा च नाति कठिना, नातिद्रवा, अमनयोग्या; तस्माद् "वीतम्"—इत्येष शब्दोऽशनार्थं इत्युपपद्यते; लोकेऽपि हि नातिकठिने नातिद्रवे अश्नाति-शब्दः प्रसिद्धः,—'अश्नाति पायसम्'—इति ॥ निगमप्रसक्तं सुच्यते;—"उस्त्रियेति गोनाम"‡; "उत्स्राविणः" हि तस्याः सकाशात् क्षीरादयो "भोगाः" भवन्ति ॥

"क्राणाः" (४२)—इति § । एतदनवगतम् । "कुर्वाणाः"—इत्यर्थ-प्रतीतिः । "गोभिः क्राणा अनुषत"—इति निगमः । "गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत"—इति निर्वचनम्, त्वा मिन्द्रेति शेषः । "त्वा मिन्द्र मतिभिः सुते सुनीयासो वसुयवः । गोभिः क्राणा अनुषत ॥"—इति । हे 'इन्द्र !' त्वा मस्मिन् सोमे 'मतिभिः' मतिमद्भिः

* "पयस्य माज्यदध्यादि द्रव्यं दधि घनेतरत् ॥"—इत्यमरः २, ९, ५१ ।

† "पञ्चावन्वै वपाज्यस्योपस्तृणाति क्षिरणशल्को वपा क्षिरणशल्क आज्यस्योपरिष्ठादभिधारयति । तदाह्वयक्षिरणं न विद्येत कथं स्यादिति । क्षिराज्यस्योपस्तृणं वपा मादाय द्विषपरिष्ठादभिधारयति"—इति ऐ० ब्रा० २, ९, ४ ।

‡ १भा० २७० ११ख० (२). २२९, २२० घ० ।

§ १भा० २९९ घ० १२ पं० ।

‘सुते’ मेधाविभिरभिषुते सोमे ; य एव हि मतिमन्तः, त एव हि सोम मभिषोतुं शक्नुवन्ति, नेतरे मतिहीनाः । ‘सुनीयासः’ सुष्ठु ये स्तोतुं शक्नुवन्ति, ते सुनीयाः । ‘वसुयवः’ वसुकामाः । आह;—किं मेते कुर्वन्ति, मतिभिः सुते मेधाविभिरभिषुते सोमे ? उच्यते;—‘गोभिः’ वाग्भिः, स्तुतिलक्षणाभिः * । अस्मिन्नभिषुते सोमे, आभिमुख्येन “कुर्वाणाः” “अनुषत” “अस्तोषत” सुवन्तीत्यर्थः । “अभिषुतेषु सोमेषु किं मन्यदाभिमुख्येन करणाद् इन्द्रस्य गोभिः सुनीयाः सुवन्तः कुर्युः ; तस्मात् “क्राणाः”—इत्येष शब्दः, “कुर्वाणाः”—इत्येव सुपपद्यते ॥

“वाशी^(४४)”—इति † । एतदनवगतम् । पक्षेण च अनेकार्थम् । “वाशीभिरश्मयौभिरिति वा, वाग्भिरिति वा”—इति शब्दसमाधी । “वाश्यः” एवाभिधेयाः, वाच्याः वा । “आ तू षिञ्चु०—०वक्तिं युनक्त” ‡ । बुधस्य सोमपुत्रस्यार्थम् ‘आषिञ्च’ प्रत्तिप, एतं ‘हरिं’ हरितवर्णं सोमम् । क ? ‘द्रोणस्ये’ द्रुमममयस्याधिषवणफलक-द्वयस्योपरि । एवं तावदध्वर्युरुक्तः, स हि सोम सुपावहरति । अधुनेतरानभिषवकत्वं ब्रवीति;—यूय मपि अनेनाध्वर्युणोपावहत्वेन सोम मधिषवणफलकयोरुपरि ‘वाशीभिः’ एताभिः ‘अश्वन्मयीभिः’ “अश्वमयीभिः” ‘तत्तत’ संस्करत, अभिषुणुतेत्यर्थः ;

* १भा० १४० ११ख० (४) ७४, ७७ घ० ।

† १भा० २९९, १५ पं० ।

‡ “आ तू षिञ्चु हरिं मीं द्रोणस्ये वाशीभिराश्वन्मयीभिः । परिध्वजध्वं दश कुक्ष्याभिरुभे षरीं प्रति वक्तिं युनक्त ॥”—इति ऋ० सं० ८, ५, १९, ४ ।

“ग्रावभिरभिषुण्वन्ति”—इति ह्युक्तम् । अथ वाऽयं मन्योऽस्यार्द्धस्यार्थः ;
 —हे उज्ज्वेतः ! ‘आसिञ्च’ प्रचारय, तं हरितवर्णं सोमं मनेन
 कलशेन । क ? ‘द्रोरूपस्ये’ द्रोणकलशस्योपरि । धूय मपि च हे
 होतारः ! आसिञ्चमानम् एनं सोमं ‘वाशीभिः’ “वाग्भिः”
 स्तुतिलक्षणाभिः ‘तत्तत्’ संस्मरत ; यदस्यायज्ञियं मपूतं, तत् स्तुतिभिः
 पुनीतेत्यभिप्रायः । ‘अश्वत्थमयीभिः’ व्यापनसमर्थाभिरित्यर्थः ।
 धूय मपि हे अध्वर्यवः ! पूतं मेतं सुद्धाढभिः, सोमं ‘परिष्वजध्वं’
 ग्रहेषु, स्थालीषु च । ‘कक्ष्याभिः’ अङ्गुलीभिः ; अङ्गुलिभिरेव हि
 पात्रस्थः सोमो गृह्यते । यदेव चेदं ग्रहणं मेष एव तस्य परिष्वङ्गः ।
 परिष्वज्य च गृहीत्वा एनं सोमम् ‘उभे’ हविर्द्धान-‘धुरौ’ ‘प्रति’
 ‘वक्त्रिम्’ इव, वोढारं मिव, अनङ्गाहं ‘युनक्त’ एनं सोमं सादयते-
 त्यर्थः * । स हि सोमो हविर्द्धान-धुरोः † अधस्तात् खरे ‡ सादयते ।
 एतस्मादेव चानुडुद्-योजनदेशं प्रति सामान्यादङ्गि मिव युनक्तेति
 लुप्तोपमं सुपपद्यते । अत्र “वाशीभिस्तृणते”—इति तद्वर्णयोगात्
 अश्वत्थमयो वाश्य एता ग्रावाख्या इति प्रथमस्यार्थस्योपपत्तिः ॥ एत-
 स्मिन्नर्थे ‘आ त्वा षिञ्च’—इत्यासेकशब्दो गौणः ; न हि सोमांशूनाम्
 अनभिषुतानाम् आसेकोऽस्ति कठिनत्वात् ; तस्मादेतस्मिन्नर्थे प्रचे-
 पणमात्रमेव सिञ्चितेरर्थः । अथ वा ‘आसिञ्चत हरिं द्रोणस्ये’

* “अन्यतरोऽनङ्गान् युक्तः स्यात्, अन्यतरो विमुक्तोऽथ राजानं सुपावहर-
 वेयुः”—इति ऐ० ब्रा० १, २, ३ । राजानं सोमं मित्यर्थः “सोमो वै राजा (ऐ०
 ब्रा० १, ५, १)” —इत्येवमादिश्रुतेः ।

† “हविर्द्धानाभ्यां प्रोक्ष्यमाणभ्यां मनुब्रूहीत्याच्चाध्वर्युः”—इति ऐ० ब्रा० १, ५, ३ ।

‡ “खण्डिले” ग । खरशब्द इह खल्वर्थः ; खल्वेह सोममर्दनखानम् ।

—इत्यतोऽनन्तरं वाग्नी-शब्दः श्रूयमाणो वाङ्नामधेयत्वेनाप्युपपद्यते
एव *; सोमो हि द्रोणकलशस्योपरि अमिच्यमाने वाग्निः
सूयते । एव मर्थदय मभिप्रेत्य उभयथा भाव्यकारेणोक्तम् ;
—“वाग्नीभिरश्वमयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा”—इति ॥

“अथ मपीतरो हरिः” मर्कटः, “एतस्मादेव” इति ; हरित-
वर्णत्वाद्विरुच्यते ; “श्रीरीषकुसुमप्रख्याः केचित् पिङ्गलकप्रभाः,
वानराः”—इति श्रूयन्ते रामायणे ॥

“विषुणस्य^(४५)”—इति † । एतदनवगतम् । “विषमस्य”—
इत्यवगमः । “न यातव इन्द्र जूजु०—० अग्निं गुर्धृतं नः †” । वसि-
ष्ठस्येव मार्षम् । चिष्टुप् । उन्नौयमानसूक्ते माध्यन्दिने सवने शस्यते ।
हे भगवन् ! “इन्द्र !” तथा कुरु, यथा ‘न’ इम मस्मद्यज्ञं ‘यातवः’
यातयितारः, यज्ञविघ्नकर्तारः, के चिदपि ‘जूजुवुः’ आगच्छेयुरित्यर्थः ।
किञ्च ; हे ‘शविष्ठ’ बलिष्ठ ! य एते ‘वन्दनाः’ वन्दितारः, लाड-
गौडादयः ‡ ; जानपदीभिः ‘वेद्याभिः’ आहूतिभिर्भुक्ताः ; किं ब्राह्मणाः
एते स्युः, उतान्यजातीयाः केचिदिति ? अथ वा आवेदितव्याभिः
प्रवृत्तिभिः युक्ताः ; न हि तासां प्रवृत्तीना मन्तोऽस्ति, याभिस्ते प्रव-

* १भा० १ख० ११ख० (११). ७४, ७६ प्र० ।

† १भा० ४०० प्र० १ पं० ।

‡ “न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दना शविष्ठवेद्याभिः । स शर्वदेव्यो विषुणस्य
जूनोर्नो शिशदेवा अपि गुर्धृतं नः ॥”—इति ऋ० सं० ५. २. ५ ।

§ राट्-गौडैतिविभक्त-दक्षिणोत्तर-वङ्गदेशवासिप्रष्टतयः, सण्डगौडैति प्रसिद्धा
अहिच्छवौयादयो वा । एतच्च जातिविदेशमूलक माख्यानम्, अस्ति च दक्षिणात्यानां
पवित्रस्थान्यमानानां शेष संस्कारः, दक्षिणारस्यायं दक्षिणात्यः । सायणस्य वन्दनाः
वन्दनानि रक्षांसि—इत्याह ।

र्त्तन्ते चपलत्वात् । किञ्च ; येऽपि चैते ओत्रिया अपि सन्तः 'शिश्र-
देवाः' शिश्रेण नित्यमेव प्रकीर्णाभिः स्त्रीभिः साकं क्रीडन्त आसते,
औतानि कर्माणि उत्सृज्य *; तेऽपि युष्मदनुग्रहादिद मस्माकम् 'चतं'
यज्ञम् 'मा अपिगुः' मा आगच्छन्तु; नास्माकं तैरपि यज्ञ मभिगच्छ-
द्भिः र्योऽस्तीत्यभिप्रायः । आह;—कीदृशास्त्रार्हं यज्ञ मागच्छन्त्विति ?
उच्यते ;—'स शर्द्धत्' स एवोत्सहता मिम मस्मद्यज्ञ मागन्तुम्,
य एव 'अर्थः' ईश्वर आत्मीयाना मिन्द्रियाणाम्, जितेन्द्रिय
इत्यर्थः । यश्च 'विषुणस्य' "विषमस्य" यज्ञविध्वंसयितुः 'जन्तोः'
मनुष्यस्य निग्रहाय समर्थः ; येन परिपात्यमाना एतं यज्ञ
मविघ्नेन समापयेमहीत्यभिप्रायः ॥ एव मेतस्मिन् मन्त्रे "यातवो
वन्दनाः शिश्रदेवाश्च मा आगच्छन्तु"—इति प्रतिषिद्धेऽप्येतेषु
अनिष्टत्वादेतेषां 'स शर्द्धदर्थः'—इति श्रूयमाण मर्थवृत्त-मनुष्या-
भ्यागमनविषय मेतद्भवति, तस्येष्टत्वात् ; स चाभ्यागतः सन्नवशं
'विषुणस्य' "विषमस्य" मनुष्यस्य निग्रहं करोति ; तस्माद्
"विषुणस्य"—शब्दो विषमस्येत्युपपद्यते । यदा तु चतशब्दस्य "सत्यं
वा"—इत्येतदर्थवचनं भवति, तदाऽस्माकम् 'चतं' सत्यम्, एवं-
लक्षणाः पापकर्माणो 'मा अपिगुः'—इत्येवं योज्यम् । अपिगुरिति
चैष गमिस्तदा ज्ञानार्थः । एव मयुपपद्यत इत्यतो भाष्यकारेणो-
क्तम्,—“सत्यं वा यज्ञं वा”—इति ॥ ३ (१६) ॥

* "शिश्रदेवाः । शिश्रेण० —० । अन्नन्नचर्या इत्यर्थः"—इति सायणः । इह
मूलेऽप्येव मेव (पु० ४४६ पृ० ११ पं०) । ग-पुस्तके तु 'शिश्रोदरपराधणाः'—इति
टीकितं च दृश्यते । एवमेव शिश्रदेवाः—इत्यस्य 'शिवोपासकाः'—इत्यर्थः केषाञ्चिद्
वेदसमालोचकानां विचारणीय एव ।

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृण-
वन्नजामि । उप वर्द्धहि वृषभाय बाहु मन्य मिच्छस्व
सुभगे पतिं मत् ॥ आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि
यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि जाम्यतिरेकनाम
बालिशस्य वासमानजातीयस्य वोपजन उपधेहि वृष-
भाय बाहु मन्य मिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्या-
तम् ॥ ४ (२०) ॥

“जामि^(४६)”—इति * । एतदनेकार्थम् । भगिनी, वालिशः,
पुनरुक्तचास्याभिधेयानि । प्रकरणादेवैतेषा मन्यतम मस्मिन्नवतिष्ठते ।
यथानेन तावद्भगिनुच्यते, तथेदं सुदाहरणम् ;—“आ घा ता०—०
मत्” †—इति । इयं यमी ‡ किल यमं प्रार्थयान्नकारः—एहि
मैथुनाय सङ्गच्छावहा इति ; ता मकामयमानोऽसावनयचा प्रत्यु-
वाच १ ;— ‘आ घा ता गच्छान्’ । ‘घा’—इत्यनर्थक एव, ‘आ
गच्छान्’ आगमिष्यन्तीत्यर्थः । आह ;— कानि ? उच्यते ;—‘ता’
‘तानि उत्तराणि युगानि आगमिष्यन्ति’, तेऽपि काला न
तावत् साम्प्रतं वर्त्तते इत्यभिप्रायः ॥ । येषु किम् ? ‘यत्र’ येषु
‘जामयः’ भगिन्यः भ्रातृणाम् “अजामि”—योग्यानि मैथुनसम्बन्धानि

* १भा० ४०० पृ० ४पं० ।

† ऋ० सं० ७, ६, ७, ५ ।

‡ विवस्वतः स्वर्यस्य पुत्री । रूपक मेतदाख्यानम् ।

§ ऋ० सं० १० सं० १३० १० सू० १—१४ ऋक्षु यमयमीसंवादेशे द्रष्टव्यः ।

॥ तथा छेतरैकम् ;—‘कलिः शयानो भवति, सन्निधानं तु द्वापरः, उत्तिष्ठंश्चेता
भवति, दानं सम्पद्यते चरन्’—इति ७, २, ३ ।

“कर्माणि” “करिष्यन्ति” * ; कलियुगान्ते हि तादृशः सङ्करो भवति, न चेदं कलियुगं वर्तते इत्यभिप्रायः । यतो न तावदद्यापि सङ्कीर्णं वर्णसङ्करधर्मः ; स्वाचारा एव तावत् प्रजाः । अतो ब्रवीमि ;—‘उप बर्बहि’ उपधेहि । कस्मै ? ‘वृषभाय’ तवोपरि रेतः— सेतु मय्यकुलजो योग्यः, तस्मै । किं सुपबर्बहि ? इति ‘वाङ्म’ । शयनौघे सर्वथा प्रार्थमानोऽप्यहं तव पतिः न भविष्यामौति । यतो ब्रवीमि ;—‘अन्य मिच्छस्व’ अन्य मन्वेषयस्व । हे ‘सुभगे !’ ‘पति’, ‘मत्’ मत्त इत्यर्थः † ॥ एत मेतस्मिन् मन्त्रे, सूक्ते वा संवादाधिकाराज्जामिशब्देन भगिन्युच्यते इत्युपपद्यते ॥

“जामि”—इत्येतदेव स्वरान्तशब्दरूपम् “अतिरेकनाम” भवति, पुनरुक्तनामेत्यर्थः । तदुत्तरच लक्षणतो भविष्यति ; तद् यत् समा-
न्या मृचि समानाभिव्याहारं भवति, तत् “जामि भवति”—इति ‡
पुनरुक्ताभिधानत्वेन । जामिशब्दस्य पर्येव्यो निगमः ॥

“बालिशस्य वा” बालिशस्यैतदेव नाम । बालिशो मूर्खः ; स हि बाल इव शेते, प्रमादित्वाद्धर्मकार्येषु । एतस्यापि पर्येव्यो निगमः ॥

“असमानजातीयस्य वा” असमानजातीयो हि पुरुषस्य भगि-

* पौराणिकानां मतविषयकं भविष्यद्वचनं मिदम् ।

† “गार्हपत्येन पत्नीषु प्रत्यक्षादेतो दधाति, प्रजात्यै, प्रजायते प्रजया पशुभिर्घे एवं वेद ; तस्मात् समानादयोस्वसान्योदयोऽयै जायाथा अनुजीविनी जीवति”— इत्यादि च शासनं द्रष्टव्यम् ऐ० ब्रा० ३, २ १२ ।

‡ “जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते, यत्र समानौभ्या स्तृग्भ्यां समानेऽहन् यज-
तीति”—इति ऐ० ब्रा० ३, ५, ३ ।

न्याख्यो भ्राता, सा हि स्त्रीत्वादेवातुल्यजातीयैव पुरुषस्य भवति ।
 जामिगित्येतस्मिन् शब्दे 'मिः'—इत्येष "उपजनः"; यदेवोक्तं भवति
 'जा'—इति, तदेव जामीति । उभयथापि मन्त्रे प्रयोगो द्रष्टव्यः ।
 "अन्य मिच्छस्व सुभगे ! पतिं मत्—इति व्याख्यातम्" । निगद-
 सिद्धु मेवैत दित्यर्थः । अथ वैनानि पदान्यधस्तात् तत्र तत्र
 व्याख्यातानि ; तद् यथा,—“अन्यो नानेयः” *—इत्येवमादि उपे-
 क्षितव्यम् ॥ ४ (२०) ॥

द्यौर्मे^० पिता जनिता नाभिरच बन्धुर्मे^० माता पृ-
 थिवी महीयम् । उत्तानयोश्चम्बोश्^१ यौनिरन्तरचा
 पिता दुहितुर्गर्भं माधात् ॥ द्यौर्मे^० पिता माता वा
 पालयिता वा जनयिता नाभिरच बन्धुर्मे^० माता पृथि-
 वी महतीयं बन्धुः सम्बन्धनान्नाभिः सन्नहनान्नाभ्या
 सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुरेतस्मादेव ज्ञातीन्त्सना-
 भय इत्याचक्षते सम्बन्धव इति च ज्ञातिः सज्ज्ञा-
 नात् । उत्तानयोश्चम्बोश्^१ यौनिरन्तः । उत्तान उत्त-
 तान ऊर्द्धतानो वा तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति
 पर्जन्यः पृथिव्याः । (शंयुः सुखंयुः†) अथानः शं योर-
 रपो दधात । रपो रिप् मिति पापनामनी भवतः
 शमनञ्च रोगाणां यावनञ्च भयाना मथापि शंयुर्बाह्व-

* पृ० १ख० २पा० १ख० ;—६१ ५० १पं ।

† नास्त्येष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

स्यत्य उच्यते* । तच्छृंगोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं
यज्ञपतय इत्यपि निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं
यज्ञपतये ॥ ५ (२१) ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४, ३.

“पिता^(४७)”—इति † । एतदनवगतम् । “पाता वा पाल-
यिता वा”—इत्यवगमः । “द्यौर्मै[‡] पिता”—इति ‡ । इय मस्य-
वामौचं दीर्घतमस आर्षम् । तृतीयसवने वैश्वदेवे श्रुते । ‘द्यौर्मै
पिता’ येयं द्यौः, उपरि स्थिता द्युलोकाख्या, एष एव मम पिता ।
द्यौरह मित्येवं वैवाहिके कर्मणि द्युलोकभावेन पित्रा आत्मान
मभिसम्पाद्यमानं दृष्ट्वैव माह मन्त्र दृक्—‘द्यौर्मै पिता’—इति ।
‘जनिता’ जनयिता, उत्पादयितेत्यर्थः । आह;—कथम्? उच्यते;—
‘नाभिरत्र’ नहन मेव नाभिः १, अत्र एतस्मिन् द्युलोकलक्षणे
पितर्युदकदानेनानुगृहीतरि ॥ सति सन्तानोत्पत्त्यनुग्रहकमेणैव शुक्रा-
त्मनोत्पत्तिरुपपद्यते ॥;—इत्येव मभि समीक्ष्योक्तम् ‘द्यौर्मै पिता,
जनिता, नाभिरत्र’—इति । ‘वन्धुः मे’ अङ्गसम्बन्धकारणाद् वन्धुः

* “स्यत्य उच्यते”—इति ख ।

† १भा० ४०० घ० ११पं० ।

‡ ख० सं० २, ३, २०, २ ।

§ “प्राणो वा अयं सन्नाभेरिति तस्मान्नाभिरन्नाभेर्नाभिवत्, प्राण मेवास्मिन्-
ह्यस्ति ।”—इति ऐ० ब्रा० १, ४, ३ ।

॥ उदकस्य रेतस्त्वं स्यष्टि मन्त्रात् रेतरेयके “रेतो वा आपः”—इति १, १, २ ।

॥ “ता न्यूह्यति, अन्नं वै न्यूह्योऽन्नादेतः सिच्यते, रेतसः प्रजाः प्रजायन्ते”—इति
ऐ० ब्रा० ७, ५, १० ।

मे 'माता पृथिवी महीयम्'—इति । मातुर्मन्त्रेण पृथिवीत्वं
 सम्याद्यमानं दृष्ट्वैव माह ;—'बन्धु मे माता पृथिवी महीयम्'
 —इति । उदकं हि द्युलोकात् पतितम्, पार्थिवेन धातुना
 सम्युक्तम्, ओषधिभाव मागम्य, शरीरभावेनावतिष्ठते,—इत्येतदपेक्ष्य
 सर्वभूतानां द्यावापृथिव्यौ मातापितरौ उच्येते तत्र तत्र ।
 तद्यथा ;—“यदन्तरा पितरं मातरञ्च” इत्येव मादि । तत्कृ-
 तस्य ह्युपकारस्याभावे सतीतरौ मातापितरावकिञ्चिन्करावेव
 भवतः । तस्मादुपपद्यते द्यावापृथिव्योर्मातापितृभावः । आह ;—
 किं मेते द्यावापृथिव्यौ अन्यत् किञ्चिदनपेक्ष्यैव सर्वभूतानां
 मातृपितृभावं विभूतः, उत अन्यदपि किञ्चिदपेक्षेते ? इति । उच्यते ;
 —अनयोः 'चत्वेः' † द्यावापृथिव्योः 'उत्तानयोः' ‡ ऊर्द्धं सेव
 ह्येनयोः अन्तरा च प्रतिधारणीयोऽन्तः प्राणः तत इति उत्ताने
 द्यावापृथिव्यौ ; प्राणेन हीमे वायुना सूत्रभूतेन विधृते तिष्ठतः § ;
 एतयोः द्यावापृथिव्योर्उत्तानयोः च एषोऽन्तरिक्षाख्यः 'अन्तः' मध्ये
 'द्योनिः', 'अच' एतस्मिन्नावकाशदानोपकारप्रवृत्ते सति 'पिता'
 "पर्जन्यः" द्युलोकाख्यः ; द्यौरेव हि रसान् प्रार्जयति, तस्मात्

* “द्वे सुतो अष्टाण्वं पितृणा मुहं देवानां सुत सत्त्वानाम् । ताभ्यां सिद्धं विश्व-
 मेजृत् समेति यदन्तरा पितरं मातरञ्च ॥”—इति ऋ० सं० ८, ४, १२, ५ ।

† 'सर्वस्य अयोः भोगसाधनयोः'—इति ग० पु० टी० ।

‡ 'उत्कृष्टं तानयोर्ऊर्द्धं तानयोर्वा'—इति ग० पु० टी० ।

§ तथा चैतरेयकम् ;—“वायुर्वै यन्ता, वायुना हीदं यन्त मन्तरिक्षं न समृच्छ-
 ति”—इत्यादि ऐ० ब्रा० १, ५, ६ । किञ्च ; इत उत्तरं त्रिलोकप्रतिष्ठान मन्ययैव
 वर्णितम् । तथा हि ;—“द्यौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठिता, अन्तरिक्षं पृथिव्यास्, पृथिव्याप्सु,
 आपः सत्ये, सत्यं ब्रह्मणि, ब्रह्म तपसि ;—इत्येता एव तत्प्रतिष्ठाः ।”—इति ऐ०
 ब्रा० २, १, ६ ।

सैवात्र पर्जन्यशब्देन भाष्यकारेणोक्ता । ‘दुहितुः’ “पृथिव्या.”
उपरि ‘गर्भे’ सर्वभूतगर्भात्पत्तिहेतुभूतोदकम् * ‘आधात्’ आदधाति,
ददातीत्यर्थः । अत्र पृथिव्येव दुहितृशब्देनोक्ता ; सा हि द्यूलो-
काद् ‘दूरे निहिता’, अथ वा सा हि द्युलोकं ‘दोग्धोति’
दुहिता ;— सा हि द्युलोकात् पतित सुदक सुपजीवत्येवादूरे
निहिता, दोग्धि वा † ॥ एवं द्यावापृथिवीभ्या मन्तरिक्षेण चाव-
काशदानेनानुगृह्यमाणान्येतान्यस्मदादीनि भूतान्युत्पद्यन्त इति, एत-
दनेन मन्त्रेण मन्त्रदृशाख्यापितम् । अत्र मातृपितृसम्बन्धात् पितृ-
शब्दः पितर्येवेत्युपपत्तिः । पिता माता चाय मेतदाशासनं मन्येत ॥

“शंयोः^(४८)”—इति ‡ । एतदनवगतम् । पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं वा
सत् ॥ न चैवं यजमानोऽर्थान्तस्माद् बृहस्पतिपुत्रादर्थं मपेक्षते,
किं कारणम्? स्वत एव हि ते विधातुं समर्थाः ; न च बृहस्पति-
पुत्रस्य शंयोः मम पितरः किञ्चिदेभिः पितृभिः विधीयेतेति । एवं
पञ्चम्यर्थसम्भवं षष्ठ्यर्थसम्भवञ्च पश्यन् भाष्यकारः, ‘शंयोः’—इत्येकं
एदं, द्वितीयान्ते द्वे पदे चकार, ‘शम्’—इति, ‘योः’—इति च । श-
मित्यस्य “शमनम्” अर्थं निराह, योरित्यस्य “यावनम्”—इति ।
एवं द्वितीयान्तेन परिणामं कृत्वा अर्थं निराह, तथा हि

* अत एवाह ;—“पुनर्वा एतं मृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्त्यङ्गिरसि-
विञ्चन्ति”—इत्यादि । ऐ० ब्रा० १, १, ३ ।

† पु० २ अ० १ पा० २ ख० २५८ घ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ १ भा० ४०० घ० १५ पं० ।

§ निगमसूत्रैः ;—“बहिषेदः पितरं कृत्यर्वाग्निमा वो हृत्वा चक्षया कुपध्वम् ।
त आ गतावसा शन्तमेनाथा नः शंयोररूपो दधात ॥”—इति ऋ० सं० ७, ६,
१७, ४ ।

वाक्येन सम्बध्यत इति । कस्य शमनं कस्य वा यावनम्? इति पुनः पर्यनुयोगे प्राप्ते “रोगाणाम्”, “भयानाम्” “च” इत्याद्या-जहार भाष्यकारः । रोगशमनञ्च दधात, भययावनञ्च; शान्तरोगा यथा स्याम, प्रह्वीणसर्वभयाश्च, तथा कुरुतेत्यभिप्रायः । किं मेतावदेव? नेत्युच्यते;—यदपि चान्यत् किञ्चिद् ‘अरपः’ अपापम्, तदपि चास्मभ्य मेव ‘दधात’ दत्तेत्यर्थः ॥ एव मेतत् पदम् एकम्, अर्थासम्भवाद् द्विधा प्रविभज्य भाष्यकारेण निरुक्तम् । इत्थं मय्यर्था-सम्भवे सति निर्वचनप्राप्तिरस्त्येव, तद्यथा उद्गीथशब्दे,—“प्राण एवोत् प्राणेन ह्युत्तिष्ठति, वाग् गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षते, ऽन्नं य मन्त्रेण ह्रीदं सर्वं स्थितम् (का० ब्रा० ३, ३.)”—इत्येवमादि; तस्मादुपपद्यते । प्रथमान्त मेव सत् कस्माद् द्वितीयान्तत्वेन विपरि-णम्यते शंयु मिति? एव मपि न विरुध्यति; तथापि हि न कश्चिदर्थ उपपद्यते, तस्माद् युक्त मिति ॥ “रपो रिप्रम्”—इति, अत्र रिप्र-शब्दस्य रपःशब्देनार्थसामान्यात् तच्च मुक्तम् । यदेवास्य ‘रिप्रम्’ अमेध्यम्, तच्छुध्यतीति ह विज्ञायते ॥

“अथापि शंयुर्बार्हस्पत्य उच्यते” अपि शं, योः,—इत्यनेन पदद्वयेन शमनयावने रोगभययोः उच्येते, द्वेधा प्रविभक्तेन; अपि यथावस्थिते-नैवाविभक्तेन बार्हस्पत्यो ब्रूहस्यतेः पुत्र उच्यते*; तस्याप्येतदेव नामे-त्यपिशब्दः, “तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये”—इति ।

* अस्य चर्कसंहितायां चत्वारि सूक्तानि;—६, ४, १-२ ३-५ ।

† “अश्विमानं शुशोमसं कायं स्तुनवे (ऋ० सं० १, २, ४, ६)” इति, “तच्छंयोः सुमन्नीमहे (ऋ० सं० १, २, २६, ४)” इति च निगमौ ।

दयं शकरो । शंयोरेव बृहस्पतिपुत्रस्यार्षम् । शंयोर्वीके* विनि-
युक्ता । शंयोरात्मान मभि सम्पाद्य, अथवा शंयोः सकाशादिति
के चिन्मन्यन्ते । अनेन कर्मणा 'शंयोः' वाकाख्येनां 'तत्' तदा आ-
भिसुख्येन 'वृणीमहे' । किं पुनस्तत्? 'गातुं यज्ञाय' 'गमनम्' असौ
“यज्ञाय” देवान् प्रति, 'गातुं यज्ञपतये' 'गमनं' चासौ “यज्ञपतये”
देवान् प्रति । किञ्च ; 'दैवी स्वस्तिरस्तु नः' देवानुग्रहादस्माकं स्वस्ति-
रस्तु ; मा नो देवाः काञ्चिदापद मुत्पादयन्वित्यभिप्रायः । 'स्वस्ति
मानुषेभ्यः' मनुष्येभ्योऽपि सकाशात् मा नः का चिदापदस्तु । 'ऊर्द्धं
जिगातु भेषजम्' गच्छत्वेतद्भेषजम्, भयसादयित्व कर्म ; यावज्जीव
मनवच्छिन्न मविगुणश्चोर्द्धगमनयोग्यम् अस्माक मस्वित्यभिप्रायः ।
किञ्च ; 'शन्नो अस्तु' शं सुखं नोऽस्माकं भवतु, 'द्विपदे' मनुष्यादिकाय
'चतुष्पदे' गवादिकाय च ॥ 'शंयुः' बृहस्पतिपुत्रः—इति, एतस्मिन्
मन्त्रे विशेषलिङ्ग मस्ति ; तदन्यस्मात् श्रुतिलिङ्गात् कुतश्चिदुपलभ्य-
मानाद्वा एतावदेव त्वेतास्मात् मन्त्रात् सिद्धम् ;—एक मेवेदं पद
मविभक्तम् निरुच्यते, पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं वा ; न यथा पूर्वस्मिन् ‡
मन्तार्यासम्भवाच्छंयुशब्दो विभक्त इति ॥ ५ (२१) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमस्याध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ४, ३.

* वाक-परिचयस्तु “ग्रायत्रेण प्रति भिमौते (ऋ० सं० २, २, १८, ४)”—इति
मन्त्रे “वाकेन वाकम्”—इत्यस्य सायणीययाख्यायां द्रष्टव्यः ।

† वाकलक्षणमन्त्रप्रणयनकर्मण्येति यावत् ।

‡ पु० ४६५ पृ० १५ पं० ।

॥ चतुर्थः पादः ॥

अदितिरदीना देवमाता ॥ १ (२२) ॥

“अदितिः^(४६)”—इति* । एतदन्वगतम् । “अदीना”—इत्यव-
गमः । “देवमाता” अभिधेया, ऐतिहासिकपक्षेण ; नैरुक्तपक्षेण
पुनर्यान्तेत्या मविवक्ष्यमाणायां द्यौरित्येवमादीनि पदानि श्रूयन्ते
एतान्येवादितिशब्देनोच्यन्ते ॥ १ (२२) ॥

अदिति द्यौरदितिरन्तरिक्षं मदितिर्माता स पिता
स पुत्रः । विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जात
मदितिर्जनित्वम् ॥ इत्यदितेर्विभूति माचष्ट एनान्य-
दीनानीति वा । यमैरुरे भृगवः । एरुर इतीर्तिरुप-
सृष्टोऽभ्यस्तः ॥ २ (२३) ॥

“अदितिर्द्यौः—मदितिर्जनित्वम्” ‡ । राजगणस्य गीतमस्येय
मार्षम् । तृतीयसवने सर्वस्तोमेष्वेव, विश्वदेवस्य शस्त्रस्य परिधानी-
येषा † । ‘अदितिः’ एव देवमाता ‘द्यौः’, ‘अदितिः’ अदितिरेव च
‘अन्तरिक्षम्’, ‘अदितिः’ एव ‘माता’ सर्वभूतनिर्मात्री, ‘सः’ एव
च ‘पिता’ पालकः, ‘सः’ एव हि ‘पुत्रः’; सैव हि परितुष्टा
मती स्तोतारं पुरुषो बह्वनः पापात् चाचते; अथ वा सैव निष्ठ-

* १भा० ४०१ पृ० १ पं० ।

† २० ब्रा० ६, २, ७ द्रष्टव्यम् ।

‡ ऋ० सं० १, ६, १६, ५ ।

§ अस्य च विधायकं ब्राह्मणम्; “वैश्वदेवं शंसति” इत्यादि ऐ० ब्रा० ६, २, ७ ।

णाति, सर्वभूतानां यन्निर्वर्तयं दातव्य मित्यर्थः । चेऽपि चैते
 'विश्वेदेवाः' सर्वे देवाः, एतेऽपि 'अदितिः' एव । 'पञ्चजनाः'
 गन्धर्वादयः* 'अदितिः' एव । सर्वथापि किं वज्रना, यावदेतत्
 किञ्चित् 'जातं' च 'जनित्वं' च जनिष्यमाणञ्च सर्वं मयेतद्
 'अदितिः' एव । एव मनेन मन्त्रेण मन्त्रदृक् "अदितेर्विभूति
 माचष्टे" देवमातुस्तत् सर्वं मयुपपद्यत एव ; माहाभाग्यादेव-
 तायाः । तदुत्तरत्रां वक्ष्यामः । एव मैतिहासिकपक्षेण ; नैरुक्तपक्षेण
 पुनः "एनानि" द्युलोकादीनि सर्वाणि "अदीनानि" अनुपचीणानि
 इति योज्यम् ; न ह्येषां क्षयोऽस्तीति ॥

"एरिरे^(५)"†—इति । एतदनवगतम् । "आ ईरिरे"—इत्यवगमः ।
 "यमैरिरे भृगवो—० न राजति" ‡ । दीर्घतमस इय मार्षम् ।
 जगती । प्रातरनुवाकाश्विनयोरग्निमारुते च शस्यते । 'यम्' अग्नि
 माभिमुख्येन ईरितवन्तः, प्रेरितवन्तः, स्थापितवन्त इति यावत् ;
 आत्माभिप्रेतार्थसिद्धये 'भृगवः' । 'विश्ववेदसं' सर्ववेदसं, सर्वस्य
 वेत्तारं, सर्वधनं वा । क्व पुनः 'एरिरे' ? 'नाभा' पृथिव्याः नाभौ
 अवस्थितम्, उत्तरवेदिमध्यगतायाः पृथिव्या वेद्या उपरि । केन

* "सर्वेषां वा एतत् पञ्चजनानां मुख्यं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणाञ्च,
 पितॄणां चैतेषां वा ; एतत् पञ्चजनानां मुख्यम् । सर्व एनं पञ्चजना विदुः ।"—
 इति ऐ० ब्रा० २, २, ७ ।

† "माहाभाग्यात् देवताया एक आत्मा वज्रधा सूयवे, एकस्यात्मनोऽन्य देवाः
 प्रत्यक्षानि भवन्ति ।"—इति दै० का० ७, १, ४ ।

‡ १भा० ४०१ पृ० ५ पं० ।

§ "य मैरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मूर्जमना । अग्निं नं
 ग्रीर्भिर्दिनिहि स्त आ दसे य एका वखा वरुणो न राजति ॥"—इति ऋ० सं० १,
 १, १९, ४ ।

पुनरैरिरे? 'भुवनस्य' उदकस्य 'मज्जना' मननीयेन वीर्येणान्नेन
 हर्षवर्लक्षणेन । किं तस्य? 'त मग्नि' हे यजमान ! त्व मपि 'गौर्भिः'
 वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः अभिमुख्येन स्थित्वा 'हिनहि' प्रेरय ।
 तस्मिन् तस्मिन् कर्मणि वर्तमान मग्निहोत्रादौ; यथा भृगवः
 ईरितवन्तः, तथा 'स्वे दमे' स्व एव गृहे; मा कस्य चिदात्वि-
 ज्योऽर्वास्थित इत्यभिप्रायः । किंलक्षणं पुनरग्नि माहिनहि? 'य
 एको वस्त्रः' एक एव यो वसुनो धनस्य दाता । 'वरुणो न' वरुण
 इव, यथा वरुणः समुद्रान्तर्गतानां धनानाम् इष्टे, एवं यः सर्वस्वेव
 धनस्य 'राजति' इष्टे इत्यर्थः । राजतिरैश्वर्यकर्मसु पठितः ;
 —“क्षयति^(१), राजति^(२)”—इति * । “एरिरे—इति”, “ईर्त्तिः”
 अयं धातुर्गतिकर्मा ;—“ईर्त्ति^(३), ज्ञयति^(४)”—इति गतिकर्मसु
 पठितम् । स पुनरय माहोपसर्गेण “उपसृष्टोऽभ्यस्तः” च;
 पुनः पुनरौरितवन्त इत्यर्थः ॥ २ (२३) ॥

उत स्मैनं वस्त्रमथि न तायु मनु क्रोशन्ति क्षितयो
 भरेषु । नीचायमानं जसुरि न श्येनं श्रव आच्छा
 पशुमच्च यूथम् ॥ अपि स्मैनं वस्त्रमथि मिव वस्त्रमाथिनं
 वस्त्रं वस्तेस्तायुरिति स्तेननाम संस्थान मस्मिन् पापक
 मिति नैरुक्तास्तस्यतेर्वा स्यादनुक्रोशन्ति क्षितयः सङ्ग्रामेषु
 भर इति सङ्ग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा नीचा-

* १भा० २अ० २१ख० (२), (४). २८१, २८१४० ।

† १भा० २अ० १४ख० (७८), (८१). २३८, २४१ ४० ।

यमानं नीचैरयमानं नीचैर्निचितं भवत्युच्चैरुचितं भवति
जस्त मिव श्येनं श्येनः शंसनीयं गच्छति । अवश्वाच्छा
पशुमच्च यूथम् । अवश्वापि पशुमच्च यूथं प्रशंसां च यूथं
च धनं च यूथं चेति वा यूथं यौतेः समायुतं भवति ।
इन्धान एनं जरते स्वाधीः । गृणाति मन्दी मन्दतेस्तुति-
कर्मणः । प्र मन्दिने पितुमदचेता वचः । प्रार्चत मन्दिने
पितुमद्वचो गौर्व्याख्यातः ॥ ३ (२४) ॥

“जसुरिः(५१)”-इति * । एतदनवगतम् । “जस्तम्”-इत्यव-
गमः । “उत सैनम्”-इति † निगमः । वामदेवस्वार्धम् । चिष्टुप् ।
दधिक्राव्णे सूक्ते । दधिक्रावा चेन्द्र एव, वायुर्वा मध्यस्थानत्वात् ‡ ।
‘उत सैनम्’ अथेन मिन्द्रम् ‘अनु क्रोशन्ति’ आभिमुख्येन क्रन्दन्ति,
आह्वयन्ति । ‘क्षितयः’ मनुष्याः । क? ‘भरेषु’ सङ्ग्रामेषु । कथं
पुनरभिक्रन्दन्ति? ‘वस्त्वमथिं न’ वस्त्वापहर्त्तार मिव ‘तायुम्’, यथा
के चिज्जनाः कञ्चिद्वस्त्वापहर्त्तारं तायुं दृष्ट्वा कञ्चिदन्य मात्मनस्त्वा-
णार्थं मभिक्रन्देयुः, एव मेत मिन्द्रम् अभिक्रन्दन्ति सङ्ग्रामेषु,
परैरप्यर्थमानास्त्वाणार्थं मात्मनः । किञ्च; अपि चैनं तायुं ‘नीचाय-
मानं’ नौचेर्गच्छन्तं ‘जसुरिं न’ जसुरि मिव, “जस्त मिव” ‘क्षेनं’
वद्धम्, स्वायुतन्तुना य एष याजिक इति § प्रसिद्धो राज्ञाम्; स

* १भा० ४०१ प्र० ८ पं० ।

† ऋ० सं० २, ७, ११, ५ ।

‡ पु० २४७ प्र० २७० ७पा० ५ख० । प० १०अ० २पा० ६ख० । १भा० १४६ प्र० ७ ।

§ “पाशिक इति”-इति ग ।

हि बहुत्वादुत्पतितु मत्यर्थं न शक्नोति, नीचैरेव गच्छति; गत्वा
च शशकादीनि हिनस्ति सत्त्वानि । स यथा जनैरभिक्रान्द्यन्ते, तथा
चैन मभिक्रन्दति । आह ;—क मर्थ मभिसन्धाय ? इति । उच्यते ;—
'अवश्य अच्च' कीर्त्तिश्चाभिसन्धाय ; कथं नाम श्रूयेमहि ? प्रशस्येमहि
जित मेभिरित्येत मर्थ मभिसन्धाय * । 'पशुमच्च यूथम्' अनेक-
पशुजातिसंयुक्तं पशुयूथ मभिसन्धादैतदस्माकं स्यादित्येव मभि-
क्रन्दतीत्येष समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“वस्त्वं वस्तेः” आच्छादनार्थस्य (अदा० आ०);
तद्ध्याच्छाद्यते । “तायुरिति”—एतत् “स्तेननाम” †, “संस्त्यानं”
संहतम् “अस्मिन् पापकं” भवति “इति” एवं “नैरुक्ताः” मन्यन्ते ।
“तस्यतेः वा स्यात्” चयार्थस्य (दि० प०) ; उपचीणो ह्यसौ भवति,
अधार्मिकत्वात् ; परलोक मनपेक्ष्य कल्पयति कर्माणि । चित्तयो
मनुष्याः ‡ । “भर इति सङ्ग्रामनाम §” भ्रियन्ते तस्मिन् योद्धारः
“हरतेः वा” ह्रियन्ते हि तस्मिन् जीवितार्थान्, वस्तुनि च । “श्वेनः
शंसनीयं गच्छति” शीघ्रत्वात् । “यूथं यौतेः” ; तद्धि “समायुतं भवति”
एकच मिश्रीभूतं स्त्रीपुरुषबालवृद्धैः पशुभिः ॥ एव मिह नौचाय-
मानं श्वेन मित्यनेन सम्बन्धाज्जसुरिर्वद्ध इत्युपपद्यते ; न ह्यवद्धः
श्वेनो नौचैरयते ॥

* “सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन”—इति ऐ० ब्रा० १, २, २ ।

† १भा० २६१ प्र० २४० २४ख० (७) ; २६२ प्र० (७) ।

‡ १भा० १०६ प्र० २४० २४ख० (६) ; १०८ (६) ।

§ १भा० २६४ प्र० २४० १०ख० (५) ; २६८ प्र० (५) ।

“जरते^(५२)”—इति * । एतदनवगतम् । धातोरस्वार्थे प्रवृत्तिरेवानवगमः । “दिवस्परि०—०जरते स्वाधीः”—इति † । वत्सप्री-भीलन्दनः, तस्येय मार्षम् । उक्त्यस्याग्नैरुपस्थाने विनियुक्ता । ‘दिवस्परि’ ‘दिवः’ द्युवोकादित्यर्थः । ‘प्रथमम्’ अथम् ‘अग्निः’ ‘जज्ञे’ आदित्यात्मना । ‘द्वितीयम्’ ‘अस्मत् परि’ अस्मदधि, अस्मत्तो जायते, पार्थिवात्मना । ‘तृतीयम्’ ‘अप्’ अन्तरिक्ष लोके वैद्युतात्मना जायते । “आपः”—इति च्यन्तरिक्षनामसु पठितम् ‡ । नृणां मनस्ववस्थितो ‘नृमणाः’ ; नृषु वा मनोऽस्य, स नृमणाः । योऽय मेक एव त्रिषु स्थानेषु जायते १, त मेवङ्गुणयुक्तं ‘स्वाधीः’ शोभनधीः ‘इन्धानः’, ‘अजस्रं’ नित्यं ‘जरते’ सौति, यः, स एव ‘स्वाधीः’ सुप्रज्ञ इत्यर्थः । इन्धानो हि किं मन्यत् स्तुतेः कुर्यात् ? तस्मात् “जरते”—इत्यस्य शब्दस्य “गृणाति”—इत्यर्थं उपपद्यते ॥

“मन्दिने^(५३)”—इति ॥ । एतदनवगतम् । “मन्दतेः” स्तुत्यर्थस्य । मन्दनीयः स्तुतिमान् वेत्यर्थप्रतीतिः । “मन्दति^(१८), शंसति^(२५)”—इति स्तुतिकर्मसु पठितम् ॥ । “प्रमन्दिने पितुमद ०—० हवामहे” ** । कुत्स्येय मार्षम् । छन्दोमेषु तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये

* १भा० ४०१ प्र० १२ पं ।

† “दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि ज्ञातवेदाः । तृतीयं मृपसु नृमणा अजस्रं मित्रान् एनं जरते स्वाधीः ॥”—इति ऋ० सं० ७, ८, २८, १ ।

‡ १भा० २४ प्र० १ ख० २ ख० (८) ; २८ प्र० (८) ।

§ ऋ० सं० २, १, २२, २ ऋक् द्रष्टव्या ; शत० ब्रा० ७, १, २२ कण्डिकायाश्च ।

॥ १भा० ४०१ प्र० १५ पं० ।

॥ १भा० २२१ प्र० २ ख० १४ ख० (१८), (२५) ; २२४ प्र० १८, २२५ प्र० (२५) ।

** “प्र मन्दिने पितुमदर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहन्वृजिधना । सुवस्वतो दृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वं सृष्ट्वाय हवामहे ॥” ऋ० सं० १, ७, १२, १ ।

शस्त्रे निविद्धानीयसूक्तस्य * प्रथमेषा । हे स्तोतारः ! 'प्राचत' प्रकर्षणोच्चारयत, पूजयत । 'मन्दिने' मन्दनीयाय, सुत्याय, सुतिमते वा ; इन्द्राय । 'पितुमत्' अन्नमंयुक्तं 'वचः' । 'यः' इन्द्रः, किं करोति ? कृष्णस्य मेघस्य गर्भभृता अपः 'निरहन्' नीचै-
रहन्, निरगमयदित्यर्थः । केन ? 'ऋजिश्वा' ऋजुरेवावक्षितो
लक्ष्ये यः स्वनति गच्छति इति ऋजिश्वा वज्रः, तेन निरगमयत् ।
'अवल्लवः' अवन मात्मनो रक्षण मिच्छन्तः, तर्पणं वा । योऽय मेव-
म्यभाव इन्द्रः, त मिमं 'वृषणं' वर्षितारम्, 'वज्रद्रक्षिणं' वज्रवाजम्,
'मरुत्सन्तं' मरुत्सहितम्, 'सख्याय' सखिभावाय 'हवामहे' तासु
तासु क्रियासु आह्वयामहे इत्यर्थः ॥ एव मेतस्मिन् मन्त्रे "मन्दिने
पितुमद्वचः प्राचत"—इत्येतस्मादाक्यसम्बन्धादिद्विविशेषण मेतदित्यु-
पपद्यते ॥

"गौः(५४)"—इति † । एतदनेकार्थत्वादिह समाध्यातम् । यथा
चैतदनेकार्थत्वं तथा पुरस्ताद् "व्याख्यातम्" ‡ ॥ ३ (२४) ॥

अत्र ह गोरमन्वत् नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्या
चन्द्रमसो गृहे ॥ अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं
नामापीच्य § मपचित मपगत ॥ मपिहित मन्तर्हितं
वामुच चन्द्रमसो गृहे गातुर्व्याख्यातो (गातुं कृण्वन्नु-

* "निविद्धानं निविदा ह्येव सोऽत्र सतिशब्दं भवति" इत्यादि ऐ० ब्रा० ३, १, ११ ।

† १भा० ४०२ पृ० १ पं० ।

‡ पृ० २४० पृ० १ पं० (१७५ पृ०) ।

§ "संनामापीच्य" क, ख, ग ।

॥ "मपगत मपचित"—इति ङ-प्र-पुस्तकयोर्व्यत्ययेन पाठः, दृष्टिकारसम्मतश्च ।

पसो जनायेत्यपि निगमो भवति *) दंसयः कर्माणि
 दंसयन्त एनानि † । कुत्साय मन्मन्त्रश्च दंसय इत्यपि
 निगमो भवति । स तूताव नैन मश्नोत्यंहतिः । स
 तुताव नैन मंहतिरश्नोत्यंहतिश्चांहत्याहुश्च हन्तेर्निरु-
 ल्हापधाद् ‡ विपरीतात् । बृहस्पते चयस इत्यियारम् ।
 बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुं पीयतिर्हि साकर्मा विद्युते
 द्यावापृथिव्यौ वियवनात् ॥ । समान्या वियुते दूरे
 अन्ते । समानं सम्मानमाचं भवति माचा मानाद् दूरं
 व्याख्यात मन्तोऽततेर्द्धगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं
 भवत्यथाप्युधेत्यर्थे दृश्यते । ऋधगया ऋधगुताशमि-
 ष्ठाः । ऋधुवनयाक्षीर्द्धधुवनशमिष्ठा इति चास्या इति
 चास्येति ॥ चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्त मन्वादेशे तीव्रा-
 र्थतर मुदात्त मल्पीयोऽर्थतर मनुदात्तम् (४**) अस्या
 ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेऽहमानो ररिवा अजाश्च
 (श्रवस्यता मजाश्च ††) ॥ अस्यै नः सातय उपभवाहेल-

* नैष पाठो दृश्यते क-ख ग-पुस्तकेषु, नापि वृत्तिवृत्तौ वृत्तौ व्याख्याकाले ।

निगमस्त्वेषः, — ऋ० सं० २, ८, १, १ ।

† “दंसयन्तेनानि” — इति ड, च ।

‡ “निहृदोपधाद्” च ।

§ “पीयतिर्हि साकर्मा” — इति क, ख, ग ।

॥ “वियवनात्” क, ख, ग ।

¶ “चास्या इति” क, ख, ग ।

** इहैव चतुर्थखण्डसमाप्तिः क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

†† एषोऽधिकः पाठो ड-च-पुस्तकेषु ।

मानोऽक्रुध्यन्वरिवान्वातिरभ्यस्तोऽजाश्चेति पूषण माहा-
जाश्वाजा अजना अथानुदात्तम् । दीर्घायुरस्या यः पति-
र्जीवाति शरदः शतम् । दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवितु
स शरदः शतं शरच्छृता अस्या मोपधयो भवन्ति शीर्षा
आप इति वाऽस्येत्यस्या इत्येतेन* व्याख्यातम् ॥ ४ (२५) ॥

यत्तूक्तम्,—“अथाप्यस्यैको रस्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते,—
सोऽपि गौरित्युच्यते,—‘अत्रा ह गोरमन्वतेति’ तदुपरिष्ठाद्वाख्या-
स्याम्”—इति†, तदिदं मुच्यते ;—“अत्रा ह”—इति‡ । गोरमस्य
राजगणस्यैव मार्षम् । अग्निचयने दृष्टकोपधाने विनियुक्ता । ‘अत्रा ह’
अत्रैव, एतस्मिंश्चन्द्रमण्डले ‘गोः’ सुषुम्नस्यैकस्य सूर्यरश्मिः, इतरे
सूर्यरश्मयः ‘अमन्वत’ अमन्यन्त, समनुज्ञातवन्त इत्यर्थः । किं पुनस्तत्
सममन्यन्त ‘नाम’, नमनं प्रकरणं भवस्यान मित्यर्थः । कुतः ? ‘त्वष्टुः’
आदित्यस्य स्वभृता रश्मयः सममन्यन्त । कथं तस्य नमनं तत्
सममन्यन्त ? इति ‘अपीचम्’ “अपगतं” तत्रैव चन्द्रमण्डलेऽन्तः-
प्रविष्टस्य यदवस्थानान्तरं तत् सममन्यन्त । अथ वा अपीच मिति
“अप” एव सूर्यमण्डलात् चन्द्रमण्डले “चितम्” अपीचम् ।
अथ वा अपीचम् “अन्तर्हितम्” इत्यर्थः ; “प्रतीचम्(५), अपी-
चम्(६)”—इति अन्तर्हितनामसु पठितम् ? । क पुनरन्तर्हितस्यान्य-

* † “वाऽस्या अस्येत्यनेन”—इति क, ख, ग ।

† पु० पृ० २४० १ पा० २ ख० (१८१ ड० १० पं०) ।

‡ ख० सं० १, १, ७, ५ ।

§ १ भा० २६५ म० ४० २ ख० २५ ख० (५), (६) ।

त्रावस्थानम्? इति 'इत्या चन्द्रमसो गृहे' असुभिश्चन्द्रमण्डले इत्यर्थः ॥

“गातुः(५५)”-इति* । “व्याख्यातः” ; “गमनं यज्ञपतये”-
इत्यत्र † ॥

“दंसयः(५६)”-इति ‡ । एतदनेकेषां कर्मणां अभिधानम् ।
तानि हि दंसयन्त्युपलभ्यन्ति कर्मकराः । “तव त्य इन्द्र०—० ह्यस्य
दंसयः १” । अङ्गस्योरवस्थेय मार्षम् । हे ‘इन्द्र’ ‘तव’ ‘त्ये’ ‘वज्रयः’
बोद्धारोऽश्वाः, ‘सख्येषु’ समानख्यानेषु कर्मसु वर्त्तमानाः; इदमेव
हि भवतः कर्म, मेघो विदारयितव्य इति ॥ ; एतदेव तेषां मपि
समानख्यानत्वम् । ‘ऋतम्’ उदकं मस्मिन्नस्तीति, एव मेतं
‘मन्वानाः’ । किं मकुर्वन्? ‘व्यदर्हिर्ऋ’ विदारितवन्तो ‘वलं’ मेघं
काले काले । ‘यत्र’ यस्मिन् मेघे विदारिते ‘दशस्यन्’ दशस्यन्ति
‘उषसः’ माध्यमिकाः; एकस्या एव पूजनार्थं वज्रवचनम् । किं
दशस्यन्? ‘अपः’, ‘अह्नः’ च अहिनिवासिन्यः, मेघनिवासिनी-
रित्यर्थः । ताश्च दीर्यमाणाः ‘रिणन्’ आगच्छन्, पृथिवौलोकम् ।
तदेतत् सर्वं मपि युष्मदर्थैः क्रियते । किं पुनरर्थं मुद्दिश्य त एवं
कुर्वन्ति? ‘मन्वान्’ मन्यमानाः, ‘कुत्साय’ पृथिवीं कुन्तते, कृषी-
वलाय; ‘दंसयः’ कृषिकर्माणि सफलानि कर्तुम् । अत्र ‘दंसयः’

* १भा० ४०२ प्र० ३ पं० ।

† पु० ४६३ प्र० २ पं०, किञ्च ४६७ प्र० ४ पं० ।

‡ १भा० ४०२ प्र० ५ पं० ।

§ “तव त्य इन्द्र सख्येषु वन्द्य कृतं मन्वाना व्यदर्हिर्वैलम् । यत्रा दशस्यन्नुषसा
रिणन्नुपः कुत्साय मन्मन्नुक्ष्य दंसयः ॥”-इति ऋ० सं० ८, ७, २६, १ ।

॥ “अथास्य कर्म,—रसानुप्रदानं हत्रवधो या च का च बलकतिरिन्द्रकर्मैव
नत् ।”-इति प० दै० का० ७, २, २ ।

—इत्येतेन शब्देन “कर्माणि” उक्तानि । दासैः कर्मकरैः ; ‘दस्यन्ते’—
इति हत्वा कर्मकरा दासा इति । बाहुव्याद् भाव्यकारेण नोदाहृतः ॥

“तृताव^(१०)”—इति * । एतदनवगतम् । “तृताव”—इत्यवगमः ।
“यस्मै ल मा यजसे०—०वचं तव” † । कुत्सयेय मार्षम् । महा-
व्रते आग्निमाहते शस्त्रे जातयेदस्ये सुक्ते शस्यते । हे भगवन् !
‘अग्ने !’ ‘यस्मै’ यजमानाय ‘त्वम्’ ‘आ’ आहूय ‘यजसे’ देवान्,
होतृत्वेऽवस्थितः । ‘सः’ एव ‘साधति’ साधयत्यात्मनोऽभिप्रेतार्थम् ।
किञ्च ; स एव ‘अनर्वा’ अप्रत्यूतः, अनाश्रितः कश्चिदन्यम्, स्नेनैव
महिमायुक्तः । ‘क्षेति’ निवसति, युष्मदनुग्रहात् । स एव ‘दधते’
धारयते ‘सुवीर्यं’ शोभन मात्मनो वीर्यम् । स एव ‘तृताव’ वर्द्धते,
प्रजाधनयशोभिः ; ‘न’ च ‘एनम्’ ‘अंहतिः’ अपि पाप मपि
सम् “अश्रोति” आश्रोति । हे भगवन् ! यः त्व मेव मति-
महानुभावः, तस्य ‘तव’ ‘वचं’ ‘सख्ये’ सखिभावे, परिचरण-
कर्मणि वर्त्तमानाः ‘मा रिषाम’ मा केन चिच्छिद्येमहि ॥ एव
मय मत्र “तृताव”—इति शब्दः ‘यस्मै ल मा यजसे’—इत्येवमादीनां
पदानां मध्ये श्रूयमाणो वृद्धार्थं सुपपद्यते ॥ “अंहतिश्च अंहश्च
अंजश्च”—इत्येते शब्दाः ‡ “हन्तेः” “निष्कृद्धोपधात् विपरीताद्”
अकार सुपधातोर्निष्कृव्यादौ कृत्वा, ततो हकार-नकारौ विपर्य-
येण भवतः ॥

* १ भा० ४०२ पृ० ८ पं० ।

† “यस्मै ल मा यजसे स साधयत्यनर्वा क्षेति दधते सुवीर्यम् । स तृताव नेन
मश्रीत्यंहतिरग्रे सख्ये मा रिषामा वृचं तव ॥”— इति ऋ० सं० १, ६, ३०, १ ।

‡ १ भा० ४५२ पृ० (१११). किञ्च पं० ६, ५, ५. अंजश्च द्रष्टव्यः ।

“चयसे(५८)”-इति * । एतदनवगतम् । “चातयसि”-इत्यर्थ-
 प्रतीतिः । “ये त्वा देवोस्त्रिकं-—-० चयस इत् पिचारम्” † ।
 अगस्त्यस्य मैत्रावरुणस्येय भार्गवम् । हे ‘वृहस्पते !’ ‘देव’ दानादि-
 गुणयुक्त ! ‘ये’ यजमानाः त्वाम् ‘उस्त्रिकम्’ उत्स्राविणं भोगानां
 ‘मन्यमानाः’ दातैव केवलं भोगानाम्, अयं मार्जवेन न प्रत्युप-
 कारार्थीत्येवं मन्यमानाः, ‘पापाः’ अप्रत्युपचिकीर्षवः ‘उपजीवन्ति’
 एव केवलं, न क्रियया प्रत्युपकारं कुर्वन्ति, ‘भद्रं’ भन्दनीयं
 सुख्यम्, अपि च ‘पञ्चाः’ प्रार्जितधनाः सन्तः, न दरिद्राः ।
 किं तेभ्यः ? इति ‘न दूक्ष्ये’ न तेभ्य एवंलक्षणेभ्यः, दुर्द्धीभ्यः, पाप-
 बुद्धिभ्यः, स्वार्थप्रधानेभ्यः त्वम् ‘अनु ददासि’ ‘वामं’ वजनीयं धनम् ।
 किं तर्हि ? यस्मादृष्टो जनः ‘पिचारः’ देवपीयुः, देवहिंसिता,
 स्वभोगप्रधानः, न यष्टा देवानाम्, तं ‘चयसे’ “चातयसि” नाश-
 यसि । य एव अदधानो यष्टा, तस्मै देवान् यजते † अनुददासि
 वामम् ; यस्मात् त्व मेवं करोषि, तस्मात् ते पापबुद्धयः त्वां
 सम्यक् न पश्यन्तीत्यभिप्रायः । यो हि दुर्बुद्धिः देवपिचारः तस्य किं
 मन्यत् चातनादृते स्यात् ? चात्य एवासौ ॥ तस्मात् ‘चयसे’-इत्येष
 शब्दः, “चातयसि” नाशने इत्येव भवत्यापिते नाशनार्थो भवती-
 त्युपपद्यते ; “चातयतिर्नाशने”-इति हि वक्ष्यति § । लोकेऽपि
 च प्रसिद्धं देशादुच्चातित इति । तस्मादुपपद्यते ॥

* १भा० ४०९ घ० ११ पं० ।

† “ये त्वा देवोस्त्रिकं मन्यमानाः पापा भद्रं उपजीवन्ति पञ्चाः । न दूक्ष्ये ह अनु
 ददासि वामं बुद्धस्यते चयस इत् पिचारम् ॥”-इति ऋ० सं० ९, ५, १९, ५ ।

‡ “देवान् यज्यते” क, ख ।

§ प० ६अ० ६पा० १ख० ।

“विद्युते^(१९)”—इत्येतदेक मेव * समस्तयोर्द्वयोरपि द्यावा-
 पृथिव्योरभिधानम् । “विद्यवनात्”—इति निर्वचनम् । यौतिर्मि-
 श्रणार्थः (अदा० प०) तस्योपसर्गसामर्थ्याद्विपर्ययेणार्थो भवति, विमि-
 श्रीभूते इत्यर्थः । “इमे वै सहास्रां ते शम्यामाचं न्यैना मिति ह विज्ञा-
 यते”† । “सुमान्या विद्युते०—० मिथुनानि नाम[‡]” । विश्वामित्रस्यैव
 मार्षम् । वैश्वदेवे सूक्ते । ‘समान्या’ समान्यावेते द्यावापृथिव्यौ,
 समानपरिमाणे । ‘विद्युते’ च विमिश्रीभूते । ‘दूरे अन्ते’ च, न हि
 द्यावापृथिव्योरन्तोपलब्धिरस्ति । ‘ध्रुवे पदे’ सप्तम्येकवचनम्, अन्त-
 रिचविषयम् ; ध्रुवं शाश्वतम्, एतस्मिन् पदे आधारभूते ; अन्त-
 रिचस्य चयो नास्ति, प्रतिद्वन्द्वाभावात् ; तच्चैतयोर्द्यावापृथिव्योः
 प्रतिष्ठा ; तस्मिन्नेते ‘तस्यतुः’ स्थितवत्यौ । सर्गादारभ्य ‘जागरूके’
 जागरणशौले, स्वं स्व मधिकारं प्रति । ‘उत’ अपि चैते ‘सुसारा’
 भगिन्यौ, सहोत्पत्तित्वात् । ‘युवतीभवन्ती’ सस्मिन्नीभवन्त्यौ, परस्पर-
 सम्भोगेन । ‘आद् उ ब्रुवाते मिथुनानि नाम’ इति । अथैव मेते ‘विद्युते’
 च सस्मिन्नीभूते च सत्यौ, द्यावापृथिव्यौ, ब्रुवाते इव ; प्रथयत इव ;
 स्तोतृणां ‘नाम’ नामानि, आत्मनो ‘मिथुनानि’ द्विवचनसम्बद्धानि
 स्तुतिनामभिः ; —“सुधे^(१), पुरन्धी^(२)”—इत्येवमादिभिरिति १ ॥ एव
 मेतस्मिन् मन्त्रे “विद्युते”—इत्यस्य पदस्य द्यावापृथिवीविशेषणत्वम्,

* १ भा० ४०२ प्र० १४ पं० ।

† पु० २६६ प्र० ८ पं० ; —‘तयोः साहचर्याख्यायिका एषा’—इत्यादि ।

‡ “सुमान्या विद्युते दूरे अन्ते ध्रुवे पदे तस्यतुर्जागरूके । उत सुसारा युवती
 भवन्ती आद् ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥”—इति ऋ० सं० २, २, २५, २ ।

§ १ भा० २७१, २७२ प्र० २ अ० २० ख० (१), (२) ।

द्यावापृथिवीशब्दश्चात्राध्याहार्यः ; 'दूरे अन्ते'—इत्येवमादीनां तथो-
पपत्तिदर्शनात् ॥

“ऋधक्^(१०)”—इति * । अनेकार्थम् । “ऋधगिति पृथग्भा-
वस्य प्रवचनं भवति” पृथक्त्वं मेव पृथग्भावः, तस्येदं प्रवचनं
भवति ; सोऽनेन प्रोच्यते इत्यर्थः । “यदिन्द्र दिवि पार्ये०—०
मरुद्भिः”† । भरद्वाजस्येय मार्षम् । पृथगस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये
निविड्ढानीये सूक्ते शस्यते । हे भगवन् ! 'इन्द्र !' 'यद्' यदि त्वं 'दिवि'
द्युलोके 'पार्ये' पारणीये स्थानेऽवस्थितः, 'यद्दधक्' यदि ऋधक्
पृथगिव इत्यर्थः । 'यद्वा' यदि वा 'स्वे सद्ने' अन्तरिक्षलोकेऽव-
स्थितः । 'यत्र वासि' कचिदन्यत्रैव स्थानेऽवस्थितः ; को हि तत्त्वतो
वेद, तव स्थानं यत्रासीति । किं वज्रना, यत्र यत्रासि अवस्थितः,
'अतः' आगत्य 'यज्ञम्' 'अवसे' रक्षसि । 'नियुत्वान्' वायुर्भूत्वा ।
यस्त्वं मेवम्प्रभावः, त्वां तु ब्रवीमि ;— हे 'गिर्वणे' गौर्भिः सम्भ-
जित ! स हि स्तुतीः सम्भजति, स्तुतिभिर्वा सम्भज्यते, 'सजोषाः'
सहजोषणः सप्रीतिः, 'मरुद्भिः' पिवितं सोमं मस्रत्यत्तम् । एव मेके
पृथग्भावोदाहरणं मेत स्मृत्वं व्याचक्षते ॥

अपरे पुनर्य एवैष भाष्यकारेण निगमः पठितः,—“ऋधगयाः”
—इति, अत्रैवैतौ द्वावयर्थौविति मन्यन्ते, तथापि दर्शयिष्यामस्तस्या
मेवर्चि “अथापि” अथ मेव ऋधगिति शब्दः कदाचिद् “ऋधोत्यर्थे”

* १भा० ४०२ पृ० १६५० ।

† “यदिन्द्र दिवि पार्ये यद्दधक् यद्वा स्वे सद्ने यत्र वासि । यतो नो यज्ञ
मवसे नियुत्वान् सजोषाः पाहि गिर्वणे मरुद्भिः ॥”—इति ऋ० सं० ४, ७, १९, ५ ।

अपि “दृश्यते” ;—“ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः” इत्यस्मिन् मन्त्रे ।
 “यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे”—इति * । समिष्टयजुःषु सौमिकेषु विनि-
 युक्ता । तत्र चोक्तम् ;—“एतौ विश्वामित्रो यज्ञस्थारणी अपश्यत्”—
 इति । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘यत्’ प्रयोजनं मुद्दिष्य ‘अय’ ‘प्रयति’
 प्रोत्सर्पति एतस्मिन् ‘यज्ञे’ ‘वयम्’ ‘अवृणीमहि’ वृतवन्तो ‘होतारं’
 त्वाम् । “अग्निर्देवो दैव्यो होता”—इति श्रूयते † । किं पुनस्तत्
 प्रयोजनम् ? इति । कथं नामात्म्यमप्यवदानमात्रं ऊतं देवतादत्तिसमर्थं
 ब्रह्म कुर्यादशान्तं मपि च यद् विगुणं यज्ञस्य किञ्चित् तच्छमयित्वा
 समृद्धं मेव कुर्यात् ? इति, तच्चोभयं मपि यथाशास्त्रं मेवास्माकं
 त्वया कृतम् ; अत इदानीं परिममाप्ते एतस्मिन् यज्ञे प्रत्यभाष्यसे
 अस्माभिः ;—‘ऋधगयाः’ त्वम्, अल्पं मपि ऊतम् अस्माभिः हविः,
 ‘ऋधक्’ एव ऋद्धं मेव, देवतादत्तिसमर्थं ब्रह्म कुर्वन् ‘अथाः’ त्वं
 यागं भकार्षीरित्यर्थः । किञ्च ; ‘ऋधगुताशमिष्ठाः’ अपि च यदपि
 किञ्चिद्विगुणम् अकार्षां, वयं मेतस्मिन् यज्ञे, तदपि सर्वं मेव समृद्धं
 सगुणं मेव कुर्वन्, पापं मस्य यज्ञस्य अशमिष्ठाः स्विष्टकृद्रूपेण शमि-
 तवानसि । यस्त्वं मेतदकार्षीरस्माकं मेतस्मिन् यज्ञे, तं, त्वां ब्रवीमि ;
 —एतदेव मयैतेषां कर्त्तव्यं मित्येतद् ‘विद्वान्’ ‘प्रजानन्’ प्रकर्षेण
 जानन् अस्माकं मात्मान उपरि भक्तिं पुनः पुनः ‘उपयाहि’ उपागच्छ

* “वयं हि त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्रे होतारं सदृणीमहीह । ऋधगया
 ऋधगुताशमिष्ठाः प्रजानन् यज्ञं मुपयाहि विद्वानखाहा ॥”—इति यं वा०
 सं० ८, १० । टीकाकडुङ्गो यदयेत्यादि प्रतीकस्त्वेषः शाखान्तरीया बोध्यः ।

† “अग्निर्वै देवानां होता, तस्मैतदेवावदानं यदुत्तरवेदी नाभिः ।”—इति ऐ०
 ब्रा० १, ५, ९ ।

‘यज्ञम्’ ॥ एवं तावदेकेषां “ऋधगयाः, ऋधगुताशमिष्ठाः”—इत्येतौ
 द्वावपि “ऋधक्”—शब्दौ ऋध्नोत्यर्थावेव । एतस्मिन्नर्थे, ऋधक्कृद्भ्यस्य
 पृथग्भावार्यत्वे “यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधक्”—इत्येतदुदाहरणम्* ।
 अन्ये पुनर्मन्यन्ते ;—“ऋधगयाः, ऋधगुताशमिष्ठाः”—इत्येतयोरेव
 ऋधक्कृद्भ्योः पूर्वः पृथग्भावार्यः, उत्तर ऋध्नोत्यर्थ इति । तदेतदु-
 पपद्यते ; मिश्राण्यपि हवींषि ऊतानि सन्ति, त्व मग्ने ऋधक्
 पृथगेव कृत्वा ततो देवानयाक्षीर्णं ते समोहोऽस्तीत्यभिप्रायः ।
 ‘ऋधगुताशमिष्ठाः’—इत्येष यथाव्याख्यात एव । पूर्वस्त्वर्थः साधी-
 यान् ; यत्र द्वावप्येतावृध्नोत्यर्थावेव,— “ऋधगयाः”, “ऋधगुता-
 शमिष्ठाः”—इति । किं कारणम् ? “अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते”—इति
 एव सुपन्यस्य भाव्यकारेण ततोऽयं सुपात्तो निगमः,—“ऋधगया
 ऋधगुता शमिष्ठाः”—इति ; एवञ्च निरुक्तम्—“ऋध्रुवनयाक्षीर्ण-
 वन्नशमिष्ठाः”—इति । तस्मात् द्वावप्येतावृध्नोत्यर्थावित्येतदेव साधीयः ॥

“अस्याः(११)”—इति, “अस्य(११)”—इति च † । पदद्वयं स्त्री-
 पुंसविषयम्, स्वरकृतात् विशेषाद् प्रधानाभिधायि वा भवति । आह ;
 —कथम् ? इति उच्यते ;—“उदात्तं प्रथमादेशे” ‡ । प्रथम इति
 मुख्यनाम, मुख्यं प्रधान उच्यते ; प्रधानं कञ्चिदर्थं मभिदधत् एतद्
 द्वयं ? मुदात्तं भवति । “अनुदात्तं मन्वादेशे” ॥ । प्रधानं मर्थं मनु

* पु० ४८१ पृ० ४, ११ पं० ।

† १भा० ४३० पृ० ३ पं० ।

‡ वा० प्रा० २५० ७ सू० ।

§ “एतत् पदद्वय” ग ।

॥ “इदमीन्वादेशेऽनुदात्तस्यृतीयादौ”—इति पा० १, ४, ३१ ।

यो वर्त्तते गुणभावेन तस्यैतत् पदद्वय मन्वादेशे वर्त्तमान मनुदात्तं भवति । आह ;—कस्मादेतत् पुनरुदात्तं प्रधाने वर्त्तमान मनुदात्त मप्रधाने ? इति । उच्यते ;—लोकेऽपि हि यत् “तौत्रार्थतरम्” उक्त्यर्थप्रधानतरं तत् “उदात्तम्”—इति प्रसिद्धम् ; तद्यथा,— उदात्त मेतत् कुल मिति । “अल्पीयोऽर्थतर मनुदात्तम्” अल्पीय-सार्थेन यद्युक्तं भवति तदनुदात्त मुच्यते ; अप्रधान मित्यर्थः । उदा-हरणैरेवानयोर्विभागं दर्शयति ;—“अस्या ऊ षू०—० अपञ्चवे” * । परुच्छेपस्यार्थम् । अतिच्छन्दाः । ‘उ’—इति, ‘सः’—इति, ‘न’—इति पदानि । ‘अस्याः’ “अस्यै” ‘सातये’ लभ्ये । कथं नाम वय मर्थं मभिप्रेतं लभेमहि ? इत्येत मर्थं सुदिश्य, हे ‘पूषन् !’ अस्माकं सुष्ठु ‘उप’ समीपे ‘भुवः’ भव । त्वयि सन्निकृष्टे त्वदनुग्रहादेत मर्थं लभे-महीत्यभिप्रायः । कथं पुनरुपभव ? ‘अहेलमानः’ अक्रुध्यन्, सर्वो ह्यभ्यर्थमानः क्रुध्यतीत्यभिप्रायः । ‘ररिवान्’ दानवान्, दानाभि-प्रायमंयुक्तेन चेतसा उपभव । ‘अजाश्व’ “अजनाश्व” गमनाश्व, कागाश्व वा ‘अवस्यताम्’ अस्माकं धन मिच्छतां भव, “अजनाश्व” कागाश्वे-त्यर्थः । किञ्च ; ‘ओ षु त्वा ववृतीमहि’ । ‘आ’, ‘उ’, ‘षु’,—इति पदानि । ‘आ ववृतीमहि’ त्वां सुष्ठु आभिसुखेन आत्मनो वर्त्तया-महे । केन ? ‘स्तोमेभिः’ स्तोत्रैः । ‘दस्म’ हे दस्म ! दर्शनीय ! अथ वा दान्त ! साधुभिः शोभनैरित्यर्थः । किञ्च ; ‘न हि त्वा’ नैव त्वां

* “अस्या ऊ षू ण् उप सातये भुवेऽहेलमानो ररिवान् अजाश्व अवस्यता मजाश्व । ओ षू त्वा ववृतीमहि स्तोमभिर्दस्म साधुभिः न हि त्वा पूषन्निति मन्य आषुणे न ते सुख्य मपञ्चवे ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १, ४ ।

दर्शनीयम् अतीत्य साधुतरां कञ्चिदप्यन्या महं देवतां मन्ये, हे
‘आष्टणे’ आगतदीप्ते ! तद्भक्त एवाह मस्मीत्यभिप्रायः । किञ्च ; ‘न
ते’ न चाहं तव ‘सख्यं’ सखिभावं कदाचिदपि ‘अपङ्क्तुवे’ कृतज्ञो
ह्यह मित्यभिप्रायः । एव मत्र सातिः प्रधानेति कृत्वा “अस्याः”—
इत्येतत् पद मन्तोदात्तम् । अन्तोदात्त मपि च सदुदात्त मित्युक्तं
भाष्यकारेण, एकदेशस्योदात्तत्वाद् ॥

“अथ” पुनर्यस्मिन् “अनुदात्तम्” एतत् पदं गुणभूतार्थाभि-
धायि भवति । तस्यैष निगमः ;—“पुनः पत्नीः०—०शरदः शतम्”* ।
सूर्याया आर्षम् । विवाहे विनियुक्ता । पित्रा पूर्व मेतां दत्तां सतीं
कन्यां पत्नीं पुनरग्निरदात्, ‘आयुषा सह वर्चसा’ तेन सह एतस्मिन्
वैवाहिके कर्मणि अग्निसन्निधिसंस्काराद् भार्यात्वमुपजायते इत्येत-
दपेक्ष्य पूर्वदानात् पुनर्दातव्यमुच्यते । तदेव मस्या दत्ताया एत-
दाशास्य हे ;—‘योऽस्याः पतिः’ स ‘दीर्घायुः’ अस्त्विति । यतो विशे-
षयन् ब्रवीमि ;—“जीवतु † सः शरदः शतम्”—इति । शरदि
दुर्जीवाः, रोगभूयस्त्वात् ; अत एव माशास्यते शरच्छतं जीवत्विति ॥
एतस्मिन् मन्त्रे भर्तृकन्यासंयोगे सति भर्तैव प्रधानम् ; तस्य ह्यायु-
राशास्यते । तस्य लक्षणार्था पत्नी । तस्माद् “दीर्घायुः अस्या यः
पतिः”—इति, एतदनुदात्तम् ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते ;—“शरद्”, “अस्यां” हि “श्रुताः” पक्वाः

* “पुनः पत्नीं सग्निरदात् आयुषा सह वर्चसा । दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवा-
ति शरदः शतम् ॥”—इति ऋ० सं० ८, २, २७, ४ ।

† “ब्रवीति”—इति ग ।

‡ “जीवतु”—इति ख, “जीवाति”—इति ग ।

“ओषधयो भवन्ति”—इति, “शीर्षा आप इति वा”, वर्षासु हि प्रवृद्धानि स्रोतांसि शरदि विशीर्यन्ते । “अस्य—इति” एतत् पदं पुंविषयम् षष्ठ्यन्तम् “अस्याः—इत्येतेन” स्त्रीविषयेण पदेनैव “वाख्यातम्” ॥ ४ (२५) ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्याचापश्यं विशपतिं सप्तपुत्रम् ॥ अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुर्होतुर्ह्वातव्यस्य तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्व-
नो * भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्याय † मग्नि-
स्तचापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विशपतिं सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्र मिति वा सप्त सृप्ता सङ्ख्या सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति ॥ ५ (२६) ॥

यदेवोक्तम् “उदात्तं प्रथमादेशे, अनुदात्तम् अन्वादेशे” *—इति तदेवात्रापि लक्षणं मित्यभिप्रायः । उदाहरणमात्रं प्रदर्श्यते ;—“अस्य वामस्य०—०सप्तपुत्रम्” † । अस्यवामीय मेवेदं सूक्तम् । दीर्घतमस आर्षम् । तात्तौयसवने महाव्रते वैश्वदेवे शस्ते शस्यते । ‘अस्य’ सूर्यस्य ‘वामस्य’ ‘वननीयस्य’ स्तुतिभिः, ‘पलितस्य’ ‘पालयितुः’

* “मध्यमो अस्त्यश्वो” ड, च ।

† “घृतपृष्ठोऽस्याय” ड, च ।

‡ पु० ४०५ पृ० १२ पं० ।

§ सू० सं० २, २, १४, १ ।

अथ हि सर्वं मेवेदं जगत् पालयति । 'हेतुः' "क्लातव्यस्य" आक्लानार्हस्य । आह ;—तस्य किम् ? इति । उच्यते ;—योऽय मेवल्लक्षणः 'तस्य' 'भ्राता' "भागहर्त्ता", "भर्त्तव्यो वा" उदक्तेन, 'मध्यमः' मध्यमस्थानः 'अस्ति' विद्यते * । कतमः ? योऽयम् 'अन्नः' "अशनः" व्यापनो वायुरित्यर्थः ; स हि द्युलोकादादित्येनोदकेन भ्रियते, हरति चोदकं द्युलोकात् । 'तृतीयः' 'अस्य' वायोः 'भ्राता' हविर्भागहर्त्ता वा ; ऐन्द्राग्रे हविषि संस्तुतौ वा 'घृतपृष्ठः' घृतेन स्पृष्टः, आज्यस्पृष्टः "अयम्" एव "अग्निः" पृथिवीस्थानः† । 'सहस्रिणः'‡ वायोः ; सर्वस्माद्धि वायुः बलवान् । अथ वा सहस्रं मस्य नियुक्तं मश्याना मस्तीति सहस्री वायुः ; "आ नो नियुङ्क्तिः श्रुतिर्नैभि-रध्वरं सहस्रिणीभिः"—इति१ श्रूयते वायव्ये मन्त्रे । वायुः, आदित्यः, अग्निः,—इत्येवं परिमङ्गाय वायोः स्तृतीयोऽग्निर्भवति ; वायुरपि च ज्योतिरेव ; "वायुना ज्योतिषा"—इति विज्ञायते ॥ । तत्रैतस्मिन् त्रेधा विभक्ते ज्योतिषि॥, प्रधानत्वेनैत मेवाह मपश्य मिति । 'विभपति' विश्वस्य सर्वस्य जगतः पालयितारम् । कतमम् ? य एष 'सप्तपुत्रः'

* 'वायुर्देवेभ्यो हव्यं वहति, वायु मेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति"—इति ऐ० ब्रा० १, ५, २ । परस्मादाय सपि वक्ष्यति दे० ६, १, १ ।

† "इमं हि मनुष्या इन्धतेऽग्निं मेव तदस्मिन्नलोक आयातयति"—इति ऐ० ब्रा० १, ५, १ ।

‡ एतत् पदं, न जाने वृत्तिवृत्ता कुत उपलभ्य व्याख्यात मिति ।

§ ऋ० सं० १, १, १४, २ ।

॥ "स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च"—इति शा० ब्रा० ५, १८ ।

॥ "भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रः सूर्या ज्योतिर्ज्योतिः सः सूर्यः"—इति ऐ० ब्रा० १, ५, ४ ।

सूर्य एत मेवाह मत्र प्रधानेनापश्य * मित्येव मेतस्मिन् मन्त्रे सूर्यः प्रधानः, सूक्ते सूर्याधिकारान् ; तस्मात् 'अस्य वामस्य'—इत्येषः "अस्य"—शब्द अन्नोदात्तः । वायुरत्राप्रधानम् ; तस्मात् 'तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य'—इत्येषः "अस्य"—शब्दोऽनुदात्तः ॥ एव मेकस्मिन्नेवास्मिन् मन्त्रे उदात्तानुदात्तावेतौ "अस्य"—शब्दौ प्रधानाप्रधानविषयावित्येक मेवादाहरणम् ॥

आह ;—'तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य'—इत्यनेन "अस्य"—शब्देन सूर्य एव कस्मान्न सम्बध्यते ? अपि च "तृतीय"—शब्दस्य प्रकृतानुक्रमा-विरोधेनैव मेव सुखतरा योजना भविष्यति । उच्यते ;—'अस्य वामस्य'—इत्येतदन्नोदात्तं पद मितरदन्यत् तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य'—इति प्रधानरूप मेव सत् पूर्वेणानुदात्त मिति स्वरकृतादिशेषा-दर्शकतेनापि विशेषेण भवितव्य मित्यप्रधानार्थाभिधायिना विशेषः प्रतीयते । आदित्यसंस्तवात् सूक्ते वायुश्चात्राप्रधानः, प्रकृतादादित्यात् तस्माद्वायुविषय मेवेदम् अस्मेति द्वितीयपद मनुदात्तं सम्पद्यते । अतः सुतरा सुपपन्नं भवति "उदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्त मन्वादेशे"—इत्यत्र प्रथमादेशान्वादेशशब्दाभ्यां प्रधानाप्रधानावुच्येते इति । अन्ये तु मन्यन्ते,—प्रथमादेशो नाम प्रारम्भः ; तत्र यदुत्तरे, तदुदात्तं भवति, प्रधानार्थतर मुदात्तत्वेनैवा लक्षणेन । तद्यथा,—“अस्या ऊ पु णः (ऋ० सं० २, २, २४०)”, “अस्य वामस्य (ऋ० सं० २, ३, १४, १०)”—इति । अन्वादेशो नाम, अन्यस्य पदस्य पञ्चादादेशः ; तत्र वर्त्तमान मनुदात्तं भवति । पदात् पदस्य निघातो भवतीति हि

* “प्रधानत्वेनापश्य” ग ।

† “मनुदात्तत्वेनैव” क ।

लक्षणविदोऽपि ब्रुवते * । तच्चानुदान्तत्वेनैव लक्षणेनाल्पीयोऽर्थतर
मप्रधानार्थतरं भवति । तद्यथा,—“द्वीर्घायुरस्या यः पतिः (ऋ०
सं० ८, ३, २७, ४.)”, “द्वितीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य (ऋ० सं०
२, ३, १४, १.)”—इति ॥

आह;—कथं सप्तमपुत्र आदित्यः ? इति । उच्यते;—“सप्तमो
ह्यसावादित्यः पुत्रः”—इत्येव मैतिहासिका मन्यन्ते । ब्राह्मणेऽपि
च,—“मृतपितर मण्ड मवापद्यत, तस्मिन्नादित्यः सप्तम इन्द्रोऽष्टम
इति ह विज्ञायते” । अथ वा सप्तसङ्ख्याका युक्ता अस्य रश्मयः
पुत्राः, तेनासौ सप्तपुत्रः । अथ वा नैव सङ्ख्याभिप्राय सेतत् सप्तपुत्र
इति । आह;—कथं तर्हि ? इति । उच्यते;—“सर्पण पुत्र मिति”
एवम्; सर्पणा हि तस्य रश्मयो मुहूर्त्तं मथ्यनवस्थाधिना यस्य पुत्राः
सोऽयं सप्तपुत्रः । “सप्त सृप्ता सङ्ख्या” षड्भ्यः सकाशात् । एवं सप्त-
सङ्ख्योपेताः, सर्पणक्रियायोग्या वा † एत एव “आदित्यरश्मयः”
आदित्यस्य पुत्राः “इति” मन्त्रविदो “वदन्ति” मन्यन्ते ॥ ५ (२६) ॥

सप्त युञ्जन्ति रथ मेकचक्र मेको अश्वो वहति सप्त-
नामा । चिनाभि चक्र मजरं मनर्वं यज्ञेमा विश्वा भुव-
नाधि तस्थुः ॥ सप्त युञ्जन्ति रथ मेकचक्र मेकचारिणं
चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वैको अश्वो ‡ वहति
सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति

* पा० ८ अ० १ पा० १६, १७ छ० ।

† “सर्पणक्रियायोगिना वा” ग ।

‡ “०कोऽश्वो” ड, च ।

सप्तैव ऋषयः स्तुवन्तीति वेद मपोतरन्नामैतस्माद्देवा-
भिसन्नामात् संवत्सरप्रधान * उत्तरोऽर्द्धचस्त्रिनाभि-
चक्रं ऋतुः† संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरः
संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्वसा वर्षा
वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा
हिनेतेर्वाजर मजरणधर्माण मनर्व मप्रत्यृत मन्यस्मिन्
यचेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्व-
मात्राभिस्तौति‡ पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमान इति पञ्चर्तु-
तया॥ पञ्चर्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमन्तशिशि-
रयोः समासेन ॥ षलर आहुरर्पित मिति षडृतुतया॥
अराः प्रत्यृता नाभौ षट् पुनः सृहतेः । द्वादशारं नहि
तज्जराय । द्वादश प्रधयश्चक्र मेक मिति मासानां मासा
मानात् प्रधिः प्रहितो भवति । तस्मिन्त्साकं त्रिंशता
न शृङ्गवैऽर्पिताः षष्टिर्न** चलाचलासः । षष्टिश्च†† ह
वै चीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च
ब्राह्मणं समासेन । सप्त शतानि विंशतिश्च तस्युः । सप्त

* “संवत्सरः प्रधानः” क, ख ।

† “ऋतुः” क, ख, ग ।

‡ “सर्वमात्राभिष्टेति” ड ।

§ “पञ्चर्तुतायाः” क, ख, ग ।

॥ “हेमन्तशिशिरसमासेन” क, ख, ग ।

¶ “षडृतुताया” क, ग. “षडृतुताया” ख ।

**, †† “षष्टिर्न”—इति “षष्टिश्च”—इति च ड ।

च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोराचा इति च
ब्राह्मणं विभागेन विभागेन ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४, ४.

यथा चायं सप्तभिः सर्पणैर्वा रश्मिभिर्युज्यते तथेय मपरा ऋगे-
तस्मिन्नेव सूक्ते “सप्त युञ्जन्ति०—० अर्धं तस्युः”—इति* । ‘सप्त’-
सङ्ख्योपेताः सर्पणा वा ‘युञ्जन्ति’ योजयन्त्यात्मना रश्मयः ‘रथं’
रंहणं मादित्यम्; उद्यन्नेव ह्यसावादित्यो रश्मिभिः युज्यते, रंहण-
श्चासौ मुहूर्त्तं मयनवत्याचिवाद् । ‘एकचक्रम्’ एक एव ह्यसावन्त-
रिच्छे चरति; इतराणि ज्योतींषि नाशयत्येव स्वेन तेजसा प्रकाशेन ।
‘एकोऽश्वः’ एक एवाश्वः; अश्वेना व्यापनः सर्वभूतानाम् ‘वहति’
गच्छति ‘सप्तनामा’ सप्तसुतिः, सप्तपुत्रः—इत्येवमाद्याः सप्तसङ्ख्याकाः
सुतयोऽस्य । अथ वा “सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति”—
एतस्मिन् मण्डले, इति सप्तनामा । अथ वा “सप्तैव मृषयः
(नमन्ति) सुवन्ति इति” सप्तनामा । “इदं मपीतरत्” शब्दः “नाम”
“एतस्मादेव”;—“अभिसन्नामात्” तदपि स्व मर्थं प्रत्याययितुं क्रिया-
पदस्य वा गुणभावेनाभिसुख्येन सन्नमति । स एवंलक्षणः सप्तचारी†
व्यापनः सप्तनामा, सर्पणैः सप्तभिर्वा रश्मिभिर्युक्तो यदा वहति,
उदयादारभ्य यावदस्त मिति, तदैवं वहन् निर्वर्त्तयन्तीति । उच्यते;
—‘त्रिनाभिचक्रं मजरं मनर्व्वम्’ त्रिनाभिसंयुक्तं कालचक्रम्, चक्र-

* ऋ० सं० १, २, १४, २ ।

† “एकचारी” ग ।

धर्मि, चक्रनं चलनं मुच्यते; चरणधर्मि, क्रमणधर्मि वा । ‘अजरम्’
 “अजरणधर्माणम्” । ‘अनर्वम्’ “अप्रत्यूतं मन्यस्मिन्”, अनाश्रित
 मित्यर्थः । ‘विनाभिचक्रं’ “ऋतुः” हि “संवत्सरः”, — “ग्रीष्मो वर्षा
 हेमन्त इति”, अनेन ऋतुविभागेन एतदेवास्त्रं विनाभित्वं मभिप्रेतम् ।
 ऋतुभिर्हि संवत्सरो नह्यते सन्नह्यते इत्यर्थः * । “संवत्सरप्रधान
 उत्तरोऽर्द्धचक्रः”, नादित्यप्रधानः । “संवत्सरः संवसन्त्यस्मिन्”—इति
 प्रसक्तानुप्रसक्तम्; समस्तानि हि “भूतानि” एतस्मिन् संवसन्ति ।
 मैथुनाभिप्रायो वा स्यात् संवासः । “ग्रीष्मः, यस्मिन्तेऽस्मिन् रसाः” सूर्वेण ।
 “वर्षा, वर्षत्यासु पर्जन्यः”, तदेतत् प्रत्यक्षं मेव । “हेमन्तः, हिमवान्”,
 तत्र हि वज्रं भवति हिमम् । “हिमं पुनर्हन्तेर्वा” तद्वि हन्त्योषधि-
 वनस्पतीन् प्रकीरति; “हिमोतेर्वा” तर्पणार्थं, तेन हि पुष्यन्ति
 यवादयः; गमनार्थं वा हन्ते; तद्वि गमयति त्वयं भूतानि । ‘अजरं’
 तत् संवत्सरचक्रम् अजरणधर्मि; न हि संवत्सरस्य जरा नाम
 धर्मोऽस्ति । “अनर्वं” च तत् “अप्रत्यूतम्” अप्रतिगतं मनाश्रितं
 मन्यत्र क्वचित् । आह;—यत्र किम्? इति । उच्यते;—“यत्र”
 यस्मिन् ‘इमा’ “इमानि” ‘विश्व’ “सर्वाणि” ‘भुवना’ “भूतानि”
 ‘अधि’ उपरि ‘तस्युः’ “अभिसन्तिष्ठन्ते”, आश्रितानि विनाशं सुप-
 यान्ति । विनाशोऽपि हि संस्थोच्यते; संस्थितः पिता ममेत्युक्ते मृत
 इति गम्यते । तदेवंलक्षणं ‘विनाभि’ कालचक्रं मजरम्, य आदि-
 त्योऽभिनिर्वर्तयति, यच्चेदं मभिनिर्वर्त्यते कालचक्रम्, तदेतदुभय

* “स वा त्वयं प्रजापतिः संवत्सरं ऋतुषु च मासेषु च प्रत्यतिष्ठत् ते वा इमं
 ऋतवस्त्रं मासाश्च प्रजापतावेव संवत्सरे प्रत्यतिष्ठंस्त एतेऽन्याऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताः”—
 इति ऐ० ब्रा० ४, ४, ३ ।

मय्यहं स्तौमीत्येव मस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽङ्गर्च आदित्यप्रधानः, उत्तरः
संवत्सरप्रधानः ॥

आह;—कथं गम्यते संवत्सरप्रधान उत्तरोऽङ्गर्चः इति, न हि
संवत्सरग्रहणं मन्त्रास्ति? उच्यते;—“त्रिनाभिचक्रम्”—इत्येतस्मादनु-
सम्बन्धाद् । आह;—एतदपि विशेषलिङ्गं मन्त्रनाख्येव, त्रयं चतवो
नाभिश्चन्द्रेणोच्यन्ते इति? तस्मादेतदप्ययुक्तं मेवेति । उच्यते;—य
एष पूर्वस्मिन्नङ्गर्चं प्रकृतेन सूर्येणाभिनिर्वर्त्यते संवत्सरः, अस्मिंश्च सर्वा-
ण्येतानि भूतान्यभिः सन्तिष्ठते; “तम्” एतं “संवत्सरम्” उत्तरस्मि-
न्नङ्गर्चं प्रकृत्य मन्त्रकृत्* “त्रिनाभिचक्रम्”—इत्येवमाद्याभिः “सर्व-
मात्राभिः” सर्वैः अवयवैः “पञ्चारे चक्रे”†, “षडरे”‡, “त्रीणि
शतानि षष्टिश्च”§, “सप्तशतानि विंशतिश्च”॥—इत्येवम्यकारैः “स्तौति” ।
तस्मात् सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्युतिप्रायदर्शनादिहापि त्रिनाभिश्च
ऋतुविषय इत्युपपद्यते । षष्ठा ऋतूनां द्वौ द्वौ ऋतूः समानस्वभावौ
इत्यनेनाभिप्रायेण त्रिचक्रम् ॥ । अथैव मुक्त्वा “तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः
स्तौति” ; अधुना यथैतं सर्वमात्राभिः स्तौति, तथोपपादयति,—

* मन्त्रा ह्यपौरुषेया ऋषयो वै प्रकाशका एव तेषां मिति सिद्धान्ते कथं नेतव्यं
सङ्गच्छते? ऐतरेयके चैवं दृश्यते एव । तथाहि,—“सर्पं ऋषिर्मन्त्रकृत्” इति ऐ०
ब्रा० ६, १, १ ।

* तस्मिन्नेव सूक्ते त्रयोदश्या ऋचि (ऋ० सं० १, २२, ८, १३) ।

† तस्मिन्नेव सूक्ते द्वादश्या ऋचि (ऋ० सं० १, २२, ८, १२) ।

‡ तस्मिन्नेव सूक्तेऽष्टचत्वारिंश्या ऋचि (ऋ० सं० १, २२, ८, ४८) ।

§ तस्मिन्नेव सूक्ते एकादश्या ऋचि (ऋ० सं० १, २२, ८, ११) ।

॥ “ते वा एभ्यो लोकेभ्यो नुत्ता असुरा ऋतून् अयन्तः—० इमास्मिन्ः सतीरुप-
सदो द्विर्द्विरेकैका मुपायन्” —इति ऐ० ब्रा० १, ४, ६ ।

“पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने०—० शीर्यते स नाभिः”—“इति *
पञ्चर्तुतया” संवत्सराख्य स्तुतिः । ‘पञ्चारे चक्रे’ चतवः अत्र अखेना-
भिप्रेताः † । ‘परिवर्त्तमाने’ परिगृह्येदं जगद् वर्त्तमाने । आह;—
किम्? इति । उच्यते;—‘तस्मिन्ना तस्युः’ तस्मिन्नवस्थितानि उपरि
अधिरूढानि । कानि? ‘भुवनानि’ भूतानि ‘विद्या’ विद्यानि, सर्वाणि;
कालचक्रे हि सर्वं मेवेदं जगदधिरूढं बभ्रुमीति । अथैव मतिमह-
तापि सर्वभूतचक्रोणाक्रान्तस्य कालचक्रस्य ‘भूरिभारः’ वज्रभारः सन्ने-
वायम् ‘अक्षः’ संवत्सराख्यः ‘न तप्यते’ न सन्तापयति नापि सन्तापं
यास्यतीत्यर्थः । अपि च ‘सनादेव’ चिरन्तन एव सोऽक्षः, तथापि न
तप्यते, न वा तप्तोऽपि सन् सदसैव ‘विशीर्यते’; नश्यति । आह;—
यद्यक्षो न तप्यते शीर्यते वा; किं मेव मतिवलीयमाक्षेण घृयमाण
नाभिः, तप्यते शीर्यते वा? इति । नेत्युच्यते;—‘स नाभिः’ अक्षो
न शीर्यते न तप्यते । नाभि रादित्य एवाभिप्रेतः ‡ । आह;—कथं
मेतद्गम्यते ‘पञ्चारे चक्रे’—इत्यत्र अर-शब्देन चतवोऽभिप्रेता इति;
न ह्यत्र विशेषलिङ्गं मृदुना मरत्वेऽस्ति; अपि च चतवः षट्
प्रसिद्धाः, इह च पञ्चार इति श्रूयते; तस्मादनुपपन्नम्? इति ।
उच्यते;—स्तुते संवत्सराख्यस्तुतिप्रायदर्शनादुपपद्यते । “पञ्चर्तवः

* “पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्ना तस्युर्भुवनानि विद्या । तस्य नाक्ष-
स्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते स नाभिः ॥”—इति ऋ० सं० १, २, १६,
१=१, १२, ८, १२ ।

† “पञ्चर्तवो ह्येकान्तशिशिरयोः समासेन”—इति ऐ० ब्रा० १, १, १ । “द्वाद-
शमासाः पञ्चर्तवः संवत्सराः”—इति च ऐ० ब्रा० १, २, ५ ।

‡ पु० ४६२ छ० ११पं द्रष्टव्यम् ।

संवत्सरस्येति च ब्राह्मणम्, हेमन्तशिशिरयोः समासेन”* एकत्वे-
नेत्यर्थः । तस्मादुपपद्यते । एवं पञ्चर्तुत्व मृदुनाम्, अरत्वं चावयव-
स्तुत्यभिसम्बन्धादिति ॥

पञ्चपादं पितरम् — ०रर्पितम्”† । “षलर आहु रर्पित मिति
षडृतुतया” संवत्सरस्य स्तुतिः । ‘पञ्चपादं’ संवत्सरम्; ऋतवो हि
संवत्सरस्य पादाः, तैरसौ पतति गच्छति । ‘पितरं’ पालकं सर्वभूतानां
मुत्पादयितारं वा ‘द्वादशाकृतिम्’ द्वादशमासप्रविभक्तविग्रहम्,
“द्वादशमासाः संवत्सरस्य”-इति ‡ च ब्राह्मणम् । ‘दिवे’ द्युलोकस्य
‘परे’ परमे ‘अर्द्धे’ स्थाने योऽयं मवस्थित आदित्यः, एतस्मिन् पञ्च-
पादं पितरं द्वादशाकृतिं ‘पुरीषिणं’ उदकवन्तं संवत्सरम् ‘अर्पित
माहुः’ अविशेषेणान्ये ब्राह्मणाः । तस्मात् सर्वऋतवो दृष्टिमन्त इति
ह विज्ञायते । तस्मात् संवत्सरस्योदकवत्त्वं सुपपद्यते । ‘अथ’ पुनः
‘इमे’ ‘अन्ये’ च एते ‘उपरे’ उपर्यवस्थिताः, ‘सप्त’ ऋषयः १,
एते ‘विचक्षणं’ विविधानां सर्वभूतकर्मणां द्रष्टारं सेव मादित्यं ‘चक्रे
षडरे’ तस्मिन् ॥ संवत्सराख्ये ‘अर्पित माहुः’ । अथ वा सप्तचक्र

* ऐ० ब्रा० १, १, १, द्रष्टव्यम् ।

† “पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्द्धे पुरीषिणम् । अथेमे
अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षडरे आहु रर्पितम् ॥”-इति ऋ० सं० १, २, १६, १ ।

‡ “द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः”-इति ऐ० ब्रा० १, ५, १ ।

§ “सप्तऋषीन् ज्योतीषि, तेभ्यः पर आदित्यः * * * इत्यधिदैवतम् । अथाध्या-
त्मा, * * * सप्तऋषीन् इन्द्रियाणि तेभ्यः पर आत्मा ॥”-इति प० दै० का०
१०, २, १ ।

॥ षड्वा ऋतव ऋतुश्च एव तत् संवत्सरं माम्नावन्ति”-इति ऐ० ब्रा० ४, २, १ ।

आदित्यः ; स हि सप्तभौरग्निभिश्चकते दीप्यते * ; 'सप्तचक्रे'—इत्येकं पदं तस्मादेव मपि भवति ॥ एव मेके संवत्सर मादित्यप्रविष्ट माहुः, अपरे पुन रादित्यं संवत्सरप्रविष्ट मित्येष समस्तार्थः ॥ एव मेतस्या सृचि आदित्यसंवत्सरौ स्तुयेते । वक्ष्यति हि “चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः”† । संवत्सरस्य चक्ररूपेण नाभ्यादिभिः स्तुतिरूपपद्यते ॥ “अराः प्रत्युता नाभौ” प्रतिगता इत्यर्थः । “षट् पुनः सहतेः” ते हि पञ्चसङ्ख्या मभिभूय वर्त्तन्ते ॥

“द्वादशारं न हि तज्जराय”—इति । “द्वादशप्रधयश्चक्रमेकम्”—इति ‡ । “इति मासानाम्” एतौ पादौ भवत इति वाक्यशेषः । “द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं—० न चलाचलासः”—इति § । “मासा मानात्” ; मीयते हि तैः संवत्सरः । “प्रधिः प्रहितः” प्रसिध्य चक्रे निहितो “भवति”, गण्डपुच्छः ॥ प्रधिरित्युच्यते ॥ ‘द्वादशप्रधयः’ मासः । नासंहताः सन्तः ‘चक्र मेकं’ भवति । तत्र च पुनः ‘चीणिचारे चक्रे’—इ कानि भवन्ति,—त्रय चतस्रो यौगो वर्षा हेमन्त इति षलिक्र सृष्ट्वा षण्णं चक्रम् ‘क उ तत् चिकेत’ कस्तु तत् याथाव्ययं च पञ्चार इ ? ‘तस्मिन्’ चक्रे ‘साकं’ सह ‘त्रिंशता न

* “सप्त चक्रे संवत्सरस्यावध आदित्ये सप्त”—इति “वधयः सप्त (सह आदित्यरश्मयः)—” १९, ४, ४ ।

† प० दे० चक्रे परिवर्तमाने

‡ ऋ० सं० १ सुनादेव न शौ

§ द्वादश प्रधयः ।

नभ्यानि क उ तद्विकेत । तस्मिन्त्याकं त्रिंशता

न शृङ्खलाः परिता हेमन्तशिशिरयोः ३ सं ॥”—इति ऋ० सं० १, २, १२, १ ।

॥ “गण्डपुच्छः” तत्सरः—इति ॥

॥ प्रधिरिति नेतिप० द्रष्टव्यम् । स्थानोभूत्यग्निभागे तस्य शक्तिः (अमरः १, ८, ५६) ।

‘शङ्खवोऽर्पिताः’ त्रिशतान्यहोरात्राणि शङ्खव इवार्पितानि । ‘षष्ठिर्न’
षष्ठ्यधिकानि त्रौण्यहोरात्रशतानि शङ्खव इवार्पितानि, प्रक्षिप्तानि ।
द्वितीयो नकारः ससुच्यार्थे । ‘चलाचलासः’ चलानि च अचलानि
च ; चलान्यनवस्थायित्वात्, अचलान्यहोरात्रात्मभावं न सुञ्चति ।
आह ;— कथं गम्यते अहोरात्राण्येतानौति ? उच्यते ;— संवत्सर-
स्तुतिप्रायसम्बन्धाच्च । “षष्ठिश्च ह वै त्रौण्यं च शतानि संवत्सरस्याहो-
रात्राः इति * च ब्राह्मणं समासेन” अहोरात्रयोरेकत्वेनेत्यर्थः ॥

“द्वादशारं न हि०—०स्तु तस्युः † । ‘न हि तज्जीर्यते’, किं
तर्हि ? अन्यानि भूतानि जरयत् ‘वर्वर्त्ति’ च पुनः पुनर्वर्त्तते । ‘परिद्यां’
परिगृह्य द्याञ्च पृथिवीञ्च ततो वर्वर्त्ति । ‘क्षतस्य’ उदकस्य पूर्णम्,
अथ वा ‘क्षतस्य’ आदित्यस्य स्वभूतम्, अथ वा ‘क्षतस्य’ यज्ञस्याङ्ग-
भूतम् ‘आ तस्युः’ पुत्राः । एतस्मिंश्चक्रे ‘मिथुना’ इन्द्रा इत्यर्थः । कस्य ?
‘अग्ने’ । अग्निशब्दोऽस्मिन् मन्त्रे सम्बोधनान्तः, षष्ठ्या विपरिणम्यते ;
अग्नेः पुत्रा आतस्युरिति । अग्निश्चात्रादित्य एवाभिप्रेतः ‡, तस्याहो-
रात्राण्येव पुत्रलेनोच्यन्ते ; तत्कृतत्वादहोरात्राणाम् । आह ;—
किञ्चिन्तस्ते पुत्राः ? इति । उच्यते ;— “सप्तशतानि विंशतिश्च” । ब्राह्मण

* ऐ० ब्रा० ४, ९, ६ द्रष्टव्यम् ।

† “द्वादशारं न हि तज्जीरास्तु वर्वर्त्ति चक्रं परि द्या क्षतस्य । आ पुत्रा अग्ने
मिथुनासौ अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्युः ॥”—इति ऋ० सं० ९, २, १६, १ ।

‡ अग्निः सर्वा देवताः—इति ऐ० ब्रा० ९, १, २ । “अग्निमयैः पुरस्त्रिपुरं
पर्धास्यन्”—इत्यादि च ऐ० ब्रा० ९, २, १ । “सोऽग्निर्दिविसृगूद्धं उदययत्, सः
स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं मण्डपान्, अग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिः”—इत्यादि ऐ०
ब्रा० २, ४, ४ ।

मपि चैतस्मिन्नर्थे भवति ;—“सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः—इति च ब्राह्मण महोरात्रयोर्विभागेन विभागेन”—इति * ॥ एव मेतस्मिन् सूक्ते संवत्सरं “सर्वमात्राभिः” सर्वैरवयवैः “स्त्वौति” । तस्मादुपपद्यते “सप्त युञ्जन्ति”—इत्येतस्या मृचि संवत्सर-प्रधानस्तिनाभिचक्र मित्येषोऽर्द्धचः । तदेतत् सर्वं मपि ‘सप्तपुत्रं’ सर्पण-पुत्र मित्येतस्मात् पदात् प्रसक्तानुप्रसक्त सुक्तम् ; प्रकृत मिदानौ वर्ण-विध्यामः । किं पुनः प्रकृतम् ? ऐक्यपदिकं समान्नायव्याख्यानम् † । तत्र यदुक्तं तदुक्तमेव, यदनुक्तं तद्वक्तव्यं मितीदमारभ्यते ;—“सखि मविन्दुच्चरणे नदीनाम्”—इति ‡ ॥ ६ (२७) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य १ चतुर्थः पादः ॥ ४, ४.

ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमागेश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुरुस्य
कृतौ नवमोऽध्यायः ॥ (चतुर्थोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ४ ॥

(^१ एकार्थको^२नुवयः^३सुपर्णा^४यदिन्द्रजुष्टो^५दमूनाः^६सम्मात-
^७पन्ती^८घिरेण^९मरुत्वा^{१०}तितउ^{११}सक्तुमिवतत्सूर्यस्ये^{१२}न्द्रेण^{१३}समीर्मा-

* “त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि, तावान्त्वंवत्सरः । * * * । सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः, तावानेव संवत्सरः ।”—इति ऐ० ब्रा० २, २, ७ ।

† पु० २६८ प्र० १ पं० द्रष्टव्या ।

‡ पञ्चमाध्यायारम्भवाक्यमिदम् (३भा० १ प्र०) ।

§, ॥ पु० १४६ प्र० “॥” द्रष्टव्यम् ।

^{१४}न्तासः ^{१५}कायमानः ^{१६}कनीनके ^{१७}वोपो ^{१८}अदर्शिसु ^{१९}वितेविद्यामदे-
^{२०}वान ^{२१}आघाद्यैर्मे ^{२२}ऽदितिर ^{२३}दितिरुतस्मा ^{२४}चा ^{२५}हास्यवामस्य ^{२६}सप्त-
 युञ्जन्ति सप्तविंशतिः* ॥)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ खण्डाधिकता ॥

ड-नाम-पुस्तके तु,

(१) द्वितीयेऽध्याये “आ ते कारो (१४६४०)” — इति खण्डतः परस्तात्, “उतस्य वाजी (२४८४०)” — इत्यतश्च पुरस्तात्, “हंसः गुचिषत्*” — इत्यधिको दृश्यते; परं तत्र चाख्येवैतत् खण्ड-सङ्गृह्णवाक्यम्, — “अथ निर्वचन० — ० उतस्योऽष्टाविंशतिः” — इति (२५२४०); हंसः गुचिषदित्यस्यात्र खीकारे त्रधाविंशति-रिति खण्डपरिगणनं व्याकुप्यत एव ।

(२) एवं तृतीयेऽध्याये “तथा वयं (२८७४०)” — इति खण्डतः परस्तात्, “यत्रा सुपर्णा (३०२४०)” — इत्यतश्च पुरस्तात्, “द्वा सुपर्णा †” — इत्यधिको दृश्यते; परं तत्रापि पुस्तके विद्यत एवैतत् खण्डसङ्गृह्णवाक्यम्, — “कर्मनामानि० — ० द्वाविंशतिः” — इति (३६८४०); द्वा सुपर्णेत्यस्यात्र खीकारे तु द्वाविंशतिरिति खण्डपरिगणनं व्याकुप्यत एव ।

(३) तथा चतुर्थेऽध्यायेऽपि “देवा नो (४४५४०)” — इति खण्डतः परस्तात्, “आ घा ता गच्छा (४६०४०)” — इत्यतश्च पुरस्तात्, “आयाहीन्त्र ‡” — इत्यधिको दृश्यते; परं तत्रापि पुस्तके विद्यत एवैतत् खण्डसङ्गृह्णवाक्यम्, — “एकार्थ० — ० सप्तविंशतिः” — इति (५८८४०); आयाहीन्त्रेत्यस्यात्र खीकारे तु सप्तविंशति-रिति खण्डपरिगणनं व्याकुप्यत एव ॥

* प० का० १२अ० ४पा० १ख० ।

† प० का० १२अ० ४पा० २ख० ।

‡ प० का० १२अ० ४पा० ३ख० ।

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

ॐ३म् । सस्त्रि मविन्दुचरणे नृदीनाम् । संज्ञातं
मेधम् । वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा* ।
वोदृतमो† च्छानानां स्तोमो दूतो हुवन्नरौ‡ नरा
मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वार-
यतेर्वा (दूतो देवानां मसि मर्त्यानां मित्यपि निगमो
भवति।§) वावशानो वष्टेर्वा वाश्यतेर्वा । सप्त स्वसूर-
रुषीर्वावशान इत्यपि निगमो भवति । वार्यं वृणोतेर-
थापि वरुतमम् । तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् ।
तद्वार्यं वृणीमहे वर्षिष्ठं गोपायितव्यं गोपायितारो॥ ।
यूयं स्थ युष्मभ्य मिति वान्ध इत्यन्ननामाध्यानीयं
भवति । आमन्त्रेभिः सिञ्चता मद्य मन्थः । आसिञ्चता-
मन्त्रैर्मदनीयं॥ मन्थोऽमत्रं पात्र ममा अस्मिन्नदन्यमा

* “ऊवं नरा” क, ख, ग ।

† “वोदृतमो” क, ख, ग ।

‡ “ऊवं नरा” क, ग । “ऊवन्नरौ” च ।

§ बन्धनोचिह्नान्तरैः सेतुं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु (च० सं० ७, ५, २२, २) ।

॥ “गोपितारो” क, ख, ग ।

॥ “मद्य” क, ख, ग ।

पुनरनिर्मितं भवति पाचं पानात्तमोऽप्यन्ध उच्यते
नास्मिन् ध्यानं भवति न दर्शनं मन्थन्तम इत्यभिभाष-
नेऽयं मपीतरोऽन्ध एतस्मादेव । पश्यदक्षुखान् न वि-
चेतदन्ध इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

“सस्त्रिम्^(१)”—इति* । एतदनवगतम् । अर्थाप्रतीतिरप्यनव-
गम्य इत्युच्यते । लक्षणासम्पन्नश्च संस्कारः खल्वपि अविज्ञात मित्यु-
च्यते । तत्रैवं सति, कचिद्वक्त्यादेः संस्कारस्यानवगमः ; कचिदर्थ-
प्रतीतिरेव ; कचिदुभयस्याप्यनवगमः, यथास्मिन्नेव सस्त्रि मिति ;
न विज्ञायते किं मप्युक्तं भवति ? प्रकरणादत्र मेधाभिधेयम् ; अन्य-
चान्योऽपि कश्चित् स्यात्, प्रकरणविशेषादेव । एवं सर्वत्रैवोपेक्षित-
व्यम् । प्रकरणसामर्थ्याच्छब्दोऽप्यर्थान्तरं भजते । “सस्त्रिं मविन्दुच-
रणे नदीनां मपा०—०जानादुहीनाम्” † । विश्वावसोर्देवगन्धर्वस्येय
मार्षम् । घर्मोत्सादने विनियुक्ता । तत्रोक्तं परिषिक्ते गन्धर्वनामभि-
रूपतिष्ठन्तं चलिजो यजमानश्चेति । तासां सुपस्थानर्चा मियं मध्ये
मैत्रायणीयके । ‘सस्त्रिं’ “संस्त्रातम्”, अङ्गिः परिवेष्टितं, सर्वतः
परिचुतं, धौतं वा “मेघम्”, ‘अविन्दत्’ अलभतेन्द्रः । क्व पुन
रलभत ? ‘चरणे नदीनां’ यत्र नदना आपश्चरन्ति, गच्छन्ति, तत्रा-
लभत ; अन्तरिक्षलोके इत्यर्थः । आह ;— लब्धानन्तरं किं मकरोत् ?

* १भा० ४०३ पृ० ४४० १४० (१), किञ्च ४०४ पृ० १५ पं० ।

† “सस्त्रिं मविन्दुचरणे नदीनां मपां दृणोदुरो वक्षामजानाम् । प्रासां गन्धर्वानां
चुसतां नि वेषदिन्द्रो दक्षं परि जानादुहीनाम् ॥”—इति ऋ० सं० ८, ७, २७, ९ ।

इति । उच्यते ;— ‘अपावृणोत्’ अपावृतवान्, उद्घाटितवानित्यर्थः ।
 ‘दुरः’ दारः । आह ;— कस्य ? उच्यते ;— ‘अश्वव्रजानाम्’ अपा
 मश्रा मेघः, त मधि या व्रजति, स च यासां व्रजभूतो गोष्ठ-
 भूतः, ता अश्वव्रजा आपः ; तासां निर्गमनद्वाराणि अपावृणोत् ।
 या एता एवंलक्षणा आपः, ‘आसाम्’, अस्य च इन्द्रस्य ‘गन्धर्वः’ विश्वा-
 वसुः ‘प्र वोचद्’,— ‘अमृतानि’ नामानि, क्वान्दसस्तुतियुक्तानि ; तानि
 हि नित्यत्वादमृतानि । आह ;— कस्मात्पुनरखेन्द्रस्यामृतानि प्रावो-
 चदासाञ्चापाम् ? इति । उच्यते, इतः ;— यस्मादसाविन्द्रः ‘दत्तं’
 दातारं मेघम् । अयम् आसाम् ‘अहीनाम्’ अयनानाम्, अपां द्वारेषु
 अपावृतेषु, दानाय समर्थो भविष्यति ;— इत्येवं ‘परि जानात्’ परि-
 ज्ञातवान् । परिज्ञाय च ‘अपावृणोत् दुरोऽश्वव्रजानाम्’ । तस्मादखेन्द्र-
 स्यामृतानि नामानि प्रावोचदङ्घ्रिस्थानेन प्रकारेणेन्द्रेण सर्वं मेवेदं जगद्
 ध्रियत इति आसा मपि अनेन हेतुना प्रावोचदिति । एव मेतस्मिन्
 मन्त्रे ‘चरणे नदीनाम् अविन्दत्’ अपावृणोच्च दुरोऽश्वव्रजानाम्,
 दत्तञ्च परिजानात्— इत्येकवाक्यतार्थसम्बन्धात् “सस्त्रि”-शब्दो मेघ-
 विशेषणम् उपपद्यते ॥

अथ वा अय मयस्य मन्त्रस्य पादव्यत्ययेनार्थः स्यात् ;— संज्ञातं मेघ
 मविन्द दलभतेन्द्रः पर्येव्यमाणः, क्वाविन्दद् ? चरणे नदीनाम्, अपाम्,
 अन्तरिक्षलोके । लब्ध्वा च स एव इन्द्रः, तं मेघं, दत्तं दातारम्, अहीनाम्
 अपां परिजानात् । परिज्ञाय च समर्थोऽय मिति ततस्तस्य द्वाराण्य-
 पावृणोत् । अश्वव्रजाना मपा मधो निर्गमनाय । तत एतानि निर्ग-
 तानि, अमृतानि उदकानि, सस्य-सम्पत्कराणि प्रावोचदिव प्राकथय-

दिव ;— असाविन्द्रो गन्धर्वः, आसां प्रजानां जौवध्व मेभिस्सदकैरस्मद्भूतै
रिति । “इन्द्रो गन्धर्वः, तस्य मरुतोऽप्सरसः”—इति श्रूयते * ।
तस्मादिन्द्रस्यापि गन्धर्वत्वमुपपद्यत एव ; स च गोः† वज्रस्य धार-
यिता इति गन्धर्वः ‡ ॥

“वाहिष्ठः(१)”—इति ४ । एतदनवगतम् । “वोदृतमः”—इत्य-
वगमः । “वाहिष्ठो वां०—०भूत्वश्विना” ॥ । गायत्री । विश्वमनसे
वैद्यश्चस्येय मार्घम् ; पितुर्वा व्यश्वस्य । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते ।
‘नरा’ हे नरौ ! सर्वेषां मेव वोदृणां स्तोमानाम्, आक्काह्वाणाञ्च ।
य एव एष ‘वाहिष्ठः’ अतिशयेन वोढा, आक्काहृतमः, अयं मेव ‘दूतः’
इव युवां ‘ऊवत्’ आकृयदित्यर्थः । योऽयं मेवंलक्षणः, ‘सोमः’ अस्मात्-
प्रेरितः, स नित्यकालं मेव ‘युवाभ्यां’ ‘भृतु’ भवत्वित्यर्थः । हे ‘अश्वि-
ना’ अश्विनौ ! इति सम्बोधनम् । ‘स्तोमो दूतः’—इत्येताभ्यां समान-
विभक्त्यन्तत्वाद् “वाहिष्ठ”—शब्दः सोमविशेषणं मित्युपपद्यते ॥

—निगमप्रसक्तं मित्युच्यते ;—“मनुष्याः” अपि हि “नराः” उच्यन्ते ;
ते हि “नरा” गात्राणि, पुनः पुनः प्रक्षिपन्ति “कर्मसु” उप-
स्थितेषु तान्क्ते । ‘सन्निः’ ॥

* “गौर्यज्ञस्य धारयितुन्द्रः । * * * गन्धर्वते अर्हयति हिनस्ति देवशत्रूनि
गन्धर्वः इन्द्रः ।”—इत्यादि द्रष्टव्यम् । १भा० ७७४० २१ पं० ।

† गोः—१भा० ६, २९, ७७, २४५, २७८, ४०२ । २भा० १७५, २११, ४७१ ।
प० ६ख० १पा० २ख०, १२ख० १पा० ७ख० ।

‡ “गान्धर्वो”—शब्दार्थो द्रष्टव्यः । १भा० १ख० ११ख० (६) ।

§ १भा० ४०५४० ४पं० ।

॥ “वाहिष्ठो वां हवानां सोमो दूतो ऊवन्नरा । युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥”—इति
अ० सं० ६, २, १९, १ ।

“द्रुतो^(१) जवतेर्वा गत्यर्थस्य ”* ; स हि गच्छति । “द्रवतेर्वा”
गत्यर्थस्यैव । “वारयतेर्वा” ; स हि वारयत्यनर्थान् ॥

“वावशानः^(४)”—इति अनवगतम् † । “वष्टेर्वा” कान्त्यर्थस्य,
“वाश्यतेर्वा” शब्दार्थस्य वावशानः स्यात् । “सुप्तस्वसूररुषीर्वावशानः
०—० पूषणस्य” ‡ । त्रितस्याप्तस्येव मार्षम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् ।
प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘सप्त’ ‘स्वसूः’ स्वसारो भगिन्य इव
पाह्यर्चिषः समानजन्मत्वात् । अथवा सह सर्पणात् स्वसारः ; ता हि
सह सर्पन्ति ‘अरुषीः’ अरोचनाः, दीप्ता इत्यर्थः । या एवंलक्षणाः
अर्चिषः, ताः, अग्निः ‘वावशानः’ कामयमानो वावश्यमानो वा,
शब्दं कुर्वाणः स ‘विद्वान्’ आत्मीय अधिकारान् जानानः, ‘मध्वः’
घृतस्य हविषः पूर्णः, ‘उज्जभार’ ऊर्द्धं हतवानेषां लोकानां ‘दृशे
कं’ दर्शनायेत्यर्थः । एवं ता ऊर्द्धं ऊत्वा दर्शनं मभिव्यञ्जयित्वा जना-
नाम् ‘अन्तः’ आदित्यस्य मध्ये यदन्तरिक्षं तत्र, ‘येमे’ तत्रोपनि-
यमितवान् तद्धविः ‘पुराजाः’ अग्निः ; स हि सर्वदेवेभ्यः प्रथम एव
जातः १, २ । ‘इच्छन्’ ‘वत्रिं’ रूपं ‘पूषणस्य’ पूष्णः, आदित्यस्य । कथं
नामासावादित्यो दीप्तरूपः स्यात्? अतोऽन्तरादित्यस्य येमे । तच्चा-

* १ भा० ४०५ प्र० ८ पं ।

† १ भा० ४०५ प्र० ९ पं ।

‡ “सुप्तस्वसूररुषीर्वावशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम् । अन्तरिक्षे
पुराजा इच्छन् वत्रिं मविदत् पूषणस्य ॥”—इति ऋ० सं० ७, ५, २२, ५ ।

§ तथा चैतरेयकम्,—“अग्निर्वै देवशानिः”—इति १, १, २ । किञ्च ११९

११ १२ १२ १२ १२ १२ १२ १२
प्रथमजा ऋतस्य पूर्व देवेभ्यो अन्ततस्य नाम ।”—इति सा० आ० आ० १, १, ९ ।

सावेत मर्थम् 'अविदत्' अलभत इत्यर्थः । स एव दीप्तरूप आदित्यः
संवृत्त इत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र "स्वसृवावशानः"—इत्यनेन सामा-
नाधिकरण्याच्छब्दसारूप्याच्च "वावशाने"—इत्यस्य कान्त्यर्थत्वं शब्दार्थ-
त्वञ्च उपपद्यते ॥

"वार्यम्^(१)"—इति * अनवगतम् । वृणोतेत्यद्वरयितव्यं भवति,
तद्वार्यमित्युच्यते । अथापि कदाचिद् वार्यशब्देन यद्वरतमं श्रेष्ठतमं
किञ्चिद्भवति, तदुच्यते । "तद्वार्यं वृणीमहे०—०यद्वार्यमा"† ।
विश्वमनस इय मार्षम् । मैत्रावरुणे सूक्ते । 'तद्वार्यं वृणीमहे'
वरयितव्यं वरणाहं धनं वृणीमहे । हे स्तोतारः ! 'वरिष्ठं', 'गोप-
यत्यं' 'गोपायितव्यं', यद्रक्षणार्हं मित्यर्थः । अथ वा गोपयत्यं
गोपितारो यस्य धनस्य यूयं भविष्यथ, तद्वृणीमहे । अथ वा युष्माकं
यौष्माकीणं यद्भवति, तद्वृणीमहे । किञ्च ; नित्यकालं मेव मित्रा-
वरुणार्थमाणः 'यत्' 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः, तद्वृणीमहे । एव मत्र च
मित्रावरुणार्थमाणो यत् पान्ति इत्यनेन सम्बन्धात् "वार्यं"—शब्दो
धनविशेषणं मित्युपपद्यते ॥

"अन्धः^(१)"—इति‡ । अनेकार्थं मनवगतम् । आध्यानीय मित्यर्थ-
प्रतीतिः । प्रार्थनीयं मन्त्रं भवति सर्वस्यैव । "अध्वर्यवो भरतेन्द्राय
०—०देष वष्टि" § । गृत्समदस्येव मार्षम् । रात्रिपर्याये शस्यते ।

* १ भा० ४०५ ४० १५ पं० ।

† "तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् । मित्रो यत् पान्ति वरुणो यद्वार्य-
मा ॥"—इति ऋ० सं० ६, २, २८, २ ।

‡ १ भा० ४०६ ४० ३ पं० ।

§ "अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोमं मामन्वेभिः सिञ्चन्तु मय्य मन्थः । कामी हि वीरः
सदं मय्य प्रीतिं जुहोतु वष्टो तदिदं देव वष्टि ॥"—इति ऋ० सं० २, ६, १२, १ ।

हेतुः शस्त्रे विनियुक्ता । अस्त्रेव च शस्त्रस्य याज्यैषा । हे 'अध्व-
 र्यवः।' 'भरत' प्रापयतेमं 'सोमम्', एतस्माद्विद्वानादुत्तरवेदिम्,
 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् । अथ वा 'भरत' धारयताग्रेरुपरि । ततश्चैनम्
 'अमत्रेभिः' अमत्रैः पात्रैः, एभिः सोमचमसैः, वषट्कारे प्राप्ते 'आ
 सिञ्चत' तस्मिन्नग्नौ । 'मद्यं' मदनीयम्, एतत्सोमाख्यम् 'अन्धः' ।
 कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः— यस्मात् 'कामी हि वीरः' कामयत
 वीरः इन्द्रः 'अस्य' सोमस्य 'सदं' सदैव, नित्यकालं मेव 'पीति' पान
 मित्यर्थः । तस्मात् कारणात् 'जुहेत', तस्मै 'वृष्णे' वर्षिचे इन्द्राय,
 एतं सोमम् । किमेत मेव केवलं सोम मेष कामयते ? ने त्युच्यते;—
 'तदिदेष वष्टि' तत्तत्सोमप्रदान मेष इन्द्रो वष्टि कामयत इत्यर्थः;
 न केवलं रात्रिपर्यायेष्वित्यर्थः । तस्मादासिञ्चत इमं सोमं मा
 विलम्बध्व मित्यभिप्रायः । एव मत्र दानसम्बन्धात् "अन्धः"—शब्दो-
 ऽन्वार्थ उपपद्यते । पठितमपि चान्ननामसु * अनेकार्थत्वात् तु सन्दि-
 ह्यते इत्येष निगम उपात्तः ॥

निगमप्रसक्त मुच्यते ।—"अमत्रं पात्रम्; अमा अस्मिन् अदन्ति"
 अश्रन्तीत्यर्थः । अमा-शब्देन पुनर्यदनिर्मितपरिमाणं किञ्चिद्
 भवति, तदुच्यते; न हि तेषां परिमाणं मस्ति, यावन्तस्तस्मिन्नदन्ति ।
 "पात्रं पानात्" पीयते हि तेन ॥

ततोऽप्यन्ध उच्यते । किं कारणम् ? "नास्मिन्" "ध्यानं" दर्शनं
 कृतं "भवति" चतुषो वृष्टि-निरोधाल्लौकिका अपि दर्शननिरोधे
 सति "अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते" । "स्त्रियः सुतीक्षा उ मे०—०

पिता संत”* । अस्यवामीये । चायतेः पालनार्थस्यात्र स्त्री-शब्दे
 निरुच्यते । पालयिष्यः एवैतः सत्यः कृत्स्नस्य जगतः । एत एव रश्मयो
 नाडीभिः आध्यात्मिकीभिः अनुप्रविश्य प्राणिशरीरेष्वन्नपक्विं कुर्वन्ति,
 ततः स्थितिरुपजायते; एत एव वर्षप्रदानेन कृत्स्नं जगत् चायन्ते;
 तस्मात् चाणात् ‘स्त्वयः’ एताः । ‘तान्’—इति नकारान्तं पदम् । ‘उ’—
 इति पदपूरणे एव । तानेवंलक्षणांश्चक्षीन् पालयित्वन् सतः । ‘मे’ ममेति
 मन्त्रदृगात्मानं निर्दिशति । ममैतान् पुंस आहुः । एत एव रश्मयो
 ‘वज्रप्रजानाः’ इत्येवं ब्रह्मविदः आहुः । एत एवान्नपक्त्वादिनोप-
 कारेणोपकुर्वन्ति । जगत्तायन्ते एत एव बुद्धेः सर्वार्थप्रकाशित्वेनोप-
 कुर्वन्तीत्याभिप्रायः । आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्याधिदेवता, तद-
 वयवभूतास्य रश्मयः, तेन ह्यन्तर्गता आध्यात्मे पुरुषस्य विज्ञानम्
 उपहरन्ति । अतस्तेषां वज्रप्रजानन्व सुपपद्यते । आह;— कः पुनरे-
 तान् रश्मीनेवज्जुण्युक्तान् पश्यतीति? ‘पश्यदक्षुणान् न वि चेतदन्धः’
 यो हि अक्षुणान् भवति, दर्शनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञान-
 वान्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान्
 पश्यन्नास्ते नित्यकालं नित्ययुक्तत्वात् । इतरस्तु योऽन्धः अध्यानवान्,
 अश्रुतवेदोपनिषत्कः, स मन्दबुद्धित्वात् ‘न विचेतत्’ नैतान् याथा-
 त्थतः पश्यति, न विजानातीत्यर्थः । यः पुनः एवम् एतान् याथा-
 त्थतः पश्यति, स एव ‘कविः’ क्रान्तदर्शनो भवति, परिनिष्ठितविद्य-

* “स्त्वयः सुतीक्षा उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षुणान् न वि चेतदन्धः । कृविष्यः
 पुनः स ईसा चिकेतु यस्या विज्ञानात् स पितृष्टितासत् ॥”—इति ऋ० सं०
 १, २, १७, १ ।

इत्यर्थः । स च परिनिष्ठितविद्यत्वेनैव 'पुत्रः' पुरुषो वज्रनोऽहसस्त्रातः ।
 यथाय मेवङ्गुणयुक्तः, स 'ईम्' आ चिकेत । 'ईम्'—इति पदपूरणः ।
 'आ चिकेत' स एवैतानेवम् आभिसुख्येन यथावत् पश्यति ; नेतरो
 मूढः । यश्चैतानेवं पश्यति, स एव 'पितुः' अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः ;
 स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभि सम्पन्नो भवति ; न हि
 तस्य पिता नाम कश्चित् ; स एव हि सर्वेषां जनानां पिता भवती-
 त्यभिप्रायः । एव मेतस्मिन् मन्त्रे य एवाक्षयान् भवति । स एव
 पश्यतीत्यस्य सन्निधौ 'न विजानात्यन्धः'—शब्दप्रयोगात् अदर्शनलक्षणं
 तमः 'अन्धः'—शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥ १ ॥

असञ्चन्ती भूरिधारे पयस्वती । असज्यमाने इति
 वाव्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्ह-
 न्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । वनुयाम वनुष्यत
 इत्यपि निगमो भवति । दीर्घप्रयज्यु मति यो वनुष्यति
 वयं जयेम पृतनासु दूष्यः । दीर्घप्रततयन्न मभि
 जिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूष्य दुर्द्धियं
 पापधियं पापः पातापेयानां पापत्यमानोऽवाङ्मेव
 पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात् तरुष्यतिरप्येवङ्गुर्मा ।
 इन्द्रेण युजा तरुषेम वृच मित्यपि निगमो भवति ।
 भन्दना भन्दते स्तुतिकर्मणः । पुरुप्रियो भन्दते धामभिः
 कविरित्यपि निगमो भवति । स भन्दना उदियर्ति

प्रजावतीरिति च । अन्येन मदाह्नो याहि तूयम् ।
 अन्येन मदह्नो गच्छ क्षिप्र माहंसीव भाषमाणेत्यसभ्य-
 भाषणादाहना इव भवत्येतस्मादाहनः स्या* दृषिर्नदो
 भवति नदते स्तुतिकर्मणः । नदस्य मा रुधतः काम
 आ गन् । नदनस्य मा रुधतः काम आगमत्
 संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं
 वेदयन्ते ॥ २ ॥

“असञ्चन्ती^(१)”—इति अनवगतम् । “असञ्ज्यमाने इति वा”
 —इत्यर्थप्रतीतिः; “अव्युदस्यन्त्याविति इति वा”—इति । “असञ्चन्ती
 भूरि० —० यन्मनुर्हितम्”† । भरद्वाजस्येय मार्षम् । अभिप्लवस्य
 षडहस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे द्यावापृथिवीये
 निविद्धानीये सूक्ते शस्यते । ‘असञ्चन्ती’ असञ्ज्यमाने असंश्लिष्य-
 माणे परस्परतः, एते द्यावापृथिव्यौ । ‘भूरिधारे’ बह्मदकप्रचरण-
 स्वभावे एव; अथवा बह्म भूतं धारयिष्यौ । ‘पयस्वती’ उदकवत्यौ ।
 ‘घृतम्’ उदकम्, द्वे अयेते ‘दुहाते’ प्रपूरयेते; इतरेतरसम्भोगेन ।
 ‘सुकृते’ शोभनकृते; अथवा शोभनानां स्वाधिकारप्रयुक्तानां कर्मणां
 कर्त्र्यौ । ‘शुचित्रते’ शुक्लकर्मणी इत्यर्थः । ‘राजन्ती’ दीप्यमाने
 खैः खैः तेजोभिः । ‘अस्य’ ‘भुवनस्य’ भूतजातस्य ‘रोदसी’ रोधसी,

* “तस्मादाह्नो स्या”—इति ख, ग ।

† १ भा० ४०६ पृ० ८ पं० ।

‡ असञ्चन्ती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचित्रते राजन्ती अस्य
 भुवनस्य रोदसी अस्मिन् रेतः सिञ्चन् यन्मनुर्हितम् ॥” इति ख० सं० ५, १, १४, १ ।

रोधयिष्यौ । ये एते एवंलक्षणे द्यावापृथिव्यौ, ते 'अस्मे' अस्मभ्यं 'रेतः' उदकं 'सिञ्चन्तम्' अभिमते काले । किंलक्षणं पुनः सिञ्चन्तम् ? 'यत्' 'मनुर्हितम्' मनुष्यहितम्, अचारं, सस्य-सम्यक्तरमित्यभिप्रायः । एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'भूरिधारे'-इत्येवमादिभिः समानविभक्त्यन्तत्वात् "असञ्चन्तौ"—इति द्यावापृथिवीविशेषणं सुप-पद्यते । "असज्यमाने इति" न हि ते सज्येते परस्परतः "अव्युदसन्त्यौ वा" अनुपत्तियन्तौ अविपर्यस्यन्त्यौ वा ; न हि ते उपचीयेते विपर्यस्येते वेति ॥

"वनुव्यति^(*)"—इति* "हन्तिकर्मा" हन्त्यर्थे वर्तमानः, "अन-वगतमंस्कारो भवति" । "यदिन्द्राग्नी जना इमे०—०मन्यके स०मे"[†] । नाभाकस्यार्घम् । महाव्रते महदुक्त्ये शस्यते । अस्याः पुनरष्टाचराः षट् पादाः । छन्दसां पुनरनुक्रमणां शौनकेनाग्निमस्तोषीत्यत आरभ्य जागतानि त्रीणि सूक्तानि अनुक्रान्तानि, तेषां मपीयं मध्ये हे 'इन्द्राग्नी !' 'यत्' यदा 'इमे' 'जनाः' येऽस्मदीयाः परकीयाश्च उभयेऽपि 'वि ऋयन्ते' व्यत्ययेनेतरेतरम् आह्वयन्ते विजिगौषुतया । 'तना' सन्ततया 'गिरा' वाचा ; अथ वा 'तना' धनेन निमित्तभूतेन जेतयेन पुरस्कृतेन विह्वयन्ते । तदा युवाम् 'अस्माभिः' अस्मदीयैः 'नृभिः' मनुष्यैः संहितौ भूयास्तन्ते

* १भा० ४०६ प्र० १२ पं० ।

† "यदिन्द्राग्नी जना इमे विह्वयन्ते तना गिरा । अस्माकेभिर्नृभिर्वयं संपु-
श्चाम् प्रतन्यते वनूयाम वनूयते नभन्ता मन्यके स०मे ॥"—इति ऋ० सं०
१, २, २५, २ ।

‘वयं’ युवाभ्यां सहिताः ‘सामद्वयम्’ पुनःपुनरभिभवेम । कान् ?
 य एते ‘वृत्तन्यवः’ वृत्तना मस्माभिः सह कर्तुम् इच्छन्ति, तानभि-
 भवेम । किञ्च, ‘वनुयाम वनुयतः’ ये च एतेषाम् अस्माभिः
 सह सम्यन्त्रा एव सम्प्रहारीभूता वनुयन्त्यस्मान् व्रत्येव, एतांश्च
 वनुयतः वनुयामो वयं हन्म इत्यर्थः । कथं पुनर्हन्म ? उच्यते
 यथा,—‘नभन्ता मन्यके समे’ युवयोरनुग्रहाद्वन्म इत्यभिप्रायः ।
 एव मेतस्मिन् मन्ते “सामद्वयम् वृत्तन्यतः”—इत्येतस्मिन् सङ्गा-
 माधिकारे वनुयतेर्हन्यर्थं सुपपद्यते ; न हि सङ्ग्रामे हननादन्यत्
 कर्त्तव्यं मस्ति, यत् क्रियते ॥

“इन्द्रावरुणा युव मध्वराय । —० सु दूढः” * । वसिष्ठस्येय
 मार्षम् । जगती । तात्त्वीयसवनिकीये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता ।
 हे ‘इन्द्रावरुणौ !’ ‘युवम्’ युवा मित्यर्थः । ‘अध्वराय नः’ यज्ञाय
 अस्माकं ‘विशे’ जनाय सर्वस्मै मनुष्यजनाय, अस्मात्सर्वकामाय
 ‘महि’ महत्, ‘शर्म’ सुखं ‘यच्छतम्’ दत्त मित्यर्थः । ‘दीर्घप्रयजुं’
 “दीर्घप्रततयज्ञं”, नित्ययायजूकम्, अग्निहोत्रिणम् ‘अति यो वनुयति’
 “अभि जिघांसति” यो निहन्तु मिच्छति । किं तस्य ? इत्युच्यते,—
 ‘वयं जघेम’ ‘वृत्तनासु’ सङ्ग्रामेषु ‘दूढः’ “दुर्द्धिचं” पापधियं,
 पापया धिया हि दीर्घप्रततयज्ञ मभि जिघांसति । एव मत्रापि
 प्रकरणाद् “वनुयतिः” हन्त्यर्थः । अल्पप्रयोगविषयत्वाद् भाव्यकारेण
 निगमद्वयं पठितम् ॥

* “इन्द्रावरुणा युव मध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् । दीर्घप्रयजु
 मति यो वनुयति वयं जघेम वृत्तनासु दूढः ॥”—इति ऋ० सं० ५, ६, १, १ ।

व्याख्यानप्रसक्त मुच्यते;— “पापः पाताऽपेयानाम्” अपेयान्य-
लेह्यानि यानि, तान्यसौ पिबति, विषयप्रसक्त इत्यर्थः । “पापत्य-
मानः” पुनः पुनः पात्यमानः, तेनैव पापेन कर्मणा । “अवाडेव”
नरक मेव प्रति “पतति” असौ, तस्माद् “वा” पापः ॥

“तर्ह्यतिः^(६), अयेवङ्कर्म” हन्तिकर्मैत्यर्थः* । “ऋभुः^१ऋभुभिः
०—० तर्ह्येम वृचम्”† । वसिष्ठस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । अविवाक्ये
तृतीयसवने, वैश्वदेवे शस्त्रे, आर्भवे सृक्ते, निविङ्कानीये शस्यते ।
ऋभवः उरुभासो वयम्, उरुभाभिः ‘ऋभुभिः’ देवैः सहिताः ‘अभि-
वः स्याम’ अभिभवेम युञ्जान् वयम् । हे ‘विश्वः !’ ‘विभुभिः’ प्रभूत-
बलैः युञ्जामिः ‘शवसा’ स्वेन बलेन, एतेषा मभिभवितृणां ‘शवांसि’
बलान्मभिभवेम । किञ्च ; ‘वाजः’ ‘अस्मान्’ ‘अवन्तु’ । कस्मिन् ?
‘वाजसातौ’ सङ्ग्रामे ; ‘इन्द्रेण’ च ‘युजा’ संयुक्ताः सन्तो वयं ‘तर्ह्येम’
इन्मैनं ‘वृचं’ शत्रु मित्यर्थः । अभिभवाधिकारात् तर्ह्यतिर्हन्त्यर्थ
उपपद्यते ॥

“भन्दना^(१०) ‡, भन्दतेः स्तुतिकर्मणः” स्तुत्यर्थे वर्त्तमानस्य ।
“पिता युञ्जानां—० धामभिः कृविः” § । विश्वामित्रस्येय मार्षम् ।

* १मा० ४० ईष्ट० १४ पं० ।

† ऋभुः ऋभुभिः वः स्याम विभुभिः शवसा शवांसि । वाजो युञ्जामि
अवन्तु वाजसातौ इन्द्रेण युजा तर्ह्येम वृचम् ॥—इति ऋ० सं० ५, ४, १५, १ ।

‡ १मा० ४० ईष्ट० १८ पं० ।

§ “पिता युञ्जानां मसुरा विपुक्षितां विमानं मग्निर्वयुनं च वाचताम् । आ वि-
वेश्वा रोदसी भूरिवर्षसा पुरविशे भन्दते धामभिः कृविः ॥”—इति ऋ० सं०
१, ८, २०, ४ ।

पृथक्स्य प्रथमेऽहनि आग्निमारुते शस्ते, निविद्वानीये, वैश्वानरीये
सूक्ते शस्यते । 'पिता यज्ञानां' पालयिता यज्ञानाम्, 'अग्निः',
'असुरः' प्रज्ञावान् 'विपश्चितां' प्रज्ञावता मपि मध्ये प्रज्ञावान्, 'विमान'
विनिर्माणं कृत्स्नस्य जगतः ; अग्निनैव ह्यग्निहोत्रादिकर्मद्वारेण कृत्स्नं
जगद्दिनिर्मायते । 'वयुनश्च' प्रज्ञानमय सेव 'वाघताम्' चत्वि-
जाम्, चत्विजो ह्यय मेवाग्निः विशिष्टं यज्ञसाधन मित्येवं मन्यन्ते ।
योऽय मेवंलक्षणेऽग्निः 'आ विवेश' 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'भूरि-
वर्षसा' वज्ररूपत्वेन, त मेवङ्गुणयुक्त मग्निं 'पुरुप्रियः' वज्रकामप्रियः
स्रोता, 'भन्दते' स्रोति, 'धामभिः' नामभिः अनेकैः प्रकारैः, 'कविः'
क्रान्तदर्शन इत्यर्थः । पुरुप्रियो हि स्रोता धामभिरग्नेः किमन्यत्
स्तुतेऽुद्यार्त् ? तस्मादुपपद्यते स्तुत्यर्थेत्व मस्य ॥

“स भुन्दन्ता उदियर्त्ति० — ०याचनात्”* । भौमोऽग्निः, तस्येय
मार्षम् । जगती । “प्र त आशवः पवमान धीजवः” — इत्यष्टाचत्वारिं-
शत्त्वे महासूक्ते† एकचत्वारिंशत्तमी पावमानसौमी । यदिम मयाज्ञं
कर्मापनमेत्तत्सुयामह मेतं सोमं तत्रेति, य एवं नित्यकाल मास्ते
‘सः’ एष साम्प्रत मस्मिंस्तोमकर्मणि उपनीते हे सोम ! तव ‘भुन्दन्ताः’
स्तुतौः ‘उदियर्त्ति’ उदौरयति । ‘प्रजावतीः’ प्रजासंयुक्ताः, प्रजालिङ्गा
इत्यर्थः । ‘विश्वायुः’ विश्व मयतीति विश्वायुः, सर्वत्राप्रतिहतप्रज्ञान
इत्यर्थः ; सर्वतो वा विश्वायुः । ‘विश्वाः’ सर्वप्रकाराः, नाम-बन्धु-

* “स भुन्दन्ता उदियर्त्ति प्रजावती विश्वायु विश्वाः सुभरु अहर्दिवि । अज्ञ प्रजा-
वद्रुयि मयपस्यं पीत इन्द्रविन्द्रमुसमभ्यं याचनात् ॥” — इति ऋ० सं० ७, २, १०, १ ।

† ऋ० सं० ८म० ५ख० १४० (= ११-२१व०) १-४८ ऋ० ।

कर्म-रूप-सम्बन्धात् स्तुतीताम् ; नाम्ना, वन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणेति
 ह्युक्तम् । 'सुभराः' सुभृताः, सुपुष्टाः ; स्थानकरणानुप्रदानवत्यो
 युग्मद्वयैरलङ्कृताः । 'अहर्दिवि' अहनि वा रात्रौ च, रात्रिपर्यायाभि-
 प्रायेण नित्यकाल मेवेत्यभिप्रायः । कं पुनरर्थं सुपेत्य स्तुतीरुदीर-
 यति ? 'ब्रह्मा प्रजावत्' अन्नं प्रजासंयुक्तम् भोक्तृसहितम् । अपि च
 'रयिम्' धनं गो-हिरण्यादि । 'अश्वपत्न्यम्' अश्वैः पतनसमर्थैः शीघ्रैः
 संयुक्तम् । 'पीतः' त्व मस्माभिरस्मिन् कर्मणि । हे 'इन्दो' सोम !
 इदं मस्यदर्थं 'याचतात्' याचस्वेत्यर्थः । एतं मर्थं मभिप्रेत्य स्तुती-
 रुदीरयति । भन्दना उदियर्त्तौत्युदीरणसम्बन्धात् स्तुतय एताः
 "भन्दना"-शब्देनोच्यन्ते इत्युपपद्यते । पूर्वं माख्यातपदसम्बद्धं सुदा-
 हरणं "पुरुप्रियो भन्दते धामभिः"—इति (१३४०२१ पं०), इदन्तु
 नामरूप-सम्बद्धं "स भुन्दना उदियर्त्ति प्रजावतीः"—इति (१४४०
 २१ पं०) च । उभयथा प्रयोगोऽस्तीत्युभय सुप्रदर्शितम्, अल्प-
 प्रयोगविषयत्वाच्च ॥

"आहनः (११)"—इति * । एतत् पदं सम्बोधनं मनवगतम्,
 अप्रतीयमानार्थत्वात् । "आ हंसि"—इत्यर्थप्रतीतिः । "न तिष्ठन्ति न
 निमिषन्त्येते—० रथेव चक्रा" † । यमस्य यस्याश्च संवादसूक्तम्;
 तत्र यमस्येयं मार्षम् । स यमीं मैथुनाय प्रार्थयमानां ब्रवीति;— हे
 यमि ! मामंस्था साम्प्रतं रहो वर्त्तत इति, किन्तु 'न तिष्ठन्ति' सुहृत्तं

* १ भा० ४०७ पृ० २ पं० ।

† "न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते देवानां स्पृशेद्दृष्टे चरन्ति । अन्येन सदाहना
 याहि तूयं तेन वि बह्व रथेव चक्रा ॥"—इति ऋ० सं० ७, ६, ७, २ ।

मपि, एते जनाः रन्ध्रान्वेषणतत्परा इत्यभिप्रायः । अपि च, 'न निमिषन्ति' अनिमिषाः, आदरवन्त इत्यभिप्रायः । के पुनस्ते ? इत्युच्यते ;—'एते देवानां' स्वभूताः ; य इह एतस्मिन् लोके 'स्यशः' स्याशयितारः, कृताकृतानां कर्मणाम् । के पुनस्ते ? इति । उच्यते ;—
 अहश्च, रात्रिश्च, उभे च सन्ध्ये, सूर्याचन्द्रमसौ, वायुश्च, अन्तरपुरुषश्च इत्येवमादयः ; न ह्येतेषां किञ्चिदविदितं परोक्षमस्ति इत्यभिप्रायः ।
 अतो ब्रवीमि ;—'अन्येन' अन्यकुलजेन केन चित् पुरुषेण, 'मत्' मत्तः, त्वम् हे 'आहनः !' मैथुनं 'याहि' 'त्वयं' "चिप्रम्" । "आ हंसि इव" असभ्य मेतद् "भाषमाणा" त्वम्, नाह मेतदसभ्यं श्रोतु मयुत्सहे तव ; किं पुनः कर्तुम् ? तस्मान्मत्तोऽन्येन मैथुनार्थं चर । 'तेन' एव सह 'वि वह' अभ्युद्यच्छस्व आत्मानं मैथुनकर्मणि । 'रथेव चक्रा' रथचक्रे इव ; यथैक मत्तं रथचक्रे द्वे अभ्युद्यतः, एव मेकमनस्त्व सुपपाद्य तेनैक-भूतेन मनसा अचेष्टैवोभे ऽपि शरीरे, त्वञ्च तस्य कामिनः सक्तम्, स च तव, तेनैव सह तवैतस्मिन्नर्थे एकमनस्त्व मस्त्विति, न मया सार्द्धं मेतस्मिन्नर्थेऽभ्युद्यच्छमाना न मां शक्यसे कम्पयितु मित्यभि-प्रायः । एव मेतस्मिन् मन्त्रेऽनिष्टत्वान्मैथुनसमाचारस्य "आहनः"—इत्येतद् यमौ-विषयं सन्धानम् । आहन्यत "इव" हि स यमं तयाऽनेन दुर्वचनेन । तस्मात् सैव सम्बोध्यते आहनः ! इति ।
 "एतस्मात्" एव कारणात् "आहनः स्यात्", योऽयम् उपदेशः स्तिथेः, अथावपि हि यस्य सन्निधौ सङ्कीर्त्यते, स आहन्यत इव असभ्य-त्वात् ; तस्य अयज्ञियो वै पुरुषोऽमेध्य आहनः स्याज्जायत इति विज्ञायते ॥

“नदः^(१९)”—इति * एतदनवगतम् । “क्षयिः नदो भवति”
—इति शब्दस्य पर्यायेण तत्त्ववचनम् । “नदतेः स्तुतिकर्मणः” इति
व्युत्पत्तिः । नदिता वा नदतीवेत्यर्थप्रतीतिः । “नदस्य मा रुधतः •
—० धयति श्रुसन्तम्” † । अगस्त्यलोपामुद्रा-ब्रह्मचारिस्त-
संवादे लोपामुद्राया इय मार्षम् । सा अब्रवीदगस्त्यं भर्तार मभि-
प्रेत्य ‘नदस्य’ ‘नदनस्य’ नदितुर्वा देवतास्तोतुः अस्यागस्त्यस्य ‘रुधतः’
संरुद्धवतः इन्द्रियग्रामं ‘मा’ माम् अयं ‘कामः’ ‘आगन्’ आगतवान्,
येनाहं साम्प्रतं पीड्ये । सा पुनरेवं न जाने । किम् ‘इतः’ एव ‘आ
जातः’ अस्मच्छरीराज्जातः, ममोपरि ह्यभिव्यक्तोऽस्मत्पीडनाय;—
अथ वा ‘अमुतः’ अगस्त्यशरीरात्? पुरुषगुणानुस्मरणाद्वि स्त्रियाः
कामो जायते—अभिव्यज्यते, पुरुषस्य च स्थानुस्मरणात् । अत एव
“स्मरः”—इति काम उच्यते । तस्मादुपपद्यते इतो वास्मच्छरीरात्;—
अमुतो वा नद-शरीरात्, कुतः? इति न जाने इति । अथ वा
अन्यत एव ‘कुतश्चिद्’ अथ मागतः स्यात्? इत्येतदपि तत्त्वतो न
जाने । इत्येवं विलपमाना कामार्त्ता ‘लोपामुद्रा’ राजर्षिपुत्रिका
‘वृषणं’ रेतसो वर्षितारम्, अगस्त्यं ‘नीरिणाति’ निश्चयेनाधिकं वा
दोषेण गच्छति; यदि न ममासावुपरि प्रजननं निरोक्त्यात्, ततो
नायं कामो मागमिष्यत्, इत्येवं दोषेण गच्छति । “रिणाति”—इति
गतिकर्मसु पठितम् ‡ । अथ वा चेतसा ‘नीरिणाति’ उपगच्छ-

* १ भा० ४०१ पृ० ६ पं० ।

† “नदस्य मा रुधतः काम आगन्ति आ जातो अमुतः कुतश्चित् । लोपामुद्रा
वृषणं नीरिणाति धीर मधोरा धयति श्रुसन्तम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ४ १९, ४ ।

‡ १ भा० १२७ पृ० १४ ख० (५८) ।

तीत्यर्थः; इष्टपुरुषानुचिन्तना हि कामार्त्तायाः स्थिताः स्वभाव
एव । तस्मादेव मय्युपपद्यते । 'धीरं' स्थिरबुद्धिं ब्रह्मचर्यं 'अधीरा'
सङ्कुम्भसर्वेन्द्रिययामा 'धयति' पिबतीव चेतसा, चक्षुर्भ्यां वा
पश्यति । 'श्वसन्तं' चेतसा व्यावर्त्तमानं, तस्याः सकाशात् ब्रह्मचर्यं
कृतबुद्धिं तथापि धयत्येव । "श्वसति, नदति"—इत्येवं गतिकर्मसु
पठितम्* । एवं लोपासुद्रावाक्ये "नदस्य रुधतो मा मागमत्
कामः"—इति प्रकरणादृषिर्नदशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते । "संरुद्ध-
प्रजननस्य ब्रह्मचारिणः इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते"—इति
निदानप्रस्थापनम् ॥ २ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्र्यः
सोमो अक्षाः । अश्रोतेरित्येकै । अनूपे गोमान् गोभि-
रक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः । लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्च
मत्साः । क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येके
ऽनूपे गोमान् गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः
क्षरति सर्वे क्षियतिनिगमा इति शाकपूणिः आच मिति
क्षिप्रनामाशु अतनं भवति । स पतञ्जीत्वरं स्था जगच्च-
च्छाच† मग्निरेकणोज्जातवेदाः‡ । स पतञ्चि चेत्वरं
स्थावरं जगमच्च यत्तत् क्षिप्र मग्निरेकणोज्जातवेदाः ।

* १ भा० २८० पृ० १८ख० (८); तद्रीष्यनी च द्रष्टव्या ।

† "जगच्चक्षिप्राच" ख, ग ।

‡ "मग्निरेकणोज्जातवेदाः" ख, ग ।

जतिरवनात् । आ त्वा रथं यथोतय इत्यपि निगमो
भवति । हासमाने इत्युपरिष्ठाद्याख्यास्यामः ।* वृत्रकः
पृङ्भिरुप सर्पदिन्द्रम् । पानैरिति वा स्पार्शनैरिति
वा (स्पार्शनैरिति वा†) । ससं न पृक् मविदच्छुचन्तम् ।
स्वपन मेतन्माध्यमिकं ‡ ज्योतिरनित्यदर्शनं तद्दिवावि-
दज्जाज्वल्यमानम् । द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः ।
द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शम्भुः सुखभूः ।
मृगं न ब्रा मृगयन्ते । मृग मिव ब्राह्म्याः प्रैषाः ॥ ३ ॥

“सोमो अक्षाः^(१२)”—इत्येते द्वे पदे । अत्र अक्षा इत्येतत्
पदं अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् । अस्यैव च सम्बन्धादुपलक्षणार्थं
सोमशब्दोऽत्र समान्नातः । कथं नाम “न यस्य द्यावापृथिवी”—इत्येत-
देवोदाहरण मत्र उपलक्षितं स्यात् ? अत्र हि अक्षा इत्येष शब्दः,
सोमशब्देन सम्बद्धः; यथा भूतशब्देन, मेषशब्दः—“मेषो भूतो-
३ भियन्नयः”—इत्यत्र, यथा वा “अग्निर्नयै”—इत्यत्राग्निशब्दः ॥ अत्र
वा श्रोति-पक्षे अक्षा इति अस्य शब्दस्य सुपुष्टतर उदाहरणार्थो
भवति । तस्मादयं मनन्तर उपलक्ष्यते अन्यप्रयोगविषयत्वादस्य
मन्त्रस्य प्रतिपत्त्यर्थं सोमशब्दः समान्नात एकपदसमान्नाते प्राप्ते सति ॥

* क-ख ग-पुस्तकेष्विहैव तृतीयखण्डः समाप्तः ।

† वन्धनीचिह्नान्तर्गत मेतन्न दृश्यते क-ख ग पुस्तकेषु ।

‡ “खग्न मेतन्माध्यमम्”—इति क, ख, ग ।

§ १ भा० ३२० पृ० १३ ख० (८) ।

॥ १ भा० ३२० पृ० १३ ख० (३) ।

“न यस्य द्यावा० —० स्थिराणि” * । रेणुर्नाम विश्वामित्रस्य पुत्रः, तस्यैव भार्षम् । ऐन्द्रे सृक्ते सूर्यस्तु नामैकाहः, तत्रेयं निष्कै-
वल्यशस्त्रे निविद्धानौघे शस्यते । ‘न यस्य द्यावापृथिवी’ न यस्य इन्द्रस्य द्यावापृथिव्यौ महिमानं ‘अश्रुवाते’ व्याप्नुत इत्यर्थः । ‘न’
‘धन्व’ उदकम्; तद्धि धन्वत्यन्तरिक्षलोकात् । ‘न अन्तरिक्षम्’, ‘न’
‘अद्रयः’ पर्वताः अश्रुवाते महिमानम् । किं तर्हि? सोम एवाच्चाः
महिमानं मश्रोतीत्यर्थः । कथं पुनर्गम्यते सोम एवेन्द्रस्य महि-
मानं मश्रोतीति? इतः,—‘यद् अस्य मन्युः अधि नीयमानः’ यस्मा-
दस्येन्द्रस्य मन्युः क्रोधः सोमेन पीतेन सता मदसामर्थ्यादुपरि शत्रूणां
नीयमानः प्राप्यमाणः शृणोति । ‘वीळु’ । यदपि ‘वीळु’ दृढं सन्नद्धं
शत्रुबलं भवति, तदपि शृणोत्येव, हिनस्तीत्यर्थः । ‘रुजति’ च
‘स्थिराणि’ अपि दृढानि मेघवृन्दानि भिनत्तीत्यर्थः । एव मेत-
स्मिन् मन्त्रे व्याप्यर्थस्य “अश्रोतेः” अच्चा इत्येष शब्दो निरुच्यते
“इत्येव मेके” मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते ॥

“अनूपे गोमान्० —० तोशते”† । सप्तर्षीणा भार्षम् । वृहती ।
पावमानी सौमौ । ‘अनूपे’ देशे ‘गोमान्’ गोभिः सहितो यदा
‘अच्चाः’ क्षियति, निवसति; अथ तदा सुयवसत्वात् तस्य देशस्य ‘सोमो
दुग्धाभिः’ पुनः पुनः दुग्धाभ्योऽपि गोभ्यः चरत्येव । कथं पुनः
चरति? इति । उच्यते,—‘समुद्रं न संवरणानि’ समुद्रं निव

* “न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं न अद्रयः सोमो अच्चाः । यदस्य
मन्यु रधि नीयमानः शृणोति वीळु रुजति स्थिराणि ॥” इति ऋ० सं० ८, ४, १५, १ ।

† “अनूपे गोमान् गोभिरच्चाः सोमो दुग्धाभिरच्चाः । समुद्रं न संवरणान्यगन्
मन्दौ मदाय तोशते ॥” इति ऋ० सं० ७, ५, १३, ४ ।

संवरणान्युदकानि ; उदकानि हि देशान्तरात् संवृण्वन्ति, तानि यथा सर्वेभ्यो देशेभ्यः संसृत्य समुद्र माभिमुख्येन 'अगमन्' गच्छन्ति, एवं दुग्धाभ्यः सोमः सर्वेभ्यो गात्रेभ्यः संसृत्य उधः प्रति चरति मदायेन्द्रस्य । अथ यदैवं प्रचरति, तेन सोमेनामावास्यायां सान्ना-
 य्येन तप्त इन्द्रो 'मन्दी' हर्षशीलः, यजमानस्य शत्रून् 'तोषते' हिनस्तीत्यर्थः । "नितोषयति, निवर्हयति"—इति हन्तिकर्मसु पठितम् * । एव मेतस्मिन् मन्त्रे "क्षिति-निगमः पूर्वः"—"अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः"—इत्येषः (२० पृ० २० पं०) "चरात-निगमः उत्तरः"—"सोमो दुग्धाभिरक्षाः"—इत्यत्र (२० पृ० २० पं०) । एवम् "एके" मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते । तच्च तथैवाप्यव्याख्यातम् । "सर्वे" एवैते त्रयोऽपि "क्षितिनिगमाः" "इति" "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते । न यस्य द्यावापृथिव्यौ निवासः, न धन्व, न अन्तरिक्षं निवासः; किं तर्हि ? सोम एव इन्द्रस्य निवासः । तस्य सोमस्य किम् ? इति उच्यते,—यदस्य मन्यूरधि शत्रूणां नीयमानः, गृह्णाति वीक्षु रुजति स्थिराणि । समान मन्यत् पूर्वेणैवार्थेन । "अनूपे गोमान् गोभि रक्षाः"—इत्यत्र निवा-
 सार्थतैव पूर्वस्मिन्नेवार्थे । अथ सोमो दुग्धास्वपि गोषूधः निवसति, न निर्दुग्धाः कर्तुं शक्यन्ते इत्यभिप्रायः । एव मेते सर्वे त्रयोऽपि "क्षिति-निगमाः"—इति "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते ॥

"आन्नम्^(१४)"—इति एतदनवगतम् । "आशु अनतं

* १ भा० २८१ पृ० १८ ख० (२८), ३० । तड्डीपनी च द्रष्टव्या ।

† १ भा० ४०७ पृ० १८ पं ।

भवति"—इति शब्दसमाधिः । "चिप्र नाम"—इत्यभिधेयवचनम् ।
 "यो होतासीत् ०—० ज्ञातवेदाः"* । इयं हविष्याङ्गीये सूक्ते ।
 तत् पुनर्मूर्द्धन्वताङ्गिरसेन दृष्टम् ; वामदेव्येन वा । पृथग्यस्य पञ्चमे-
 ऽहनि आग्निमास्ये शस्त्रे निविद्धानीयं तद्भवति । 'यः' अग्निः
 'होतासीत्' आहोता देवानाम्, 'प्रथमः' प्रधानः, मनुष्यहेतुः
 सकाशात् । 'देवजुष्टः' देवैरासेवितः । 'यं' 'समाञ्जन' समुचित-
 वन्तः । केन? 'आज्येन' 'आवृणानाः' सेवमानाः, भजमाना इत्यर्थः ।
 तस्य किम्? इति । उच्यते;—'सः पतञ्जीवरम्' सोऽग्निः पतत्रिः,
 यदेतदितश्चेतश्च पतति ; इत्वरञ्च पत्न्यादि, 'स्था' स्थावरञ्च वृक्षादि,
 'जगत्' यदेतज्जङ्गमादि । तस्य किम्? इति । उच्यते ;— तत् सर्वं
 प्रलयकाले 'श्वात्रं' चिप्र मात्मसाद् 'अकणोत्' "अकरोत्" 'ज्ञात-
 वेदाः' अग्निः । एव मेतस्मिन् मन्त्रे "श्वात्र मिति" इत्येतत् "चिप्र-
 नाम" । पतत्रि-स्थावर-जङ्गमानां चिप्रदहनादग्निः किमन्यत् कुर्यात्?
 तस्मादुपपद्यते चिप्रनामेति ॥

"ऊतिः(१५)"—इति † अनवगतम् । "अवनम्"—इत्यर्थप्रतीतिः ।
 "अवनाद्" रक्षणादित्यर्थः । आ ला रथं यथो ०—० सत्यते" ‡ ।
 प्रियमेधस्यार्थम् । हे इन्द्र ! 'ला' त्वाम् 'आ वर्त्तयामसि' आव-
 र्तयामहे । किमर्थम्? 'ऊतये' अस्माकं रक्षणाय, 'सुन्नाय' सुखाय

* "यो होतासीत् प्रथमो देवजुष्टो यं समाञ्जनाव्येनावृणानाः । स पतञ्जीवरं
 स्था जगद्यच्चात्र मुग्धिरकणो ज्ञातवेदाः ॥"—इति ऋ० सं० ८, ४, १०, ४ ।

† १ भा० ४०८३० १ पं० ।

‡ "आ ला रथं यथोतये सुन्नाय वर्त्तयामसि । त्विक्कुर्मिं हृतीषह मिन्द्र प्रविष्ट
 सत्यते ॥"—इति ऋ० सं० १, ५, १, १ ।

च । कथं पुनरावर्त्तयामहे ? इति उच्यते,—‘रथं यथा’ शक्तो हि कश्चिद् यथा रथं मावर्त्तयेत्, एव मावर्त्तयामहे वयं त्वां स्तुतिभिः । किंलक्षणं पुनर्भवन्त मावर्त्तयामहे ? उच्यते ;— ‘तुवि-
कूर्मिम्’ बहूना मनेकप्रकाराणां कर्मणां कर्त्तारम् । ‘ऋतीषहम्’
च, आर्त्ताना मभिभवितारम् । हे ‘इन्द्र !’ ‘शविष्ठ’ बलिष्ठ !
‘सत्यते’ सतां पते ! । एव मावर्त्तनेनैकवाक्याभिसम्बन्धेन “ऊति”-
शब्दो रत्नणार्थं इत्युपपद्यते ॥

“हासमाने^(११)”—इति * । “उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः” ; “प्र-
पर्वताना मुशुती उपस्थात्”—इत्यत्रां ॥

“पङ्भिः^(१२)”—इति† अनवगतम् । “पानैरिति वा स्पृशै-
रिति वा”—इति शब्दसमाधी । “एवा मुहो असुर ०—० विश्व
माभाः” ॥ वधो नाम वैखानसः, तखेय मार्षम् । ऐन्द्री । य
एष एतस्मिन् सूक्ते स्तुतिप्रकारोऽधिकृतः ‘एवा’ एवम् अनेन प्रका-
रेण वर्त्तमान ! हे इन्द्र ! ‘असुर’ असुमन् ! प्रज्ञानवन् ! बलवन् !
वा ‘वक्ष्याय’ स्तुतिवक्त्रे, महते यजमानाय, पूर्वकल्पान्तरीयाय ;
पूर्वकल्पान्तरीया एव ‘वस्रकः’, ‘पङ्भिः’ सोमपानैरभ्युदितैः, अथ
वा गुणस्याशनेः स्तुतिगतैः, ‘उपसर्पत्’ उपसृप्तवान्, अन्यकल्पान्तरी-
णम् ‘इन्द्रम्’ । ‘सः’ तेन तथा ‘इयानः’ इयमानः, अनुस्त्रियमाणः
‘करति’ कृतवान् । किम् ? ‘स्वस्तिम्’ स्वस्थयनम् । ‘अस्मै’ यज-

* १ भा० ४०८ ४० ५ पं० ।

† पं० दै० का० ८, ४, ५ ।

‡ १ भा० ४०८ ४० ८ पं० ।

§ ‘एवा मुहो असुर वक्ष्याय वस्रकः पुद्गिरूपं सर्पदिन्द्रम् । स इयानः करति
पुष्टिलस्र्वा इमं मूर्जं स्तुतिं विश्व माभाः ॥’—ऋ० सं० ८, ५, १५, १ ।

मानाय । यतो ब्रवीमि,—साम्प्रत मह मेतस्मिन् कल्पे वयस्कः,
त्वच्चेन्द्रः, ता एवैताः स्तुतयः, याभिरह सुपास्यं साम्प्रतं भवन्तम्;
स त्व मेवं विज्ञाय, अस्मै वर्त्तमानाय यजमानाय स्व अधिकारं
जानानः, कुरु स्वस्त्ययनम् । किञ्च ; ‘इष मूर्जम्’ । ‘इषम्’ अन्नं
ब्रीहियवादि, ‘ऊर्जम्’ क्षीरादि । ‘सुक्षिति’ च, शोभननिवासञ्च ।
‘विश्वम्’ एतत् सर्वम् ‘आ भाः’ आभिसुख्येनास्मै यजमानाय भाव-
यस्व ॥ एव मेतस्मिन्मन्त्रे शब्दसारूप्यात् प्रकरणाच्च “पङ्क्तिः”—
इत्येतत् पानाभिधानं स्थाशनाभिधानं वेत्युपपद्यते ॥

“सप्तम्^(१८)”—इति * अनवगतम् । “स्वपनम्”—इत्यवगमः ।
“प्र मातुः प्रतरं ०—० उपस्थे अन्तः”† । अग्नेर्वैश्वानरस्य, अग्नेर्वा
सूचीकस्य, सप्तेर्वा जम्भरस्य इय मार्षम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् । प्रात-
रनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘प्र मातुः प्रतरम् गुह्यम्’ प्रकर्षेण गततरं
गङ्गरं, मातुः सर्वनिर्मातुः भूमेः, अग्निः ‘वौरुधः’ दग्धुम् ‘उप
सर्पत्’ ‘उर्वीः’ ऊर्षुवत्यः, प्रच्छाद्य भूमेर्निर्झरप्रदेशम्, तस्मिन्
निर्झरप्रदेशे वर्त्तमानाः, तत्र हि ताः सुविष्टद्वाश्च भवन्ति । कथम्युन-
रूपसर्पत्? इति उच्यते,—‘प्र मातुः प्रतरं गुह्यं मिच्छन् कुमारो न’
स्तनपानाय मातुः यथा कुमारः, प्रकर्षेण गुह्यतरं सर्वाङ्गेभ्यः
स्तनप्रदेशम्, स्तनपानम् इच्छन् उपसर्पत्; एवं योऽग्निः बङ्को-
षधिके भूमेर्निर्झरप्रदेशे कुमार इव स्तनप्रदेशं मिवोपसर्पत् । तत्रैव

* १ भा० ४०८ पृ० १२ पं० ।

† “प्र मातुः प्रतरं गुह्यं मिच्छन् कुमारो न वौरुधः सर्पदुर्वीः । सुसं न पृक्तं
मविदच्छन्तं रिरिक्तां रिरुप उपस्थे अन्तः ॥”—इति ऋ० सं० ८, २, १४, २ ।

च निर्झरप्रदेशे 'रिरिक्कांसं' पुनपुनराखादयमानम्, ओषधीः 'रिपः'
 अस्या एव भूमेः 'उपस्थे' उपस्थाने; निर्झरे हि भूमेः प्रदेशे
 आप उपतिष्ठन्त इति निर्झर एवोपस्थो भूमेः । तस्या एव 'अन्तः'
 मध्ये इत्यर्थः । तस्मिन्नेवंक्षणे प्रदेशे, त मग्निम् 'अविदत्' कश्चित् चषिः
 अन्यो वा । ओषधीराखादयन्तं कथं पुनरविदत्? इति उच्यते,—
 'ससं न पक्कम्' अविदत्, यथैव स्वपनशीलं "माध्यमिकं ज्योतिः"
 वैद्युताख्यं पक्कं मभिव्यक्तम्; वर्षासु उपर्यवस्थानादयन्नेनैव दृश्यते,
 एवं निर्झरान् प्रविष्ट मपि सन्त मग्नि मतिमहत्वादर्चिषोऽविददे-
 वापश्यत्* । 'शुचन्तं' दौष्यमान मित्यर्थः । निर्झरेऽन्योऽनुप्रविष्टो
 न विज्ञायते, अग्निस्तु निर्झरस्थोऽपि स्वया दौष्या विज्ञायत एवे-
 त्यभिप्रायः । य एव द्रुणयुक्तोऽग्निः स इदं नाम करोतु—इत्येव
 माशीर्थीज्या । न ह्यष्टौ मासान् माध्यमिकं ज्योतिर्दृश्यते, ततः
 "अनित्यदर्शनम्", तस्मादनित्यदर्शनात् "स्वपनम्"—इत्युच्यते ;
 पक्कं नामाभिव्यक्त मित्युच्यते ॥ एव मिह शब्दसारख्यात् अर्थोप-
 पत्तेश्च "समम्"—इत्यनेन शब्देन स्वपनं सुच्यत इत्युपपद्यते † ॥

"दिता^(१६)"—इति ‡ अनवगतम् । "द्वैधम्"—इत्यवगमः ।
 "यस्वद्धोता पूर्वी अग्ने ० — ० देववौतौ" ? । कतस्य वैश्वामि-
 नस्यैव भार्गवम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्चिनथोः शस्यते । हे भग-

* "ससं न पक्कम्, पक्कं सन्नं मित्रं"—इति सा० भा० ।

† सायणव्याख्याया विरोधोऽत्र द्रष्टव्यम् । यास्काभिप्रायोऽप्यत्रास्फुटः ।

‡ १ भा० ४०८ ४० १७ पं० ।

§ "यस्वद्धोता पूर्वी अग्ने यजोयान् दिता च सता स्वधया च शुभः । तस्यानु-
 धर्मं प्र यजा चिकित्वाऽर्था नो घा अध्वरं देववौतौ ॥"—इति ऋ० सं० २, १,
 १०, ५ ।

वन्! 'अग्ने!' पृथिवीस्थान! * 'त्वत्' त्वत्तः, 'यः' 'पूर्वः' हेता
 मध्यमस्थानो वायुः†; असावपि हि दूतो देवाना मिति श्रूयते,—
 “आ दतो अग्निं मभरद् विवस्वतः”—इति‡। वैद्युतोऽग्निरिति
 केचिन्नन्यन्ते। 'यजीयान्' यष्टृतरः। 'दिता च सत्ता' द्वैधं यस्य
 विद्यमानता;—“मध्यमे च स्थाने” वैद्युतभावेन, “उत्तमे च”
 स्थाने सूर्यभावेन। 'सुधया च' अन्नेन, सर्वभूतानां वर्षाद्वारेण।
 यः 'शम्भुः' “सुखभूः” सुखस्य भावयिता। तस्य किम्? इति
 उच्यते,—‘तस्य अनुधर्म’ वायोर्दत्तिलाभ मन्वात्मनो दीप्तिजन्यत्वात्
 दत्ति मतिलाभ माप्नुवन्; “वायुर्वा अग्नेस्तेजः, तस्माद् वायुरग्निं
 मन्वेति”—इति ह विज्ञायते। हे अग्ने! ‘प्रयज’ प्रकर्षेण यज,
 देवान्। हे ‘चिकिलः’ चिकित्वन्! ज्ञानवन्नित्यर्थः। ‘अथ’ एवम्, ‘नः’
 अस्माकं यागं कुर्वन्, तं गृह्ण, यं कुरुस्व। ‘धाः अध्वरं’ धारय यज्ञम्।
 ‘देववीतौ’ देवतर्पणायेत्यर्थः॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च
 “दिता”—इत्ययं द्वैध मित्येव सुपपद्यते॥

“व्राः(१०)” —इति ४ अनवगतम्। “व्रात्याः”—इत्यवगमः।
 “गोभिर्घदौ मूत्ये०—०धेनुभिः”॥। काण्वस्य मेधातिथिः,
 प्रियमेधाङ्गिरसः ऐन्द्रं सूक्तं ददृशतुः। तत्रैषाभिस्तवस्य षडहस्य

* “अग्निः पृथिवीस्थानः”—इति प० दै० का० ७, २, १।

† “वायुर्वेन्दो वानरिचस्थानः”—इति प० दै० का० ७, १, १।

‡ ऋ० सं० ४, ५, १०, १। किञ्च, ‘यदूतो अमरवद् विवस्वतः (ऋ० सं० १, ४, १२, १)”—इत्याद्या अपि द्रष्टव्याः।

§ १भा० ४० ८४० ८५०।

॥ “गोभिर्घदौ मूत्ये० सुसन्तुगं न व्रा सृगयन्ते। अ०भि०त्वर०न्ति धेनुभिः॥”—इति
 इति ऋ० सं० ५, ७, १८, १।

द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे अनुचरद्वये शस्यते । हे भगवन्निन्द्र !
 ‘यद् देम्’ यद्यपि त्वाम् ‘अन्वे’ यजमानाः ‘गोभिः’ वाग्भिः, स्तुति-
 लक्षणाभिः ‘धेनुभिः’ च तर्पयित्रीभिराहुतिभिः ‘अभि त्सरन्ति’
 अभिगच्छन्ति, अभिव्याप्नुवन्ति, तथाप्यस्मानेव प्रत्यभ्येहि । किं
 कारणम् ? इतः,— यस्मादेतेऽस्माभिरतिरिक्त्या भक्त्याऽन्येभ्यो यजमा-
 नेभ्यः सकाशात् ‘ब्राः’ “ब्रात्याः”, “प्रैषाः” युग्वत्संस्वसंयुक्ताः प्रति-
 प्रहिताः ‘मृगं न’ “मृग मिव” इतरे लुब्धकाः ब्रात्याः ‘मृगयन्ते’
 मार्गयन्ते त्वाम् ; तस्माद् भक्त्यतिरेकात् विषहेतोरस्मानेव प्रत्य-
 भ्येहि ॥ एव मेतस्मिन्नन्वे मृगसम्बन्धाद् “ब्राः”— इति शब्देन लुब्धका
 उच्यन्ते इत्युपपत्तिः ॥ २ ॥

वराहो मेघो भवति वराहारो वर माहार माहा-
 र्षीरिति च ब्राह्मणम् । विध्यद्वराहन्तिरो अद्रि मस्ते-
 त्यपि निगमो भवत्यय मपीतरो वराह एतस्मादेव
 दृहति* मूलानि वरंवरं मूलं दृहतीति† वा । वराह
 मिन्द्र एमुष मित्यपि निगमो भवत्यङ्गिरसोऽपि वराहा
 उच्यन्ते । ब्रह्मणस्पतिर्दृषभिर्वराहैः । अथाप्येते माध्य-
 मका‡ देवगणा वराहव उच्यन्ते । पश्यन् हिरण्य-
 चक्रानयौदंघ्रान् विधावतो वराहान् ॥ ४ § ॥

* “वृहति” क, ग ।

† “वृहतीति” क, ख, ग ।

‡ “माध्यमिका” ड, च ; परं इति पाठविरुद्धः ।

§ ड-च-पुस्तकयोर्नोच सङ्ख्याच्छेदः, खण्डसङ्ग्रह-वाक्यविरुद्धस्यैषः ।

“वराहः(११)”—इति *, अनवगत मनेकार्थञ्च । “मेघः” तावद् वराह उच्यते ; स हि “वराहारो भवति” तस्य वर सुदक माहारः । “वर माहार माहाघौरिरिति च ब्राह्मणम्” ; निर्वचनस्य दृढप्रतीत्यर्थं ब्राह्मण माचार्येण प्रदर्शितम् । यथा मेघो वराहशब्देनोच्यते, तथैष निगमः ;— “अस्तेदु मातुः सवनेषु० —० अद्रि मस्ता” । मोधा नाम गोतमपुत्रस्येव मार्घम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् अभिजिद्विश्वजिन् महाव्रतादिषु आहीनिकेषु अहःसु अहीनसूक्ते माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘अस्य इत् उ मातुः’ अस्य जगन्निर्मातुः यज्ञस्य ‘सवनेषु’ प्रातःसवन-माध्यन्दिन-द्वितीयसवनेषु, ‘महः’ महतः यज्ञस्य, ‘पितुं’ महान्तं सोमभागं ‘पपिवान्’ पौतवान् । पीत्वा ‘चार्वाक्षा’ चारूणि च शोभनान्यन्नानि, अन्यान्यपि हवींषि भक्षयित्वा, तैर्हविभिः, तेन च सोमेन विष्टद्धवलः, सद्यः एव ‘पचतम्’ ; परिपक्व सुदकदान समयं मेघं हि ‘विष्णुः’ इन्द्रः, सर्वभूतानां वेष्टा प्राणभावेन ‘सुषायद्’ अमुष्णादित्यर्थः । ‘सहीयान्’ अभिभवितमतः । कथम्युनरमुष्णात्? इति उच्यते,—“विध्यद्वराहं तिरो अद्रि मस्ता” । ‘वराहम्’ मेघं ‘विध्यत्’ । कथम्युनः विध्यद्वराहम्? इति उच्यते,—‘तिरः अद्रिम् अस्ता’ दूर एवावस्थितस्य ‘अद्रिं’ वज्रम् ‘अस्ता’ क्षेपेत्यर्थः ॥ एव मेतस्मिन् सुषायच्छब्दसम्बन्धाद् “वराहः=मेघः”—इत्युपपत्तिः ॥

“अय मपौतरो वराह एतस्मादेव” असौ अपि हि वरं मूलाख्य माहार माहरत्येव । “वरं वरं मूलं दहति”—उद्यच्छतीत्यर्थः ॥

* १भा० ४०६ प्र० ७पं० ।

+ “अस्तेदु मातुः सवनेषु सद्यो मृक्षः पितुं पपिवाच्चार्वाक्षा । सुषायद्विष्णुः पचतं अहीयान् विध्यद्वराहं तिरो अद्रि मस्ता ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, १८, १ ।

यथा अय मपीतरो वराह-शब्दः कृन्दसि वराह इत्युच्यते,
तथैष निगमः;—“विश्वेत्ता विष्णुरा०—० एमुषम्”* । काण्डस्य
पुरुषुतेरार्षम् । ऐन्द्री । ‘विश्वा इत् ता’ विश्वानि एव तानि ‘विष्णुः
आभरत्’ । ‘उत्क्रमः’ वज्रविक्रान्तः, ‘लेषितः’ सन्दीपितः इन्द्रः
वाक्येन । यदि ‘त्वा’, ‘इषितः’—इति पदविभागः†; तथापि
तु ‘लेषितः’—इत्येकं पदं कृत्वैव निरुक्तम्, परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य;
नान्यथार्थ उपपद्यते । कानि पुनस्तानि वस्तुनि आहरत्? इति
उच्यते;—‘शृतं महिषान्’ बहून् महतो यज्ञान् आहरत् ।
किंलक्षणान्? इति उच्यते;—‘चौरपाकम् ओदनम्’ प्रायणीयाख्य
मादितः कृत्वा ये क्रियन्ते तान्, सोमकृतनित्यभिप्रायः । कुतः
पुनराहरत्? इति उच्यते;—‘वराहम्’ असुरम्, वराहरूपेणाव-
स्थितम् । सर्वेषां मसुराणां मध्ये ‘एमुषम्’ मोहस्थानीयम् ॥ “माय-
याय मिन्द्रे जघान, तस्य मध्यादाहरत्; यदयं वराह मिन्द्र एमुष
मेकविंशत्याः पुरां पार इत्युच्यते”—इत्येवं ब्राह्मणं मैत्रायणीयके;
तदनुवादिनी चैषा ऋक्‡ । तस्मादत्र वराह एवोच्यत इत्युपपद्यते ॥

* “विश्वेत्ता विष्णुराभरदुष्टक्रुमस्वेषितः । शृतं महिषान् चौरपाक मोदनं
वराह मिन्द्र एमुषम् ॥”—इति ऋ० सं० ६, ५, २०, ४ ।

† “त्वाऽइषितिः ।”—इत्येवं पदकाराः पठन्ति ।

‡ “अस्या ऋचो निरुक्तैतिहासिकमतभेदेन द्विधा योजना । नैरुक्तपक्षे तावत्,—
* * * । ऐतिहासिकपक्षे चरकब्राह्मणे इतिहास आत्मायते ।”—इति सा०
भा० (ऋ० सं० ६, ५, २०, ५) । “आपो वा इदं मये सलिलं मासीत्, तस्मिन्
प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाचरत्, स इमां मपश्यत्, तां वराहो भूत्वाहरत्”—इति तै० सं०
७, १, ५ । “स वराहो रूपं कृत्वापन्यमज्जत्”—इत्यादि तै० ब्रा० १, १, २ । “उद्-
तासि वराहेण कृष्णेन शतवाङ्मना”—इत्यादि तै० आ० १०, १, ८ । “ता मेमुष
इति वराह उज्जघान”—इति श० ब्रा० १४, १, २, ११ । इत्याद्यैतिहासिकानाम् ।

“अङ्गिरसोऽपि वराह उच्यन्ते” । “स ई^१ सत्येभिः ० — ०
 व्यानट्” * । आयासस्याङ्गिरसस्येय मार्घम् । ब्राह्मणस्यत्यस्य काम्यपशौ
 षड्र्चै विनियुक्ता मैत्रायणीयके । ‘सः’ ‘ब्रह्मणस्पतिः’, ‘सत्येभिः’
 सत्यवादिभिः, ‘सखिभिः’ समानस्थानैः, ‘शुचङ्गिः’ दीप्तिमङ्गिः,
 ‘वि धनसैः’ विविधधनवङ्गिः, ‘वृषभिः’ वर्षङ्गिः वर्षितभिः, ‘वराहैः’,
 ‘घर्मस्त्रेदिभिः’ घर्मतापयितृभिः, प्रवर्ग्यकर्म्मणि ; अथ वा यज्ञस्त्रेदिभिः,
 यज्ञस्त्रादयितृभिः, यज्ञसङ्गिर्वा । एवङ्गुणविशिष्टैरङ्गिरोभिः सहितो
 ब्रह्मणस्पतिः ‘गोधायसं’ गोः वाचः धायितारम्, अपां वा ; मेघम् ।
 ‘अदर्दः’ अदारयदिति । विपरिणामपरोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । दारयित्वा
 च ‘द्रविणम्’ उदकं ‘व्यानट्’ व्याप्नोतीत्यर्थः । एतस्या मृचि अङ्गिरसां
 विशेषलिङ्गं नास्ति वराहशब्दवाच्यत्वं, सूक्ते तु एतास्मिन्नङ्गिरसो लिङ्ग
 मस्तीत्यर्थः† ।—

“ऋतं शंसन्त ० — ० मनन्त”‡ । ‘ऋतं शंसन्तः’ ऋतं सत्यं वा प्रशं-
 सन्तः, अपि च ‘ऋजु’ अकुटिलम् अतिकाल मेव ‘दीध्यानाः’
 ध्यायमानाः, सर्वभूतानां सुपरि समचेतस इत्यभिप्रायः । ‘दिवस्यु-
 चासः’ द्योतनवतः, ‘असुरस्य’ प्रज्ञावतः पुत्राः, ‘वीराः’ विविधाना

* “स ई^१ सत्येभिः सखिभिः शुचङ्गिर्गोधायसु वि धनसैरदर्दः । ब्रह्मणस्पतिर्ह-
 वभिर्वराहैर्घर्मस्त्रेदिभिर्द्रविणं व्यानट् ॥”—इति ऋ० सं० ८, २, १६, १ ।

† ऋ० सं० १०, ५, ६७ सू० द्रष्टव्यम् ।

‡ तत्रैव सूक्ते इयं द्वितीया, अत इमां दर्शयति; अथ तु ‘अङ्गिरसः’—इति
 पदस्य समुज्ज्वल एव दर्शनीयः । ऋक्पाठस्त्रेयः,—“ऋतं शंसन्त ऋजुर्दीध्याना दिव-
 स्युचासो असुरस्य वीराः । विप्रं पृथ मङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं
 मनन्त ॥”—इति (ऋ० सं० ८, २, १५ सू०, १. = १०, ५, ६७ व०, २) ।

मर्थानां वक्तारः, ईरयितारो वा मेधावित्वात् । 'विप्रं पदं' वि प्राप्तं सर्वतः प्राप्तं 'अङ्गिरसो दधानाः' । यत्पदं स्थानं ज्ञानसहितस्य कर्मणः फलपराकाष्ठा, ता मङ्गिरसो दधाना धारयन्तः चेतसा ; विवृद्धप्रज्ञत्वात् । "यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त" "यज्ञस्य" यत् 'प्रथमं' मुख्यं परमात्माख्य मनावृत्तिलक्षणं 'धाम' स्थानं तत्त्वेन 'मनन्त' जानन्त इत्यर्थः ॥ एतदेवैतस्या मृचि अङ्गिरोलिङ्गं दृष्ट्वा एष निगमो भाष्यकारेणोदाहृतः ;—"अङ्गिरसोऽपि वराह उच्यन्ते"—इति ॥

"अथापि एते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते" ; "मरुतः, रुद्राः"—इत्येवमादयः* । अङ्गिरसो ह्यृषिसमाख्या मपि लभन्ते, तस्मान्माध्यमकत्वेऽपि सति पृथगुद्धृत्याक्ताः । ये तावन्मरुतो वराहशब्देनोच्यन्ते, तथैव निगमः ;—एतत्त्यन्—० वराहन् । राहगणस्य गीतमख्येय मार्षम् । "आविद्युन्मङ्गिर्मरुतः"—इतीयच्चैतस्मिन्नेव सूक्ते † । हे 'मरुतः !' 'एतद्' 'त्यद्' बलं यौष्माकीणं 'न योजन मचेति' न योग मागच्छति, विजितारित्वात् भवतां न युज्येत इत्यर्थः । तस्य बलस्य किम् ? इति उच्यते ;—"सखर्हं यन् मरुतो वः" । अन्तर्हितं यत् सर्वेषां मनुष्याणाम् । यस्य च मध्ये युष्मान् 'वराहन्' परेषां शत्रूणां उद्धर्तुन्, उद्धर्तृणान्, 'हिरण्यचक्रान्' सुवर्णविकृतचक्रान्, 'अयोदंष्ट्रान्' अयोमयान् रथानधिरूढान् 'विधावतः' नानाप्रकारं

* १ भा० ४ पृष्ठ० ५ अ० ५ ख० (८), (९) ।

† "एतत्त्यज्ञं योजन मचेति सुखर्हं यन्मरुतो गतमो वः । पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहन् ॥"—इति ऋ० सं० १, ६, १४, ५ ।

‡ ऋ० सं० १, १४, ४ सू०—१ ६, १४ व० ।

धावतः, 'पश्यन्' सौति, 'गौतमः' । तदेतन्न योजनमचेति । अचे-
तिर्गत्यर्थः ; अञ्चतेर्गत्यर्थस्य सारूप्यात् । एव मत्र प्रकरणे मरुतो
वराहव उच्यन्ते इत्युपपत्तिः । मरुतादयो हि सर्व एव माध्यमका
देवगणा वराहव उच्यन्ते । तेषां शाखान्तरेषु मृग्या निगमाः ।
निगमानुपलब्धौ च "माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते"—एतद्
वज्रवचनं मरुत्वेव योज्यम् ; तेषां सप्तसप्तका गणा ब्राह्मणे हि श्रूयन्ते ;
—"ते सप्तसप्त मरुतां गणाः"—इति, तस्मादेव मध्युपपद्यते ।

एवं वज्रवचनं भाव्यकारस्य एकदेवताविषयेऽपि कदाचिद् वराह-
शब्दो भवत्येव, तदप्युपेक्षितव्यम् । तद्यथा,—“दिवो वराह मरुधं
कपर्दिनम्”—इति † रुद्र उक्तः ॥ ४ ॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वर्थ सारीण्यपि वा स्वरा-
दित्यो भवति स एनानि § सारर्थानि । उक्त्वा इव
स्वसराणीत्यपि निगमो भवति । शर्था अङ्गुलयो भवन्ति
(सृजन्ति कर्माणि ॥) शर्था इषवः शरमय्यः शरः
शृणुतेः शर्थाभिर्न भरमाणो गमस्त्योरित्यपि निगमो
भवत्यर्को देवो भवति यदेन मर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति

* "अथातो मध्यस्थाना देवगणाः । तेषां मरुतः प्रथमगामिनो भवन्ति"—इत्यादयो
ब्रह्मवाः । प० दे० का० ५, २, १ ।

† मूलपाठस्तु 'गौतमः'—इति ।

‡ म० सं० १, ८, ५, ५ ।

§ "एनानि" क, ख, ग ।

॥ बन्धनीचिह्नान्तर्गतपाठोऽयं दृश्यते क-ख ग पुलकेश्वरे ।

यदनेनार्चन्त्यर्क* मन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को दृष्टो
भवति संवृत्तः † कटुकिम्बा ॥ ५ (४) ॥

“स्वसराणि(११)” — इति ‡, अनवगतम् । “स्वयं सारौणि” — इत्य-
वगमः । “अहानि” — इत्यभिधेयवचनम्; तानि हि स्वयं मेव सरन्ति
गच्छन्ति । अपि वा “स्वर् आदित्यः” अत्र उच्यते । “स एनानि सार-
यति” तेनैतानि स्वसराणीत्युच्यन्ते । “विश्वेदेवामो० — ० स्वसरा-
णि” § । मधुच्छन्दस आर्षम् । अग्निष्टोमे प्रउगे शस्ते गायत्रे त्वचे
वैश्वदेवे शस्ते । हे ‘विश्वेदेवाः !’ ‘अमरः’ कर्म प्रति त्वरमाणाः; ते
हि याज्ञिकं कर्म प्रत्यागन्तुं त्वरन्ते । अतएव मामन्त्यते ‘सुतम् आगन्त’
अस्माभिः अभिषुतं मेतं सोमं प्रति ‘आगन्त’ आगच्छत ।
हे ‘तूर्णयः’ त्वरणशीलाः ॥ कथं पुनरागच्छत ? ‘उक्षा इव स्वस-
राणि’ । यथा ‘उक्षाः’ रक्षयः, ‘स्वसराणि’ अहानि प्रति, शीघ्र
मागच्छन्ति, एव मागच्छत ॥ एव मस्मिन् रक्षिसम्बन्धात् ‘स्वसराणि’
— इत्यहानीत्युपपद्यते ॥

“श्रय्याः(१२)” — इति §, अनवगतम् । “शरमय्यः” — इत्यवगमः ।
“इषवः” अभिधेयाः । “शरः, प्रहणातेः” हिंसार्थस्य (क्र्या० प०); हिंस्यन्ते

* “यदनेनार्चन्त्यर्क” क, ख, ग ।

† “संवृत्तः” क, ख, ग । “संवृत्तः” च ।

‡ १भा० ४०६ पृ० ६ पं० ।

§ “विश्वेदेवामो अमरः सुतं मागन्तुं तूर्णयः । उक्षा इव स्वसराणि ॥” — इति
अ० सं० १, १, ६, २ ।

॥ १भा० ४०६ पृ० ११ पं० ।

हि तेन । “अभ्यभि हि—० गभस्वोः” । अरणः चसदस्युश्च
 “पर्यु धु प्र धन्व वाजसातये”—इति पावमानं सौम्यं सक्तां ददृशतुः ।
 पिपीलिकमध्यास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः षडूर्द्ध्वहृत्यः, तासां त्रिचं द्वितीया ।
 ‘अभि ततर्दिय’ एतं सोमं हे अभिषोक्तारः ! पुनः पुनरभिहतेत्यर्थः ।
 ‘अवसा’ अवणीयेन मन्त्रेण । कथं पुनरभिततर्दिय ? इति,—‘शर्था-
 भिः न भरमाणः’ शरसयीभिः इषुभिः यथा कश्चित् कं तर्दयेत्
 धनुर्द्वारधमाणः, एव मेतं सोमम् एभिः प्रावभिः ‘गभस्वोः’ वाङ्मोर-
 वस्थितैरभिततर्दिय यूयम् । किञ्च ; एव मेतं सोमं अभितर्दयन्तो
 यूयं वसतीवरीभिरङ्गिराण्याथ ‘उत्सं न कश्चित्’ कूपमिव कश्चित्
 ‘जनपानं’ महतः ‘अक्षितम्’ अक्षीणं कुरुत ; महतो देवजनौघस्य-
 पानार्हे प्रभृतं कुरुतेत्यभिप्रायः ॥ एव मिहाभितर्दनक्रियासम्बन्धात्
 “शर्था”—शब्देन इषव उच्यन्त इत्युपपद्यते ॥

“अर्कोः (१४)” —इति †, अनेकार्धम् । “देवः” तावत् सर्व्व एवार्क
 इत्युच्यते । आह किं कारणम् ? उच्यते ;—“यत्” यस्मात् “एनं”
 देवम् “अर्चन्ति” सोक्तारः । “अर्को मन्त्रो भवति” । किं कारणं ?
 “यत्” यस्मात् “अनेन” मन्त्रेण “अर्चन्ति” तस्मादर्कः । “अर्क
 मन्त्रं भवति” । किं कारणम् ? तद्धि “अर्चति भूतानि” यो हि
 पूज्यः, तस्माद् त मपि संस्कारविशेषेण संस्कृतं पूजा क्रियते, पूज्यं

* “अभ्यभि हि अवसा ततर्दियोत्सं न कश्चिज्जनपानं सक्षितम् । शर्थाभिः न
 भरमाणो गभस्वोः ॥”—इति ऋ० सं० ७, ५, १२, ५. = ८, ७, ७, ५.

† ऋ० सं० ८, ७, ७ सू० ।

‡ १भा० ४०८ पृ० १४ पं० ।

च सर्वस्यैव मन्त्रम् । “अर्को वृत्रो भवति” य एष प्रसिद्धः । आह किं कारणम्? इति, उच्यते ;—“संवृत्तः” सङ्गतः, संव्याप्तः ; “कटुकित्वा” कटुकभावेन भवति ॥ ५ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कं मर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा
शतक्रतु उद्दंश मिव येमिरे ॥ गायन्ति त्वा गायत्रिणः
प्रार्चन्ति तेऽर्कं मर्किणो ब्राह्मणास्त्वा* शतक्रतु उद्येमिरे
वंश मिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा
पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् । उत पव्या
रथाना मद्रिं भिन्दन्त्योजसा । तं मरुतः क्षुरपविना व्य-
युरित्यपि† निगमो भवतः । वक्षो व्याख्यातं धन्वान्तरिक्षं
धन्वन्त्यस्मादापः । तिरो धन्वातिरोचत इत्यपि निगमो
भवति । सिन मन्त्रं भवति सिनाति भूतानि । येन स्मा
सिनं भरथः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवति । इत्या-
मुथेत्येतेन व्याख्यातं सचा सहेत्यर्थः । वसुभिः सचा-
भुवा । वसुभिः सहभुवै । चिदिति निपातोऽनुदात्तः
पुरस्तादेव व्याख्यातो ऽथापि पशुनामेह भवत्युदात्तश्चि-
दसि मनासि चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस इति वा आ
इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातो ऽथाप्युध्यर्थे

* “ब्रह्माणस्त्वा” क, ख, ग ।

† “क्षुरपविना व्ययुरित्यपि”—इति क, ख, ग ।

‡ “भवतौत्या” क, ख ।

दृश्यते । अभ्र आं अपः । अभ्रे आ अपोऽपोऽभ्रेऽधीति*
 द्युमं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा† । अस्मे द्युम मधि रत्नं
 च धेहि । अस्मासु द्युमं च रत्नं च धेहि ॥ ६ (५) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५, १.

यथा तावद्देवोऽर्कश्चन्द्रेण उच्यते, तथैष निगमः ;— “गायन्ति
 त्वा गायत्रिणोः—० येमिरे”‡ । मधुच्छन्दस आर्षम् । अनुष्टुप् ।
 ऐन्द्री । हे भगवन्निन्द्र ! ‘गायन्ति त्वा गायत्रिणः’ स्तुवन्ति त्वां
 सामगाः, सामभिः । ‘अर्चन्त्यर्कं मर्किणः’ पूजयन्ति त्वाम् ऋग्मः
 हेतारो मन्त्रिणः । एव मनेन प्रकारेण सर्व एते “ब्राह्मणाः”
 षास्ते कर्मणि हे ‘शतक्रतो !’ । ‘उदंश मिव येमिरे’ उद्येमिरे
 वंश मिव त्वां स्तुतिभिः हविर्भिश्च ; यज्ञेषु तवैव महिमानं वर्द्ध-
 यन्तौत्यर्थः ॥ “वंशो वनशयो भवति” ; वने शयित इवास्ते ।
 “वननाच्छ्रूयत इति वा” सम्भजनाद् वा वस्त्रिभिः ॥ एव मत्र देवः
 “अर्क”-शब्देनोच्यते ॥

मन्त्रस्थार्कश्चद्वाच्यत्वे “अर्चन्त्यर्कं मर्किणः” —इत्येष एव निगमः
 (३ पूष्ट० ४ पं०) ; अर्किणो हि मन्त्रिण एवाभिप्रेताः ॥

वृत्तस्तु प्रसिद्ध एव, तेन निगमस्तदभिधायको नैवास्ति ॥

* “अभ्र आ अपोऽभ्रेऽधीति” क, ख, ग ।

† “येमो वासं वा” ऊ, च ।

‡ “गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कं मर्किणः । ब्राह्मणस्त्वा शतक्रतो उदंश मिव
 येमिरे ॥” —इति ऋ० सं० १, १, १९, १ ।

“पविः(१५)”-इति*, अनवगतम् । “रथनेमिर्भवति”-इत्य-
भिधेयवचनम् । “यद् वि पुनाति भूमिम्”; सा हि विपुनाति भूमि
मिति पविः ॥ “उत स्म ते० — ० भिन्दन्त्योजसा”† । श्वावाश्व-
स्येय मार्षम् । हे मरुतः ! येषां वः तिरोभवितु माविर्भवितुं च
काले शक्तिरस्ति, ते यूयम् ‘उत स्म’ अपि च कस्मिंश्चन काले
‘शुन्ध्यवः’ मद्भावं इव ‘परुष्ण्यां’ नद्यां, माध्यमिकायां वा विपर्व-
वत्यां यूय मेव ‘शुन्ध्यवः’ शोधयितारः ‘ऊर्णाः’ चित्राः, तिरोहिताः
‘वसथ’ एतस्मिन्नन्तरिचलोके । ‘उत’ अपि च ; कस्मिंश्चिदभ्युद्गमन-
काले प्राप्ते युष्माकं ‘रथानां पथ्याः’ या रथनेमयः, ता एव ‘अद्रिम्’
एवं ‘भिन्दन्ति’ ‘ओजसा’ बलेन, किं सुत यूय मित्यभिप्रायः ॥
एव मेतस्मिन्नर्थसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रनेमिरभिसम्बन्ध्यते । ब्रा-
ह्मण मपि चैतस्मिन्नेवार्थे चातुर्मास्येषु सान्तपनं हविरधिष्ठत्य
‘देवा वै वृचस्य मर्म नाविदंश्-“तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः”
सान्तपनं सन्तपंस्तस्मात् सान्तपनाः”-इति । एतस्मिन्नपि च
ब्राह्मणे चक्रनेमिः क्षुरधाराकृतिस्तीक्ष्णपविरित्युच्यते, तस्मादुपपद्यते ।
अल्पप्रयोगविषयत्वादुदाहरणद्वयम् ॥

“वक्षः(१६)”-इति‡, व्याख्यातम् । “उपो अदर्शि शुन्ध्यवः”-
इत्यच० ॥

* १भा० ४०६ प्र० १८ पं० ।

† “उत स्म ते परुष्ण्या सूर्णा वसत शुन्ध्यवः । उत पथ्या रथाना मद्रिं भिन्द-
न्त्योजसा”-इति ऋ० सं० ४, २, ६, ४ ।

‡ १भा० ४१० प्र० ३ पं० ।

§ १भा० (४१३ प्र०) ४ अ० १ पा० ८ ख० ।

“धन्व(१७)”—इति *, अनवगतम् । “धन्वन्ति”—इत्यवगमः ।
 “अन्तरिक्षम्”—इत्यभिधेयवचनम् । “धन्वन्यस्मादापः”—इति नाम-
 प्राप्नो हेतुनिर्देशः ;—“यः परस्थाः० —० दत्ति द्विषः” † । अग्नि-
 पुत्रस्य वत्सल्येय मार्घम् । द्यूहस्य दशरात्रस्य नवमेः हव्याग्निमारुतस्य
 शक्तस्य जातवेदस्य सूक्ते निविद्वान्नीचे शस्यते । ‘यः’ अग्निरादित्या-
 त्मनावस्थितः, ‘परस्थाः परावतः’ परस्था मपि परावति वर्तमानः,
 ‘तिरः’ तीर्णतम मेतन्महदन्तरिजं ‘धन्व’ स्वेन प्रभावेन दीप्या
 ‘अति’ अतीत्य, अस्मान् प्रति ‘रोचते’ एव, प्रकाशत एव । अने-
 नैव मतिमहतापि तिरोधीयत इत्यभिप्रायः । तस्य किम्? इत्यु-
 च्यते,—‘स नः’ सोऽस्माकं ‘पर्षत्’ ‘अति’ सर्वतः सादयतु नाशयतु
 ‘द्विषः’ द्वेष्टुन् इत्यर्थः ॥ एव मस्मिन्नादित्यसुतिसम्बन्धात् “धन्व”
 शब्दोऽन्तरिक्षाभिधान मित्युपपद्यते ॥

“सिनम्(१८)”—इति ‡, अनवगतम् । “सिनाति”—इति शब्दयुक्तिः ।
 “अन्नं भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । “सिनाति भूतानि” वध्ना-
 तीत्यर्थः ; अन्नेन हि सर्वाणि भूतानि वध्यन्ते । “इमा उ वां ०—०
 सखिभ्यः ॥” विश्वामित्रस्य मार्घम् । तातीयसवनेषु उक्थ्यपर्यायेषु

* १भा० ४१० घ० ६ पं० ।

† “यः परस्थाः परावतस्त्रिरो धन्वाति रोचते । स नः पर्षदति द्विषः ॥”—
 इति ऋ० सं० ८, ८, ४५, १ ।

‡ १भा० ४१० घ० ८ पं० ।

§ “इमा उ वां भूमयो मन्यमाना युवावन्ते न तुज्या अभवन् । का १—त्यदिन्द्रा-
 वरुणा यशो वां वेन स्मा सिन् भरुणः सखिभ्यः ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ८, १ ।

स्तोमाभिः शंसने मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता । हे 'इन्द्रावरुणौ !'
 'इमा उ वां' युवयोः 'भृमयः' स्तुतयः यायास्त्वैस्त्वैस्तोढभिरुदीरया-
 महे, तां पुनरेता अस्मै 'युवावते' युयुदते, भवद्भ्यां तदते यज-
 मानाय 'न' यथा पूर्वं 'तुज्या' दानायाभिमताना मर्याजानाम् 'अभूवन्'
 बभूवुः । यतो ब्रवीमि ;—हे 'इन्द्रावरुणौ !' 'क त्यत्' क तत्,
 युवयोः 'यज्ञः' माहाभाग्यं गतम् ? 'येन' माहाभाग्येनैताभिः
 स्तुतिभिः अभिष्टुतौ सन्तौ 'सिनम्' अन्नं 'भरयः' 'सखिभ्यः' समान-
 ख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ अन्नमेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत
 इति "सिनम्"—शब्देनाज्ञानं समिधीयत इत्युपपत्तिः । व्यभिचारि-
 त्वादभिधानानां "सिनम्"—इत्यादीनि खेखेऽभिधानवर्गं पठिता-
 न्यपि * सन्ति नैघण्टुके प्रकरणे समाज्ज्ञाना ह्येतस्मिन्नैकपदिके
 प्रकरणेऽनवगतसंस्काराभिप्रायेण, कानि चिदनेकार्याभिप्रायेण ॥

"इत्या(१०)"—इति †, एष निपातः ; "असुधा"—इत्यनेन व्या-
 ख्यातोऽष्टमेऽध्याये ‡ ॥

"सचा(१०)—इति §, अग्रतीतार्थो निपातः । "सह"—इत्यर्थ-
 प्रतीतिः । "अग्निनेष्ट्रेण० —० मन्त्रिणा" ॥ । श्यावाश्वस्त्रेय मा-
 र्षम् । त्रिष्टुप्, ज्योतिष्मती । हे 'अश्विनौ !' एताभिः अग्न्यादिभिः
 देवताभिः 'सचा भुवौ' सहितौ भूत्वा, 'सजोषस्वौ च' सहप्रीतौ, इमं

* "सिनम्"—इति नि० २ अ० ७ खण्डेऽष्टमं पदम् (१ भा० १०२ पृ०) ।

† १ भा० ४१० पृ० १० पं० ।

‡ यास्त्वौ यदतीये इति भावः । १ भा० २ अ० ३ पा० ४ ख० (२१० पृ०, द्रष्टव्यः ।

§ १ भा० ४१० पृ० १७ पं० ।

॥ 'अग्निनेष्ट्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यैर्द्रैर्वसुभिः सचा भुवा । सजोषसा उषसा
 सूर्येण च सोमं पिबन्त मन्त्रिणा ॥"—इति ऋ० सं० १, २, १४, १ ।

‘सोमं’ ‘पिबतम्’ । पीत्वा चैतन्नामास्माक मर्थं मभिप्रेतं कुरुत मि-
त्येव माशीर्योऽज्या ॥ एव मिहाग्न्यादिदेवताभिसम्बन्धात् “सचा”—
इत्येष सहयोगे भवतीत्येतदुपपद्यते ॥

“चित्” (२१)—इति*, एष “निपातः”; “अनुदात्तः” । तद्यथा,—
“सद्यश्चिद् यः शवसा पञ्च कृष्टीः”—इति † । स “पुरस्तादेव व्याख्यातः”
चिदित्येषोऽनेककर्मा—इत्यत्र ‡ । “अथापि” अथ मेव “उदात्तः”
आद्युदात्तो भवति, ततः “पशुनाम भवति” । तद्यथा,—“चिद-
मि मनामि धीरमि—इति राजक्रयणी § गोस्तुते । सैवोच्यते;—
“चिदमि मनामि”—इति ॥ । अतः पुनरेतद् ब्राह्मणे व्याख्यायते,—
“चिदसीति यदाव विचिकित्सते”—इत्येव मादि आध्वर्यवे ¶ ॥

“आ” (२२)—इति **, आकार उपसर्गः; पुरस्तादेव व्याख्यातः—
“आ इत्यर्वागर्थे”—इति †† । “अथाद्युपमार्थे दृश्यते” निपात-
त्वेन “जार आ भगम्”—इति ‡‡ । “अथापि” कदाचित् “अध्यर्थे
दृश्यते”,—“अधीत्युपरिभाव मैथ्वर्थे वा”—इति । यथाय मध्यर्थेऽपि
भवति, तथा “अभ्र आ श्रपः”—इत्येष निगमः । “कदु प्रियया

* १भा० ४११ घृ १पं० ।

† ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३ ।

‡ २भा० ४६ घृ० १ख० २पा० २ख० ।

§ राजक्रयणी = सोमक्रयणी, यथा गवा सोमः क्रौतो भवति; “सोमो वै
राजा”—इति श्रुतेः (१, ५, १. ऐ० ब्रा०) ।

॥ य० वा० सं० ४, १६ द्रष्टव्या ।

¶ श० ब्रा० २, २, ४, १—२० ।

** १भा० ४११ घृ० ३पं० ।

†† २भा० ४१ घृ० १ख० १पा० ५ख० ।

‡‡ २भा० २२० घृ० २ख० २पा० ४ख० ।

धाने०—० वितुनोति मायिनौ”* । अधुना पदविभाग मस्य भाष्य-
कारः करोति, उपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थम्,—“अभ्रे, आँ, अपः”—
इति । अधुना “आँ”—इत्यस्यार्थं ब्रवीति,—“अपोऽभ्रेऽधीति”
यदुक्तं स्यात्तदेवोक्तं भवति “अभ्र आँ अपः”—इति । प्रतिभानो
रात्रेयस्यैव मार्गम् । वैश्वदेवस्य प्रथमैव । जगतौ । अत्र पुनः प्राये-
णापः स्तूयन्ते । “आपो वै विश्वेदेवाः, सर्वा एव वा देवताः”—
इत्यनेन† ब्राह्मणदर्शनेनापां विश्वेदेवत्वं सुपपद्यते । तत् पुनः स्तूतं
अभिप्लवस्य षडहस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयस्रवने वैश्वदेवे शस्ते शस्यते ।
“कद् प्रियाय धान्ने मनामहे” । ‘कद् उ प्रियाय’ सुखाय प्रियाय च
‘धान्ने’ स्थानाय वैश्वदेवाय, तत्प्राप्त्यर्थम् । तानेव च विश्वान् देवान्
यो ‘मनामहे’, त एव ह्युपास्यमानाः तत् स्थानं प्रापयितुं समर्था
इत्यर्थं मनामहे । स्थानविशेषणान्येवोत्तराण्यपि स्वच्छादीनि । ‘स्वच्छ-
चाय’ च धान्ने स्वबलाद्येत्यर्थः । यत्र स्व मेव बलं भवति, न तत्र
परकीयं बलं माप्नास्यते ; यथेह लोके । ‘स्वयशसे’ यत्र स्वमहिम-
कृत मेव यशो भवति, न सांयौगिकद्रव्यकृतम् । ‘महे’ महते
धान्ने । मत्-प्राप्त्यर्थं मेव ‘वयं’ मनामहे ; मत्त्वा सोपास्यह इत्यभि-
प्रायः । ‘आमेत्यस्य’ मेना माध्यमिका वाक्, सा यत्र ; तस्य । ‘रजसः’
रजो लोकः, अन्तरिक्षं लोक इत्यर्थः ; तस्य । ‘आँ’ उपरि । ‘यद् अभ्रे’
यो मेघः ; तत्र । या आपः अवस्थिताः, ताः ‘अपः’ । ‘वृणाना’

* “कद् प्रियाय धान्ने मनामहे स्वच्छचाय स्वयशसे महे वयम् । आमेत्यस्य रज-
सो यद् अभ्र आँ अपो वृणाना वितुनोति मायिनौ ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, १, १ ।

† “आपो वै सर्वा देवताः”—इति ऐ० ब्रा० १, १, १ । “विश्वेदेवाः = सर्वे देवाः”
—इति च प० दे० का० ६, ४, ५ ।

सम्भजमाना 'वितनोति' विसृणाति वर्षभावेन । 'मायिनी' प्रज्ञावती,
माध्यमिका वाक् । ताः 'अपः' 'वयम्' एवमादिगुणयुक्ताः, तासां मेव
सर्वगतस्य धाम्नः प्राप्त्यर्थं 'मनामहे' याचामहे ॥ अभ्रे एव हि अधि
आपः वर्तन्ते इति आङ्गुध्यर्थ इत्युपपद्यते ॥

अथ चैव मन्यथास्य मन्त्रस्यार्थः सात्;—'कदु प्रियाय' सुखाय
प्रियाय चैतस्मै 'धाम्ने' स्थानाय, यत्र वयं वर्त्तामहे । कथं नामैतत्
स्थानं सुखं च प्रियं च स्वचक्षुस्व स्वमहत्त्वञ्च स्यादित्येव मर्थं विश्वान्
देवान् मनामहे । "मदेमहि, मनामहे"—इति याच्ञाकर्म्मसु पठि-
तम्* । कतमाः पुनरपि याचामहे? इति उच्यते;—'आमेन्यस्य
रजसः' अभिसुख्येन मननीयस्य रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदभ्रं सुपरि
वर्तते, तस्मिन्नभ्रे 'अपः' 'वृणाना' सम्भजमाना 'मायिनी' माध्यमिका
वाक् 'वितनोति' दृष्टिभावेन, ताः 'मनामहे' याचामहे ॥

"द्युन्म^(२२)"—इति†, अनेकार्थम् । "यशो वा अन्नं वा"—इत्यभि-
धेयवचनम् । "शतं ते शिप्रिन्नूतयः ०—० रत्नं च धेहि"‡ । वसिष्ठस्या-
र्षम् । त्रिष्टुवेव । महाव्रते महदुक्थे दक्षिणे पक्षे शस्यते । हे 'शिप्रिन्!'
इन्द्र! 'शतं' 'ते' तव 'ऊतयः' आगमनानि सन्तु । क्व? 'सुदासे'
सुदाने कल्याणदाने, एतस्मिन् यजमाने, तथैव मनुगृहाण, यथा
नित्ययाज्येवायं यजमानः स्यादित्यभिप्रायः । आगतस्य च सतः तव
'सहस्रं शंसा' बहूनि स्तोत्राणि सन्तु । 'उत रातिः अस्तु' अपि च

* १भा० १५२४० २५० १८५० (१५), (१६) ।

† १भा० ४११४० १२५० ।

‡ शतं ते शिप्रिन्नूतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु । अहि वधवेनृषो
॥ १२५० मधि रत्नं च धेहि ।—इति ऋ० सं० ५, २, ८, २ ।

हविर्दन्तिरस्त्रियेतदेवानुवर्त्तते । एवञ्च त्व मागत उपसृप्तः सन् शृणु,
यत् कुरुस्व । हे 'वधः' वधयितः ! 'वनुषः मर्त्यस्य', योऽस्मान् हन्तु
मिच्छति मर्त्यो मनुष्यः; तस्य । यद् वीर्यम्, तत् 'जहि' । इत्वा च
तस्य वीर्यम्, निरुक्तं मकृत्वा 'अस्मे' अस्मासु 'द्युन्नम्' "अन्नं यशो वा"
'रत्नं च' 'धेहि' देहीत्यर्थः । 'रत्नं' धनम् । एव मेतस्मिन् शत्रुवधसम्ब-
न्धात् "द्युन्न"-शब्देन "यशो वा अन्नं वा" उच्यत इत्युपपत्तिः; इते
हि शत्रौ यशोऽन्नं वा भवतीति ॥ "द्युन्नं द्योततेः"—इति, अन्नमेव हि
भुञ्जानस्य दीप्तिर्भवतीति । द्युन्नं द्योतयित्वा च, यशस्तु दीप्तिं प्रकाश-
स्वभावादिति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ५, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

पवित्रं पुनातेर्मन्त्रः पवित्रं मुच्यते । येन देवाः
पवित्रेणात्मानं पुनते सदैत्यपि निगमो भवति । रश्मयः
पवित्रं मुच्यन्ते । गभस्तिपूत इत्यपि* निगमो भवत्यापः
पवित्रं मुच्यन्ते । शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्बहुदकाः ।
अग्निः पवित्रं मुच्यते वायुः पवित्रं मुच्यते सोमः पवित्रं
मुच्यते सूर्यः पवित्रं मुच्यते इन्द्रः पवित्रं मुच्यते । अग्निः

* "गभस्तिपूतो वभिरद्विभिः सुत इत्यपि"—इति ड, च ।

पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रं
ते मा पुनन्वित्यपि निगमो भवति । तोदस्तुद्यतेः
॥ १ (ई) ॥

“पवित्रम्^(१४)”—इति*, अनेकार्थम् । “पुनातेः”—इति धातु-
निर्देशो निर्वचनाभिप्रायः । “मन्त्रः पवित्रं मुच्यते”—इत्यभिधेय-
वचनम् । “येन देवाः^{११ १२} ०—० पुनन्तु नः^१”† । मन्त्रस्य पवित्रत्व-
प्रस्थापको नियमः । पवित्रस्य वसिष्ठसंहितस्य वा आर्षम् । पावमानो
सौमी । ‘येन’ ‘पवित्रेण’ मन्त्रेण ‘देवाः’ ऋत्विग्-यजमानाः ‘आत्मानं
पुनते’ ‘सदा’ सतत मेव । प्रसुते कर्मणि यस्य मन्त्रस्य तत् सामर्थ्यम्,
‘तेन’ मन्त्रेणैव वीर्यवता ‘सहस्रधारेण’ वज्रप्रचरेण प्रविरलेन
‘पवमानः’ पूयमानः, सोमो मां पुनातु ॥ मन्त्रेणैव देवा ऋत्विग्-
यजमाना आत्मानं पुनन्ति, तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वमिति ; न हि
इतरेषां देवानां पापमस्ति, यत् पूयेत । “न च वै देवान् पापं गच्छ-
ति”—इति विज्ञायते । तस्माद्देवशब्देनात्र ऋत्विग्-यजमाना उच्यन्ते ।
ते हि इविषां दातारः, याचनेन च अर्थिनः तस्मादुपपद्यते तेषां
देवत्वम् ॥

“रक्षयः पवित्रं मुच्यन्ते” ; ते हि स्पर्शनेनैव पावयन्ति । “वाचस्प-
तये पवस्व वृष्णा अशुभ्यां गमस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व

* १भा० ४११३० १५पं० ।

† “येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण पावमानोः पुन-
न्तु नः ॥”—इति सा० सं० उ० आ० ५, १, ८, ५ ।

येषां भागोऽसि”†—इत्येषा उपांशुग्रहग्रहण्ये विनियुक्ता । हे सोम ! वाचस्यतिरिन्द्रः, त्वां पश्यतीत्येत मर्थं पुरस्तात् ‘वृष्णः’ वर्षितुः, अग्नौ प्रास्ताङ्गत्या वृष्टिं कर्तुरादित्यस्य ? चार्थे ‘पवस्व’ पूयस्व ; यावेतावन्तर्हितौ सन्तौ सकलयज्ञं व्याप्नुवानौ निषिच्यमानस्यैव ताभ्यां पवस्व । अपि च त्वं प्रागप्यभिषवात् ‘गभस्तिपूतः’ एव रग्निपूतः । किञ्च ; ‘देवः’ त्वं दानादिगुणयुक्तः । देवानां मेव दानादिगुणयुक्तानां पवित्र मसि पावयितासि । किं सर्वेषां मेव ? नेत्युच्यते,—‘येषां भागोऽसि’ ये त्वा मभिषवादिक्रियया भजन्ति ऋत्विग्-यजमानाः ; ते ह्यत्र देवत्वेनाभिप्रेताः पावनसम्बन्धात् ; न हीतरेषां देवानां पाप मस्ति । पूर्ववत् किञ्चित् ॥

“पवमान् मन्त्राणां—० धन्वसि” * । एतं मन्त्रं व्याचक्षते । ऋषिगणैरकृष्टमायादिभिर्यस्यैः समस्तैश्च त्रिभिः “प्र त आशवः”—इत्येतस्याष्टाचत्वारिंशदृचस्य सूक्तस्य † चत्वारिंशता मृचां दशदशर्क्या दृष्टाः ; तत्रैषा चतुस्त्रिंशत्तमी ‡ । हे ‘पवमान’ पूयमान ! सोम ! ‘अथयानि’ ‘पथया’ पविमयेन, और्णेन पवित्रेण पूयमानः, त्वम् ‘महि’ ‘अर्णः’ उदकम्, उदकत्वेनाभिसम्पन्नः, तत्स्वभाव सुपगतः,

* य० वा० सं० ७, १ ।

† “अग्नौ प्रास्ताङ्गितिः सम्यगादित्य सुपतिष्ठते ।”—इति म० २ अ० ७६ स्तो० ।

‡ ऋ० सं० ७, २, १८, ४.—८, ५, १, २४ ऋ० ।

§ ऋ० सं० ८, ५, १८० ।

॥ पवमान् मन्त्राणां वि धावसि स्तरो न चित्ते अथयानि पथया । गभस्तिपूतो ऋभिरद्विभिः सुतो महे वाजाग्र धन्वसि ॥”—इति ।

निर्द्धजीषः, स्वच्छो भूत्वा ततो द्रोणकलशं प्रति 'वि धावसि' ।
 कीदृशः पुनः पूर्वं भूत्वा एतां रसावस्था मापद्यसे त्वम्? इति,
 उच्यते;— पूर्वं तावदरण्येऽवस्थितः, 'गभस्तिपूतः' रश्मिपूतः सन् ।
 ततः आहृत्य क्रीत्वा सोमस्वरूप-विक्रय-विधानेन, 'नृभिः' क्षत्विग्यज-
 मानैः 'अद्रिभिः' यावभिः 'सुतः' अभिषुतः । ततो 'महे' 'वाजाय'
 अन्नाय 'धन्वसि' दत्तुं जगद्भारयित्रेऽर्थाय । कथं नाम दत्त-
 जगदुपकारित्वं मभिनिष्पद्येत, दृष्टिनिमित्तेनेत्येत मर्थं पुरस्तात् रस-
 भाव मापन्नो द्रोणकलशं प्रति 'धन्वसि' प्राप्नोषीत्यर्थः? 'सूरो न
 चित्रः' सूर्य इव पूजनीयः ॥ एव मस्ति "गभस्तिपूतः"—इत्येत-
 स्मात् पावनसम्बन्धाद्दृष्टीनां पवित्रत्वमुपपद्यते ॥ कैश्चित् "पवित्रवन्तः
 परि वाच मासते"—इति*, एष निगमो विधीयते ॥

"आपः पवित्रमुच्यन्ते"; ता अपि हि पावयन्ति । "शतपवित्राः
 स्वधया०—० जुहोत"† । अद्भेदेवत्या । त्रिष्टुप् । वसिष्ठस्यार्षम् । 'शत-
 पवित्राः' बहुपावयित्र्यः, याः देव्यः, 'स्वधया' अन्नेन सहिता
 भूत्वा 'मदन्तीः' 'देवीः' दानादिगुणयुक्ताः, 'देवानां' दानादि-
 गुणयुक्तानां मेव 'पाथः' पानं सोमाख्यम्, 'अपि यन्ति' अपि
 गच्छन्ति । ताः, एवंलक्षणा आपः, 'इन्द्रस्य न मिनन्ति' न हिंसन्ति
 च तानि कर्माणि? येनाभ्रवधानन्तरं मविलम्बमाना वर्षभावेन प्रचर-
 न्तीत्यभिप्रायः । या एताः, एवङ्गुणयुक्ता आपः, ताभ्योऽद्भ्यः 'सिन्धुभ्यः'

* ऋ० सं० ७, १, १९, २ ।

† "शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानां मपि यन्ति पाथः । ता इन्द्रस्य न
 मिनन्ति तानि सिन्धुभ्यो द्रव्यं घृतवज्जुहोत ॥"—इति ५, ४, १४, २ ।

स्पन्दमानाभ्यः 'हव्यं' हविः, 'घृतवत्' घृतमिश्रम् 'जुहोत' हे चत्विजः ।
अर्हन्ति ता हविरित्यभिप्रायः ॥ एव मचापः "पवित्र"-शब्देनोच्यन्ते,
अब्देवतत्वादस्य मन्त्रस्य ॥

अग्न्यादयोऽपि ह्येते पवित्रशब्देनोच्यन्ते; तेऽपि हि सर्व्व एव
पावयन्ति । "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः
पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥"—"इत्यपि निगमो भवति" । निगदप्रसिद्ध
एवैष निगमः (?) ॥

"तोदः (३४)" — इति *, अनवगतम् । "तुदः" — इत्यवगमः ।
"तुद्यतेः" व्ययनार्थस्तेति (तु० उ०) धातुनिर्देशः । भूमेर्विलं तोद
इत्युच्यते; तद्धि तुनं भवति दीर्घत्वात् । कूप इत्येके ॥ २ (६) ॥

पुरु त्वा दाश्वान् वोचेरिरग्ने तव स्विदा । तोदस्यैव
शरण आ महस्य ॥ बहुदाश्वान्त्वा मेवाभिह्वयाम्यरि-
मित्र ऋच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या
अग्नावाहुतयो ह्वयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैव मवक्ष्यत् † । तोदस्यैव
शरण आ महस्य । तुदस्यैव शरणेऽधि महतः स्वच्चाः
सु अञ्चनः । आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वच्चा इत्यपि निग-
मो भवति । शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्दे नामनी
भवतः कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः ॥ २ (७) ॥

"पुरु त्वा दाश्वान् वोचे — महस्य" † । दीर्घतमस

* १भा० ४१२ घ० ७प० ।

† "मवक्ष्यत्" क, ख, ग ।

‡ ऋ० सं० २, २, १९, १ ।

आर्षम् । उष्णिक् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘पुरु त्वा दास्यान्’
 वज्र दानवान् अहं भूत्वा हे अग्ने ! त्वा महं ‘वोचे’ त्वा माङ्ग्या-
 मीत्यर्थः । किं पुनः कारण मन्या देवता उत्सृज्य त्वा माङ्ग्यामि ?
 इति, उच्यते ;— यस्मात् ‘अरिः अग्ने ! तव स्मित्वा’—इत्येतद्
 विवचार्य सुचिरमपि विचार्य तवाह मरिरेव सोमाना सुचारणे ।
 अर्थः ईश्वर एव, समर्थोऽहं माङ्ग्यामि त्वां स्तोतुं वज्रं च दातुं
 मित्यभिप्रायः । किं पुनः कारण मन्या देवता उत्सृज्य त्वा मेवाङ्ग्या-
 यामि ? इति, उच्यते—इतः ;— यस्मात् ‘तोदस्य इव शरणे आ
 महस्य’ तुन्नखेव विदीर्णस्य कस्य चिच्छत्रस्य कूपस्योपरि । आङ्
 अर्थः । ‘महस्य’ महत् इत्यर्थः । ‘शरणे’ विले । “शू” हिंसायाम्
 (ब्रा० प०), तस्य शरणं विलम्, तद्विदारितं भवति ; तथाहि श्वभ्रे
 विले कस्मिंश्चिद् बह्व्य आपो गच्छन्ति, न च तस्य श्वभ्रस्य महतो
 ग्रहणशक्तिपरिहाणं भवति, एवं तवानेकाश्वानेकदेवतास्याज्जती-
 रस्माभिः प्रदत्ताः प्रतीच्छतो न सामर्थ्यपरिहाणं मस्ति, अतो देवतानां
 मस्माकं त्व मेवातिविशिष्टोपकारे प्रवृत्तः, अतः त्वा मेवाङ्ग्यामि ॥
 एव मत्र शब्दसारूप्यादुपमार्थोपपत्तेश्च “तोद”-शब्दस्य भू-प्रदेश-
 स्थाभिधायकत्वमित्युपपद्यते । तथा चोक्तम्, “तोदमध्ये निर्हृत्यार्द्ध-
 चतुर्दशशङ्कुं निखन्यात्”—इति * सदसो निर्माणे ॥

स्तिथ्या अपि च असत्-प्रदेशः † तोद इत्युच्यते । तस्मादेतदपि
 तुन्नस्य भू-प्रदेशस्थाभिधायक मित्युपपद्यते ॥

* “योऽस्या मिति निवपति पूर्वार्द्धं शङ्कुसहितम्”—इति का० ५, २, १८ ।

† अस्माक्यन मेवासदित्यस्माकम् ; “प्रजापतेमुखमेतद् द्वितीयम् (म० ब्रा० १५०
 १४० २५०)”—इत्यादिभ्यः ।

“अरिः, अमित्रम्; चच्छतेः”—इति निगमप्रसक्तम् । चच्छतेः हिंसार्थस्य (भू० प०) । “ईश्वरोऽप्यरिः एतस्मादेव” धातोः । यदन्य-
देवत्या अग्नावाज्जतयो ह्यन्ते, यस्मादन्यदेवतासु अन्यदेवताया-
परिसङ्ख्याया अग्नावाज्जतयो ह्यन्ते; न चाग्नेस्तासां ग्रहणशक्तिपरि-
हाण मस्ति; न च ज्ञायते श्वभ्रे विल इव निषिक्ता आपः कापि
गच्छन्ति, ता आज्जतय इत्येतत् सामान्यं दृष्ट्वैव मवोचन्मन्त्रदृक्;—
“तोदस्येव शरण आ महस्य”—इति; “तुदस्येव शरणेऽधि महतः”—
इत्यर्थः ॥

“स्वच्चाः^(२६)”—इति*, अनवगतम् । “सु-अञ्जनः”—इत्यव-
गमः । “सं भानुना०—० मेत्याह”† । अचेरार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् ।
यस्य यजमानस्य नित्यपापयुक्तत्वात् तेषु तेषु कर्मसु ज्वलितः अग्निः
‘आ जुह्वानः’ आहूयमानः, अभिहूयमानो वा, ‘घृतपृष्ठः’ घृताक्तपृष्ठः,
‘स्वच्चाः’ शोभनगमनः, स्वेन प्रकाशेन ‘भानुना’ सता सूर्येण ‘संय-
तते’ सङ्गच्छते, संस्पृह्यते वा; सूर्येण अतिदीप्तत्वात् । तस्य यजमानस्य
किम्? इति, उच्यते;—‘तस्मै’ एव ‘अमृध्राः’ अमृताः, अमृताः,
‘उषसः’ ‘व्युच्छान्’ विभान्तीत्यर्थः । यस्यैव मभिहूयमानोऽग्निः
नित्यकाल मेव सूर्येण संयतते, तस्यैव पुण्यकृतः सुप्रभाता रात्रयो
भवन्ति,—नेतरस्य यज्जनः इत्यभिप्रायः । अपि च य एवम् ‘आह’
अयज्वापि शुद्धादितोयो दरिद्रः कश्चित् ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं ‘सुन-

* १ भा० ४११ पृ० ११ पं० ।

† “सं भानुना यतते सूर्यस्तु जुह्वानो घृतपृष्ठः स्वच्चाः । तस्मा चमृध्रा उषसो
व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवा मेत्याह ॥”—इति ऋ० सं० ४, ९, ८, १ ।

वाम' अभिषुणुमः सोमम् 'इति', तस्यापि कल्याणाभिव्याहारिणः
सुप्रभाता एवाषसः,—किं सुत यः सुनोतीत्यभिप्रायः ॥ एव मस्मिन्
“सूर्येण संयतते”—इत्यनेन सम्बन्धात् “स्वचाः = स्वञ्चनः” अञ्चतेः
(भू० प०) गत्यर्थस्य दर्शनादित्युपपद्यते ॥

“शिपिविष्टः, विष्णुः”—“इति”, एते “विष्णोः” एव “द्वे नामनी
भवतः” । अत्र “शिपिविष्टः^(१७)”—इति*, एतद् गुणपदं मनवगतम्;
पक्षेण चानेकार्थम् । शिपिविष्टः, शेष इव निर्वेष्टित इत्यर्थप्रतीतिः ।
अस्य सम्बन्धाच्च “विष्णु^(१८)”—शब्दः† समान्नातः । यथा “अक्षाः”—
इत्यस्य सम्बन्धात् “सोम”—शब्दः “सोमो अक्षाः”—इति ‡ । न ह्यत्र
प्राधान्येन विष्णु-शब्दः समान्नातः, देवतापदत्वात् ? । अनयोर्द्वयो-
रपि नाम्नोः यत् “पूर्व”, तत् “कुक्षितार्थीयं भवति”—“इति”
“त्रैपमन्यवः” आचार्या मन्यते । यथा च कुक्षितार्थीयं तथोदा-
हरणार्थं मेव निर्ब्रुवन् दर्शयिष्यति ॥ २ (७) ॥

किं मिते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्र यद्वक्षे शिपि-
विष्टो अस्मि । मा वर्षो अस्मदप गूह एतच्चदन्यरूपः
समिथे बभूथ ॥ किं ते विष्णोऽप्रस्थात मेतद्भवत्यप्रस्था-
पनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्न-

* १भा० ४१२ घ० १२पं० ।

† १भा० ४१२ घ० १२पं० ।

‡ १भा० ४०२ घ० ४अ० २खः (१२) ।

§ वक्ष्यति च प० दे० का० ६, १, ७, ८ ।

॥ इत उक्तस्मिन्नेव खण्डेऽत्रैव ।

रश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् किं ते विष्णो
प्रस्थात मेतद्भवति प्रस्थापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टो-
ऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैरा-
विष्टो भवति । मा वर्षी अस्मदप गूह एतत् । वर्ष इति
रूपनाम वृणोतीति सतो यदन्यरूपः समिधे सङ्ग्रामे भ-
वसि संयतरश्मिस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३ (८) ॥

“किं मित् ते”, “प्रतत्ते अद्य—इति * । वसिष्ठस्यैते आर्षे । विष्णोः
शिपिविष्टस्यान्वारम्भरणीये चरुः, तस्यैते याज्यानुवाक्ये; वाजपेये च
सप्तदशे शस्त्रे शस्यते; सोमातिरेकशस्त्रे च तृतीयसवने च किं रूपः
त्वम्? इति पृष्ठः शिपिविष्टोऽस्मीत्युक्ते अनन्तरं प्रक्रियते; “किं मित्
ते विष्णोः”—इति † । किं मेतदेवैकं विगतरश्मिरूपं ‘परिचक्ष्यं’
परिध्याख्यापनीयं भवति, नान्यानि रूपाणि तत्र सन्ति, येनैव “प्र
वववे” पुनःपुनर्ब्रूषे । अस्माकं मद्यतः “शिपिविष्टः अस्मि”—इति,
“शेष इव निर्विष्टोऽस्मीति”; “अप्रतिपन्नरश्मिः” हि सूर्यः, उदय-
काले निर्विष्टः शेष-स्वरूपो भवति, तस्य तद्रूपगुणयोगित्व
मकुत्सितार्थं मित्युपपद्यते । “अपि वा” “प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्”
प्रशंसायुक्तगुण मेवैतन्नाम स्यात् “शिपिविष्टः”—इति । आह—
कथम्? इति, उच्यते;—“शिपयः”, “अत्र” अस्मिन् प्रशंसापत्रे
“रश्मयः उच्यन्ते” । स च सूर्यो मुहूर्ततः “तैः” शिपिसञ्ज्ञैः बाल-

* ऋ० सं० ५, ६, २५, ६; ५ ।

† ऋ० सं० ५, ६, २५, ६ ।

रश्मिभिः “आविष्टः”, तस्मात् “शिपिविष्टः”—इत्युच्यते । एव मेतद् व्युत्पाद्यमानं प्रशंसानामैव भवति ; नास्तीलोपमासम्बद्ध मित्यभि-
प्रायः । हे ‘विष्णो !’ किं मेतदेवैकं रूपं तव ‘परिचक्ष्यं’ “प्रख्याप-
नीयम्” अस्ति, यदेतदुदयकाले प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिषु नान्यानि
रूपाणि प्रख्यापनीयानि सन्ति । “यदुत” एवं “प्रब्रूषे—शिपिविष्टो-
ऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः” प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिष्विति । विजानीमस्त-
वैतद्रूपद्वयम् । अतो ब्रुमः ;—“मा वर्षो^१ अस्मदपगूह एतत्” । ‘मा’
एतद् ‘वर्षः’ रूपम् ‘अस्मत्’ अस्माक मघतः प्रख्यापय । किं तर्हि ?
‘अप गूह एतत्’ संवृतं कुरुष्वैतद् “शिपिविष्ट”-शब्दवाच्य सुपमेय
रूपम् ; अथ वा वालरश्मिसंयुक्तम् । किं तर्हि ? “यदन्यरूपः”
येनान्येन रूपेण ‘समिधे’ “सङ्ग्रामे” ‘बभूय’ “भवसि”^२ । “संघत-
रश्मिः” सम्बद्धानेकरश्मिजालः, तदेव नो माध्यन्दिनं रूप मनेक-
रश्मिविकचं प्रकाशयस्सेत्यभिप्रायः । तद्वानाष्ट्यं सङ्ग्रामेषु भवति ॥
“तस्य” एवार्थस्य प्रकृतस्य यथा प्रशंसानामैतदिति, “उत्तरा”
स्वगत्या एव प्रकृताया च्छचः “भूयसे निर्वचनाय” ; अत्र हि
स्वशब्देनैवास्व प्रशंसानामत्वमुच्यते ॥ ३ (८) ॥

प्र तत्तै अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि
विद्वान् । तन्वा गृणामि त्वस्व मतव्यान् क्षयन्त मस्य

* ऋ० सं० ५, ६, १४, ७ ऋग्व्याख्यायां सा० भा० एव मेव ।

† “पुरा खलु विष्णुः खं रूपं परित्यज्य छत्रिमं रूपान्तरं धारयन् सङ्ग्रामे वशि-
ष्ठस्य साहाय्यं चकार । जानन्नृषिरनया प्रत्याचष्टे ।”—इति अस्या एव ऋचो व्याख्या-
रम्भे सायणः ।

रजसः पराके ॥ तत्ते ऽद्य* शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसा-
म्यर्थोऽहं मस्मीश्वर स्तोमाना मर्यस्त्व मसीति वा तन्वा
स्तौमि तवस मतव्यास्तवस इति महतो नामधेय
मुदितो भवति निवसन्त मस्य रजसः पराके पराक्रान्त
आघृणिरागतहृणिः । आघृणे सं संचावहै । आगतहृणे
संसेवावहै । पृथुजयाः पृथुजवः । पृथुजया अमिना-
दायुर्दस्योः प्रामोपयदायुर्दस्योः ॥ ४ (६) ॥

“प्र तत् ते ऽद्य”—इति † । हे “शिपिविष्ट !” विष्णो ! ‘तत्’ ‘ते’
तव ‘नाम’ ‘प्रशंसामि’ तत्प्रशंसार्थीय मेव पश्यामि ; यदन्ये कुत्सिता-
र्थीयं पश्यन्ति । ‘वयुनानि’ युष्मद्विषयाणि प्रज्ञानानि ‘विद्वान्’
जानानः । किञ्च ; “अर्थोऽहं मस्मि” यस्मादीश्वरः स्तूतीना मुदीरणे,
युष्मद्गुणाभिज्ञः, तस्मादहं प्रशंसामि । अथ “वा” “अर्थस्त्व मस्मि”
अर्थ ईश्वरः, मदनुग्रहाय समर्थः, तस्मात् प्रशंसामि । तत्ते नामेति
विस्फुटतरं प्रशंसानामत्र मिति । यस्त्वं सर्वगुणसम्पन्न ईश्वरः, ‘तं’
‘त्वा’ त्वा महं ‘गृणामि’ स्तौमि । ‘तवस’ महान्तम् । ‘अतव्यान्’
अमहानहम् ; आत्मनिन्दया स्तूयते । क वर्त्तमानं निवसः तम् ? ‘अस्य
रजसः’ अन्तरिक्षलोकस्य ‘पराके’ पराक्रान्ते स्थाने, दूरद् दूरतरे
निवसन्तं स्तौमि ॥

“आघृणिः^(३६)”—इति ‡, अनवगतम् । “आगत- हृणिः”—इत्य-

* “तत्ते ऽद्य”—इति क, ख, ग ।

† ऋ० सं ५, ६, २५. ५ ।

‡ १ भा० ४१६ प्र० ३ पं० ।

वगमः । आगतदीप्तिरागतक्रोधो वाभिधेयः । “एहि वां विमुचो०
—० नो भव” * । भरद्वाजस्येय मार्षम् । गायत्री । पौष्णे सूक्ते ।
‘एहि’ आगच्छ । हे ‘विमुचः’ विमोचयितः । प्रजानाम् तमोभ्यः, पूषन् !
सूर्य ! ‘नपात्’ नप्तः ! अङ्गोऽग्निर्जायते, अग्नेरादित्यः—इत्यनया-
पेक्षया नपात्त्वं सूर्यस्य । अथ वा मनुष्याणां मेव नप्ता स्यात् ; नृभ्य
क्षलिग्भ्यो मनुष्येभ्यो जायतेऽग्निः, अग्नेरपि च सूर्या जायते ; यदुक्तं
मन्युपस्थाने,— “एष प्रातः प्रसुवति”—इति † । ‘आघृणे’ आगत-
दीप्ते ! ‘सं सचावहै’ “संसेवावहै” । ‘वाम्’ आवां परस्परतः ।
‘रथीन् क्षतस्य’ रंहयिता, गमयिता, प्रोत्सर्पयिता त्वं यज्ञस्य ‘नः’
‘भव’ । तदुदयप्रतीक्ष एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे । यत् त्वं सुदिहि,
त्वयुदिते प्रोत्सर्पता मयं यज्ञ इत्यभिप्रायः । स एव मयं मत्र सूर्य-
सम्बन्धात् “आघृणि”—शब्दो दीप्तिवाचकः । दीप्ति-कर्मसु च पठित
एवायं “हरः^(९), हृणिः^(१०)”—इति ‡ । क्रोधोऽपि हृणिरित्युच्यते,
—“हेळः^(१), हरः^(२), हृणिः^(३)”—इति § ; तदपि प्रकरणवशादुपे-
क्षितव्यम् ॥

“पृथुजयाः^(४०)”—इति ॥, अनवगतम् । “पृथुजवः”—इत्यवगमः ।

* “एहि वां विमुचो नपादाघृणे सं सचावहै । रथीक्षतस्य नो भव ॥”—इति
अ० सं० ४, ८ २१, १ ।

† ‘अग्निं सादित्यः सायं प्रविशति, तस्मादग्निर्दूरान्तं ददृशे । उमे हि तेजसौ
सम्यद्यते, उद्यन्तं वादित्यं क्षमिरनु समारोहति, यस्माद्धूम एवाग्निर्दिवा ददृशे ॥”—
इति तित्तिरिभ्रुतिः (य० वा० सं० ३, ९ टी०) ।

‡ १भा० १५८ प्र० १ अ० १० ख० (९), (१०) टीप्पन्याम् ।

§ १भा० १२३ प्र० १ अ० १३ ख० (१), (२), (३) टीप्पन्याम् ।

॥ १भा० ४१३ प्र० ८ पं० ।

“यं नु न किः पृतनासु० —० दायुर्दस्यैः”* । विश्वामित्रस्य मार्षम् ।
 विष्टुप् । ऐन्द्रे सृक्ते व्यूढस्य दशराचस्य द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शक्ते
 प्रस्यते । ‘यं नु न किः’ य मिन्द्रं न कश्चिदपि ‘पृतनासु’ सङ्ग्रामेषु
 ‘स्वराजम्’ अपराधीनराज्यं ‘द्विता’ द्विविधेनापि बलेन सांयोगिकेन
 औरसेन च, ‘तरति’ जयति ; सर्वथा योजेतुं न शक्यत इत्यर्थः ।
 अथवा ; ‘द्विता तरति’ द्विधैकधा वा, वज्रधा वा वर्त्तमानं ‘पृतनासु’
 ‘यं नु न किः’ यं न कश्चित् हन्तुं शक्नोति ‘नृतमं’ मनुष्यतमं ‘हरिष्ठां’
 हृथ्याः स्थातारम् । ‘द्वनतमः’ ईश्वरतमस्य यः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः, ‘सत्वभिः’
 यो ह शूषैः’ अनेकसत्वसंयुक्तैः हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणैः सांयोगिकैः
 बलैः, शूषैश्च बलविशेषैरेव । अथ वा ; सत्वशब्दविशेषणमेव “शूष”-
 शब्दः स्यात्,—सत्वयुक्तैः शूषैः बलैरिति । ‘पृथुञ्जयाः’ विस्तीर्णजवः
 ‘अमिनात् आयुः’ । कस्य ? ‘दस्यैः’ मेघस्य, असुरस्य ; तमहं स्तौमि ।
 स इदं नाम करोत्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यात् वधाधि-
 काराच्च “पृथुञ्जयाः = पृथुजवः”—इत्युपपद्यते ॥४ (८) ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रश-
 स्तम् । दूरेदृशं गृहपति मथ्युर्युम् ॥ दीधितयोऽङ्गुलयो
 भवन्ति धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रहृत एने अग्निः समरणा-
 ज्जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं
 दूरे दर्शनं गृहपति मत्तनवन्तम् ॥ ५ (१०) ॥

* “यं नु न किः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति दनतमं हरिष्ठाम् । द्वनतमः
 सत्वभिर्ह शूषैः पृथुञ्जया अमिनादायुर्दस्यैः ॥”—इति क० सं० २, २, १३, २ ।

“अथर्थुम्^(१२)”—इति *, अनवगतम् । “अतनवन्तम्”—इत्यव-
गमः ॥ “अग्निं नरो०—०मथर्थुम्”† । वसिष्ठस्यार्षम् । विराट्त्रिष्टुप् ।
महाव्रते आग्नेये सृक्ते प्रथमैवेयम्‡ । व्यूढस्य दशराचस्य चतुर्थ्येहनि
आग्निमारुते शस्ते जातवेदस्ये सृक्ते च प्रथमैव § । ‘नरः’
मनुष्याः ‘दौधितिभिः’ अङ्गुलिभिः योक्तं परिगृह्य, उत्तराणि च
‘हस्तच्युती’ हस्त-प्रच्युत्या हस्ताभ्यां प्रच्यावयन्तः ‘अरण्योः’ सकाशा-
दग्निं ‘जनयन्त’ । ‘प्रशस्तं’ प्रशस्य मित्यर्थः । ‘दूरेदृशं’ दूरे दर्शनम्
‘गृहपतिम्’, ‘अथर्थुम्’ “अतनवन्तम्” गमनवन्त मित्यर्थः ॥ एव मत्र
अततेः गत्यर्थस्य (भृ० प०) सारूप्यादग्न्यधिकाराच्चापि “अथर्थुः”
अतनवानित्युपपद्यते । “दौधितयोऽङ्गुल्यो भवन्ति” ; ता हि ‘धी-
यन्ते’ “कर्मसु” अनुष्ठीयमानेषु । “अरणी” “प्रत्यूतः” प्रतिगतः ।
“एने”, “अग्निः” वा स्यात् “समरणाज्जायते—इति वा” ; अरण्योः
हि ‘समरणात्’ समागमनादग्निर्जायते ॥ ५ (१०) ॥

एकया प्रतिधा पिवत्साकं सरांसि त्रिंशत्तम् । इन्द्रः
सोमस्य काणुका ॥ एकेन प्रतिधानेनापिवत्साकं सहे-
त्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा
क्रान्तकानीति (वा कृतकानीति ॥) वेन्द्रः सोमस्य कान्त
इति वा कणे घात इति वा कणे हतः कान्तिहत-

* १भा० ४१३ पृ० ६१ पं० ।

† ऋ० सं० ५, १, २२, १ ।

‡ “आज्यप्रचरे विश्वजितः”—इति ऐ० आ० ५, १ ।

§ “अग्निन्नर इत्याग्निमारुतम्”—इति आ० ८, ८ ।

॥ वयनीचिह्नान्मार्गेत सेतव दृश्यते स-परुके ।

स्तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने
सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन् काल एकेन प्रतिधा-
नेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशदपरपक्षस्याहो-
रात्रा त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य
आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति
तथापि निगमो भवति । य मश्नुति * मश्नुतयः पिब-
न्तीति । तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति तथापि निगमो
भवति । यथा देवा अंशु माप्याययन्तीति ॥ ६ + ॥

“काणुका^(४२)”—इति †, अनवगतम्, अनेकार्थं च । “कान्त-
कानीति वा, क्रान्तकानीनि वा, कृतकानीति वा”—इत्येवमाद्याः
शब्दसमाधयः । “एकया प्रति०—०काणुका” ‡ । काण्वस्य कुरुसुतेरिय
मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । ‘एकया प्रतिधा’ एकेन प्रतिधानेन, सङ्घ-
प्रतिहितेनैव चेतसा ‘पिबत्’ पिबतीन्द्रः ‘साक’ सहेत्यर्थः । कानि पुनः
पिबति ? ‘सरांसि’ । कियन्ति ? ‘त्रिंशतम्’ । कस्य पूर्णानि पिबति ?
‘सोमस्य’ । किङ्कुणयुक्तानि ? ‘काणुका’ “कान्तकानि”, प्रियाणीत्यर्थः ।
अथ “वा” सोमस्य “क्रान्तकानि”, अखिलं सरांसि सोमस्य पूर्णा-
नीत्यर्थः । अथ “वा” “कृतकानि” संवृतानि, ऋत्विभिः इन्द्रार्थं
मेव । अथ “वा” “इन्द्रः” यस्मात् “सोमस्य कान्तः” तस्मादपि-

* “य मश्नुति”—इति च पाठो वृत्तिकृत्यस्त । ५९ प्र० १९ पं० द्रष्टव्यम् ।

+ नात्रैकादशखण्डसमाप्तिः छ-च-पुस्तकयोः ।

‡ १ भा० ४१२ प्र० १९ पं० ।

§ कट० सं० ६, ५, २९, ४ ।

वत्। अन्यथेन्द्रविशेषण मेव स्यान्न सरोविशेषणम्। आह, कथम्? इति, उच्यते,—“आघातः इति वा” आ कणे घातं पिबतीति यावत्, कणे हन्यत इत्यर्थः; “कणे हतः”=“कान्तिहतः”—इत्यर्थः। कामः, प्रार्थना, कणे,—इतिसमानार्थाः* ; कामे योऽभिहतः, स “कणे हतः”—इत्युच्यते, हतपानाभिलाष इत्यर्थः। एव सेतत् काणुकेति सरो-विशेषण मिन्द्रविशेषणं वा? पानविशेषणं वा? सर्वेषां मस्मिन्नन्ते प्रकृतत्वात्। एवं चास्य विकल्प्यमानस्यानेकार्थतापि दर्शितैव भवति ॥

यदेतदुक्त मस्मिन्नन्ते “सरांसि त्रिंशत्” इति, अस्याभिधेय-विषयप्रस्थापनप्रसक्तं मिदमुच्यते;—“तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते” तत्रै-तस्मिन् त्रिंशच्छब्दे एतदभिधेयं मर्थवस्तु याज्ञिकाः ‘वेदयन्ते’ कथ-यन्ति। “त्रिंशदुक्तपात्राणि माध्यन्दिने सवने एकदेवानि”—इति; तत्र हि माध्यन्दिने सवने उक्त्यर्थ्यायाः त्रयोऽप्येन्द्रा एव भवन्ति, त्रिष्वपि चैतेषु दशां चमसाः†, तदभिप्रायेण त्रिंशत्-सरांसित्युक्तं मन्त्र-दृशा। ते ह्येन्द्रस्य “सरकाः” अभिप्रेताः‡। सौधु-सरका इवेतरस्य कस्य चित् त्रिचयस्य यानि तान्युक्त्यसम्बद्धानि च सोमपात्राणि “एकेन” प्रतिधानेन “पिबन्ति” पीयन्ते, “तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते”—

* “कनति”—इत्यस्य कान्तिकर्मसु पाठात्। १भा० १८९ वृ० द्रष्टव्यम्।

† “ग्रहोक्त्य” वा एतत् प्रउगं नव प्रातर्गृहा गृह्यन्ते। नवभिर्विहिष्यमाने सुवते, सुते सोमे दशनं गृह्णाति।—इति ऐ० ब्रा० २. १, १।

‡ चमसाः ग्रहाः इति पर्यायवचनम्। “यद् वित्तं ग्रहैर्यगृह्यत, तद् ग्रहाणां प्रह्वम्।”—इति ऐ० ब्रा० २. १, ९।

§ सरकाः=मद्यपानपात्रम्। तथा हि—“सरकोऽप्यनुतर्षणम्”—इति अ० का० १. १०, ४२। सौधु, इच्छादिजन्यो मद्यविशेषः (Vinegar)। तथा हि द्विवधं सौधुमाह,—“त्रेयः शैतरसः सौधुरपक्वमधुरद्रवैः। शिङ्गः पक्वरसः सौधुः समच्छ-मधुरद्रवैः।”—इति। “मधुरद्रवैरिच्छुरसादिभिः”—इति आ० वि० सू० ७ अ०।

इत्येष याज्ञिकानां मभिप्रायः । “त्रिंशदपरपक्षस्थाहोरात्राः, त्रिंशत्-
पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः” । “तत्” तत्रैवं सति “याः एताः” “चान्द्र-
मस्यः” चन्द्रमसि भवाः चान्द्रमस्यः, “आगामिन्यः” प्रतिपद्-
द्वितीयाद्यासु तिथिष्वगच्छन्तीति । किं तासाम् ? इति, उच्यन्ते ;
—“रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति” । यथा चैतदेवं “तथापि” तथैष
“निगमः” ;— “य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति”—इति । चन्द्रमस
मपरपक्षे पीत्वा ते सूर्यरश्मयः “पूर्वपक्षे” प्राप्ते पुनः “आप्याययन्ति”
आ-पूरयन्ति । यथा चैतदेवं “तथापि” तथैष “निगमः” ;—“यथा
देवा अंशु माप्याययन्ति”—इति ॥

“यथा देवा अंशु माप्याययन्ति, य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति ।
तेन च इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥”—
इति । राजयज्व-गृह्यैतस्य वैश्वदेवश्चरुर्निरूप्यते, तत्र प्राक् स्विष्टकृतो
ऽनेन याज्याहुतिर्ह्यथेति । ‘यथा’ येन प्रकारेण, ‘देवाः’ सूर्यरश्मयः
‘अंशु’ सोमम् ‘आप्याययन्ति’ पूर्वपक्षे । एव मनेन प्रकारेण हे
यजमान ! त्वाम् ‘इन्द्रः’, ‘वरुणः’, ‘बृहस्पतिः’ च एते ‘भुवनस्य’
भूतजातस्य ‘गोपाः’ गोपतारः । ‘आप्याययन्तु’ आयुषा धनेन च ।
किञ्च ; ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘अक्षितिम्’ अक्षीणं सोमम्, ‘अक्षि-
तयः’ सूर्यरश्मयः ‘पिबन्ति’, तथा त्वा मपि हविर्दातारं सन्तं
पिबन्तु, उपजीवन्तु एते देवाः इति । येषान्तु “य मक्षितिम्”—इति
पाठः, तेषां य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति, स च त्वा माप्याययन्ति-
त्येवं योज्यम्* ॥

* स० वा० सं० पञ्चमाध्यायीयसप्तमकण्डिका, तादृग्व्या च मक्षीधर-कृता ३५ व्या ।

आह;—“एकया प्रतिधापिबत्”—इत्येतस्मिन्मन्त्रे * “माकं सरांसि त्रिंशत् मिन्द्रः” पिबतीत्युक्तम् । नैरुक्तपक्षेणोक्तम्,—“तद् या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयः, ता अपरपक्षे पिबन्ति”—इति; तदेतद्रश्मिषु पादेषु, चन्द्रमसि च पीयमाने, सर्वं मेवेद मसम्बद्धं भवति?—इति, “एकया प्रतिधापिबत्”—इत्येतस्य मन्त्रस्यैन्द्रत्वात् । इतरस्मिन् “अक्षिति मक्षितयः पिबन्ति”—इति रश्मिनां पान-सम्बन्धादादित्य उच्यते; आदित्योऽपि हि इन्द्र-शब्देनोच्यते एव—“असावादित्य इन्द्रः”—इति विज्ञायते । तदवयवभूताश्च रश्मयः, आदित्येन सह समासव्यासस्तुतिभाजः† । सरः-शब्दः खल्वपि उदके एव वर्तते; “पयः(१७), सरः(१८), भेषजम्(१९)”—इत्युदकनामसु पठितम्‡ । तत्रैवं सति यानि तान्युदकानि सरांसि पञ्चदशाहः-सम्भृतानि साक मवस्थितानि भवन्ति चन्द्रमसि, तानि सूर्यः = इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पिबतीति । एव मेतत् सर्वं सुपपद्यते एव नैरुक्तपक्षे ॥ ६ ॥

अधिगर्मन्त्रो भवति गव्यधिकृतत्वादपि वा प्रशासनं मेवाभिप्रेतं § स्यात्तच्छब्दवत्त्वादधिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमोध्वं मधिगवित्यग्निरप्यधिगुरुच्यते । तुभ्यं श्योतन्त्यधिगो शचोवः । अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रो-

* पु० ५६ पृ० १४ पं० ।

† “तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः”—इत्यादि । प० दे० का० ७, १, १—४ ।

‡ १ सा० ८९ पृ० १७० १९ ख० (१७) टीपन्याम्, (१८), (१९) ।

§ “प्रशंसानामैवाभिप्रेतं” + इति क, ख, ग ।

ऽप्यग्निगुरुच्यते । अधिगव आह मिन्द्रायेत्यपि निगमो
भवति । आङ्गूष* स्तोमं आघोषः । एनाङ्गूषेण वय
मिन्द्रवन्तः । अनेन स्तोमेन वय मिन्द्रवन्तः ॥ ७ (११) ॥

“अग्निगुः^(४२)”—इति †, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “अग्निगुर्मन्त्रो
भवति” । आह, किं कारणम्? उच्यते;—“गवि अधिकृतत्वात् ।
सोय मधिगुः सन् अग्निगुरित्यर्थः । गवि योऽधिकृतो मन्त्रः स
अग्निगुः । “अपि वा” गौरनित्यत्वात् “प्रशासन मेव” एतत् “अभि-
प्रेतं” स्यात् । अग्निगुर्नाम कश्चिदस्ति दैव्यः शमिता, तस्यैतत् प्रशासनं
स्यात्, सम्प्रेषण मित्यर्थः ‡ । किं कारणम्? “तच्छब्दवत्त्वात्” । तथा
ह्यस्य मन्त्रस्य अग्निगुशब्दवत्त्वं यदेतदुक्तं सुपपद्यते । तदनेनैव निगमेन
“अग्निगो शमीध्वम्”—इति § । हे ‘अग्निगो !’ सर्व्व एव यूयं ‘शमी-
ध्वम्’ ‘शमयध्वम्’ एनं पशु मिति । “दैव्याः शमितार आरभध्वम्
०—० आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्—० नेदस्लोके तनये
रवितारवच्छमितारः—० अग्निगो शमीध्वम्”—इति ॥ प्रैषः । हे

* “भवत्याङ्गूष”—इति क, ख ।

† १ भा० ४१४ पृ० ५ पं० ।

‡ “अग्निर्वै देवानां होताऽसीत्, स एनं वाचा यथाहुः, वाचा वा एनं होता
विशस्ति”—इति ऐ० ब्रा० २, १, ७ ।

§ ऐ० ब्रा० २, १, ७ ।

॥ “दैव्याः शमितार आरभध्वं मुन मनुष्याः * * * उपनयत मेधा दुर आशा-
साना मेधपतिभ्यां मेधम् * * * प्राप्ता अग्निं भरत * * * सुणीत वहिः * * *
अन्तेनं माता मन्यता मनु पितान् आता सगर्भ्याऽनुसखा सयूयः * * * दीचीना
मस्य पदे निधत्तात् स्तूयं चक्षुर्गमयताद् वार्तं प्राण मन्ववृजतादन्तरिच मर्द्धं
दिशः ओचं शशिवी शरीरम् * * * एकधास्य त्वच साच्छातात् पुरा नाभ्या अपि-

‘दैव्याः !’ ‘शमितारः !’ अपि च हे ‘मनुष्याः !’ ‘आरभध्वम्’
‘उपनयत’ च एनं पशुम् । एताः ‘मेध्याः’ * ‘दुरः’ यज्ञगृहद्वार
इत्यर्थः । ‘आशासानाः’ प्रार्थयमानाः, ‘मेधपतिभ्याम्’ † आभ्या मग्नी-
षोमाभ्यां मेधम् एनं पशुं शमयितुम् । किञ्च ; ‘प्र अस्मै अग्निं
भरत’ प्रभरतास्मै पशवे सञ्ज्ञयमानाय अग्निं सुलमुकम्, पुरस्ताद्वार-
यतेत्यर्थः ‡ । किञ्च ; ‘स्तृणीत वर्हिः’ अस्मै पशवे सञ्ज्ञयमानाय,
उपाकरणं मेनं दर्भं मपास्यतेत्यर्थः § । किञ्च ; ‘अन्वेनं माता मन्यताम्’
एनं सञ्ज्ञयमानं माता अनुमन्यताम् । ‘अनु’ मन्यतां ‘पिता’ । ‘भ्राता
सगर्भः’ ‘अनु’मन्यतां सहगर्भीयः, सहेदर इत्यर्थः । ‘अनुमन्यतां’
चैनं ‘सखा मयूथः’ सहयूथचारी ; ‘अनु’ मन्यता मेनं मेभिः सञ्ज्ञपयते-
त्यभिप्रायः । किञ्च ; ‘उदौचीनाम् अस्य पदो जिघत्तात्’ उदक्-
पादं मेनं सञ्ज्ञपयतेत्यर्थः । किञ्च ; सूर्य्यप्रभवः सस्य चक्षुः, ततः ‘सूर्य्यम्’

शशो वपा सुखिदतादन्तरेवीक्षाणं वारयध्वात् * * * श्येनः सस्य वक्त्रः कण्ठतात्
प्रशसा बाह्वं शला दोषणौ कश्यपेवांसाऽच्छिद्रे श्रीणी कवणोऽखेकपर्णाऽवीवन्ता षष्ठिः
शतिरस्य वङ्कथस्ता अनङ्गीचावयताद् गावं गावः सस्यानूनं कण्ठतात् * * * ऊव-
ध्यगोर्धं पार्थिवं खनतात् * * * ॥ ६ ॥ अस्त्रा रक्तः संज्ञतात् * * * बनिष्ठुः सस्य
मा राविष्टोक्तं मन्यमाना नेष्टुस्तोक्ते तनये रवितारवच्छमितारः * * * अग्निगो
शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वं मग्निगो * * * ॥ ७ ॥ — इति ऐ० ब्रा० ९, १ ।

* “पशुर्वै मेधः” — इति ऐ० ब्रा० ९, १, ६ ।

† “यजमानो मेधपतिः, * * * यजमानः मेव तत् स्वेन मेधेन समर्हयति ; अथो
खल्वाहुः यस्यै वाव कस्यै च देवतायै पशुरालभ्यते सैव मेधपतिरिति । स यदेक-
देवत्यः पशुः स्यात् ‘मेधपतये’ — इति ब्रूयाद्, यदि द्विदेवत्यो ‘मेधपतिभ्याम्’ — इति,
यदि बहुदेवत्यो ‘मेधपतिभ्यः’ — इति ; एतदेव स्थितम्” — इति ऐ० ब्रा० ९, १, ६ ।

‡ “आग्नेयो वाव सर्वः पशुरग्निं हि सोऽनुप्राच्यतेति तस्मादस्याग्निं पुरस्ताद्व-
रन्ति” — इति ऐ० ब्रा० ९, १, ६ ।

§ “ओषध्यान्ना वै पशुः, पशुः मेव तत् सर्वोत्पन्नं करोति” इति ऐ० ब्रा० ९, १, ६ ।

एव 'गमयतात्' । 'वातम्' अनु 'प्राणम्' 'अन्ववसृजतात्' । 'असुं'
 शरीरविधारकं प्राणम् 'अन्तरिक्षम्' अन्ववसृजत । 'दिशः' 'ओचम्'
 अन्ववसृजत । किञ्च; 'उपाकरणेन' दर्भेण 'सह' साकम् 'एकधास्य
 त्वचम्' 'आच्छादयतात्' आच्छातेत्यर्थः । ततोऽनन्तर मेव 'पुरा'
 'नाभ्या अपि शसः' तस्माच्छसः प्रशस्तात् प्रदेशाद् 'वपाम्' 'उत्खि-
 दतात्' उद्धरत । किञ्च; 'अन्तरेव' अभ्यन्तरत एव, 'उज्ज्वाणम्' अस्य
 शम्यमानस्य 'वारयध्वात्' । 'श्येन मस्य' श्येनाकृति श्येनवर्णं वा पाकेन
 'वज्रः' उरः 'कुरुत' । 'प्रशसा बाहू', 'शला दोषणी'—इति बाह्वो-
 रेवैतदभिधानम् अवयवशः; अत्र बाहु-शब्दः प्रायेणांसयोः वर्तते,
 आ आरत्निसन्धानौ बाहू प्रशस्तौ कुरुत । स्वधित्याकृती,—इत्येकः ।
 शलाशब्दः अरत्या मेव वर्तते । तौ च शलादोषणी द्रवणसमर्थौ
 प्रशस्तौ कुरुत । शलाकाकृती निर्माणी कुरुतेत्येके । "श्येन-शला-
 कश्यपा-कवघा-स्वेकर्णेष्व्याकृतिविशेषवचनसिद्धसाधनं स्यात्"—इति
 हि नैयायिकाः पठन्ति । 'कश्यपेवांसा' कश्यपाविव अंशौ कुरुत ।
 किञ्च; 'अच्छिद्रे ओणौ' अविकले कुरुत । 'कवघोरू' कवघे गति-
 समर्थे कुरुत; कवतिर्गत्यर्थः, "च्यवते, कवते, गवते"—इति गति-
 कर्माणाः * । पिण्डिकाख्ये उरू अच्छिद्रे एव कुरुतेत्यर्थः । 'स्वेक-
 पर्णा' करवीरपत्राणीव 'अष्टीवन्ता' अस्त्रिसंयुक्तौ कुरुत । 'वङ्किशति-
 रस्य वङ्क्रयः†, ता अनुष्ठयोच्यावयताद्' या एता वङ्क्रयः पर्ववः‡,
 ता अनुष्ठया अनुष्ठानक्रियया प्रच्यावनसमर्थयैव प्रच्यावयत । किञ्च;

* १भा० २३६४० २अ० १४ख० (२६), (२७), (२८) ।

† "वङ्किशतिरस्य वङ्क्रयः"—इति कौषि० ब्रा० १०, ४ ।

‡ "पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थोनि वङ्किशब्दवाच्यानि"—इति मही० (च० वा० २४, ४) ।

‘गात्रम्’ ‘अस्य’ ‘अनूनम्’ अविकलं ‘कृणुतात्’ कुरुत । किञ्च ;
 ‘ऊवध्यगीहम्’ ऊवध्यं यः पार्थिवो गर्त्तः, प्रकृष्टं संरणोति, तम् *,
 उत्तरञ्चात्वालस्य ‘खनतात्’ । ‘अस्त्रा रचः संसृजतात्’ असृग्भाञ्जि रक्षांसि
 कुरुतेत्यर्थः । किञ्च ; ‘वनिष्ठम्’ दृष्ट्वा ‘मा राविष्ट’ मा शब्दं करि-
 व्यथाः । ‘उरूकं मन्यमानाः’ उलूकवन्तं वनिष्ठं मन्यमानाः ; उलूको हि
 भयङ्करत्वात् दृष्ट्वा जनैः विराज्यते,—अथ सुलूकोऽथ सुलूक इति ।
 तदाशङ्कया उलूकसारूप्यादनिष्ठोर्मा राविष्टेत्युच्यते । हे शमितारः !
 ‘नेद्वस्तोके तनये रमितारवच्छमितारः’ नैतत् कर्म कुर्वतां रवितारवत्,
 पुत्रेषु पौत्रेषु वः स्यात् ; अरवणशीलं वः पुत्र-पौत्रं भविष्यती-
 त्यभिप्रायः । हे ‘अभिगो !’ ‘शमीध्वम्’ एनं पशुः ‘सुशमि शमीध्वम्’
 यथा चाथ’ सुशमितः स्यात्तथैनं ‘शमीध्वं’ हे ‘अभिगो !’ मा प्रमादं
 करिष्यथ ॥ एव मेतस्मिन् दैव्यस्य शमितुः अभिगोः † प्रशासन मित्येत-
 दुपपद्यते, तस्य सम्बोध्यत्वादस्मिंश्च प्रेषे ‡ यथासम्भवं प्रशासनानि
 द्रष्टव्यानि ;—“प्राप्ता अग्निं भरत”—इत्येवमादीनि ॥

“अग्निरप्यभिगुरुच्यते” अघृतगमनोऽसावित्यभिगुः । “तुभ्यं श्रोत-
 न्यं —० मेधिर” ॥ । कुशिकपुत्रस्वार्थम् । विराट् । पाश्चिष्ट-

* “औषधं वाऽऊवध्य मियं वा औषधीनां प्रतिष्ठा”—इति ऐ० ब्रा० २, १, ६ ।

† “अभिगुर्वै देवानां शमिता पापो निग्रहिता शमित्यस्यैवेनं तं निग्रमौढम्यस्य
 सम्पद्यच्छति”—इति ऐ० ब्रा० २, १, ७ ।

‡ प्रेषः=ऋत्विजां प्रेषणं कार्यम् । तथा श्रोतरेयश्रुतिः,—“प्रेष मैच्छन् तत् प्रेषा-
 णां प्रेषलम्”—इति २, १, ९ । “प्रेषेभिः प्रेषानां ज्ञोति (यं वा० १९, १९,)”—
 इत्यादयश्च द्रष्टव्याः ।

§ ऐ० ब्रा० २, १, ६ । पु० ६१ पृ० २१ पं० (टीप्पन्याम्) ।

॥ “तुभ्यं श्रोतन्यभिगो शचीवः सु कासो अग्ने मेदसा घृतस्य । कविश्रुता बृह-
 ता भानुना आगा हव्या जुषध्व मेधिर ॥”—इति ऋ० सं० २, १, ४ ।

स्तोके* स्तुक्ते विनियुक्ता । हे 'अभिगो' अधृतगमन ! 'शचीवः' कर्मवन् ! 'तुभ्यं' त्वदर्थं मेते 'स्तोकासः' विन्द्वो वपा मतीत्य श्रोतं चरन्ति । 'मेदसः' च 'घृतस्थ' च । यस्य तवैतद्वर्त्तते, स त्वं 'कविशस्तः' प्रचरणेप्रचरणे कविभिरभिषुतः, 'बृहता' महता 'भानुना' 'भासा' 'आगाः' आगच्छ । आगत्य चेमानि 'हव्या' हवींषि यानि स्तोकाख्यानि, त्वदर्थं मेव चरन्ति 'जुषस्व' संसेवस्व । हे 'मेधिर' यज्ञवन् ! इत्यर्थः । एव मत्र "अभिगो"—इत्यग्निरुक्तः, तस्मादग्नेरभिगुलमुपपद्यते ॥

"इन्द्रोऽप्यभिगुरुच्यते" । तस्यापि न कश्चिद् गमनधारयितास्ति "अस्मा इदु०—०राततमा"† । नोधस इय मार्षम् । अहीनस्तुक्ते शस्यते । 'अस्मै' इन्द्राय 'प्र हर्मि' प्रभरामि 'स्तोमम्', 'प्रयो न' प्रय इव, अन्न मिव ; यः स्तोमः तप्ति करोति, तं प्रभरामि । 'तवसे' महते 'तुराय' त्वरमाणाय 'माहिनाय' महनाय हेतवे । किञ्च ; 'ऋचीषमाय' ऋक्समाय, सुतिसमाय ; यावती सुतीरुदीर्यते तावानेवासौ भवति, माहाभागात् । 'अभिगवे' अधृतगमनाय, अप्रतिहतगमनाय, एवंक्षत्तणाय 'इन्द्राय', 'ओहम्' अहं प्रापयामि 'ब्रह्माणि' हवींषि 'राततमा' दातव्यतमानि यान्यसावेवार्हन्ति, तानीत्यभिप्रायः ॥ एव मस्मिन्नभिगुशब्दे इन्द्र-विशेषणत्वादिन्द्राभिधानं नित्युपपद्यते ॥

* पशौ स्लोकानुवचन इदं स्तुक्तम् । आ० २, ४, ३० ।

† अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय । ऋचीषमायाभिगवु ओह मिन्द्राय ब्रह्माणि दातव्यमा ॥—इति ऋ० सं० १, ४, २०, १ ।

“आङ्गूषः^(४४)”—इति *, अनवगतम् । “स्तोमः” अभिधेयः ।
 “आघोषः”—इति शब्दसमाधिः ॥ “एनाङ्गूषेण०—० उत द्यौः” † ।
 त्रिष्टुप् । कुत्सस्य चित्तस्य वा कूपे पतितस्यार्घम् । वैश्वदेवस्य चरोर्भात-
 व्यवतो याज्वैषा । ‘एनेन’ अनेन ‘वयम्’ ‘आङ्गूषेण’ आघोषणीयेन
 स्तोमेन ‘इन्द्रवन्तः’ इन्द्रसंयुक्ताः ‘स्याम’ वयम् । ‘तत्’ ततो विश्वे
 ‘सर्वे’ एव अनवखण्डिताः सन्तः, सर्वान् भातव्यान् ‘अभि’ भवेम ।
 तदेतत् ‘नः’ सर्वं मपि ‘मित्रः’ ‘वरुणः’ च ‘मामहन्’ पुनःपुनर्मह-
 यन्तां पूजयन्तु । ‘अदितिः’ च पूजयतु । ‘सिन्धुः’ च पूजयतु ।
 ‘पृथिवी’ च पूजयतु । ‘उत द्यौः’ पूजयत्वित्येतदेवानुवर्त्तते ॥ एव
 मत्र स्तोमोऽयम् “आङ्गूषः”—शब्देनोक्तः, शब्दसारण्यादर्धोपपत्तेश्च ॥
 ७ (११) ॥

आपातमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमा
 ऋज्जीषी । सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रति-
 मानानि देभुः ॥ आपातितमन्युस्तृपलप्रहारी (क्षिप्रप्रहा-
 री स्तृपलप्रहारी †) सोमो वेन्द्रे वा धुनिर्दूनोतेः शिमीति
 कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्ज्जीषी सोमो यत्सोमस्य
 पूयमानस्यातिरिच्यते तदृज्जीष मपार्जितं भवति तेन-

* १भा० ४१४ ४० १३ पं० ।

णां प्रेषत्वम्”—इति इय मिन्द्रवन्तोऽभि स्याम वृजने सर्ववीराः । तन्ना मित्रो वरुणो
 इत्यादयश्च द्रष्टव्याः । † पृथिवी उत द्यौः ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, २३, ४ ।

§ पं० ब्रा० १, १, ६ । पूजय इत्येते क-ख-ग-पुस्तकेषु । “तृपलप्रहारी”—इति
 ॥ “तुभ्यं स्रोतन्त्यग्निगो शचीवः सु कासरी”—इति रीत्य-सम्पादित A-पुस्तक-
 ता भानुना आरा द्रव्या जुषध्व मेधिर ॥”—इति स्मृतः पाठः ।

ज्जीषी सोमोऽथाप्यैन्द्रो निगमो भवति* । ऋज्जीषी
वृज्जीति । हर्योरस्य स भागो धानाश्चेति धाना भ्राष्ट्रे
हिता भवन्ति फले हिता भवन्तीति वा । बृध्यां ते † हरीं
धाना उप ऋज्जीषं ‡ जिघ्रता मित्यपि निगमो भवत्या-
दिनाभ्यासेनोपहितेनोपधा मादत्ते बभस्तिरन्तिकर्मा
सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वगिन्द्रं प्रतिमानानि
दद्भुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दद्भुवन्त्यर्वागे-
वैन § मप्राप्य विनश्यन्तोतीन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं
सोमकर्माभयप्रधानेत्यपरं श्मशा शु अश्रुत इति वा
श्माश्रुत इति वा । अथ श्मशा रुध्वाः । अवारुधन्म-
शा वारिति ॥ ८ (१२) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५, २.

“आपान्तमन्युः^(४५)”—इति ॥, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् ।

“आपातितमन्युः”—इत्यवगमः । “आपान्तमन्युः”—इति ¶ । वैश्वा-
मित्रस्य रेणो रिय मार्षम् । त्रिष्टुप् । सूर्य्यस्तुत्यैकाहे निष्केवल्ये वि-
नियुक्ता । आपादितदीप्तिः, उत्पादितमन्युर्वा शत्रुभिः संग्रामे, ‘हपल-
प्रभर्मा’ ‘हप्रहारी क्षिप्रहारी, सोमो वेन्द्रो वा’ । ‘धुनिः’ धूनयिता

* “भवति”—इत्यशुद्ध एव च-पुस्तके ।

† “बृध्यां रान्ते” ख ।

‡ “ऋज्जीषिन्” क, ख । “ऋज्जीषिन्” ग ।

§ “दद्भुवन्त्यर्वागेवैन” क, ख ।

॥ १ भा० ४१४ घ० १७ पं० ।

¶ ख० सं० ८, ४, १४, ५ ।

कर्मयिता शत्रूणां पात्राणाम् । 'श्रीमीवान्' स्वाधिकारविहितेन कर्मणा कर्मवान् । 'शरुमान्' हिंसावान् । 'ऋजीषौ' यदि सोमोऽभिप्रेतः, तस्य ऋजीषित्वं सुपपद्यते ; अथेन्द्रोभिप्रेतः, तस्य तयोरश्वयोः ऋजीषभागाः * इत्यनयापेक्षया ऋजीषित्वम् । एव मय मर्द्ध्वर्चः सोमस्येन्द्रस्य वा ; यस्मिंस्तु पक्षे सौम्य एषोऽर्द्ध्वर्चः, तस्मिन् पक्षेऽयं तृतीयः पादः सोमेनाभिसम्बन्धयितव्यः ;— य एवङ्गुणयुक्तः 'सोमः', स एतानि 'विश्वानि' सर्वाणि 'अतसा' अनुपक्षीणानि 'वनानि' उदकानि, इतराणि वा वनानि वनस्यत्याख्यानि, स्वेन महिम्ना व्याप्नोति ; स हि तेषां मधिपतिः । एव मेते त्रयोऽपि पादाः सौम्या भवन्ति । उत्तर ऐन्द्र एव,—“नार्वागिन्द्र” प्रतिमानानि देभुः”—इति । नैनम् इन्द्रं प्रतिमानानि, यैः प्रतिसीयन्ते स्तोत्राणि, न तानि दद्भुवन्ति, नाभिभवितुं शक्नुवन्ति । किन्तुर्हि ? अर्वागेव तान् पुनात्येव । तस्मादिन्द्राद् भूत्वा “एनम्” इन्द्रम् “अप्राप्य” एव “विनश्यन्ति”, नोपमार्थं कुर्वन्ति ; स हि तेषां विनाशः । एव मेष पाद ऐन्द्रः । एव सुभयप्रधानत्व मस्या ऋचः ॥

अथ वैव मन्यथास्या ऋच उभयप्रधानत्वम् । द्वौ प्रथमौ पादावैन्द्रेत्वेन व्याख्यायेते, तृतीयपादं मुत्कथ्य चतुर्थः पादः आद्याभ्यामभिसम्बन्धयितव्यः । योऽयं मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, आपादितमन्युः तृप्रहारी, धुनिः, श्रीमीवान्, शरुमान्, ऋजीषौ च ; त मेन मिन्द्र मेवम्प्रभावं न प्रतिमानानि दद्भुवन्ति । किन्तुर्हि ? अर्वागेवैनमप्राप्य वर्त्तमानानि विनश्यन्ति । एव मेते त्रय ऐन्द्राः पादाः ;—द्वा-

* “ऋजीषं नीरसं सोमस्यताचूर्णम्”—इति मही० (य० वा० स० १९, ७९) । नीरसं पावभिर्निष्काशितरसमित्यर्थः ।

वाद्यौ चतुर्थश्च । अयं तृतीयः सौम्यः,—“सोमो विश्वान्यतसा वनानि”
—इति । यः “सोमः, सर्वाण्यतसानि वनानि” महिम्ना व्याप्नोति,
यच्च “इन्द्रं न प्रतिमानानि दध्नुवन्ति” तौ सोमेन्द्राविदं नाम कुरुता
मित्याशीर्योज्या ॥

“एके” पुनः “इन्द्रप्रधाना” एवेयं मृक् “इति” एवं मन्यन्ते ;—
“नैघण्टुकम्” अस्यां “सोमकर्म”—इति ; तेषां मिथं योजना,—य इन्द्र
आपातितमन्युः ; त्वप्रहारी, धुनिः, शमीवान्, शरुमान्, ऋजीषी च,
स सोम इव अतसानि वनानि इदं सर्वं व्याप्नोति, । न चैनं प्रतिमानानि
दध्नुवन्ति । किन्तुर्हि ? एन मिन्द्र मप्राणैव विनश्यति । एव मिन्द्रप्रधानैव
भवति । एव मस्या चचः त्रिधा समासार्थो बोद्धव्यः । तथाहि
भाष्यकारेण दर्शितम् । सोमस्य ऋजीषिलोपपादनार्थं माह भाष्य-
कारः *,—“यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते” रसादन्यदभार मति-
रिच्यते, “तदृजीषम्”—इत्युच्यते । तद् “अपार्जितम्” अपवर्जितं
“भवति”, कल्कभूतत्वात् “तेन” संयोगाद् “ऋजीषी सोमः” उच्यते ॥

“अथ” यस्मिन् पक्षे “ऐन्द्रः” अर्द्धर्चो भवति, एतस्मिन्
पक्षे इन्द्रस्य ऋजीषित्वाभिधायकः एषः “निगमः भवति” । इन्द्रस्य
ऋजीषिल मनुपपन्नं मन्यमानो निगमं पठति ;—“ऋजीषी वृञ्जी
वृषभः ०—० मदित्सुन्द्रः” † । अत्रेरिय मार्षम् । त्रिष्टुप् । ऋजीषेण

* यास्कः (निघण्टु-भाष्यकारः = निरुक्तकारः) ।

† यावभिः पिष्टत्वादिति भावः । तथा हि,—“द्रव्यं सार्द्धं शिलापिष्टं शुष्कं वा
सज्जलं भवेत्”—इत्यादि कसकलक्षणम् । आ. वि. सू. २ अ. ० ।

‡ “ऋजीषी वृञ्जी वृषभः ० राषाट्कुसौ राजा वृन्दा सोमपावा युक्ता हरिभ्या
मुप यासदुर्वाङ् साध्यन्दिने सर्वेने मत्सुदिन्द्रः ॥”—इति ऋ. सं. ४, २, ११, ४ ।

तद्वान् 'ऋजीषी', वज्रेण तद्वान् 'वज्री', 'वृषभः' वर्षिता कामा-
नाम्, 'शुग्भी' बलवान्, 'राजा' अधिपतिः, 'वृत्रहा' शत्रुहा,
'सोमपावा' सोमस्य पातेत्यर्थः। य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, स 'युक्ता'
'हरिभ्याम्' अश्वभ्यां रथं तम् अधिरूढ्य 'उपयासत्' उपागच्छत्।
'अर्वाङ्' अस्मानाभिमुख्येन, 'माध्यन्दिने सवने' एतस्मिन् प्राप्ते 'उप'
उगमस्य च 'मत्सत्' माद्यताम्, अस्मत्प्रदत्तेन सोमेनेत्यर्थः॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'ऋजीषी' इन्द्र उक्तः। तत्पुनरेतदृजीषिल
मिन्द्रस्य न विज्ञायते, केन कारणेनेत्यतस्तदुपपादनार्थं माह,—
“हर्योरस्य स भागः”—इति। हर्योरेवाश्वयोरसेन्द्रस्य स भागो यदृ-
जीषम्। “धानाश्च”। प्रसङ्गादत्र धाना उक्ताः*। तदुक्तम्,—“हर्यो-
र्ह्वाना हरिवतोः”—इति†। तेन हरिसंयोगेन ऋजीषेण लक्षित-
लक्षणया वृत्त्या इन्द्रस्य ऋजीषिलम्॥

आह ;—“धानाः” कस्मात्? उच्यते ;— ता हि “भाद्रे हिताः”
भवन्ति‡ ; अथ “वा” भाद्रादवतार्य “फले” फलके “हिताः”
निहिताः “भवन्ति”। तत्र हि ता विसर्गन्तेति दाहभयात्। यथा
ऋजीषं धानाश्च हर्योरश्वयोरिन्द्रस्य च भागस्तथैव निगमः ;— वभ्यां ते
हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रताम्—इति। अत्र ‘वभ्याम्’—इत्ये-
तस्मिन्पदे य एषः “वभस्तिः” धातुः, “अत्तिकर्मा” भक्षणार्थः§। सः

* “धानाः करुणः सक्तवः परीवापः पृथो दधि। सोमस्य रूपं हविष आ-
मिक्षा वाजिन् मधु”—इति य० वा० सं० १९, २१।

† “हरिवतो हर्यश्वाय धानाः”—इति ऋ० सं० २, २, १८, २।

‡ “धाना ऋष्टयवे स्त्रियः”—इति अ० को० २, ७, ४७।

§ १ भा० २१४ प्र० १ पं० द्रष्टव्यम्।

“आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधा मादत्ते” आदावभ्यासेनोपहितेनोपधा
मादत्ते, धकारेण निमित्तभूतेन उपधा मकार मादत्ते, सुम्पति ।
“घसिभषोर्हलि च (पा० ६, ४, १००)” — इत्यकारलोपः, ततो धत्वे
कृते, जश्त्वे च कृते, बभ्या मित्येतद्रूपं भवति ॥ “धानाः सोमाना
मिन्द्राद्भि च पिब च बभ्यां ते हरौ धाना उप ऋजीषं जिघ्रता मा-
रथचर्षणे सिञ्चस्व । यत्वा पृच्छाद् वषन् पत्नी कामीमदथा इत्यस्मिन्
सुन्वति यजमाने तस्मै कि मरास्याः सुष्टु सुवीर्यं यज्ञस्यागुर उद्रुचं
यद्यदचीकमतां तत्तथाभुङ्क्षेतर्यज” । हारियोजनास्यायं प्रैषः । हे
इन्द्र ! “अद्भि” भक्ष्य ‘धानाः’ । ‘सोमानाम्’ एतेषाम् स्वभूतं रसम्
‘पिब च’ अस्य हारियोजनस्य सोमस्य * । किञ्च ; ‘बभ्याम्’ भक्ष्यतां
‘ते’ तव एतावश्वौ ‘हरौ’ एताः ‘धानाः’ ; ‘उप ऋजीषं जिघ्रताम्’
उपजिघ्रता ऋजीषञ्च । “आ रथचर्षणे सिञ्चस्व” जठरे सोम मेनम्
हे ‘रथचर्षणे’ रथगमन ! आसिञ्चस्व । किञ्च ; ‘यत्वा पृच्छात्’ यदि
त्वं पृच्छेत् गृह मनुप्राप्त मस्त्रयज्ञात् हे ‘वषन्’ वर्षितः ! ‘पत्नी
कामीमदथाः’ क पीतवांस्त्वम् ? अतो ब्रूयाः, — त्व मस्य यजमानस्य
नाम गृहीत्वा ; ‘अस्मिन्’ ‘सुन्वति’ सोम मभिषुण्वति ‘यजमाने’ ।
ततः सा यदि पुनरपि पृच्छेत् ‘तस्मै’ परितुष्टः त्वं ‘कि मरास्याः’
किं दत्तवानसि ? ततः तां प्रति ब्रूयाः, — ‘सुष्टु’ ‘सुवीर्यं’ शोभनं
वीर्यम् अह मस्मै दत्तवान् । ‘यज्ञस्य आगुर उद्रुचम्’ यदसावनेन

* “हारियोजन सेतत्सञ्ज्ञकं धानासिञ्चितम्” — इति सा० भा० (ऋ० सं० १,
८१ ४) । किञ्च ; “हयैरश्वयोर्ध्वीजनं यस्मिन् ये स तथोक्तः, तस्य स्वामित्वेन
सम्बन्धौ हरियोजनः । हे ‘हरियोजन !’ इन्द्र !” — इति च सा० भा० (ऋ० सं० १,
६१, १६) ।

यज्ञेन आगूर्णवान् प्रार्थितवान् अभूत्, तत् सर्वं महं मदाम्;
 'यज्ञस्य' चोत्कृष्टां रुचं दीप्तिं महं मदा मस्यै । किं वज्रना, 'यद्यत्
 'अचौकमताम्' यद्यत्कामितवानयं यजमानः फलं मस्य कर्मणः, 'तत्'
 सर्वं मेतत् 'तथा' प्रार्थितं मेव 'अभूत्'; न कश्चिदस्य मृषा कामो
 बभूवेत्यभिप्रायः । हे 'होतः' त्वं मपि योऽयं मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः,
 तं सहरिभ्यां 'यज *"—इति ॥ एवमत्र "हरौ उपजिघ्रताम्"—इत्ये-
 तस्माद् विशेषलिङ्गात् ऋजौषित्वं मश्वयोः; अश्वयोगाच्च ऋजौषित्वं
 लक्षितलक्षणया इन्द्रस्योपपद्यते ॥

“श्रमशा”^(४६)—इति, अनवगतम्† । “श्याशिनी”, “श्रमशिनी”
 —इति वावगमः । श्याशिनी = श्रीघ्राशिनी = श्रीघ्रव्यापिनी कुल्या,
 नदी वा । श्रमशिनी पुनर्नाडी; सा हि शं शरीरं व्याप्नोति ।
 एवमेतदिह विगृह्यमानं मनेकार्थं मपि भवत्येव ॥ “कदा वसे
 स्तोत्रं—०—वाताप्याय”—इति‡ । कुत्सपुत्रस्य दुर्मित्रस्यार्थम् । उष्णि-
 क् । ऐन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमैवेयम् । हे 'वसे' वसुमन् ! इन्द्र ! 'कदा'
 कस्मिन् काले 'स्तोत्रम्' एतन्मयोदीरितम् 'अस्य' यजमानस्य
 'हर्षतः' कामयतः, कामान् प्रार्थयतः, त्वाम् 'रुधद्' उपरोत्स्यति ।
 'श्रमशा' इव 'वाः' कुल्येवोदकं विसर्पमाणम्; नाडीव वा, अथवा

* “यजेति ध्यारूपम्”—इति घ० वा० सं० १८, १४ । तच्चैव “यजेतिशब्दे
 ध्याया रूपम्; निष्कवल्के स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरं ध्याया शस्यते यजेतिशब्दो
 ज्ञेयः”—इति महीधरः ।

† १भा ४१५ पृ० ५ पं० ।

‡ “कदा वसे स्तोत्रं हर्षतः चाम् श्रमशा रुधद्वाः । दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥”—
 इति ऋ० सं० ८, ५, २६, १ ।

आध्यात्मिकौ नाडी, शरीराश्रितं रसम् । आह, कतमत् स्तोत्रम् ?
इति, उच्यते ;—यदेतत् 'दीर्घं सुतं' सोमं सत्राख्यं सुतं मभिषुतं
प्रवर्त्तते, 'वाताप्याय' उदकार्यम् ॥ एव सेतस्मिन् "शशशा"—इत्ये-
तत् नाद्यभिधानं कुल्याभिधानं वा शब्दोपपत्तेः, अर्थोपपत्ते-
श्चेति ॥ ८ (१२) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

उर्वश्यम्सरा उर्वभ्यश्नुत ऊरुभ्या मश्नुत ऊरुर्वा वशो-
ऽस्या अम्सरा अम्सारिण्यपि वाऽप्स इति रूपनामाप्सा-
तेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शना-
येति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिन-
स्तद्रा भवति रूपवती तदनयात्त मिति वा तदस्यै दत्त
मिति वा तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चक्रन्द तद-
भिवादिन्येषगर्भवति ॥ १ (१३) ॥

“उर्वशी” (४०)—इति *, अनवगतम् । “अम्सराः”—इत्यभिधेय-
वचनम् । “उर्वभ्यश्नुते”—इति व्युत्पत्तिः । ऊरु, महद् यशोऽभि-
वाप्नोति । अथ वा “ऊरुभ्यां” मैथुने धर्मे पुरुषम् “अश्नुते” व्या-

प्रोतीति उर्वशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । अथ “वा” “उरुः”
महान् “अस्याः” “वशः” कामः, मेय मुरवशिनी सती उर्वशीत्यु-
च्यते । एताः शब्दसमाधयः ॥

अधुना “अप्सराः”—इत्येतं शब्दं समाख्यानप्रसक्तं निर्ब्रवीति ।
आह;—“अप्सराः” कस्मात्? उच्यते;—सा हि “अप्सरिणी” भवति,
अपः प्रति नित्य मेव सरति; तत्प्रभवत्वात् तदेव तस्याः प्रिय मुद-
कम्, तस्मादप्सराः । अथ वा अद्भ्यः सृतेत्यप्सराः । “अपि” चैव
मन्यथा स्यात्;—“अप्सः—इति” एतत् “रूपनाम” । “अ-प्सातेः”
प्रतिषेधपूर्वस्य प्सातेः भक्षणार्थस्य (अदा० प०); तद्धि “अ-प्सानौ-
यम्” अनदनीयं “भवति”; न हि तद्गच्छते, किन्तर्हि? “आद-
र्शनीयं” तदाभिमुख्येन स्थित्वा द्रष्टव्य मेव भवति चक्षुषा; न पुन-
सुखेन भक्षयितव्य मित्यर्थः । “व्यापनीयं वा” व्यापनं मर्हति ।
“आप्तृयाप्तौ (स्वा० प०)”, तस्य वा अप्सः; तद्धि नायनेन रश्मिना
आत्मनः प्रत्ययाधानार्थं व्यापयितव्यं भवति । “स्पष्टं दर्शनायेति”
“शाकपूणिः” आचार्यो मन्यते; न ह्येतदस्पष्टं दर्शनाय, किन्तर्हि?
स्पष्टं मेवेत्यर्थः । “यदप्सः—इत्यभक्ष्य” पुरस्तादुक्तम्,—“अपि वाप्स
इति रूपं नाम, अप्सातेः”; न हि तद्गच्छते, किन्तर्हि? दृश्यते
तदिति । तत्र “अभक्ष्य” अप्सः—शब्दवाच्यत्वप्रख्यापक एष निगमः;
—“यदेन^१सुकुम यदप्ससुकुमा वयम्”—इति । “यद्गामे यदरण्ये
यत्सुभायां यदिन्द्रिये । यदेन^१सुकुमा वयं यदप्ससुकुमा वयं यदेक-
स्यापि धर्माणि एनस्ततोऽवयजन मसि स्वाहा”—इति * । वरुणप्रधा-

* य० वा० सं० १०, १७ । तत्र च पाठे भेदः ।

येषु करम्भपात्रहवने पत्नीयजमानयोर्मन्त्रः; 'यद्भासे' 'वयं' किञ्चित्
'एनः' चकम्, 'यत्' च 'अरण्ये', 'यत् सभायाम्', 'यत्' च 'इन्द्रिये'
प्रजनने निमित्तभूते सति, 'यत्' च अन्यत्रापि क्वचिद्भासादिभ्यो
'वयम्', 'एनः' 'चकम्' कृतवन्तः, 'यत्' च 'अप्सः' 'चकम्' यदभक्ष्य-
भक्षणं कृतवन्तः, 'वयं' किञ्चित्देवानेकप्रकार मेकैकस्यापि आवयो-
स्येतसि निमित्तभूतं उत्पन्नं किञ्चित्, 'यदेकस्यापि धर्माणि' तदनेक-
प्रकार मेकस्यावयोः कर्माणि निमित्तभूतम्,— यच्च महत् कृतम्,
यच्च पृथक् कृतम्, यच्च मानसम्, यच्च शारीरम्, तस्य सर्वस्य एनसो-
ऽस्माकं अपनयनं कृत्वा ततः 'अवयजन मसि' मरुतां हे हविः ।
करम्भपात्राख्यं प्रघासान् हवामहे । "मरुतः"—इत्येतो विशेष-
लिङ्गान्मरुतत्व मस्यावसीयते ॥ यद् "अप्सः"—इत्येष शब्दः अभ-
क्ष्यस्याभिधायको दृष्टः, तस्मात्साधूक्तं "अपि वाप्स इति रूपनामा-
प्सातेः"—इति (७३ पृ० ११ पं०) ॥

अधुना यदुक्तं "व्यापनीयं वा"—इति (७३ पृ० १२ पं०), "आप्तु व्याप्नौ
(स्वा० पं०) इत्येस्य वाप्स इति तस्यार्थस्य स्थापकं निगमं ब्रवीति;—
"अप्सो नामेति व्यापिनः"—इति । यथा आप्नोतिः अभिव्याप्यर्थः,
तस्या इत्येतदुपनाम भवति, तथैष निगमः;—"पृथिव्याः पुरीष
मस्यप्सो नाम, तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्टा घृतवती-
सौद प्रजावदसौ द्रविणा यजस्त्राश्विनाध्वर्यु सादयता मिह त्वा" *—
इत्यग्निचयने द्वितीयायां चितावाश्विन्यो नामेष्टकाः, तासा मेकस्या
मय सुपधानमन्त्रः । 'पृथिव्याः' 'पुरीष मसि' पूरसिन्धसि । हे इष्टके !

‘अप्सो नाम’, ‘तां’ ‘त्वाम्’ एवङ्गुणयुक्ता सती ‘विश्वे’ सर्वे ‘अभि
गृणन्तु’ अभिगृवन्तु ‘देवाः’ । किञ्च ; सा त्वं स्तोमपृष्ठादेव उदीरितेन
स्तोमेन स्पृष्टा ‘घृतवती’ उदक-संश्लेषिता ‘इह’ अग्निचयने ‘आसीद्’ ।
किञ्च ; ‘अश्विना’ अश्विनौ देवौ ‘अध्वर्यु’ ‘सादयताम् इह त्वाम्’ ;
तौ हि सञ्जानीतौ यथा त्वं सादयितव्येत्यभिप्रायः । एव मन्त्रापे-
क्ष्याप्यर्थस्यास्य इत्युपपद्यते, इह लक्षणाार्थासम्भवात् ॥

एवं तावदप्सरा इत्यस्याभिधानस्यास्य इत्यय मेकदेश उपपादित ;
अधुना ‘रा’—इत्येकदेश सुपपादयिष्यन्नाह ;—“तद्वा भवति रूप-
वती” । रो मत्वर्थे, तेनाप्सशब्दवाच्यत्वेन रूपेण तद्वती सा भवत्यप्सराः
तद्वा भवतीत्येव मुक्तेऽपि सति रेफस्य मत्वर्थता न गृह्यत इति मन्य-
मानो भाष्यकारः, स्पष्टमेव मत्वर्थं माह ; यदुक्तम् रूपवतीति रूप-
संचुतेत्यर्थः । तस्या एव सर्वघोषिद्वयः प्रति विशिष्टं रूप मित्यभिप्रायः ।
अथ “वा” एव मन्यथा स्यात्,—“तदनया” अप्स-शब्दवाच्यं रूपम्
“आत्तं” गृहीत मेव कुतश्चित् । एतस्मिन् पक्षे ‘रा’—इत्यय मादा-
नार्थः । अथ ‘वा’ एव मन्यथा स्यात्,—“तत्” अप्सशब्दवाच्यं रूप
मतिरिक्त मिव “अस्मै” “दत्तम्” विधात्रा । तथाहि ते तस्मादति-
शयेनानथापि च लक्ष्यते । एतस्मिन् ‘रा’—इत्ययं दानार्थः* ॥

“तस्याः” एवङ्गुणविशिष्टाया उर्वस्या अप्सरसे “दर्शनात्”
“मित्रावरुणयोः रेतः”† “चस्कन्द” स्कन्नम् । ‘तत्’ तत्कार्यस्य
“अभिवादिनी” “एषा च्छग् भवति”—१(१३) ॥

* १ भा० ३५५ पृ० २ अ० २० ख० (४) ।

† “मित्रावरुणं प्रगाथं शंसत्यहवै मित्रो रात्रिर्वरुणः”—इति ऐ० ब्रा० ४, १, ४ ।
उदक्रनामसु (१भा० १०४ पृ०) ‘रेतः’ द्रष्टव्यः ।

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि-
जातः । द्रुप्तं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे
त्वाददन्त ॥ अथसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्म-
न्मनसोऽधिजातो द्रुप्तं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन द्रुप्तः
संभृतः स्नानीयो* भवति सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधार-
यन्त पुष्कर मन्तरिक्षं पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजा-
करं पूजयितव्य मिदमपीतरत् पुष्कर मेतस्मादेव पुष्करं
वपुष्करं वा पुष्पं पुष्पतेर्वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा
वा ॥ २ (१४) ॥

“उतासि मैत्रावरुणः”—इति † । वसिष्ठस्य सपुत्रस्येय मार्षम् ।
तस्यैव सुतिरिन्द्रस्य वा । ‘उत’—इति, अयम् ‘अपि’-शब्दार्थं वर्त्त-
मानोऽधस्तादा मृचि ये जन्मन्ती वसिष्ठस्योक्ते, ते सम्भावयति । सा
पुनरिथ मृक्,— “विद्युतो ज्योतिः०—०जुभार” ‡ । ‘विद्युतः’
विशेषेण, द्योतते देदीप्यते इति विद्युत् = उर्वशी—इति; अस्मात् ।
‘ज्योतिः’ प्रकाशः । तस्मात् ‘परि’ परितोऽधिकं ‘सञ्जिहानम्’ उत्ति-
ष्ठन्तम्, जायमान मित्यर्थः । ‘मित्रावरुणौ’ देवौ? ‘यत्’ ‘अपश्यतां’ ‘त्वा’

* “संभृतस्नानीयो”—इति क, ख, ग, च । “संभृतस्नानीयं”—इति ङ । परं
ख-ग-पुस्तकयोः “संभृतः स्नानीयो”—इत्येव शोधिततया दृश्यते, वृत्तिपाठस्यैव सेव ।

† ङ० सं० ५, २, २४, १ ।

‡ “विद्युतो ज्योतिः परि सञ्जिहानं मित्रावरुणा वृद्धपश्यतां त्वा । तन्ने जन्मो-
नैकं वसिष्ठमस्यो यत् त्वा विष्णु आजभार ॥”—इति ङ० सं० ५, २, २२, ५ ।

५ मित्रः — प० दे० १०, १, ८ । वरुणः — प० दे० १०, १, २ ।

त्वाम् 'तत्' 'ते' तव 'जन्म' एकम् हे 'वसिष्ठ' ! 'उत' अपि च
'यत्' 'त्वा' "अगस्त्यो विश आजभार" "अगस्त्यः" ऋषिः 'विशः'
मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम् 'आजभार' आहतवान्, 'तत्' 'ते'
तव द्वितीयं जन्म ॥

'उतासि' अपि चासि 'मैत्रावरुणः' हे 'वसिष्ठ !' । कथं पुन-
र्मैत्रावरुणयोस्त्यक्तोऽसि—किं सङ्घर्षेण ? न, इत्युच्यते,—'उर्वश्याः'
सकाशात् । हे 'ब्रह्मन् !' 'मनसोऽधिजातः' न सङ्घर्षेण । किञ्च ;
निर्वीज एवासि, मनोऽभिधानमात्रादुत्पन्नः ? न, इत्युच्यते ।
किन्तुहि ? 'द्रुप्तं' शुक्रम्, उर्वशी-दर्शनात् 'स्कन्नं' मित्रावरुणयोः ।
'ब्रह्मण' 'दैव्येन' देवानां स्वभूतेन, ऋग्यजुःसामाख्येन सुवन्तः
'विश्वेदेवाः' मा एतद् भूमौ पतेदिति कुम्भस्योपरि 'पुष्करे' उदके,
अन्तरिक्षे वा 'त्वा' त्वाम्, तेन शुक्रेण सहैकता सुपगतम् 'अददन्'
अधारयन्नेत्यर्थः ॥ एव मेतस्मिन् "द्रुप्तं स्कन्नम्"—इत्यादिना
सम्बन्धेन "उर्वशी"-शब्देन "अप्सराः"—इत्युपपद्यते ॥

"एन्द्रेण किल तेजसा निदधे वसिष्ठः, मित्रपरिगृहीताया
सुर्वश्या सुत्यक्तो वरुणतेजसो जातः"—इति पुराणात् श्रूयते, तद-
प्युपेक्षितव्यम्* ॥

अनेकविधो मन्त्राणां विषयः ; वसिष्ठस्येय मार्षं युष्मदस्यात्र
प्रयोगः,—“उतासि”—इति ; तदेतद्विरुद्धार्थं सुपलक्ष्यते ? नैत-
द्विरुद्धम्, नित्यत्वान्मन्त्राणां भवति† ॥

* "उर्वशी वा अप्सराः पुष्करवाः पतिः"—इत्यादि "उर्वशी चाप्सराः पुष्करवस
मैत्रं चक्रमे"—इत्यादि च श्र० ब्रा० २, ४, ९, १२ ; ११, ५, ९, १ ।

† वसिष्ठेत्यादिगोचनमेति स्त्रीकारे वा का हानिः ?

आह; रेतः कस्माद् “द्रष्टाः”—इत्युच्यते? स हि रेतः-सञ्ज्ञको रसः, पुरुषस्याङ्गादङ्गात् “सञ्भृतः”, स्त्रीधोने: “पानीयो भवति” भक्षणीयो भरणौघश्च । एवं स्नाते: (अदा० प०) भरतेश्च (भू० उ०) यथासम्भवं “द्रष्टाः”—इत्येष शब्दो द्रष्टव्यः ॥

पुष्करशब्दोऽनेकार्थः, त मिह प्रसक्तं आचष्टे;—“पुष्कर मन्तरिचम्”; तद्धि “पुष्पाति भूतानि” अवकाशदानेनोपकुर्वत् । “उदकम्” अपि “पुष्करम्”; तेन हि पूजा क्रियते, पूजाकरत्वात् पुष्करम् । अथ वा “पूजयितव्यम्” पूजनार्हं मात्मन एवेति पुष्करम् । “इदम्” “दतरत्” पद्मम् “एतस्मादेव” कारणात् “पुष्करम्”—इत्युच्यते; तदपि हि पूजाकरं पूजयिव्यम् शोभनत्वान्तस्य । अथ “वा” “पुष्करं” तदिति “वपुष्करम्”; व्यवहृते हि तस्मिन् वपुष्मान् भवति ॥

पद्म-प्रसङ्गात् पुष्प-शब्दं निराह;—“पुष्पं पुष्पतेः”—इति । पुष्पति: विकसनार्थः (दि० प०); तद्धि विकसितं भवति ॥

“वयुनम्^(४८)”—इति *, अनेकार्थम्, अनवगतम् । “वेतेः”—इति धातुनिर्देशः; वेनम्—इति न्याय्यम् । “कान्तिर्वा” अभिधेया “प्रज्ञा वा” ॥ २ (१४) ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवच्चकार । स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत् स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार वाज-पस्थं वाजपतनम् । सनेम वाजपस्थ मित्यपि निगमो भवति । वाजगन्धं गन्धत्युत्तरपदम् । अश्यामवाजगन्ध

मित्यपि निगमो भवति । गन्धं गृह्णातेः । कृज्जा वाजं न
 गन्धं युयूष्मन्नित्यपि निगमो भवति । गन्धतिर्मिश्री-
 भावकृष्णा । आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति ।
 कौरयाणः कृतयानः पाकस्थामा कोरयाण इत्यपि
 निगमो भवति । तौरयाणस्तूर्णयानः । स तौरयाण उप
 याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्रसखिभिः सृजोषा इत्यपि निगमो
 भवत्यहयाणोहीतयानः । अनुष्ठुया कृणुह्यहयाणेत्यपि
 निगमो भवति । हरयाणो हरमाणयानः । रजतं हर-
 याण इत्यपि निगमो भवति । य आरितः कर्मणि-
 कर्मणि स्थिरः । प्रवृत स्तोमान् व्रन्दी व्रन्दतेर्मुदूभाव-
 कर्मणः ॥ ३ (१५) ॥

स इत्तमोऽवयुन०—०स्वभावः” * । भरद्वाजस्यार्घम् । त्रिष्टुप् ।
 ऐन्द्रे सृक्ते व्यूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्ते शस्येते ।
 यस्त्व मेवङ्गुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र ! ययागुणं त्वा मवोचाम । ‘सः’
 त्वम् ‘इत्’ एतत् शर्वरं ‘तमः’ ‘अवयुनम्’ अ-प्रज्ञानलक्षणं ‘ततन्वत्’
 स एव तं सर्वं मेवेनं लोकं स्वेन प्रकाशाख्येन सन्तनोति ‘सूर्येण
 वयुनवत्’ “प्राणो हीन्द्रः, तस्मात्सूर्य उदेति, प्राणाद्वा एष उदेति,
 प्राणेऽस्तमेति”—इति ह्युक्तम् † । तस्यात्प्राण इन्द्रः, सूर्यस्योदयहेतुः,

* “स इत्तमो—०स्वकार । कृदा ते मर्त्ता अमृतस्य धामे यक्ष्मो न भिनन्ति
 स्वभावः ॥”—इति ऋ० स० ४, ९, ११, २ ।

† “अयमु खलु वा आदित्यः सर्वाणि सूतानि प्रणयति, तस्मान्नं प्राण इत्या-
 चचते ।”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ५, ५, ९ ।

स तं सूर्यं मुद्रमयत् । तेन 'सूर्येण' 'वयुनवत् चकार' एतज्जगत्
ज्ञानवत् करोति । तस्मात् स एवेन्द्र एव सुच्यते;—सूर्येण त्व
मेतज्जगद्वयुनवत्प्रज्ञानत् चकार कृतवानसीत्यर्थः । यस्मै मेवम्प्रभावः
तस्य 'कदा' कस्मिन् काले 'मर्त्ताः' मरणधर्माणो मनुष्याः 'अमृतस्य'
अमरणधर्म्माणः 'धाम' स्थानं 'द्वयच्छन्तः' यद्यु मिच्छन्तः 'न मिनन्ति' ।
न अग्रन्ति हे 'सुधावः !' । अत्र च न सर्वदैवतं चापरिक्लिष्टं स्थानम्,
कृतावकाशस्त्वं यज्ञेष्वित्यभिप्रायः ॥ एव मिह "तमः ततन्वत् सूर्येण",
"वयुनवत् चकार"—इति अनेन सम्बन्धाद् "वयुन"—शब्देन प्रज्ञान
मित्युच्यत इत्युपपत्तिः । कान्त्यर्थत्वं मपि क्वचिदुपेक्ष्यम्; इहैव वा
पक्षेण योज्यम् ॥

"वाजपस्थ्यम्^(४६)"—इति *, अनवगतम् । "वाजपतनम्"—
इत्यवगमः । "तं सखायः पुरोरुचम्—० वाजपस्थ्यम्"† । पाव-
मानौ सौमौ । अम्बरीष ऋजिश्वा च सूक्तं ददृशतुः, तत्रैषा ।
'तम्' एनं सोमं हे 'सखायः !' ऋत्विजः ! 'पुरोरुचम्' अग्रतो
दीप्तम्, 'यूयं वयं च' सम्पृक्ताः सन्तः, हे 'सूरयः !' मेधाविनः !
'अश्वाम' व्याप्नुयाम वयम् 'वाजगन्ध्यम्' प्रति विशिष्टान्नसमान-
गन्धम् ; अथ वा वाजग्रहीतारम् ; अथ वा वाजसस्मिअयितारम् ।
किञ्च ; 'सनेम' सभजेमहि "वाजपस्थ्यम्" वाज मन्त्रम्, तदस्माक मिति
मन्यमानः सन्तो य माभिमुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति, स

* १ भा० ४१६ पृ० १ पं० ।

† "तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः । अश्वाम वाजगन्ध्यं सनेम वाज-
पस्थ्यम् ॥"—इति ऋ० सं० ७, ४, २५, ६ ।

वाजपत्यः सोमः, तं नित्यकाल मेव वयं भजेमहि ॥ एव मत्र
शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च “वाजपत्य”-शब्देन सोम उक्तः ॥

“वाजगन्ध्यम्^(५०)”—इति *, एतदपि पद मेकस्मिन्नेव निगमे[†]
निरुक्तम्, केवलं समान्नायानुक्रमविपर्यासः,—“वाजपत्यम्, वाज-
गन्ध्यम्”—इत्येष समान्नायानुक्रमः[‡]; निगमे पुनः “अश्याम्
वाजगन्ध्यम्, सनेम् वाजपत्यम्”—इति § ॥

“गन्ध्यम्^(५१)”—इति ॥, अनवगतम् । ग्रहणीय मित्यर्थप्रतीतिः ।
“यासि कुत्सेन—पाथाय भूषात्” ¶ । वामदेवस्त्वार्षम् । ऐन्द्री ।
त्रिष्टुप् । अहीनसृक्ते चतुर्विंश उक्थे माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्तेषां
शक्ते शस्यते । हे भगवन्निन्द्र ! ‘यासि’ ‘कुत्सेन’ ऋषिणा स्तूयमानः,
अथ वा ‘कुत्सेन’ वज्रेणाभ्युद्यतेन, ‘सरथ’ समानगमनम्, अभिवहन-
रथ मारुह्य, अथ वा ‘सरथ’ रथसंयुक्तं परानीकम् । ‘अवस्युः’
रिरन्निषुः आत्मीयान्, ममर्हिषुश्च परकीयान् । ‘तोदः’ तुन्न इव
केनचिद् ‘वातस्य’ जवेन यासि । तथापि च गच्छन् ‘हर्ष्याः’ अश्वयोः
‘ईशानः’ ईश्वरो न धावति त्वयि अन्यत एव त्वा मूह्यतुः । स त्वं
भज ‘ऋज्जा’ ऋजुनैव मार्गेण न काश्चिदन्त्यां गतिं धावमानः;
‘वाजं न गन्ध्यम्’ वाजमिव ग्रहणाहं भोक्तु माभिमुख्येन । ‘युष्टूषन्’

* १भा० ४१६ पृ० ५ पं० ।

† यु० ८१ पृ० २१ पं० ।

‡ १भा० ४०४ पृ० ४ अ० २ ख० (४८), (५०) ।

§ ऋ० सं० ७, ४, २५, ६ ।

॥ १भा० ४१६ पृ० ८ पं० ।

¶ “यासि कुत्सेन सरथं मवस्युस्तोदो वातस्य हर्ष्योरीशानः । ऋज्जा वाजं न
ग्रथं युष्टूषन् कविर्यदहन् पार्थाय भूषात् ॥”—इति ऋ० सं० २, ५, १८, १ ।

पुनःपुनः सस्मिन्नहनि, आत्मानं शत्रुभिः युद्धे । ‘कविः’ क्रान्तदर्शनः ।
 ‘यदहन्’ यस्मिन्नहनि ‘पार्थाय’ पारणाय शत्रूणां सुपरि चेतः
 करोषि; पारयितव्यायैत इति वा, तस्मिन्नेवाहनि तान् सर्वान्
 ‘भूषात्’ अतिक्रम्य वर्त्तसे इत्यर्थः । पर्यगृह्णात्, पर्यरञ्जत्, अत्यक्रामत्
 —इत्येते भूषतेरर्थाः ॥ एव मेतस्मिन् शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च
 “गन्धत्” —इत्येष शब्दे “गृह्णातेः” —इत्युपपद्यते ॥

“गन्धतिः^(५२)” —इति *, अप्रतीतिार्थः । स पुन रोष—“मिश्री-
 भावकर्मा” । “आगधिता परिगधिता० — भोज्या शता” † ।
 भावयव्यस्वार्थम् । ‘आगधिता’ आगृहीता आमिश्रिता च । ‘परि-
 गधिता’ च परिमिश्रीकृता बाहुभ्यां मया परिष्वक्तेत्यर्थः । ‘या’
 ‘कशीकेव’ प्रतिकशं कशीकेव; सा हि नकुलजातिः का षिद्
 कशा मिति श्रूयतेऽश्वमेधे ‡ । सा यथा मदकाले प्रतिकश मति-
 तरां परिष्वजति; स हि तस्याः परिष्वजनस्वभावः । एवं याम्
 ‘आ जङ्गहे’ परिगृह्णाति बाहुभ्याम् । परिगृह्य च ‘ददाति’ । ‘या-
 दुरीथा’ आदरवती; अथ वा यादसा रेतःसेकेन तदती । “यादः”
 —इत्युदकनामसु पठितम् § । आह; किं ददाति ‘मह्यम्’? इति,
 उच्यते,—‘याशूनां’ मैथुनाख्यानां ‘शता’ शतानि बज्रश इत्यर्थः । या
 एवम्यकारा, सा मम ‘भोज्या’ पत्नीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र मैथुन-
 सम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च “गन्धतिः” मिश्रीभावकर्मेत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१६ घ० १२पं० ।

† “आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे । ददाति मद्यं यादुरीथा
 याशूनां भोज्या शता ॥” —इति ऋ० सं० १, १, ११, ६ ।

‡ “कशी द्विम्यः” —इति य० वा० सं० २४, २६ ।

§ १भा० ८६३ २६पं० १५० १२ख० (४८) वा० ।

“कौरयानः^(५२)”—इति*, अनवगतम् । “कृतयानः”—इत्य-
गवमः । “यं मे दुरिन्द्रो^१—० धावमानम्”† । मैथ्यातिथेः काण-
स्यार्षम् । यान मनया प्रशस्यते । ‘यं’ ‘मे’ मम ‘दुः’ दत्तवन्तः, ‘मरुतः’
‘इन्द्रः’ च । ‘पाकस्थामा’ विपक्वप्राणः, ‘कौरयाणः’ संस्तृतयानः
‘विश्वेषां तमना’ सर्वेषां मपि यानानां अन्यप्रतिग्रहीतृ-शक्तानां मध्ये
आत्मना तदेव ‘शोभिष्ठ’ शोभनतमम् ; अनेकरत्नविचित्रत्वात्
‘दिवि इव’ ज्योतिश्चक्रम् ‘उपधावमानं’ दृश्यते ॥ एव मत्र शब्द-
सारूप्यादर्थापपत्तेश्च “कौरयानः = कृतयानः”—इत्युपपद्यते ॥

“तौरयानः^(५३)”—इति†, अनवगतम् । “तृर्थयानः”—इत्यवगमः ।
“जातं यत् त्वा परि देवा अभृषन्मुहे भराय पुरुहूत विश्वे । स
तौरयाण उपपाहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः ॥”
—इति § । ‘जातं’ जातमात्रं विश्वेदेवाः ‘यत्’ ‘त्वा’ त्वां ‘यर्थभृषन्’
परिमृहीतवन्तः, ‘मुहे’ महेते ‘भराय’ भरणाय, महान्त मसुरैः
सह सङ्ग्रामं करिष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण । ‘सः’ त्वं हे ‘पुरुहूत !’
इन्द्र ! ‘तौरयाणः’ त्वरितयानो भूत्वा ‘उपपाहि’ उपगच्छैनं ‘यज्ञम्’,
मरुद्भिः ‘सखिभिः’ सह ‘सजोषाः’ सम्प्रीयमाणः । उपागत्य च
अस्माक माशिषः समर्द्धयेत्यभिप्रायः ॥ एव मत्रागमनसम्बन्धात् “तौर-
यानः = तृर्थयानः”—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१६ पृ० १८ पं० ।

† “यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः । विश्वेषां तमना शोभिष्ठ मुपेव
दिवि धावमानम् ॥”—इति ऋ० सं० ५, ७, २८, १ ।

‡ १भा० ४१७ पृ० २ पं० ।

§ ऋ० सं० ३, २, १६, २वा० ।

“अह्नयानः(५५)” — इति *, अनवगतम् । “अह्नीतयानः” — इत्य-
वगमः । “त्वया वयं० — ० कृणुह्यह्नयाण” † । वामदेवस्वार्धम् ।
त्रिष्टुप् । अग्नये रक्षोघ्ने अष्टाकपालः, तत्र स्विष्टकृतः पुरोऽनुवाक्येषा,
मैत्रायणीयके । हे भगवन् ! मे ‘त्वया वयं’ ‘सधन्यः’ समानधनिनः
यदेतदस्मद्गृहे धन मेतदावयोः तत्सहेत्यभिप्रायः । यत एव मतो
ब्रूमः ; — ‘त्वोताः’ त्वयैव रक्षिताः सन्तः, ‘तव’ ‘प्रणीती’ प्रणीत्या
तवैव प्रणयेन ‘अश्वाम वाजान्’ प्राप्नुयामोऽन्नानि । किञ्च ; ‘उभा
शंसा’ उभावपि शंसितारौ, — यश्चायतो नः पापानि शंसति, यश्च
पृष्ठतः, तावुभावपि ‘सूदय’ जहि । हे ‘सत्यताते’ यज्ञतनितः ! किञ्च ;
‘अनुष्टुया’ अनुष्ठानेन ‘कृणुहि’ कुरु कर्मणैतत्सम्पादय यदहं ब्रवीमि ।
हे ‘अह्नयाण !’ अलज्जितयानेत्यर्थः ॥ एव मत्र “अह्नयाणः” —
इत्यनेन अह्नीतयानोऽग्निरुच्यते । उपपद्यते हि देवताया अलज्जित-
यानत्वम् ॥

“हरयानः(५६)” — इति †, अनवगतम् । “हरमाणयानः” — इत्य-
वगमः । “ऋजु मुञ्चणायने० — ० सुषामणि” — इति ‡ । विश्व-
मनसो वैयश्वस्येय मार्धम् । उष्णिक् । यान मनसा सूयते ।
‘ऋजुम्’ ऋजुगामिनम् ‘रथम्’ ‘रजतम्’ रजतमयं रजतविकृतं

* १ भा० ४१७ पृ० ६ पं० ।

† “त्वया वयं सधन्य १ त्वोतास्त्वत् प्रणीत्यश्वाम वाजान् । उभा शंसा सूदय
सत्यतातेऽनुष्टुया कृणुह्यह्नयाण ॥” — इति ऋ० सं० ३, ४, २५, ४ ।

‡ १ भा० ४१७ पृ० १० पं० ।

§ “ऋजु मुञ्चणायने रजतं हरयाणे । रथं यज्ञ मनसान सषामणि ॥” — इति
ऋ० सं० ३, २, २५ २ ।

वा, 'युक्तम्' अथैः । 'असनाम्' लभ्यन्तो वयम् । कः पुनर्लभ्यन्तः ?
'उच्छायायने' । उच्छायायन इति कश्चिदासीत् ; तस्मिन् यजमाने,
'हरयाणे' "हरमाणयाने", नित्यकाल मेवाभिप्रस्थितयाने, सुषा-
मणि' शोभनं सामास्य सुषामा ; तस्मिन् यजमाने । तादृशः स
दक्षो दातेत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च "हरयानः
= हरमाणयानः"—इत्युपपद्यते ॥

"आरितः^(५०)"—इति *, अनवगतम् । प्रतीत्यस्य स्थाने आङ् ;
"प्रत्यृतः"—इत्यर्थप्रतीतिः । "यो अश्वानां०—० हवामहे" † ।
कुत्सलेय मार्षम् । ब्रूहस्पत्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे
निविद्धानीये सूक्ते शस्यते । 'यः' इन्द्रः 'अश्वानां' 'गवां' च 'गोपतिः' ।
किञ्च ; 'यः' 'आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः' आरितः सर्वान् स्तोमान्
प्रति योऽवस्थितः । केन ? देवतारूपेण सर्वेषु स्तोमेषु चावस्थानात् । यः
'कर्मणि' अग्निहोत्रादौ 'स्थिरः' नित्यः ; य मृते न किञ्चन कर्म
प्रवर्तते इत्यभिप्रायः । 'वीडोश्चित्' संस्तवस्यापि दर्पितस्यापि 'यः'
इन्द्रः 'अ-सुन्वतः' अभिषव मकुर्वाणस्य 'वधः' वधयिता । त मेवङ्गुण-
युक्तं 'मरुत्वं' मरुत्सहितम्, इन्द्रम्, 'सख्याय' सखिभावाय
एतस्मिन् कर्मणि 'हवामहे' आह्वयाम इत्यर्थः ॥ एव मथम् "आरितः"—
शब्दोऽर्थोपपत्त्या "प्रत्यृतः"—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१७ पृ० १२ पं० ।

† "यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः ।
वीडोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वं सख्याय हवामहे ॥"—इति ऋ० ६०
१, ७, ११, ४ ।

“ब्रन्दी^(५८)”—इति *, अनवगतम् । “ब्रन्दतेर्दुभावार्थश्च” ;
धातुरेवाद्य मप्रतीतः ॥ ३ (१५) ॥

नि यद् वृणक्षि श्वसनस्य मूर्ध्नि शुष्णस्य चिद् ब्रन्दि-
नो रोरुवदना । निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्ध्नि शब्द-
कारिणः शुष्णस्यादित्यस्य (च†) शेषयितृ रोरुयमाणो
वनानीति वा वधेनेति वा । अव्रदन्त वीलितेत्यपि ‡
निगमो भवति वीलयतिश्च § वीलयतिश्च ॥ संस्तम्भक-
र्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते निष्पपी स्त्रीकामो भवति वि-
निर्गतसपः सपः सपते ॥ स्पृशतिकुर्मणः । मा नो मधेव
निष्पपी परा दाः । स यथा धनानि विनाशयति मा
नस्त्वं तथा परादाः । तूष्णीं ** मुदकं भवति तूष्णीं
मश्रुते †† । तूष्णीं ‡ न गिरेरधीत्यपि निगमो भवति ।
क्षुम्प महिच्छचकं ‡‡ भवति यत् क्षुभ्यते ॥ ४ (१६) ॥

* १ भा० ४१८ वृ० १ पं० ।

† नास्त्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡, §, ॥ अत्र सर्वत्रैव ल-खाने ड-पाठो च-पुस्तके ।

॥ एष एव पाठो वृत्तिकृता प्राधान्येन खोजतः पुरस्तात् (१ भा० ४१८ वृ०), सायण-
सम्मतश्चैव एव । इह तु वृत्तौ “विनिर्गतपसाश्च स्पृशते”—इति पाठो लक्ष्यते ; एष
च क-ख-पुस्तकयोः । “विनिर्गतपसाः स्पृश स्पृशते”—इति ग । “विनिर्गतपस
पसः सपते”—इति ड । “विनिर्गतपसाः । पसः सपते”—इति च ।

** “परादास्तूष्णीं” क, ख, ड ।

†† “तूष्णीं मश्रुतेः” क, ख, ग ।

‡‡ “महिच्छचकं” ख ।

एष एवं निगमः;—“नियद् वृणक्ति०—०स्त्वापरि” * ।
 सव्यखेय मार्षम्; आङ्गिरसखेयम् । जगती । ऐन्द्री । स पुन
 रिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्वं मापन्नं ‘निरुणक्ति’ निवर्णयसि । ‘यत्’
 यस्त्वं हे भगवन्निन्द्र ! मेघं हत्वा ‘श्वसनस्य’ “शब्दकारिणः” वायोः
 ‘मूर्द्धनि’ उपरि ‘शृणुस्य चित्’ “शोषयितुः” अपि भगवतः
 “आदित्यस्य”, ‘ब्रन्दिनः’ मृदुभावकर्तुः; आदित्येन हि परिपच्यमानं
 संस्तम्भु मपि च दरतिन्दुकादि मृदु भवति, तस्मादसौ ब्रन्द्नी ।
 तस्याप्येव कर्मकारिणो मण्डलं प्रत्यूर्ध्वं ‘रोरुवत्’ स्तनयितु-शब्दं
 कुर्वाणः । ‘वना’ “वनानि” विक्षिपसि । ऊर्द्धं मधश्च “वनानि”
 उदकानि विक्षिपतो न ते शक्तिप्रतिघातोऽस्तीत्यभिप्रायः । यस्मिंस्तु
 पक्षे “वधेन”—इति निर्वचनम्, तस्मिन् पक्षे ‘वना’—इत्येष शब्दो
 मेघ-वधेनेति योज्यः । उदकशब्दश्च तस्मिन् पक्षेऽध्याहार्योऽभिवर्जन-
 सम्बन्धात् । ‘प्राचीनेन’ प्रागञ्चितेन, अदीनेन, तस्मिन् कर्मण्याभि-
 मुखेन, ‘मनसा’, ‘वर्हणावता’ हिंसावता । ‘यत्’ ‘अद्या चित्’ अद्यापि
 त्वं कर्म ‘कृणवः’ करोत्येव, अ-सुकर मन्यैः; तस्माद्ब्रवीमि;—‘कः
 त्वा परि’? कोऽन्यस्त्वा उपरि वर्त्तते, त्वं मेव सर्वभूतानि परिगृह्य
 वर्त्तस इत्यर्थः ॥ एव मत्र “ब्रन्दि”—शब्देनादित्य उक्तः । तत्पुनरे-
 तदस्यष्टं मृदुभावकरणादादित्यस्य ब्रन्दित्व मिति । अतो ब्रन्दि-
 शब्दस्य मृदुभावार्थोपपिपादयिषया ब्रौडयतिना संस्तम्भार्थवाचिना
 सह सम्बद्धोऽत्र ब्रन्दतेः प्रयोगः ॥

* “नि०—०वना । प्राचीनेन मनसा वर्हणावता यदस्या चित् कृणवः कस्त
 परि ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, १७, ५ ।

ततो निगमात् ब्रन्दतेर्हि मृदूभावार्यता स्पष्टतरेति दर्शयति;
 —“अब्रदन्त वीडितेत्यपि निगमो भवति” । अपि पूर्वोऽप्यसं
 स्पष्टतर इत्यपि शब्दः “वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च” एतौ द्वावपि
 “संस्तम्भकर्माणौ”, “पूर्वेण” अनेनैव अनन्तरेण ब्रन्दिना, यस्मात्
 समानवाक्यता सुपगतौ “प्रयुज्यते” । तस्माद् ब्रन्दि-शब्दस्य मृदू-
 भावार्यत्व सुपपद्यते । “तद्देवानां० —० व्यचक्षयत्सः” * । गृह्य-
 मदस्यार्थम् । जगती । बार्हस्पत्ये सूक्ते । ‘तत्कर्त्तुं’ तत्कर्म ‘देवानां’,
 ‘देवतमाय’ देवतमस्य वृहस्पतेः, यत् ‘अश्रयत्’ स्याथान्यभवत्, ‘दृढा’
 दृढान्यपि सन्ति मेघवृन्दानि । किञ्च; ‘अब्रदन्त’ मृदून्यभवन् ।
 कानि पुनस्तानि मृदून्यभवन्? इति, उच्यते;—‘वीडिता’ यानि
 वीडितानि व्रीडितानि सन्नद्धानि दर्पितानि, असुरकुलानि; अन्यानि
 वा यानि कानि चित्, तानि मृदून्यभवन्निति । किञ्च; ‘उद् गाः
 आजत्’ उदाजद् गाः, उदगमयदपः । ‘अभिन्द’ ‘वलम्’ मेघम्,
 ‘ब्रह्मणा’ स्तूयमानः । किञ्च; ‘अगूहत्’ अनाश्रयत् ‘तमः’ वैद्युतात्मना ।
 किञ्च; ‘व्यचक्षयत् सः’ व्यदर्शयत् आदित्यम् ॥ अव्यवधानकरणेन
 व्रीडयतिना सह प्रयोगाद् व्रीडितेरर्थवैपरीत्येन ब्रन्दतेर्मृदुतार्थत्व
 सुपपद्यते नभसः ॥ एव मन्त्राब्रदन्त वीलितेति ब्रन्दतेः, व्रीडयते-
 र्वन्दिना सह प्रयोगोऽन्यत्र कश्चित् द्रष्टव्यः † ॥

* “तद्देवानां देवतमाय कर्त्तुं मश्रयन् दृढाब्रदन्त वीलिता । उद् गा आज-
 अभिन्द ब्रह्मणा वल मगूहत् तमो व्यचक्षयत् सः ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १, २ ।

† ऋ० सं० १, ४, १०, ४-५ ऋचौ द्रष्टव्यौ ।

“निःस्पृही”^(१८)—इति *, अनवगतम् । “विनिर्गत-पसाः”—
इति† शब्दसमाधिः । “स्त्री-कामः” पुंस्त्वलोऽभिधेयः‡ ; स हि
नित्यं निर्गत-शेष एव भवति § । “स्पृश स्पृशतेः” ॥ “स्पृशतिकर्मणः”
स्पृशत्यर्थे वर्तमानस्य, — शेषः ; तेन हि स्त्री स्पृशते ॥ । “प्रति
यत् स्या०—० परा दाः”** । कुत्सस्यार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । हे
भगवन्निन्द्र ! ‘यत्’ यस्मात् ‘प्रत्यदर्शि’ प्रतिपश्यतीव, ‘स्या’ सा
‘नीया’ सुतिः । “नीयाविर्दो जरितारः”—इत्येतस्मान्निगमात्
सुतिर्नीयेति प्रतीयते †† । ‘दस्योः’ शत्रोः दासघितुस्त्व ‘अको न’
ओक इव, निवास मिव । ‘अच्छ’ आभिमुख्येन, हृदय मनुप्रविश्य ।
‘सदनं’ स्थानम्, यत्र तथा नीयया सुत्या स्पर्शव्यम्,—यस्तवाभिमतो
गुणः ; अनेन यदि नमः मा मेष स्नेहता स्तूयान्, साधु स्यादिति, त
मर्थं मनुप्रविश्यैव भवतो हृद्गतम् ; तेनार्थेनात्मान मभिसम्बन्धयित्वा

* १भा० ४१८ पृ० ६पं० ।

† “विनिर्गतसपः”—इत्यपि पाठो वृत्तिकृत्यस्मृत एव (१भा० ४१८ पृ० ।

‡ पुंस्त्वलो = स्त्रीरिणी,—इति तु योमात् प्रतीयत एव परं पुंस्त्वल-शब्दस्य स्त्री-
साचक्रत्वे मेतद्वृत्तिग्रन्थादेवेति सम्भाव्यते ।

§ “निष्पृही = विनिर्गतसपो विनिर्गतशेषो यथेष्टाचारो दासीपतिः ।”—
इति सा० भा० (अ० सं० १, ७, १८, ५) ।

॥ “सपः सपतेः”—इत्यपि पाठो वृत्तिकृत्यस्मृत एव (१भा० ४१८ पृ०) ।

॥ “निष्पृही । षप समवाये । सपति समवैति योऽन्या सङ्गच्छत इति सपः शेषः
पचायच् । निर्गतो नित्योद्धतः सपः शेषो यस्य स स्त्रीयसनो निष्पृशः । वणैव्यापत्त्या-
ईकारः”—इति सा० भा० (अ० सं० १, ७, १८, ५) ।

** “प्रति यत् स्या नीयादर्शि दस्योराको नाच्छा सदनं जानती यात् । अथ
स्या नो मयवच्छेतादिस्मा नो मुखेव निष्पृही परा दाः ॥—इति अ० सं० १, ७,
१८, ५ ।

†† अ० सं० १, १, ११, ५ ।

एतन्मम सदन मित्येवं 'जानती' च तदेव 'अगात्' नित्यकाल मेवा-
गच्छति । अतएव मतः सुत्युदीरितारो वयं भवतः । 'अथ' एतस्मात्
कारणात् वयं ब्रूमः;— हे 'मघवन् ! 'चर्कतात्' पुनः पुनः क्रियमाणान्
एतस्मात् कर्मणः, आत्मसुत्याश्रयभृतात्मान मस्मान् 'परा दाः'
पराङ्मुखान् दधीथाः; उपनामय तत् कर्मसाधनानि । कथं च पुनः
कर्मसाधनानि ? कथं च पुनर्मा परा दाः ? 'मघेव निष्पपी' स यथा
धनानि नित्यविनिर्गतशेषो विनाशयति । एवम् 'नः' अस्मान् त्वम्
'मा' अवसादयिष्याः धनभृतास्त्व वयं मतो रक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ एव
मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च धननामसम्बन्धात् निष्पपी" निर्गत-
पसाः, स्त्रीकाम इत्युपपद्यते ॥

“तूर्णाशम्^(६०)”—इति *, अनवगतम् । “उदकं भवति”—इत्य-
भिधेयवचनम् । “तूर्णाशं” हि क्षिप्रम्, तत् “अश्रुते” व्याप्नोति,
तूर्णाशन मिति प्राप्तम् । अपठितं चैतदुदकनामसु; तेनाप्रती-
तार्थम् । प्रति श्रुतार्थं—० मूतये † । मेधातिथेरार्थम् । गायत्री ।
ऐन्द्री । रात्रिपर्याये शस्यते । मैत्रावरुणस्य प्रथमे शस्ते विनियुक्ता ।
हे चत्विग्यजमानाः ! यन्मया प्रतिश्रुत मार्त्विज्य सुपगच्छता अह
मिन्द्रं सुतिभिराह्वयिष्यामीति, तस्मै 'प्रतिश्रुताय' 'वः' युष्माक
सुपकरणार्थं मेतस्मिन्कर्मणि 'धृषत्' धृष्टं प्रगल्भम् । 'ऊवे' आह्वये ।
'सुशिप्रं' सुहनुं सुनसं वेन्द्र महम् 'ऊतये' तर्पणाय; अथ वा

* १भा० ४१८ पृ० १४ पं० ।

† “प्रति श्रुताय वो धृषत् तूर्णाशं न मिदरेरधि । ऊवे सुशिप्र मूतये ॥”—इति
अ० सं० ६, २, १, ४ ।

भवता मात्मनश्च रक्षणायेति स्यात् । कथम्यनराङ्गयामि ? “तृणांशं
न गिरेरधि” । यथा ‘तृणांशम्’ ‘गिरेः अधि’ मेघस्योपरि वर्तमानं
माङ्गयन्ति वर्षार्थिना जनाः । एव माङ्गयामीति ॥ एव मत्र
गिरिसम्बन्धात् “तृणांशम्” उदकं मित्युपपत्तिः ॥

“क्षुम्भ^(११)”—इति *, अनवगतम् । “अहिच्छत्रकं भवति”—
इत्यभिधेयवचनम् । “यत्” यस्मात्तत् स्पृष्टमात्रं “क्षुभ्यते” चलति,
तस्मात् क्षुपं लोभणं मिति न्याय्यम् ॥ ४ (१६) ॥

कदा मर्त्तं मराधसम्पदा क्षुम्भं मिव स्फुरत् । कदा
नः शुश्रवद् गिर इन्द्रो अङ्ग । कदा मर्त्तं मनाराधयन्तं
पादेन क्षुम्भं मिवावस्फुरिष्यति † कदा नः शृणोति ‡
च गिर इन्द्रो अङ्ग । ज्ञेति क्षिप्रनामाञ्चित मेवाङ्कितं
भवति निक्षुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन
प्रीणाति ॥ ५ (१७) ॥

“कदा मर्त्तं मराधसं^१—० इन्द्रो अङ्ग” † । गोतमस्येयं मार्षम् ।
उष्णिक् । ऐन्द्री । तार्त्तरीयसवनिकेषु उक्थपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः
शस्त्रे विनियुक्ता । ‘कदा’ कस्मिन्काले ‘मर्त्तं’ मनुष्यम् ‘अराधसम्’
अनाराधयन्तम्; यः तं मित्रं नाराधयति, सुत्या हविषा च, तम् ।

* १ भा० ४१६ पृ० १ पं० ।

† “मिवावस्फुरसि” ख, ग । “मिवावस्फुरिष्यति” ड, च ।

‡ “शृणोति” ड, च ।

§ ऋ० सं० १, ६, ९, २ ।

‘पदा’ पादेन ‘स्फुरत्’ अवस्फुरिष्यति, अभिहिंसिष्यति स इन्द्रः ।
 “स्फुरति^(१५), स्फुलति^(१६)”—इति वधकर्मसु पठितम्* । किञ्च ।
 ‘कदा नः’ कदा अस्माकं परिचरणमानानां स्तुतिभिर्हविर्भिष्व ‘श्रु-
 अवत्’ ओष्यति ‘गिरः’ स ‘इन्द्रः’, ‘अङ्ग’ क्षिप्र मित्यर्थः । कदास्माकं
 परिचरितृणा मिन्द्रः ओष्यति गिरः, श्रुत्वा च समर्द्धयिष्यत्याशिषः ।
 अनाराधयितृंश्च कदा पादेनाभिहनियति ? कदा अनाराधयित्रा-
 राधयित्रोर्विशेषं ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः । स्वरूपेण तावदेषोऽस्य मन्त्र-
 स्यार्था मया लक्ष्यते ; भाष्यं पुनरत्र लोकः “पादेन क्षुम्प मिवा-
 वस्फुरसि” †—इत्येव मधीते ; तथा च,—“कदा नः श्रुणोति
 गिरः” ‡—इति ; तदेतत् “क्षुम्प मिवावस्फुरसि”—“श्रुणोति गिरः”
 —इत्यनयोर्भाष्यवाक्ययोः पुरुषो वैलक्षणात् दुर्योज्यो मन्त्रार्थ
 इति “गिरः अवस्फुरसि”—इति मध्यमपुरुषयोगः प्रत्यक्षतल्लक्ष-
 णाभिसम्बन्धी । मन्त्रस्य “कदा नः श्रुणोति च गिरः”—इत्येतत्
 परोक्षकृतः । एव मेतद्भाष्यं दुर्योज्यम् ; यद्येष भाष्यस्य सम्यक्
 पाठः ? अथ पुनरसम्यक् पाठः ? सम्यक्पाठोऽन्वेष्टव्यः । अहन्तु
 लक्ष्ये,—यद्येष मया मन्त्रो व्याख्यातः, स एव सम्यक् पाठः स्यात् !
 —“पादेन क्षुम्प मिवावस्फुरिष्यति”—“ओष्यति च गिरः”—इति ;
 तथाहि मन्त्रार्थस्याविरोधो लक्ष्यते ? । सूक्तेऽपि वास्मिन् काश्चित्

* १भा० १८१ प्र० १७० १९ ख० ।

† “मिवावस्फुरिष्यति”—इत्येव तु पाठो दृश्यते ड-च-पुस्तकयोः ।

‡ “कदा नः ओष्यति च गिरः”—इत्येवं पाठो दृश्यते तत्र ड-च-पुस्तकयोः ।

§ ड-च-पुस्तकयोरेव मेव दृश्यते पाठः । तथा च एतस्य वृत्तिग्रन्थस्यानुशासन एव
 तत्र तादृशः पाठः कल्पितः, ड-च-पुस्तकौ च दृष्टानुसारत एव लिखिताविति ।

परोक्षकृता च्च, काश्चित् प्रत्यक्षकृताः । अतोऽपि दुरवधार्योऽस्य
भाष्यस्याभिप्रायः । अहिच्छत्रकं हि पादेन स्पृष्टमात्रं शीर्यते ।
तथाचानाराधयितुर्विनाशोऽभीष्ट इति । “क्षुम्प”-शब्देनाहिच्छत्र मभि-
धायते ॥

“निचुम्पुणः (६९)”-इति *, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “निचु-
म्पुणः सोमो भवति”-इत्यभिधेयवचनम् । “निचान्तपृणः”-इति
शब्दसमाधिः । स हि निचान्तो भवितः “प्रीणाति” ॥ ५ (१७) ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये । अपां
जग्मिर्निचुम्पुणः ॥ पत्नीवन्तः सुता इमेऽङ्गिः सोमाः
कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः
समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यत अवभृथो
ऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् कणन्ति नीचैर्हृध-
तीति वा । अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति ।
निचुम्पुण निचुङ्कुणेति च पदिर्गन्तुर्भवति यत्पृथक्ते ॥
॥ ६ (१८) ॥

“पत्नीवन्तः सुता इमे”-निचुम्पुणः । कचो नाम आङ्गिरसः,
तखेय मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । रात्रिपर्यायेषु मध्यमे पर्याये
होतुः शक्ते विनियुक्ता । ‘पत्नीवन्तः’ पत्नीभिः अङ्गिः, तद्वन्तः ।

‘सुताः’ अभिषुताः । ‘इमे’ सोमाः । ‘उन्नतः’ “कामयमानाः” इव
‘यन्ति’ देवान् प्रति, ‘पीतये’ * कथं नामास्मान् देवाः पिबेद्यु-
रित्येव मर्थं कामयमाना इव यन्ति । किं मेतदेव ? नेत्युच्यते ।
पुनः पुनरेष ‘निचुम्पुणः’ सोमः “अपां” वीर्येण सञ्चितः, तासु
तासु क्रियासु प्रदीयमानः अस्माभिर्देवान् प्रति ‘जग्मिः’ एव भवति,
गन्तैव भविष्यति ॥ एव मिह सोमाधिकारात् “निचुम्पुण”-शब्देन
सोम उच्यत इत्युपपद्यते ॥

“समुद्रोऽपि निचुम्पुणः”—इति “उच्यते” । स हि “निच-
मनेन” उदकेन “पूर्यते” ; उदकं हि निचम्यत इति निचमनम् ।
सृग्योऽत्र निगमः ॥

“अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते” । “नीचैरस्मिन् कणन्ति”
शब्दं कुर्वन्ति । तत्र ह्युक्तं अवभृथेऽप्योपांश्वेव चरन्तीति निचुम्पुणः । अथ
“वा” “नीचैः” अस्मिन् यज्ञपात्राणि “दधतीति” निचुम्पुणः ;
तानि हि तत्राप्सु निधीयन्ते । “अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि” †
—इत्यनेनाभिसाद्याप्सु प्रक्षीयन्ते सोमपात्राणि । हे ‘अवभृथ’
अवभृथदेव ! हे वरुण ! नीचकणन ! ‘निचेरुरसि’ नीचैश्चरणश्रीलो-
ऽसि । निचुम्पुणो नीचकणनो भूत्वा गृहे गृहे यज्ञगृहेऽवतिष्ठसे । स
त्व मेवङ्गुणविशिष्टः “अव देवैः देवकृतम् एनः यासिष्म” अव-
यच्छि नः देवैः सहितो देवकृतं देवनिमित्तम् देवापराधम् ; त

* “पीतये”—इति मूलपाठः ।

† “अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतं मेनो यासिष्म
अव ससैर्मैत्यकृतं मरुतराण्यो देवनिमित्तम् ॥”—इति य. वा. सं. ३, ४८ ।

मेनः । 'अव' यच्चि 'मर्नेः' सद्धितो 'मर्त्यकृतम्' मनुष्यकृतम्,
एनः ; 'पुस्त्रावणः' पुरोः महतोऽपि 'देवरिषः' देवरोषणादस्मात्
पाहि ॥ एव मत्र "निचुम्पुण"-शब्देनावष्टथ उच्यते ॥

निचुङ्कुणोऽयनेनैव व्याख्यातः ॥

"पदिः^(६३)"—इति*, अनवगतम् । "गन्तुः" एष निर्देशः कृतो
"भवति" । "यत् पद्यते" यस्मादधौ पद्यते गच्छतीत्यर्थः । अभि-
धेयः पक्षी ; स हि नित्यकालं मेव पतितो भवति ॥ ६ (१८) ॥

सुगुरसत् सुहिरण्यः स्वश्चो वृहदस्मै वय इन्द्रो
दधाति । यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव
पदि मुत्सिनाति ॥ सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्चो† मह-
च्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्तं मन्त्रेण प्रातरागा-
मिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदि मुत्सिनाति । कुमारो मु-
क्षीजा मोचनाच्च शयनाच्च‡ ततनाच्च पादुः पद्यतेः ।
आविः स्वः कृणुते गूहते वुसं स पादुरस्य निर्णिजो न
मुच्यते । आविष्कुरुते भास मादित्यो गूहते वुसम्बुस
मित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्षन्
पातयत्युदकं§ रश्मिभिस्तत् प्रत्यादत्ते ॥ ७ (१९) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यास्य तृतीयः पादः ॥ ५, ३-

* १भा० ४१९ पृ० १५ पं० ।

† "सुहिरण्य स्वश्चो" ग, ड ।

‡ "शयनाच्च" ख, च । "मोचनाच्च ततनाच्च सनन्नाच्च" ड ।

§ "यद्वर्षन् पातयत्युदकं" क, ख, ग । "यद्वर्षात्पातयत्युदकं" ड ।

सुगुरसत् ० — ० सिनाति” * । कचीवत आर्षम् । य एव
‘सुगुः’ भवति, शोभनगुः । स एव ‘सुहिरण्यः’ भवति । स एव
‘स्वस्थः’ भवति । ‘बृहत्’ च महच्च ‘अस्मै’ ‘वयः’ ‘इन्द्रः’ ‘दधाति’
‘ददाति’ । आह, तस्य किम् ? इति । उच्यते; — “यस्त्वा ऽऽयन्तं
वसुना प्रातरिलः” । प्रातरागामिन्नतिथे ! स हि प्रातःप्रातरन्यानि
मृदाण्यभ्येति, तेनेव मामन्यते — ‘प्रातरिलः !’ — इति । ‘आयन्तम्’
अध्वानं ‘वसुना’ अन्नेन क्षुधाविप्रश्नेन प्राणरक्षणेन । ‘मुचीजयेव’
पाशयेव, “कुमारः” ‘पदि’ पतितारं पक्षिणम् ‘उत्सिनाति’
उद्रम्य सिनाति, वध्नाति, प्राणं स्वपि सन्नियच्छतीत्यर्थः । यथा
हि— अतिथिरध्वगो भवति, स पतन् क्षुधितोऽन्नसंयोगेन कस्य-
चिद् मृदिणो मृदेऽवतिष्ठते, एव मेतत् स्यात् ॥ एव मत्र पक्षी
“पदि”—शब्देनेच्यते ; स हि अतिक्रममाणः पाशया बध्यत
इत्युपपद्यते ॥

“मुचीजा मोचनाच्च” सा हि अवमुच्यते पक्षिणः पादे । “सय-
नाच्च” सीयते बध्यते हि तथा पक्षी । “तननाच्च” † सा हि पक्षिणो
बधार्थं तन्यते । एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भवं “मुचीजा”—इत्येतद-
भिधानं भवति ॥

“पादु(१४):”—इति ‡, अनवगतम् । “पद्यतेः” —इत्यर्थप्रतीतिः ।
सा ते जीवातु० — ० मुच्यते” § । वस्तुक्रमेण मार्षम् । ऐन्द्रौ ।

* ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

† ङ-पुस्तकारित्तेषु सर्वत्रैव मूलपुस्तकेषु “तननाच्च”—इत्येव पाठः ।

‡ १भा० ४१८४० १८पं० ।

§ “सा ते जीवातुस्त तस्य विद्धि सा क्षैत्रादगप गृहः समर्थे । ० — ० मुच्य-
ते ॥”—इति ऋ० सं० ७, ७, १८, ४ ।

त्रिष्टुप् । महाव्रते मरुत्वतीये शस्यते । हे यजमान ! 'मा' 'ते' तव 'जीवातुः' जीविका, या भगवतः सूर्यस्य तापप्रकाशवृश्चुदयास्तम-
 यरसादानादिलक्षणा प्रवृत्तिः, अनेन सौर्येण कर्मणा सर्वभूतानि त्वं
 जीवसि इत्यभिप्रायः । यत एव मथैतस्मात् कारणात् ब्रवीमि ;—
 'तस्य' सूर्यस्य 'विद्धि' विजानीहि ; यस्त्वया स्तुतिहविर्दानादिल-
 क्षणः प्रत्युपकारः कर्त्तव्यः । 'मा' त्वम् 'अस्मै' सूर्याय, 'एतादृक्'
 एतादृश उपकारम् 'अपगूहः' मा संवृतं कार्षीः । प्रत्युपकारायास्मै
 त्वं मभ्युद्यच्छस्त्रेभ्यभिप्रायः । अपि च 'समर्थे' सङ्ग्रामे एतस्मिन्,
 मृत्युना सह वर्त्तमाने, सर्वभूतानाम् ; अथ अद्य वा मृयेथाः, को
 हि तद् वेद ?—कस्य कदा मृत्युरिति । स त्वं तत्त्वतानि शोभनका-
 र्याणि मन्यमानः, शीघ्रं प्रत्युपकुर्व्वास्मै सूर्यायेत्यभिप्रायः । आह,—
 का पुनः सूर्यस्य प्रवृत्तिः जीवातुः ? इति । "आविः स्वः कृणुते
 गूहते बुसम्" । 'आविष्कुरुते' प्रकाशीकरोति स्वभाषा सर्वं मिदं
 उपभासितं व्यवहाराय कल्पते, 'स्वः' आदित्यः । 'गूहते' संवृणोति
 रश्मिभिः 'बुसम्' उदकम् । किञ्च ; 'सः' 'पादुः' तत्पदनं तद्गमनं
 मवभासनेन चरणदानादिकर्तुः 'अस्य' सूर्यस्य 'निर्णिजः' उपनिर्णेज-
 यतुः तमः—पङ्कदिग्धानि स्वरूपाणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव
 करोतीति निर्णिक् सूर्यः, तस्य निर्णिजः । 'न मुच्यते'
 नोपरमतीत्यर्थः । अत एव मय मद्य च तवोपकारे प्रवृत्तः ।
 अतः प्रत्युपकुर्व्वास्मा इत्यभिप्रायः ॥ एव मच्च शब्दार्थोपपत्तेः
 "पादुः=पदनम्"—इत्युपपद्यते ॥ "बुस मित्युदकनाम" * । "ब्रवीतेः"

शब्दार्थस्य (अदा० प०); तद्धि शब्दवद्भवति । “धंशतेवा” तद्धि
भ्रशते (दि० प०) मेघात् । “यद् वर्षन् पातयत्युदकम्” आदित्यः,
“तद्” “रश्मिभिः प्रत्यादत्ते”—इति समासतो भाव्यकारेणाय
मस्यार्द्धचैत्यार्थ उक्तः ॥ ७ (१६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ५, ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विवृत-
ज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥ १ (२०) ॥

“वृकः^(१५)”—इति *, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “वृकः” तावत्
“चन्द्रमा भवति”; स हि “विवृतज्योतिष्कः” प्रकाशितज्योतिष्को
भवति, तस्माद्वृकः । अथ “वा” “विवृतज्योतिष्कः”—इति वृकः;
तद्धि तस्य विवृतं ज्योतिः, शीतत्वात्; इतराणि उष्णानि ज्योतींषि
सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष्य † । अथ “वा” विक्रान्तज्योतिष्कः वृकः; तस्य हि
विक्रान्तं ज्योतिः, इतरेभ्यो ग्रहनचत्रतारकादिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सका-
शात् । एते शब्दसमाधयः ॥ १ (२०) ॥

* १ भा० ४२० घ० १८ पं० ।

† सूर्यस्योष्णमेव ज्योतिरजापतितं शीतं भवति, तत एव विवृतमुक्तम् । “अथा
वृ गोर्गमन्वत्”—इत्यस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (२ भा० ४७४०) ।

अरुणो मासकृद् वृकः पथा यन्तं ददर्श हि । उज्जि-
हीते निचाय्या तष्टेव पृष्ठामयी * वित्तं मे अस्य
रोदसो ॥ अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां (चार्द्ध-
मासानां †) च कर्त्ता (भवति ‡) चन्द्रमा वृकः पथा
यन्तं ददर्श नक्षत्रगण मभिजिहीते निचाय्य येनयेन
योश्चमाणो भवति चन्द्रमास्तक्षुवन्निव पृष्ठरोगी
जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्यावित्यादित्योऽपि वृक उच्यते
यदावृक्के ॥ २ § ॥

“अरुणो मासकृद्—रोदसो” ॥ । वित्तस्य मासस्य कूपे
पतितस्य, कुत्सस्य वा आर्षम् । पङ्क्तिः । वैश्यदेवी । ‘अरुणः’ “आरो-
चनः” आभिमुख्येन सर्वस्य जगतो रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया ।
‘मासकृत्’ “मासानां च अर्द्धमासानां च कर्त्ता” । मासशब्दसम्ब-
न्धदर्द्धमासशब्दोऽप्याहृतः ; तानपि ह्यसौ निर्मिमीत इति ॥ ।
“चन्द्रमा” ‘वृकः’ । आह ;—किं करोति ? इति, उच्यते ;—“पथा
यन्तं ददर्श हि” नक्षत्रमण्डलस्याधोऽवस्थितः ‘पथा’ स्वेन मार्गेण
‘यन्तं’ ‘ददर्श’ पश्यति “नक्षत्रगणम्” ;— न मा मन्थकूपे पतितं

* “पृष्ठामयी” ख ।

† नैतद् दृश्यते ड-ख-पुस्तकयोः ।

‡ नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ नात्र खण्डसमाप्तिः ड-च-पुस्तकयोः, खण्डप्रतीकवाक्यविषया चैषा ।

॥ ख० सं० १, ७, १२, २ ।

॥ सूर्यस्यैव मासकृत्त्वं न तु चन्द्रस्येति मन्वानो भाष्यकारो मासानां मित्यस्यैव
आख्यानं सर्वमासानां मित्यादित्यस्माकम् ।

पश्यति, यदि नाम पश्येत् कथञ्चिदवश्यं मस्त्रास्त्रायेतापदो मा मित्यभिप्रायः* । किञ्च ; “उज्जिहीते निचाय्या तद्यैव पृश्नामयी वित्तम्” । यथा कश्चित् ‘तद्या’ तच्चा “वृष्टरोगी”, कश्चिद्वृत्तं “तच्छृण्वन्” उच्छेदनास्यदे वयं योज्या न वा ?—इत्यनेनोक्तो भूत्वा ‘निचाययति’ पश्यति, एवं “चन्द्रमाः” अणुज्जिहीते “येन” नञ्-त्रेण “योज्यमाणः”,—अमुना मयाद्य योक्तव्य इति । एवं ‘निचाय्य’ “तद्या” स्त्रेण दृष्टात् दर्शनेन । ततस्तदेव “अभिजिहीते”, तेनैव सहेदेतीत्यर्थः । एव मस्य येनार्थः, त मय मादरेणोद्धृक्कायो हि भूत्वा पश्यति† ; मया‡ त्वस्यार्थो नास्तीति मा न पश्यत्यधोवर्त्तमानम् । एव मतो ब्रवीमि ;—अपि तावत् हे ‘रोदसी !’ ‘वित्तं’ विजानीतं ‘अस्य’ चित्तस्यार्त्तिप्रलापस्य योऽर्थः । विदित्वा उत्तरतं मा मस्त्रात् कृपात् इत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र अरुण-शब्दात् मासकृच्छ्र-शब्दाच्च “वृकः=चन्द्रमाः” । चन्द्रमःशब्दाच्च नञ्चगणोऽध्याहृतः, तथार्थो-पपत्त्यविरोधात् ॥

येषां तु शास्त्रिणां “मा सकृत्”—इत्येतत् पदद्वयं भवति १, तेषां सकृत् मां ददर्श चन्द्रमाः, यदि पुनःपुनः पश्येदवश्यं मोचयेदस्मात् आपदः ; पथा तु यन्तं नञ्चगणं पुनःपुनः पश्यति न मा मित्येव-मादि योज्यम् ॥

“आदित्योऽपि वृक उच्यते” । “यद् आवृक्के” यस्मादसौ तम आवृक्के, तस्माद्वृकः ॥ २ ॥

* कृपपतितस्य चित्तं र्धिरिति शेषः ।

†,‡ पश्यति चन्द्रः ; मया चित्तेनेति बोध्यम् ।

§ तत्पदकारपाठतस्तथैव स्वरश्रुतेरिति भावः ।

अजोहवीदश्विना वर्त्तिका वा मास्त्रो यत्सो ममुच्चतं
 वृकस्य । आह्वयदुषा अश्विना * वादित्येनाभिग्रस्ता
 ता मश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानं † श्वापि वृक उच्यते
 विकर्त्तनात् । वृकश्विदस्य वारुण उरामथिः । उरण-
 मथिः । उरण ऊर्णावान् भवत्यूर्णा पुनर्हणोतेरूर्णाते-
 र्वा । वृद्धवाशिन्यपि वृक्युच्यते । शतं मेघान् वृक्ये चक्ष-
 दान मृज्जाश्वं तं पितामहं चकारेत्यपि निगमो भव-
 ति । जोषवाक मित्यविज्ञातनामधेयं ‡ जोषयितव्यं
 भवति ॥ ३ (२१) ॥

“अजोहवीदश्विना०—०विषेण” १। कचीवत आर्षम् । आश्वि-
 नौ । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘अजोहवीत्’ “आह्व-
 यत्” आह्वतवती “उषाः” । हे ‘अश्विनौ !’ युवाम् । वर्त्तनशीला
 ‘वर्त्तिका’ । कदा पुनराह्वयत् ? इति, उच्यते ;—‘आन्त्रः’ आस्त्राद्यदैनां
 ‘वां’ युवाम् ‘अमुच्चतम्’ । ‘वृकस्य’ आदित्यस्य । उषाः किल “आ-
 दित्येनाभिग्रस्ताश्विनौ” आह्वतवती, “ता मश्विनौ प्रमोचितवन्तावि-
 त्याख्यानम्”—एतस्मिन्नर्थे वेदयन्ते निदानविदो बह्वृचाः, तदप्युपे-

* “अह्वयदुषाश्विना” क, ग ।

† “प्रमुमुचतुरित्याख्यानं” ग, ड ।

‡ “जोष इत्यविज्ञातनामधेयं”—इति क-ख-ग-पुस्तकेषु । वृत्ताविहैव सेव ; परं
 निघण्टुके “जोषवाकम्”—इत्येव व्याख्यातम् (१भा० ४२०४०१८५०), निगमोऽप्येव सेव ।

§ “अजोहवीदश्विना०—०वृकस्य । वि जुयुषा ययुषुः सान्द्रैर्ज्ञातं विश्वाचि-
 वृक्षतं विषेण ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १६, १ ।

क्षित्यं मन्त्रार्थनिर्णय * । एतच्च युवयोर्माहाभाग्यम् । किञ्चान्यत् ।
 “विजयुषा यययुः सान्वद्रेः” । ‘विजयुषा’ विजय मिच्छन्तौ युवां
 ‘यययुः’ गच्छयः, ‘सानु’ समुच्छितम् ‘अद्रेः’ मेघस्य शिखर मारुह्य ।
 किञ्च ; युवा मेव ‘जातम्’ उपद्रवं दुर्भिक्षाख्यं कृत्स्नस्य जगतः, ‘वि-
 श्वाचः’ विश्वगच्चनौ ; सर्वतो गतौ भूत्वा,—मेघजालेनेदं सर्वं मभि-
 प्रच्छाद्य, ततः ‘अहतं’ हतवन्तौ स्थः ; ‘विषेण’ उदकेनेत्यर्थः ॥
 यथाऽस्मिन् वृकशब्देनादित्य उच्यते, तथाऽऽख्यानादुपेक्षितव्यम् † ॥

“श्वापि वृक उच्यते”, “विकर्त्तनात्” विविध मसौ कनति
 तस्माद्वृकः । “वृकश्चिदस्य०—० चित्रया धिया” ‡ । प्रगाथपुत्रस्य
 कलेरार्थम् । सतोवृहती । महाव्रते त्वचाशौतिषु विनियुक्ता । ‘वृक-
 श्चित्’ वृकोऽपि, ‘श्वा’ सारमेयोऽखेन्द्रस्य विद्यत एव । ‘वारणः’ वार-
 यिता शत्रूणाम् । किं सुनान्यानुपकरणानि ? ‘उरामयिः’ “उरण-
 मयिः” ; उरान् मेघान् यो मथ्नाति स उरामयिः । स पुनरखेन्द्रस्य
 ‘आभूषति’, ‘वधुनेषु’ प्रज्ञानेषु ; यदैवासौ विजानीते आभूषत्वयं
 शत्रूनि, तदैवासौ आभूषति । यस्य तवैवं सर्वोपकरणसम्पन्नत्वम्,
 हे ‘इन्द्र !’ ‘सः’ त्वम् ‘इमम्’ ‘नः’ अस्माकं ‘स्तोमम्’ उपश्रुत्य ‘आगहि’
 आगच्छेमं यज्ञं ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘चित्रया’ चायनीयया कमनीयया
 ‘धिया’ बुद्ध्या ॥ सरमा हि देवशूनी श्रूयते ? । तत्पुत्रनष्टमिश्च देवानां

* ‘आक्षौ वृकस्य वन्ति का मुमौके युवं नरा नासत्यामुमुक्तम् ।’—इति (ऋ० सं०
 १, ८, १०, ४), एतद्भाष्यं च सायणीयं द्रष्टव्यम् ।

† ऋ० सं० १, ८, १०, ४ ; १६, १.—एतादृशौ पर्यालोच्यवित्यर्थः ।

‡ “वृकश्चिदस्य वारुण उरामयिरा वधुनेषु भूषति । सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आ
 गृहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥”—इति ऋ० सं० ६, ४, ४९, २ ।

§ “किं मिच्छन्तौ सरमा (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)”—इत्यादौ द्रष्टव्यम् ।

भवितव्यम्, तस्मात् अपि वृक उच्यत इत्युपपद्यते ; इतरेषा मारण्य-
काणां परिग्रहाभावात् अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्चः परोक्षकृतः ;—वृकस्यि-
दस्येत्यस्मात् षष्ठीयोगात् । उत्तरस्तु प्रत्यक्षकृतः ;—आगदीन्देत्यस्मान्म-
ध्यमपुरुषयोगात्, सम्बोधनाच्च । देवता किल परोक्षा स्तुयमाना
प्रत्यक्षीभवति । तदेतत् सर्वेष्वेवंलक्षणेषु मन्त्रेषूपेक्षितव्यम् ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते ;—“उरणः = ऊर्षावान्” ऊर्षया तद्वान्
“भवन्ति” । “ऊर्षा पुनर्हृणोतेः” । इति विग्रहप्रसक्तम् । ता
अपि शीतत्राणार्थं विव्रियन्ते । “ऊर्षातेर्वा” आच्छादनार्थं स्यात्,
ताभिराच्छन्न उरणो भवति ॥

“वृद्धवाग्निन्यपि वृक्युच्यते” येषां वृद्धं वाश्यते,—शिवा, सापि
वृक्युच्यते ; विकर्त्तनादेव । “शतं मेषान् —० भिषजावनर्त्तन्” * ।
अजोह्वीदित्यनया समानार्थेयम् । ‘शतं मेषान्’ ‘वृक्ये’ शिवायै,
तदा वाशिते सति परितुष्टः ‘चक्षत्’ व्यादिष्टवान् ‘दानम्’ । येय
मेवं शोभन मभिप्रस्थितानां मस्माकं मर्थसिद्धये वाश्यते, तस्यै, शतं
मेषाणां दीयता मित्येव माज्ञापितवान् । ‘ऋज्जाश्वम्’ ऋज्जाश्वो नाम
राजपुत्रः, तम् । ‘तं च’ पुनरेवं व्यादिष्टवन्त मतिसाहसिकोऽय-
मिति ‘पिता’ कुपितः, शापेन ‘अन्धं’ ‘चकार’ कृतवानित्यर्थः ।
‘तस्यै’ एव मन्वीभूताय पितुरभिशापेन, ‘अक्षी’ अक्षिणी, ‘नामत्यौ’
अश्विनौ देवौ, ‘विचक्षे’ विगतदर्शनाय ‘आधत्तम्’ । ‘दस्यौ’ दर्शनीयौ
अश्विनौ । ‘भिषजौ’ देवभिषजौ । भयसादयितारौ, ‘अनर्त्तन्’ चक्षुः

* “शतं मेषान् वृक्ये चक्षत् दानं ऋज्जाश्वं तं पितृभ्यं चकार । तस्मात् अक्षी
नासत्या विचक्षुः आधत्तं दद्या भिषजावनर्त्तन् ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, ११, १ ।

अधत्तम् अनाश्रित मन्यच क्वचित्, स्वप्रधान मित्यर्थः ॥ एव मन्त्र
मेषसम्बन्धाद्, व्याख्याने च तथार्थतोपपत्तिदर्शनात् “वृद्धवाग्निनी
वृक्ष्यच्यते”—इत्युपपद्यते ॥

“जोषः^(१६)”—इति *, अन्वगतम् । “अविज्ञातनामधेयम्”—
इत्यभिधेयवचनम् । “जोषयितव्यं भवति”—इति शब्दसमाधिः ।
जोषयितव्यं विज्ञापयितव्यं परस्मै तद्भवत्यस्यत्वात् ॥ ३ (२२) ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु^१ वां स्तवत्तेष्टृतावृधा । जोषवाकं^२
वदतः पञ्चहोषिणा न देवा भूयश्चन ॥ य इन्द्राग्नी
सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याग्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं^३
वदति विजञ्जपः प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याग्नीथः
कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वा अन्नं वा^४ । महीवृ कृत्तिः शरणा
त इन्द्र । सुमहत्त इन्द्र शरण मन्तरिक्षे^५ कृत्तिरिवेतीय
मपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूत्र मप्युपमार्थे^६ वा । कृत्ति-
वासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति^७ ।
श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रित^८ ॥ भवति ।
कृतं न श्वघ्नी वि चिनेति^९ देवने कृत मिव श्वघ्नी

* १भा० ४२० पृ० १८ पं० “जोषवाकम्”—इति ।

† “यशो वाङ्गं वा” ड, च । वृत्तौ तु “यशोऽन्नं वा”—इत्येव ।

‡ “मन्तरिक्षं” क, ख, ग ।

§ “कृत्तिं वसान् आ चरु पिनाकं विधुदा गहीत्यपि निगमो भवति”—इति
ड-च-पुरुकयोः ; परं वृत्तिविषयः ।

॥ “पुनराश्रितं” क, ख, ग । “पुनराश्रितं” ड ।

विचिनेति देवने कितवः किं तवास्तीति शब्दानुवृत्तिः
 कृतवान्वाशीर्नामकः * सम मिति परिग्रहार्थीयं सुर्व-
 नामानुदात्तम् ॥ ४ (२२) ॥

“य इन्द्राग्नी सुतेषु वां०—०भसयश्च न” † । भरद्वाजस्येय
 मार्षम् । बृहती । हे ‘इन्द्राग्नी !’ ‘यः’ यजमानः ‘सुतेषु’ अभिषु-
 तेषु सोमेषु ‘वां’ युवां ‘स्तवत्’ “स्तौति” ‘तेषु’ कर्मसु ‘चता-
 दधा’ सत्यवर्द्धयितारौ, यज्ञवर्द्धयितारौ वा । “तस्य” युवाम् “अग्नी-
 थः” स युवयोः बद्धमत इत्यभिप्रायः । “अथ” पुनः “द्योऽयम्”
 “जोषवाकम्” अविज्ञातं किमपि उपोष्य “वदति” “विजज्ञपः”
 केवल सुदकतीरेऽवस्थितोऽन्यत्र वा जपनशील एव ; न कर्मकारीत्य-
 भिप्रायः । तस्य ‘जोषवाकं वदतः’ । ‘पञ्चहोषिणा’ हे “प्रार्जितहो-
 षिणौ !” प्रभृत्यागौ ! “यदिन्द्रश्च अग्निश्च भृदिष्टभाजौ देवतानां
 तस्माद् ब्राह्मणश्च राजा च भृदिष्टभाजौ मनुष्याणां मिति ह विज्ञा-
 यते” । ‘देवा’ हे “देवौ !” ‘न भसयश्च न’ न कदाचिदपि तस्य
 हवींषि भक्षयथः ; तेन युवयोर्नासौ बद्धमत इत्यभिप्रायः । अत्र
 “जोषवाकं वदतः”, “न भसयः”—इत्येतद् दृष्ट्वा यः सुतेषु सोमेषु
 स्तौति, तस्य न भसय इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण ॥ एव मत्र
 विजज्ञपस्य भक्षयितव्याभावाज्जपस्य चोपांशुस्वाभावात् “जोषवाक”-
 शब्दोऽविज्ञातनामधेय मित्युपपद्यते ॥

* “कितवान्वाशीर्नामकः”—इत्येव मेव पाठः सर्वत्र छ-पुस्तकान्तरिकेषु ; एतौ
 तु छ-पुस्तकानुसारत एव ।

† ऋ० सं० ४, ८, १५, ४ ।

“कृत्तिः(६०)” — इति *, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “कृन्ततेः” — इति धातुनिर्देशः । “यशोऽन्नं वा” — इत्यर्थवचनम् । कर्त्तन मिति न्याय्यम्; यशो हि द्विषतां मर्माणि कृन्तति, अन्न मयसम्यगुपयुक्त मायुरेव कृन्तति । “त सुत्वा नूनं — नो अन्नवन्” † । नृमेधसः प्रियमेधसश्चेय मार्षम् । सतोवृहती । ऐन्द्रौ । चतुर्विंशदिषु सात्रिके-
 खदः सु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्ते स्तोत्रियानुरूपवर्गे विनि-
 युक्ता । ‘तम् उ त्वा’ हे ‘असुर’ प्रज्ञावन् ! ‘प्रचेतसं’ विष्टुङ्गप्रज्ञानं
 ‘राधः’ धनं स्व मित्र पित्र्यं ‘भागम्’ उत्पन्नप्रणयत्वाद् ‘ईमहे’
 तत्रोदेहि स्थिरशरीराणां तदेतदस्तु नः । किञ्च ; ‘महीव कृत्तिः’
 महदिव यशः, महद् वा अन्नम् ‘शरणा’ शरणम्, गृहम् । ‘ते’ तव
 हे ‘इन्द्र !’ यद् “अन्तरिक्षलोके”, तदहं ‘प्राश्रवम्’ । किञ्च ; ‘ते’
 तव ‘सुम्ना’ सुम्नानि बलसम्बन्धानि सुखानि, तद्भोग्यानीत्यर्थः । यद्वा ;
 सुम्नानि, सुखसाधनानि ; अप्सरः प्रभृतीनि प्राश्रुया महम् । तदहं
 सोमं सुम्नानः तस्याभिषवकर्मणो माहाभाग्येन, येन त्वत्सायुज्य
 मश्रुयाम्, देहपातोत्तरकाल मिह चासुत्र चैतत् नः फलद्वय मस्तु
 त्वत्त इत्यभिप्रायः । यशो हि विल्लीर्णं भवति, तेन हि गृहस्थोपमान
 सुपपद्यते । यदनुपविष्टानाम् असनापिपासे न स्तः, तदहं तव गृहम्
 प्राश्रुया मित्येव मन्त्रेनाप्युपपद्यते ॥

“इयम् अपि इतरा कृत्तिः एतस्मादेव” । सूत्रमयी कथ्येति या

* १ भा० ४११ पृ० १ पं० ।

† “त सुत्वा नूनं मसुर प्रचेतसं राधो भाग मित्रेमहे । महीव कृत्तिः शरणा
 त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अन्नवन् ॥” — इति ऋ० सं० ६, ६, १३, ६ ।

प्रसिद्धा, सायेतस्मादेव कन्ततेः; सा हि वस्त्रावयवैः सूत्रैर्ग्रथिता* भवति । “उपमार्थे वा” चर्मापि कृत्तिरित्युच्यते । तथेतरा सूत्रमयी उपमीयते, विकर्त्तनसामान्यात् । कृत्तिरिव कृत्तिः कन्या । “कृत्ति-
वासाः पिनाकहस्तोऽवततधुन्वा”—इति । व्याख्यातोऽयं मष्टमेऽध्याये[†]
निगमः[‡] ॥

“श्रुत्वा^(६८)”—इति[§], अनवगतम् । “कितवो भवति”—इत्यभि-
धेयनचनम् । “स्वं हन्ति”—इति शब्दव्युत्पत्तिः । स्वहा इति न्याय्यम् ।
विग्रहप्रसक्तं सुच्यते;—“स्वं पुनराश्रितं भवति”; तद्धि स्वामिन
माभिसुखेन श्रितं भवति स्वत्वेन । “कृतं न श्रुत्वा वि चिनेति०
—० नूतनः” ॥ । कृष्णस्याङ्गिरसस्येय भार्गवम् । ऐन्द्री । जगती ।
तार्त्तनीयसवनिकेषु उक्त्यपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
यथात्र कृतादीनां दायानां मध्ये कितवः ‘कृतं विचिनेति’, ‘देवने’
आस्तारे; अपि नामात्र कृतं यस्मात् ततो जयेय मह मित्येवम् ।
‘मघवा’ इन्द्रः ‘संवर्गम्’ उदकसंवर्जयितारम्, अन्नरिचे, बहूनां मेधानां
मध्ये, विचिनेति,—कृतमस्त्रेषां मेधानां सुदकदाने समर्थः? इति, तं
विज्ञाय यदजहत् । ‘सूर्यम्’ सुष्ठु ईरयितार मपाम् । ‘न’ ‘तत्’, ‘ते’

* ‘कृत्तैर्ग्रथिता’—रोय-सस्यादितदृत्तिपुस्तकपाठः ।

† शास्त्रीयद्वितीये इति यावत् । १भा० ३५६ पृ० ८५०—३५८ पृ० ३५० द्रष्टव्ये ।

‡ ऊ-च-पुस्तकयोर्नैष निगमो दृश्यते; तच्च लय मस्ति,—“कृत्तिं वसान् (च० वा०
सं० १६, ५१)”—इत्यादि ।

§ १भा० ४२१ पृ० ७५० ।

॥ “कृतं न श्रुत्वा वि चिनेति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् । न तत्ते
अन्तो अन्तु वीर्यं शक्यं पुंराणो संघवुज्ज्ञात नूतनः ॥”—इति ऋ० सं० ७, ८,
२४, ५ ।

तव 'अन्यः' कश्चिद् 'अनुवीर्यं' शकत् । तद् वीरकर्म तावकम्, अन्यः कश्चिदनुकर्तुं मशक्तः । 'न' अपि 'पुराणः', 'न उत' नापि 'नूतनः' नव इत्यर्थः । न पूर्वं चक्रुः, नापरे करिष्यन्तीत्यभिप्रायः । कृतसम्बन्धाद् देवसम्बन्धाच्च "श्वघ्नी = कितवः"—इत्युपपद्यते ॥

अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धार्धः परोक्षकृतः, स एव विपरिणमयितव्यः ; अत्र चोक्तः समाधिः ॥

निगमप्रसक्तं सुच्यते ;—"कितवः"—इत्यस्य शब्दस्य "किं तवास्तीति" एषा "शब्दानुवृत्तिः"; स हि नित्यकालं मेव दिदेविषुः प्रतिदेविहभिः, कितवैः पृच्छते,—किं तवास्तीति, तस्माच्छब्दानुकरणात्कितव एवासौ बभूव । अथवा "कृतवान्" अयं यथा स्यादित्येव मसौ आशास्यते सुहृद्भिरन्यैः कितवैः ; स हि तस्मादेव माशासनात् "आशीः"—निमित्त—"नामकः" कितव एवासौ बभूव ॥

"समम्^(१६)"—इति *, एतत् "परिग्रहार्थीयं सर्वनाम" । तत् पुनरेतद् "अनुदात्तम्"; "त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चाजि"—इति ह्युक्तम्† । विप्रतिपन्नस्वरत्वाच्च भाव्यकारेण स्वरोऽवधृतः, पक्षेण चाप्यनेकार्थतायस्य भवतीत्येतत् प्रदर्शितं भाव्यकारेण ॥ ४ (२२) ॥

मा नः समस्य दूष्यः १ परिद्वेषतो अंहतिः । ऊर्मिर्न नाव मा वधीत् ॥ मा नः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्वतो द्वेषतो अंहतिरूर्मिरिव नाव मावधीदूर्मिरू-

* १भा० ४२१७० ११पं० "समस्य"—इति ।

† कि० सू० ४पा० ६ ।

र्णोतेनौः प्रणोत्तव्या भवति नमतेर्वा तत्कथ मनुदात्त-
प्रकृति नाम स्याद् दृष्टव्यं तु भवति । उतो समस्मि-
न्नाशिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां शिशीतिर्दानकृत्मा ।
उरुष्या णौ* अधायतः समस्मादिति पञ्चम्या मुरुष्य-
तिरकर्मकः† । अथापि ‡ प्रथमावहुवचने । नभन्ता
मन्युके समे ॥ ५(२३) ॥

“मा नः‡ समस्य० —०मा वधीत्” । विरूप आङ्गिरस एता
माग्नेये सूक्ते ददर्श । गायत्री । आग्नेयी । दशरात्रस्य तृतीयेऽहनि
प्रातःसवने आद्ये सूक्ते विनियुक्ता । हे भगवन् अग्ने ! युष्मत्प्रसादात्
‘मा नः’ मास्मान्, ‘समस्य’ सर्वस्यैव, ‘दूढ्या’ दुर्धियः पापधियः,
‘परिद्वेषः’ सर्वतो द्वेष्टुः, स्मृतः, ‘अंहतिः’ वध इत्यर्थः । ‘जर्मिन’
जर्मिरिव, यथोर्मिर्नाव माभिमुख्येन गत्वा वधयति ; मैव मंहतिर-
स्मान् देव्यप्रहितोऽवधीदिति ॥ एव मत्र सर्वस्मादेव द्वेष्टुर्वधानभीष्ट-
त्वात् “समस्य”—इत्येतत् सर्वनामेत्युपपद्यते ॥

“जर्मिः, उर्णोतेः” आच्छादनार्थस्य ; सा ह्याच्छादयति तीर
मुदकमध्ये वा यदन्यद् भवति । “नौः प्रणोत्तव्या भवति” पारगम-
नाय ; “नमतेर्वा” स्यात् ; सा हि प्रक्रीभूतेव भवति, पारगमनाय ॥

* “०कूर्मोऽरुष्याणो” ड ।

† “मुरुष्यतो रक्षाकर्म” ड, च ।

‡ “रक्षाकर्मथापि” ड ।

§ ऋ० ६० १, ५, २५, ४ ।

आह ; यदेतत् सम मिति शब्दरूपम् “अनुदात्तप्रकृति” अनु-
दात्तस्वभावम्, “तत् कथं नाम स्यात् ?” “अनुदात्तप्रकृतयो हि निपाताः,
उदात्तप्रकृतीनि नामानि भवन्तीति । उच्यते ;—“द्रष्टव्यं तु”
एतद्, यस्मादनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति, तस्मान्नामैवैत् “भवति” ॥

आह ; क पुनरस्य व्ययो दृष्टः ? इति, उच्यते ;—“उतो सम-
स्मिन्ना शिशौहि नो वसो—इति सप्तम्याम्” व्ययो दृष्टः । “विद्वा
सखिल सुत० — ० गोमति” * । सौभरेरार्षम् । सतोवृद्धती । ऐन्द्री ।
आख्याने विनियुक्ता । “विद्वा विजानीमो वयं ‘सखिलं’ सखिभावम् ।
‘उत’ अपि च । हे ‘शूर’ वज्रिन् ! इन्द्र ! ‘भोज्यं’ भोग्यम्
अंशोपजीव्यत्वं मित्राणाम्, यतो वयं ‘आ ईमहे’ आभिसुखेन
स्थित्वा याचामहे,— ‘ते’ तव यानि धनानि । किञ्च ; ‘उतो’
अपि च ‘समस्मिन्’ सर्वस्मिन् ‘शिशौहि नः’ देहि अस्माकं हे
‘वसो’ वसुमन् ! इन्द्र ! । क पुनराशिशौहि नः ? इति,—‘वाजे’
अन्ने इत्यर्थः । हे ‘सुशिप्र’ हे सुनस !, अथवा हे सुहने !
‘गोमति’ गोभिस्तद्वति अन्ने, अस्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः ॥ एव मत्र
समस्मिन्निति सप्तम्यां व्ययो दृष्टः ॥

“उरुध्याणो अघायतः समस्मात्—इति पञ्चम्याम्” व्ययो दृष्टः ।
“स नो बोधि०—० समस्मात्” † । श्रुतबन्धोराषम् । आग्नेयी ।

* “विद्वा सखिल सुत शूर भोज्य१ मा ते ता वज्रिनीमहे । उतो समस्मिन्ना-
शिशौहि ते वसो वाजे सुशिप्र गोमति ॥”—इति ऋ० सं० ९, २, १, २ ।

† “नं त्वा० — ० सखिभ्यः । स ना बोधि श्रुधी हव मुध्याणोऽघायतः सम-
स्मात् ॥”—इति य० वा० सं० ३, २९ ।

द्विपदा । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता । यः त्वमेवम्भभावः, यथा-
प्रभावं त्वां वयं मवेचाम । ‘सः’ त्वं हे भगवन्नग्ने ! ‘बोधि’
बुध्यस्व ‘नः’ अस्माकं मभिप्रायम् । ‘श्रुधौ’ शृणु च ‘हवम्’
आज्ञानं मिदम् । आहूतश्च ‘उरुव्याणः’ उपगम्यास्मान्, ‘अचायतः’
पापं मिच्छतः ‘समस्मात्’ सर्वस्मात् पाहि । एव मत्र समस्मादिति
पञ्चम्यां व्ययो दृष्टः ॥

तस्मात् व्ययदर्शनादृष्टानुविधिश्चन्दसि भवतीति कृत्वाऽनुदात्त-
प्रकृतिष्वेपि सति नामैतद्भवतीत्युपपद्यते * ॥ ५ (२३) ॥

हविषा जारो अपां पिपर्त्ति पपुरिर्नरा । पिता
कुटस्य चर्षणिः ॥ हविषापां जरयिता पिपर्त्ति पपुरि-
रिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा पिता
कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः शम्ब इति वज्रनाम शम्-
यतेर्वा शातयतेर्वा । उग्रो यः शम्बः पुरुङ्गत तेनैत्यपि
निगमो भवति । केपयः कपूया भवन्ति कपूय मिति
पुनाति कर्म कुत्सितं दुष्पूयं भवति ॥ ६ (२४)† ॥

“कुटस्य^(७०)”, “चर्षणिः^(७१)”—इति ‡, एते अनवगते । “कृतस्य”,
“चायिता”—इत्येतौ शब्दसमाधी । एक एव निगमः ।—“हविषा
जारो०—० चर्षणिः”—इति § । प्रस्कावस्यार्धम् । आश्विनी । प्रातः-

* अथापीत्यादि मूलं सव्याख्यातमेव स्थितम् ।

† एतदन्त एव चतुर्थः पादः केषुचिद् रोथसदृष्टपुस्तकेषु, रोथ० मु० २१०४० ।

‡ १ भा० ४२१४० १८ पं० ।

§ अ० सं० १, २, २२, ४ ।

रनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे 'नरा' नरौ ! अश्विनौ ! युवाम् ।
 एषः "आदित्यः", 'पिता' पाता, कृतस्य जगतः । 'कुटस्य'
 "कृतस्य कर्मणः" सार्वभौमस्य साध्वसाधुनः । 'चर्षणिः' "चायिता"
 द्रष्टा, बुद्धाधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वभूतानाम् । 'अपां जारः'
 अपां सर्वभूतान्तर्गतानां प्राणभावेनावस्थितो* जरयिता, शोषयिता ।
 'पपुरिः' च पूरयिता च । प्राप्ते काले 'हविषा' उदकेन 'पिपर्त्ति'
 पूरयति वा प्रीणयति वा । यौ युवा सेवङ्गुणयुक्तेनादित्येन पूर्येथे,
 प्रीणेथे वा, तौ युवा मिमां नामास्माक माशिषं समर्द्धयत मित्येव
 माशीर्यौज्या ॥ एव मच "कुटस्य-चर्षणिः"—इत्येते कृतस्य चायिते-
 त्येव सुपपद्येते ॥ नरावच द्यावापृथिव्यावभिप्रेते†, तयोश्चोदकेना-
 दित्यः पूरयिता । तस्मादादित्यविषययिता चर्षणिशब्दस्य; तस्य
 च बुद्धाधिदेवताभावेन कृतस्य कर्मणो द्रष्टृत्व सुपपद्यते ॥ 'पिपर्त्ति'-
 'पपुरिः'—इत्येव सेतौ निगमस्यौ शब्दौ "पृणात्यर्थौ वा प्रीणय-
 त्यर्थौ वा" ॥

"शम्भः^(७१)"—इति‡, अनवगतम् । "वज्रनाम"—इत्यभिधेय-
 वचनम् । "शमयिता वा शातयिता वा"—इति शब्दसमाधौ ।
 "आराच्छत्रुं—वाजरत्नाम्" § । कृष्णस्याङ्गिरसस्यार्घम् । त्रिष्टुप् ।

* "उद्यन्नु खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति, तस्मादेनं प्राण इत्याच-
 चते ।"—इति ऐ० ब्रा० ५, ५, ६ ।

† "तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके"—इति प० दै० का० ६, १, १ ।

‡ १भा० ४२२ पृ० २पं० ।

§ आराच्छत्रुं मप बाधस्व दूर मुद्यो यः शम्भः पुरुहन्त तेन । अस्त्रे धेहि सर्वमुद-
 गोमदिन्द्र ह्यधी धियं जरिचे वाजरत्नाम् ॥"—इति ऋ० सं० ७, ८, १२, २ ।

माध्यन्दिने सवने स्तोमातिशंसने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
 हे 'पुरुहूत' वज्रभिराहूत ! 'यः' एषः, 'आरात्' समीपे अस्माकं
 वर्तते शत्रुः, तं दूरम् 'अपवाधस्व' नाशयस्वेत्यर्थः । आराच्छब्दो
 ऽत्र समीपार्थवाची । अन्यत्रापि चोक्तम्,—“आरात् प्राग्वंशादुदया-
 स्तमयौ”—इति । किं पुनरपवाधस्व ? 'उग्रो यः शम्भः' उग्रूर्णो यो
 वज्रः, तेन अपवाधस्व । किञ्च ; तं दूरं अपवाध 'अस्त्रे' अस्त्रभ्यं
 'धेहि' देहि 'यवमत्' यवैस्तद्वत्—व्रीहिगोधूमाद्यन्नम् । अपि च
 'गोमत्' गोभिस्तद्वत्—पश्यादिभिः । किञ्च ; स त्वं मेतदेवङ्गुणक
 मस्त्रभ्यं मन्नं ददन् 'हृधि' कुरुष्व इमां 'धियम्' एतत् कर्म, 'वाज-
 रत्नां' वाजरमणीयां, प्रचुरेणान्नेन यथैतस्मिन् कर्मणि वर्त्तमाना
 रमेमहि, तथा कुरुष्वेत्यभिप्रायः । धीरिति कर्मनामसु पठितम्,—
 'धीः, शची'—इति * । एवमत्रापवाधनसम्बन्धात् “शम्भः”—इत्येतद्
 वज्रनामेत्युपपद्यते । अपठित मेतद्वज्रनामसु †,—इत्येतोऽप्रसिद्धार्थम् ;
 तस्यैवमप्रकरणादर्थमिद्विर्भवति ॥

“केपयः^(११)”—इति ‡, अनवगतम् । “कपूयाः” ह्येते सन्तः
 केपय इत्युच्यन्ते । आह ;—“कपूयम्”—“इति” किं सुक्तं भवति ?
 उच्यते ;—यदेतत् पापकारौ प्रायश्चित्तेन “पुनाति कर्म कुक्षितम्”,
 यच्च तद् “दुष्पूयं” दुष्प्रावं “भवति” पूयमान मपि, एतत् कपूय
 मित्युच्यते ॥ ६(२४) ॥

* १भा० २२० १ख० (२१), (२२) ।

† १भा० २८६ घ० २२० २० ख० (१)—(१८) ।

‡ १भा० ४२२ घ० ४पं० ।

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयोऽक्षयत अवस्थानि
दृष्टा । न ये श्रेकुर्यज्ञियां नाव मारुह मीमे ते
न्यविशन्त केपयः ॥ पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः* प्रथमा
देवहूतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वत अवणीयानि†
यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्योऽशक्नुवन् यज्ञियां नाव मारो-
ल्ह‡ मथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नाव मारोल्ह § मीमैव
ते न्यविशन्तेहैव ते न्यविशन्त ऋणे हैव ॥ ते न्यविश-
न्तास्मिन्नेव लोक इति वेर्म इति बाहुनाम समोरित-
तरो॥ भवति । एता विश्वा सर्वना तूतु मा कृषे स्वयं
सूनेो सहस्रो यानि दधिषे । एतानि सर्वाणि स्थानानि
तूर्णं मुपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्वांसच
मंहसस्त्राणं** धनुर्वा कवचं वा कवचं कु अञ्चितं भवति
काञ्चितं भवति कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ ७ (२५) ॥

“पृथक् प्रायन्—० केपयः” †† । पूर्वैव समानार्थविनियोगः ;
इयन्तु जगती । ‘पृथक् प्रायन्’ ‘पृथग्’ भूता एव विद्या-

* “पृथतेः” क । “(पृथक् प्रथतेः)” च ।

† “० अह्वयन्ताकुर्वतः अवणीयानि” क, ख, ग ।

‡, § “मारोल्ह” च ।

॥ “ऋणेनैव” क, ख, ग ।

॥ “समीरिततरो” ड ।

** “मंहसस्त्राणं” क, ख, ग ।

†† ऋ० सं० ७, ८, १७, १ ।

कर्मानुरूपेण; देवयानेन यथा, पितृयानेन वा 'प्रापन्' । हे इन्द्र नित्यप्रसादाद् देवलोकं गन्धर्वलोकं पुनः स्व उच्यते । 'प्रथमाः देवहृतयः' ये मुख्या देवाना माङ्गातारो यत् कर्मसु । किञ्च; 'दुष्टरा' "अन्यैः" असङ्गिर्दुस्तराणि । 'अवस्थानि' "अवस्थायानि यशांसि" 'अकृण्वत' अकुर्वत । किञ्च; 'ये' त्वत्प्रसादरहिताः जनाः, 'यज्ञियां नावम्*', 'आरुहम्' "आरोढुम्", 'न श्रेकुः' नाशक्नुवन् । अथ पुनर्थे नाशक्नुवन् यज्ञियां नाव मारोढुं किन्तिर्हि? विषयप्रधानाः, कपूय मेव दुष्पूय मेव कर्म चक्रिरे; तेनैव कपूयेन कर्मणा प्रेर्यमाणाः 'ते', 'ईमैव' 'इहैव' लोके यथा कर्मानुरूपायां योनौ 'न्यविशन्त' । तदुक्तम्;—"अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो-हयत्, ते कपूयां योनि मापद्येरन्;—अथोनिं वा, शुक्रयोनं वा, चण्डालयोनिं वा"—इत्येवमादिः ॥ एव मत्र न ये श्रेकुः यज्ञियां नाव मारोढु मित्येतेन सम्बन्धात् "केपयः = कपूयाः"—इत्युपपद्यते ॥

* "यज्ञो वै सुतर्मा नोः, कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नो वाग्वै सुतर्मा नो वाच मेव तदाबद्ध तथा स्वर्गं लोकं मभिसन्तरन्ति ।"—इति ऐ० ब्रा० १, २, ९ । किञ्च; "तद्यथा समुद्रे प्रलवेरज्ञेवं ह्येव ते प्रलवते ये संवत्सरं द्वादशार्हं वासते । तद्यथा सैरावती नावं पारक्रामाः समारोहयुरेव मेवैतास्त्रिदुभः समारोहन्ति ।"—इति ऐ० ब्रा० ६, ४, ५ ।

† "अभ्यास मनुभूय"—इत्येव मेव वृत्तिपुस्तकपाठः परं मूलविषयः ।

‡ "य इह रमणीयचरणा अभ्याशोहयत्, ते रमणीयां योनि मापद्येरन्; ब्राह्मणयोनिं वा, क्षत्रिययोनिं वा, वैश्ययोनिं वाऽप्यथ य इह कपूयचरणाः—चण्डालयोनिं वायैतयोः पथोर्न कतरेणचन, तानौमानि क्षुद्राण्यसृष्टावर्त्तानि भूतानि भवन्ति; जायन्त्यस्येत्येतत्तृतीयं स्थानम् ।"—इति ब्रा० ब्रा० ७, १० ।

शब्दसारूप्यप्रसङ्गादुच्यते ;—“ईर्म इति बाहुनाम”—इति,
स हि “समीरिततरो भवति” एतेभ्योऽङ्गेभ्यः ॥

“तृतुम्-आकृषे^(७)”—इति*, एते अनवगते । “तृतुम्”—इत्यस्य
“तृणम्”—इति शब्दसमाधिः । “आकृषे”—इत्यस्य “उपाकुरुषे”—
इति शब्दसमाधिः । “एता विश्वा०—०वचः”† । इन्द्रस्य वैकुण्ठसेय
मार्घम् । ऐन्द्रे सूक्ते निविद्धानौघे महाव्रते महदुक्थे शस्यते । ‘एता’
एतानि, ‘विश्वा’ विश्वानि, सर्वाणि स्थानानि । त्वमुपागम्य तेनतेन
देवतात्मना कुरुष्व निवर्त्तयेत्यर्थः । आह ; कतमानि पुनः स्थानानि ?
उच्यते ;—“स्वयं सूनो सहस्रो यानि दधिषे” । हे ‘सूनो
सहसः’ बलस्य पुत्र ! ‘यानि’ एतानि ‘स्वयम्’ एव ‘दधिषे’
धारयसि, तानि त्वमेव कुरुषे । यत एवं कुरुषे, अत एव
त्वमेव धारयिता स्रष्टा चास्य जगतः । अत एतस्मात् कारणात्
‘वराय’ वरयितथाय, ‘ते’ तव, ‘पात्रम्’ एतत् सोमपूर्णं प्रदिशामः ।
‘धर्मणे’ धारयित्रे । ‘तना’ च धनं च, सर्वं तवैव । ‘यज्ञः’ च
कृत्स्नः, तवैव । ‘मन्त्रः’ च कर्मकरणः, तवैव । ‘ब्रह्म’ चाक्षी, तवैव ।
‘उद्यतं’ चैतदनेकप्रकारं मपि स्तुतिलक्षणं ‘वचः’ तवैव । एव मत्र
शब्दसारूप्यात् “तृतुम्”—इत्येष शब्दः तृणं मित्येव सुपपद्यते ।
करणसम्बन्धाच्च ; यद्धि कर्म, तृणं मेव करणं मिय्यते कर्तृभिः
तस्मादुपपद्यते । “आकृषे”—इत्यत्रापि यद्धि क्रियते, तदुपग-

* १भा० ४१२ पृ० ६पं० ।

† “एता विश्वा०—०वचः” । वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं
वचः ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ६, ६ ।

‡ “स योऽङ्गं ब्रह्मेत्युपास्ते”—इति शा० ब्रा० ६, ६ ।

म्याभिसुख्येनैव स्थित्वा क्रियत इति 'उप'-शब्दोऽत्र भाष्यकारे-
णाध्याहृतः ॥

अत्र "सूनो ! सहसः"—इत्येतस्यादिशेषलिङ्गादाग्रेयी मेता
मृचं कृत्वा केचिद् व्याचक्ष्यते; अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायत
इति । तथा हि प्रकरणविरोधो भवति । सूक्तं ह्येतदैन्द्रम् । ऐन्द्रत्वे
तस्य "सूनो !"—"सहसः"—इत्यनयोः पदयोरर्थयोजना, अधिदेव-
ताभावेन; प्राण इन्द्रो व्यवस्थितः, तस्येतरो यः प्रजासु व्यादिष्टः,
प्राणस्तु पुत्रः;—इत्येव सुपपद्यते पितृ-पुत्रभावः । तदुक्तम्;—"प्राणो
वा अह मस्मि, प्राणस्त्वं, प्राणः सर्वाणि भूतानि"—इति* ॥

"अंसचम्^(१५)"—इति †, अनवगतम् । विकल्पतश्चानेकार्थम् ।
"अंहसः चाणम्"—इत्यर्थप्रतीतिः । "धनुर्वा कवचं वा"—इत्यभि-
धेयवचनम्; ताभ्यां हि पुरुषाः साङ्ग्रामिकाः, अंहसत्त्वायन्ते ।
आख्यानप्रसक्तं सुच्यते;—"कवचं, कु-अञ्चितं भवति" कुटिल मञ्चि-
तम्; स हि तस्य स्वभावः । अथ वा "काञ्चितम्" कुटिलीकृतं
"भवति" । अथ वा "कायेऽञ्चितम्" तद्गतं "भवति" ॥७(२५)॥

प्रीणीताश्चान् हितं जयाय स्वस्तिवाहं रथ मित्
क्षुध्वम् । द्रोणाहाव मवत मशमचक्र मंसचकोशं
सिञ्चता नृपाणम् ॥ प्रीणीताश्चान्सुहितं जयय जयनं

* "प्राणो वा०—०प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति"—इति छा० ब्रा० ८, ८ ।

† १भा० ४२२ प्र० १४ पं० ।

‡ "प्रीणीताश्चान्सुहितं" क, ड ।

वो हित मस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वं द्रोणाहावं द्रोणं
द्रुममयं भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनादवतो-
ऽवातितो महान् भवत्यश्मचक्र मशनचक्र मसनचक्र
मिति वांसचक्रोऽशं मंसचाणि वः* कोशस्थानीयानि सन्तु
कोशः कुष्णातेर्विकुषितो भवत्यय मपीतरः कोश
एतस्मादेव सञ्चय आचितमात्रो महान् भवति सिञ्चत
नृपाणं नरपाणं कूपकर्मणा सङ्ग्राम मुपमिमीते का-
कुदं ताल्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन् धीयते
जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना वर्षानुदतीति† वा को-
कूयतेर्वा (स्याच्छब्दकर्मणो †) जिह्वा जोहुवा तालु
तरते स्तीर्णतम मङ्गं लततेर्वा स्याद् (लम्बकर्मणो §)
विपरीताद् यथा तलं लतेत्यविपर्ययः ॥ ८ (२६) ॥

“ग्रीणीताश्चान्—० नृपाणम्” ॥ । बुधस्य सोमपुत्रस्येय मार्षम् ।
वैश्वदेवे सूक्ते । ‘ग्रीणीत’ ग्रीणयत यवसोदकादिना । एतान् ‘अश्वान्’
उपस्थितोऽयं सङ्ग्राम इत्यभिप्रायः । ग्रीणयित्वैतान्श्वानेभिरश्वैरुप-
जातवीर्यैः ‘हितं’ “सुहितं” ‘जयाथ’ “जयथ”, “जयनं वो हित

* “मंसचाणि वः” क ख, ग । “मंसचणि वः” च ।

† “एनानुदतीति” क, ख, ग ।

‡ नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ नैतद् दृश्यते ङ-च-पुस्तकेषु ।

॥ ऋ० सं० ८, ५, १६, १ ।

मस्तु” अहितोऽपि जयः कश्चिद् भवत्येव,— यत्र सुहृद्वात्पुत्रादयो हन्यन्ते । ‘स्वस्तिवाहम्’ अभिपूजितवाहं ‘रथं’ ‘क्षणध्वम्’ ‘कुरुध्वम्’; हे देवाः! एव मेतां साङ्गामिकी मितिकर्तव्यतां कृत्वा ‘द्रोणं’ ‘द्रुममयम्’ एतम् ‘आहावम्’ आहावस्थानीयं रथं कृत्वा; ‘अवतम्’ एतं सङ्ग्रामरूपम् । ‘अश्वचक्रम्’ ‘अशनचक्रं’ व्यापनचक्रं; व्यापयन्ति हि तत्र क्षिप्तानि चक्राणि शत्रूणाम् । अथ वा ‘असनचक्रम्’ अख्यन्ते हि तत्र चक्राणि । ‘अंसचक्राणि’ ‘अंसत्राणि’ धनूंषि, कवचानि वा ‘कोशस्थानीयानि’ तत्र ‘सन्तु’ । तैः ‘सिञ्चत’ उस्मिञ्चतैनं सङ्ग्रामरूपम् । ‘नृपाणं’ ‘नरपाणम्’, नरा एव तत्रोदकस्थानीयास्त एवोच्यन्ते । एव मत्र ‘कूपकर्मणा’ अस्मिन्नुत्तरेऽर्द्धर्चे किञ्चित् साधर्म्येण ‘सङ्ग्राम सुपमिमौते’ मन्त्रदृक् ॥ एव मत्र सङ्ग्रामोपमासम्बन्धादुत्सेचनसम्बन्धाच्च ‘अंसत्र’-शब्देन धनुः, कवचं वोच्यत इत्युपपद्यते ॥

ततः ‘आहावः, आह्वानात्’—इत्येतद्यथास्थितस्यैव मन्त्रपदस्य निर्वचनम् । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहावः* । इदं त्वन्यत्,—‘आवहः, आवहनात्’—इति अस्यैव विपरिणम्यते । उच्यतेऽस्मिन्नुदक मित्याहावः । ‘अवतः’ कूपः; स हि खन्यमानो ‘महानवातितः’ अवाङ्गतितो ‘भवति’ गत इत्यर्थः । ‘अंसचक्राणि’—इति कोश-शब्दो विग्रह-प्रसक्तः ‘कोशः कुष्णातेः’—इति । ‘विकृषितः’ स विविधं कुषितो ‘भवति’ चर्मकोशः, शुषिरत्वात् । ‘अथ मपीतरो द्रव्यकोशः’,

* ‘अर्धर्चा इत्याह्वयते चतुर्होत्रेषु वदियमाणसुदाहावस्य रूपम् ।’—इति ऐ० ब्रा० ५, ४, ६ ।

“एतस्मादेव” कुण्णतेः । “सञ्चयः” सञ्चयकोशः । स हि “आचित-
माचः” मात्राभिः आचितो “भवति”, “महत्वात्” ॥

“काकुदम्^(१६)”—इति *, अनवगतम् । “तालु-इत्याचक्षते”—
इत्यभिधेयवचनम् । “जिह्वा, कोकुवा”—इत्युच्यते ; “सा” हि को-
कुवाख्या जिह्वा, “अस्मिन्” तालुनि वर्णाभिव्यक्त्यर्थं सुज्जर्मुज्जः
“धीयते”, तदेतत् कोकुवाधानं सत् काकुद मित्यभिधीयते । “जिह्वा
कोकुवा” कथं स्यात् ? इति, उच्यते ;—शब्दानुकरणनिमित्तं जिह्वा-
याः कोकुवात्वम् । “कोकूचमाना” तथाविधं हि सा कुर्वाणा, तालुनि
“वर्णान् नुदति” ; तस्माद्वा कोकुवां नुदत् काकुदं स्यात् । आह ;—
जिह्वैव तावत् कस्मात् “जिह्वा”—इत्यभिधीयते ? इति, उच्यते ;—
सा हि “जोह्वा” सती जिह्वेत्युच्यते । तथा प्राणिनेऽन्न मात्म-
न्येव जुहति ; तथा आह्वयतीति वा जोह्वा । अथ “तालु” कस्मात् ?
उच्यते ;—“तरतेः” धातोः ; तद्धि “तीर्णतरम्” इतराङ्गेभ्यो
विस्तीर्णत्वेन भवति । “लततेर्वा स्यात्”, “वीपरौतात्” आद्यन्तवै-
पर्येण,—“यथा तलम्”—इति । समानजातौ यशब्दोपप्रदर्शनं दृष्ट-
प्रतीत्यर्थम् । अस्यैव लततेर्लवनार्थस्य “लता”—इत्येतच्छब्दरूपम्
“अविपर्ययः” अविपर्ययेण भवति ॥ ८ (२६) ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनु-
क्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुधिरा मिव ॥ (सदेवस्त्वं कल्या-
णदानो यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्राणायानुक्षरन्ति

काकुदं सूर्यं सुषिरा मिवेत्यपि निगमो भवति ॥*)
 (सुदेवत्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण
 यस्य ते सप्त सिन्धवः सिन्धुः स्रवणाद् यस्य ते सप्त
 स्रोतांसि तानि ते काकुद मनुक्षरन्ति सूर्मि + कल्या-
 णोर्मि † स्रोतः सुषिर मनु यथा? बीरिटं तैटीकिर-
 न्तरिक्ष मेव माह ॥ पूर्वं वयते ॥ रुत्तर मिरतेर्वयांसी-
 रन्त्यस्मिन् भांसि वा ** तदेतस्या मृच्युदाहरन्त्यपि ††
 निगमो भवति ††) ॥ ६ (२७) ॥

“सुदेवो अंसि—० सुषिरा मिव” ॥॥ । प्रियमेधस आर्षम् ।
 अनुष्टुप् । हे “वरुण !” “सुदेवः” शोभनस्त्व मसि देवः । ‘यस्य’

* ड-च-पुस्तकयोर्नास्त्येषः पाठः ।

† “सूर्मि” ड ।

‡ “कल्याणोर्मिः” ग, ड ।

§ “मनु यस्य” ग ।

॥ “मेव माह” ड ।

॥ “पूर्वं वेते” ग, ड ।

** “भान्तीति वा” ग ।

†† “मृच्युदाहरन्त्यपि” ग, ड ।

‡‡ क-ख-पुस्तकयोर्नास्त्येषः पाठः ।

§§ सुदेवत्वं कल्याणदान इत्यारभ्य भवतीत्यन्तपाठो दृष्टावननुभूतोऽपि क-ख-ग-
 पुस्तकेषु दृष्टादिहोपन्यस्तः । सुदेवत्वं कल्याणदेव इत्यारभ्य भवतीत्यन्तपाठसु क-
 ख-पुस्तकयोरेदृशोऽपि दृष्टावननुभूयते, ड-च-पुस्तकयोश्च दृश्यत एवेतौहोपन्यस्तः । ग-
 पुस्तके तु क-ख-पुस्तकादृहीतो ड-च-पुस्तकादृहीतश्चोभावेव पाठो यथेह स्थितो,
 एवमेव पूर्वापरौभूतौ दृश्येते । तथा च ग-पुस्तकानुसारत एवासी खण्डोऽत्र मुद्रते
 सर्वपाठप्रदर्शनायेति ।

॥॥ ॥ सं. ६, ५, ७, ९ ।

‘ते’ तव, एताः ‘सप्त सिन्धवः’ अन्तरिक्षेण वा बज्रलाङ्घ्येवमाद्याः ;
 “अथा नामासि, तितुचा नामासि, अभ्रपत्नी नामासि, मेघ-
 पत्नी नामासि, वर्षयन्त्री नामासि, पुरस्तादहन्त्या नामासि”—इति
 सिन्धुनद्य उच्यन्ते सप्तैताः । समुद्रा एव वा सप्तसिन्धुशब्देनोच्येरन् ।
 ‘काकुदं’ तालु, ‘अनुचरन्ति’, ‘सुर्म्यं सुषिरां’ नगरोदकनिःसरण-
 भूमिम् ‘इव’; सर्वतः समञ्जुवतेत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र सिन्धुनु-
 चरणसम्बन्धात् “काकुदं = तालु”—इत्युपपद्यते । दुर्वचनत्वं सर्वस्य
 मन्त्रस्य कृत्स्नाध्ययने प्रयोजनम् । अन्यासु हि चक्षु या एतस्मिन्
 प्रकरणेऽधीताः, तासु समान्नातेभ्यः पदेभ्योऽन्यान्यपि अनवगतसंस्का-
 राण्यनेकार्थानि वा सन्तीत्युपप्रदर्शनार्थं कृत्स्न्य मृगधीता स्यात्* ॥

“वीरिटम्^(७७)”—इति†, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् ।
 भीरस्मिन् तन्यत इति भी-तननम्, अन्तरिक्षम्; निरालम्बत्वात् सर्व
 एव बिभेति । तदेवं भी-तननं सद् वीरिट मित्युच्यते । अथ वा
 भाषोऽत्र नक्षत्रादीनां तन्यन्ते, तदेतद्भास्तननं सद् वीरिट मित्यु-
 च्यते । गणाभिधानपक्षेऽपि यथासम्भवं योज्यम्‡ ॥ ८ (२७) ॥

प्र वाटजे सुप्रया बर्हिरेषा मा विशपतीव वीरिट
 इयाते । विशा मत्तोर्षसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा स्वस्त-
 ये नियुत्त्वान् ॥ प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषा मेयाते
 सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा वीरिट मन्तरिक्षं

* सिन्धु-सुर्मिशब्द-आख्यानेऽत्राख्यायते एव स्थिते ।

† १ भा० ४३२ घ० ६ पं० “वीरिटम्”—इति ।

‡ इहापि नैरुक्तं सत्याख्यातमेव स्थितम् ।

भियो वा भासो वा ततिरपि वोपमार्थे स्यात् सर्वपती
 इव राजानौ बीरिटे गणे मनुष्याणां रात्र्या विवासे
 पूर्वस्या मभिहृतौ वायुश्च नियुत्वान् पूषा च स्वस्त्ययनाय
 नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्वा नियुतो नियमनाद्वा नियो-
 जनाद्वाऽच्छाभेरासु मिति शाकपूणिः परीं सी मिति
 व्याख्यात मेन* मेना मस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातं
 सृणिरङ्कुशो भवति सरणादङ्कुशोऽच्चतेराकुचितो भव-
 तीति वा । नेदीय इत्सृण्यः पक्व मेयादित्यपि निगमो
 भवत्यन्तिकतम मङ्कुशादायात्पक्व मौषध मागच्छत्व-
 त्यागच्छत्विति † ॥ १० (२८) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ‡ ॥ ५. ४.

“प्र वावृजे सुप्रया०—० नियुत्वान्” § । वसिष्ठस्यार्थम् । त्रिष्टुप् ।
 ‘प्रवावृजे’ ‘प्रवृज्यते’ प्रक्षीर्यत इत्यर्थः । ‘सुप्रयाः’ ‘सुप्रयाणं’
 सुप्रगमनं, यत् सुख मभिगच्छन्ति देवताः प्राक्षीर्णे तस्मिन् ।
 “आविश्वतीव बीरिटे इयाते” । “आ इयाते” ‘विश्वती’ ‘सर्वस्य’
 जगतः “पातारौ वा पालधितारौ वा” धात्वन्त्यत्व मर्थैकत्वम् ।
 ‘इव’ पादपूरणः ; एवेत्येतस्यार्थे वा । क पुनरवस्थितौ एयाते ?

* “व्याख्याताः । एन” च ।

† “मौषध मागच्छत्विति” च ।

‡ राधस्वसम्पादितपुस्तकेषु वङ्गेषु चतुर्विंशखण्डान् एव चतुर्थः पादः, इह तु
 पञ्चमः पादः समाप्तः ।

§ ऋ० सं० ५, ४, ९, ९ ।

इति, उच्यते;—‘वीरिटे’ अन्तरिक्षे इत्यर्थः । “अपि वा” अथ
मित्र-शब्दः “उपमार्थे” एव “स्यात्”; विष्पतीव; “सर्वपती इव
राजानौ वीरिटे गणे” अवस्थितौ । आह;—कस्य पुनः एयाते ? कौ
वा एयाते ? कं वा अर्थं पुरस्कृत्य एयाते ? इति, उच्यते;—“एषां”
“विशां” “मनुष्याणां” तासु क्रियासु आकृयमानौ ‘अक्तोः’ “रात्र्याः”
अपगमे सति, ‘उषसः’ च आगमनकाले ‘पूर्वहृतौ’ “पूर्वस्याम्”
एव “अभिहृतौ” प्रथमे एवाङ्गानकाले । ‘वायुः’ “च” “नियु-
त्वान्”, ‘पूषा’ “च” ‘स्वस्ये’ “स्वस्ययनाय” स्वस्ययनार्थम्, एयाते
यजमानस्य ॥ अन्तरिक्षेणैव हि देवता आगच्छन्तीति “वीरिटम्
= अन्तरिक्षम्”—इत्युपपद्यते । यस्मिन्नपि पक्षे, गणे वीरिट-शब्दे-
नोच्यते, तस्मिन्नपि पक्षे, विष्पती राजानौ सर्वदा गणमध्यगतावेव
आगच्छत इत्युपपद्यत एव ॥

आह ;—“नियुत्वान्” कस्मात् ? इति, उच्यते,—“नियुतो-
ऽस्याश्चाः” । अथ “नियुतः” कस्मात् ? उच्यते,—“नियमनात्” ।
नीचैर्हि नियम्यन्ते । “नियोजनादा” नियोज्यन्ते हि रथे । “नियुतो
वायोः *”—इत्येतस्मात् कारणात् विप्रकृष्टोऽपि नियुलच्छब्दो वायु-
शब्देनैव संयोजितो भाव्यकारेण ; न हि पूष्णो नियुङ्गिः सम्बन्धोऽस्ति ॥

“अच्छ^(१८)”—इति, एष शब्दो “अभेः” अर्थे भवति । “आप्तुम्”
—“इति” योऽर्थ उक्तः स्यात्, स एवार्थः अच्छेत्यनेनोक्तो भवति,
एवं “शाकपूणिः” आचार्यो मन्यते ॥

* १भा० १५३३० १अ० १५ख० (१०) ।

† १भा० ४२३३० ११प० ।

“परि^(७८)”, “ईम्^(८०)”, “सीम्^(८१)”, — “इति *” एते “व्याख्याताः” षष्ठेऽध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे † ॥

“एनम्^(८२)”, “एनाम्^(८२)”—इति ‡ पदद्वयम्, “अस्याः-अस्येत्येन” पदद्वयेन “व्याख्यातम्” नवमेऽध्याये § । निगमाश्चात्र मृग्याः ॥

“सृणिः^(८३)”—इति ॥, अनवगतम् । “अङ्कुशो भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । “सरणात्”—इति व्युत्पत्तिः । सर इति न्याय्यम् । सरति गच्छत्यसौ हस्तिशिरसि । “अङ्कुशोऽञ्जतेः”—इति पर्यायप्रसक्तम्; अञ्जत्यसौ गच्छति हस्तिशिरसि । “आकुचितो भवतीति वा” । स ह्याभिमुख्येन कुटिलीभूता भवति ॥

“युनक्त सीरा वियुगा०—० पक्व मेधात् ॥” । बुधस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवौ । ऋत्विक्स्तुतिर्वा, अग्नौ मध्यमदान्त-योजने सीरानुमन्त्रणे विनियुक्ता । ‘युनक्त’ योजयत, देवाः योजयितारः, ‘सीरा’ सीराणि, ‘वि’ ‘तनुध्वम्’ वितनुत च ‘युगा’ एतानि युगानि, ‘कृते’ कृष्टे ‘इह’ अस्मिन् ‘योनौ’ क्षेत्रे ‘वीजं’

* १भा० ४२२४० १३पं० ।

† “परौति सर्वतोभावस्”—इति (१भा० ४१४०) १अ० १पा० ५ख० । “अनर्थकाः कसीमिदिति”—इति (१भा० ७३४०) १अ० २पा० ५ख० । “सी मिति परिग्रहाद्येति वा पदपूरणो वा”—इति (१भा० ६२४०) १अ० २पा० २ख० ।

‡ १भा० ४२२४० १६पं० ।

§ “अस्या इति चाख्येति चोदानं प्रथमादेशेऽनुदानं सन्वादेशे”—इति (१भा० ४०५४०) ४अ० ४पा० ४ख० ।

॥ १भा० ४२४४० २पं० ।

॥ “युनक्त सीरा वियुगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह वीजम् । गिरा च ऋष्टिः सभरा असङ्गो नदीयु इत् सृणुः पक्व मेधात् ॥”—इति य० वा० सं० १९, ६८ ।

‘वपत’ । तथा ‘च’ वपत, यथा ‘गिरा’ वाचा यत् प्रार्थयामः, तत्
 ‘श्रुष्टिः’ क्षिप्रमेव ‘असद्’ भवेत्; ‘सभराः’ च अतिफलभारवत्य
 एताः स्युरोषधयः ‘नः’ अस्माकम् । किञ्च; ‘नेदीय इत्सृण्यः’ “सृणि
 रङ्कुशो भवति” यावति प्रदेशेऽवस्थित माकृष्टुं शक्नोति, ततोऽपि
 नेदीयः । अत्र ‘पक्वम्’ औषधं प्रचुरत्वात् ओषधीनाम्, ‘एयात्’
 आगच्छेदस्मान् प्रति; तथा शीघ्रं वज्रं च वपनेत्यर्थः । एव मत्र
 नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् “सृणिरङ्कुशो भवति”—इत्युपपद्यते ।
 अन्ये तु ब्रुवते । तथा वपत, यथा प्राग् दात्राकर्षणान्मुष्टिः पूर्व्येतेति
 दात्र मेवास्मिन्पक्षेऽङ्कुश-शब्देनोच्यते । तदाकृष्टसस्यस्य अङ्कुशाभावात्
 दात्राकर्षणात् प्राग् “अन्तिकतमं” सन्निकृष्टतम मौषधं पक्वं आगच्छे
 दिति युष्माभिरेव सुक्ते सति एतत् वच माशास्महे,—“पक्व मौषध
 मागच्छत्विति” ॥

अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति ॥ १० (२८) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य * चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

चञ्चर्यायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुरुस्य कृतौ
 दशमोऽध्यायः (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

“परि^(७६)”, “ईम्^(८०)”, “सीम्^(८१)”, — “इति *” एते “व्याख्याताः” षष्ठेऽध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे † ॥

“एनम्^(८२)”, “एनाम्^(८२)”—इति ‡ पदद्वयम्, “अस्याः—अस्येत्येतेन” पदद्वयेन “व्याख्यातम्” नवमेऽध्याये § । निगमाश्चात्र मृग्याः ॥

“सृणिः^(८३)”—इति ॥, अनवगतम् । “अङ्कुशो भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । “सरणात्”—इति व्युत्पत्तिः । सर इति न्याय्यम् । सरति गच्छत्यसौ हस्तिशिरसि । “अङ्कुशोऽञ्जतेः”—इति पर्यायप्रसक्तम्; अञ्जत्यसौ गच्छति हस्तिशिरसि । “आकुचितो भवतीति वा” । स ह्याभिमुखेन कुटिलीभूता भवति ॥

“युनक्तु सौरा विद्युगां—० पक्त्वे मेयात् ॥” । बुधस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवी । ऋत्विक्स्तुतिर्वा, अग्नौ मध्यमदान्तयोजने सौरानुमन्त्रणे विनियुक्ता । ‘युनक्तु’ योजयत, देवाः योजयितारः, ‘सौरा’ सौराणि, ‘वि’ ‘तनुध्वम्’ वितनुत च ‘युगा’ एतानि युगानि, ‘कृते’ कृष्टे ‘इह’ अस्मिन् ‘योनौ’ क्षेत्रे ‘वीजं’

* १भा० ४२२४० १२५० ।

† “परौति सर्वतोभावस्”—इति (१भा० ४१४०) १ख० १पा० ५ख० । “अन्यैकाः कमीमिदिति”—इति (१भा० ७२४०) १ख० २पा० ५ख० । “सीमिति परिग्रहार्थोवा वा पदपूरणो वा”—इति (१भा० ६२४०) १ख० २पा० २ख० ।

‡ १भा० ४२२४० १२५० ।

§ “अस्या इति चाख्येति चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे”—इति (१भा० ४७५४०) ४ख० ४पा० ४ख० ।

॥ १भा० ४२४४० २पा० ।

॥ “युनक्तु सौरा विद्युगां तनुध्वं कृते योनौ वपतेच्च वीजम् । गिरा च श्रुतिः सभरा असङ्गो नैदीशु इत् सृणुः पक्त्वे मेयात् ॥”—इति यं वा० सं० १२, ६८ ।

‘वपत्’ । तथा ‘च’ वपत्, यथा ‘गिरा’ वाचा यत् प्रार्थयामः, तत्
 ‘श्रुष्टिः’ क्षिप्रमेव ‘असद्’ भवेत्; ‘सभराः’ च अतिफलभारवत्य
 एताः स्युरोषधयः ‘नः’ अस्माकम् । किञ्च; ‘नेदीय इत्तृण्यः’ “सृणि
 रङ्कुशो भवति” यावति प्रदेशेऽवस्थित माकृष्टुं शक्नोति, ततोऽपि
 नेदीयः । अत्र ‘पक्वम्’ औषधं प्रचुरत्वात् ओषधीनाम्, ‘एयात्’
 आगच्छेदस्मान् प्रति; तथा शीघ्रं बज्ज च वपनेत्यर्थः । एव मत्र
 नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् “सृणिरङ्कुशो भवति”—इत्युपपद्यते ।
 अन्ये तु ब्रुवते । तथा वपत्, यथा प्राग् दात्राकर्षणान्मुष्टिः पूर्येतेति
 दात्र मेवास्मिन्पक्षेऽङ्कुश-शब्देनोच्यते । तदाकृष्टसस्यस्य अङ्कुशाभावात्
 दात्राकर्षणात् प्राग् “अन्तिकतमं” सन्निकृष्टतम मौषधं पक्वं आगच्छे
 दिति युष्माभिरेव सुक्ते सति एतत् वच्य माशास्महे,—“पक्व मौषध
 मागच्छत्विति” ॥

अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति ॥ १० (२८) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य * चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

चतुर्थार्थायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुरुस्य कृतौ
 दशमोऽध्यायः (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

^१ (स ^२ स ^३ स ^४ स ^५ स ^६ स ^७)
^८ त्वा ^९ कि ^{१०} मि ^{११} त्ते ^{१२} प्र ^{१३} त ^{१४} ते ^{१५} ऽग्नि ^{१६} न्न ^{१७} र ^{१८} क ^{१९} या ^{२०} पा ^{२१} न्त ^{२२} म ^{२३} न्यु ^{२४} र्ख ^{२५} श्य ^{२६} स ^{२७} रा ^{२८} उ-
^{२९} ता ^{३०} सि ^{३१} स ^{३२} इ ^{३३} न्न ^{३४} य ^{३५} त्क ^{३६} द ^{३७} म ^{३८} र्त्त ^{३९} प ^{४०} त्नी ^{४१} व ^{४२} न्तः ^{४३} सु ^{४४} गु ^{४५} र ^{४६} स ^{४७} दृ ^{४८} क ^{४९} श्च ^{५०} न्द्र ^{५१} मा-
^{५२} अ ^{५३} रु ^{५४} णो ^{५५} मा ^{५६} य ^{५७} इ ^{५८} न्द्रा ^{५९} ग्री ^{६०} मा ^{६१} नः ^{६२} स ^{६३} म ^{६४} स्य ^{६५} ह ^{६६} वि ^{६७} षा ^{६८} जा ^{६९} रः ^{७०} पृ ^{७१} थ ^{७२} क् ^{७३} प्रा-
^{७४} य ^{७५} न् ^{७६} प्री ^{७७} णी ^{७८} ता ^{७९} सु ^{८०} दे ^{८१} वः ^{८२} प्र ^{८३} वा ^{८४} वृ ^{८५} जे ^{८६} ऽष्टा ^{८७} विं ^{८८} श ^{८९} तिः ^{९०} ॥ *)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

ॐ३म्*। त्व मग्ने द्युभिस्त्व माशुशुक्ष्णित्व मज्ञास्त्व
मश्वत्स्पतिः। त्वं वनेभ्यस्त्व मोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते
जायसे शुचिः ॥ त्व मग्ने द्युभिरहोभिस्त्व माशुशुक्ष्णि
राशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणि-
रुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनेतीति
वा शुक् शोचतेः पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा तथा हि वाक्य-
संयोग आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज
उत्तर आशु शोचयिषुरिति शुचिः शाचतेर्ज्वलतिकर्म-
णोऽय मपोतरः शुचिरेतस्मादेव निष्पिक्त मस्मात्
पापक मिति नैरुक्ताः ॥ १ + ॥

“आशुशुक्ष्णिः(१)”-इति †, अनवगतम्। “आशु शुचा
सनिता वा” स्यात्, “आशु शुचा क्षणिता वा”। “त्व मग्ने

* “ञो” ख। “ऊ” ग। “ओः” ड। च-पुस्तके न कि मपि।

† ड-च-पुस्तकयोर्नाच खण्डसमाप्तिः।

‡ १भा० ४२६ ३० ६ पं०।

द्युभिस्त्व मा शुशुक्षणिः० — ० जायसे शुचिः”* । गृत्समदस्येय
 मार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । जगती, आग्नेयी । हे
 भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘त्वं’ ‘द्युभिः’ अहोभिः निमित्तभूतैः पौर्णमास्याद्यैः
 एषां मथ्यमानो नृणां जायसे ; पौर्णमास्या ममावस्यायां वादधौ-
 तेत्युक्तम् † । किञ्च ; ‘त्वम् आशुशुक्षणिः’ । “आशु इति च शु इति
 च” एते “क्षिप्रनामनी भवतः” । शु-इत्येतद्व प्रासङ्गिक मन्यत्रोप-
 कारं करिष्यतौति । तद्यथा,—“शुनो वायुः, शु एत्यन्तरिक्षे”—
 इत्येव मादौ ‡ । ‘आशुशुक्षणिः’—इत्येतेषां पञ्चाना मक्षराणा माद्यं
 तावदक्षरद्वयम् ‘आशु’—इत्येतत् क्षिप्रनाम § । अधुना ‘शु’—इत्येतत्
 तृतीय मक्षर मतिक्रम्य उत्तर मक्षरद्वयं निराह,—“क्षणिः”—
 इत्येष द्व्यक्षरः शब्दः “क्षणेति” धातोः (तना० उ०) हिंसार्थस्य ।
 “सनेतिः (तना० उ०)” वा सम्भजनार्थस्य । मध्यमं तु ‘शु’—इत्ये-
 तदक्षरं शुचेः (भू० प०) दीप्तार्थस्य । अथ कोऽर्थः सर्वैरप्येतैरक्षरै-
 रभिधीयते ? इति उच्यते,—“आशु” “शुचा” दीप्ता “क्षणेति”
 हिनस्ति—“इति” आशुशुक्षणिः, अग्निः । अथ वा “आशु”
 “शुचा” “सनेति” सम्भजति—“इति” आशुशुक्षणिः, अग्निः ।
 क्षणेतिः सनेतिश्च विकल्पः । “शुक् शोचते”—इति । पञ्चाना
 मक्षराणा माशुशुक्षणि-शब्दे तृतीय मक्षरं ‘शु’—इति, तस्यैतन्नि-
 र्वचनम् । एवं तावदथ मेको निर्वचनप्रकारः आशुशुक्षणि-शब्दस्य ।

* ऋ० सं० २, ५, १७, १ ।

† “दर्शे वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्वीत”—इति गो० गृ० सू० १, १, १४ ।

‡ प० दे० का० ८४० ४पा० ६ख० ।

§ “शु(१५), आशु(१६)” —इति क्षिप्रनामसु (१भा० २५७० दृष्टये ।

अथ वैव मन्यथा स्यात् “पञ्चम्यर्थे” इयं “प्रथमा” विभक्तिः ।
 “आशुशुचिणेः”—इति यदुक्तं स्यात्, एतदुक्तं भवति—“आशुशु-
 चणिः”—इति । आह,—किं पुनः कारणं प्रथमैषा सती पञ्च-
 मीत्वेन विपरिणम्यते? इति, उच्यते,—“तथा हि वाक्यसंयोगः”
 तेन प्रकारेण पञ्चमीत्वेन विपरिणामे पञ्चमीत्वेन विपरिणतस्य
 शब्दस्थानेन वाक्येन संयोगेऽर्थसङ्गतिर्भवति न यथावस्थितस्य ।
 आह,—कथं कृत्वा?—इति, उच्यते;—‘त्वमुद्भूतस्व मश्नन्त्यरिः’ । त्वं
 वनेभ्यस्व सोषधीभ्यः”—इत्येतान्यक्षराणि बह्विनि पदानि पञ्चम्यन्तानि,
 तस्मादनेनापि पञ्चम्यन्तेनैव भवितव्यमित्युपपद्यते पञ्चमीत्वेन विप-
 रिणाम इति । आशुशुचिणिरित्येतस्याक्षरपञ्चकस्य च एषः पुरस्तात्
 “आ—इति आकारः”, एष तावत् “उपसर्गः” । यः पुनरेष शुशु-
 चिणिरिति “उत्तरः” अनन्तरश्चतुरत्तरः शब्दः, एषः “चिकीर्षितजः”
 चिकीर्षितादर्याज्जातः सन्नन्तादित्यभिप्रायः । अथ पुनः समस्तस्य
 कोऽर्थः? इति, उच्यते;—यः कश्चित् “आशुशुचिषुः” आदि-
 दीपचिषुः भवति, स आशुशुचिणः (यजमान इति यावत्*) तस्मा-
 दाशुशुचिणेः त्वं हे भगवन्नग्ने! ‘जायसे’ । किं मेतावदेव? नेत्युच्यते,
 —त्वम् ‘अद्भ्यः’ जायसे, वैद्युतात्मना । त्वमेव च ‘अश्मनः’ ‘परि’
 परितः सर्वतः, इतरेतराभिघाताज्जायसे । त्वं ‘वनेभ्यः’ दारुभ्यः ।
 त्वम् ‘ओषधीभ्यः’ शरादिभ्यः । त्वं ‘नृणां’ मनुष्याणां हे ‘नृपते’
 मनुष्यपते! ‘जायसे’ अभिव्यज्यसे । ‘शुचिः’ दीप्त इत्यर्थः ॥

“शुचिः शोचतेः” ज्वलत्यर्थस्य । “अयं मपीतरः शुचिः” लौकिकः

* क-पुस्तके नैतद् दृश्यते ।

“एतस्मादेव”—इति वैयाकरणा मन्यन्ते; नैरुक्ताः पुनः निःपूर्वात् सिञ्चतेरितरः शुचिरित्येवं मन्यन्ते; “निः” निष्कृष्य हि “अस्मात्” “पापकम्” अशुचित्वम्, अन्यस्मिन् “सिक्तं” भवतीत्येवम् । अत्राग्निर्वाच्य आशुशुचिणिरन्यो वा यः कश्चिदग्निं मथित्वा तेन किञ्चिदादिदौपयिषुर्भवति, स वा आशुशुचिणिरिति ॥ १ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । आशादिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात् काशिर्मुष्टिः प्रकाशनान्मुष्टिर्मौचनाद्वा मोषणाद्वा मौहनाद्वा । इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते । इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनाद्रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः कूलं रुजतेर्विपरीताहोष्टोऽविपर्ययेणापारे दूरपारे यत् सङ्गृभ्णासि मघवन्काशिस्ते महान् । अहस्त मिन्द्र सम्पिण्कुणारुम् । अहस्त मिन्द्र कृत्वा सम्पिण्डि* परिक्रान्नं मेघम् ॥ २ (१) ॥

“आशाभ्यः^(१)”—इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च । “आसदनात्”—इत्यवगमः । “इन्द्र आशाभ्यस्परि०—० विचर्षणिः” ‡ । गत्स-

* “संपिण्डि” क, ग । “संपिण्डि” ख । “संपिण्डि” ड । “संपिण्डि” च । इत्यौ तु “सम्पिण्डि”—इत्येव ।

† १भा० ४२७ प्र० २पं ।

‡ “इन्द्र०—० करत् । जेतुं शक्नुन् विचर्षणिः ॥”—इति ऋ० सं० २, ८, १ ।

मदस्येव मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । अभिस्रवस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगे
शस्यते । 'इन्द्रः' 'आशाभ्यः' दिग्भ्यो हि यद् भय सुत्यद्यते जगताम्,
'सर्वाभ्यः' नानादिङ्निवासिभ्यो भूतेभ्यः 'अभयं' 'करत्' करोलित्यर्थः ।
आह ;— किं लक्षणः पुनरसाविन्द्रः ?—इति, 'जेता शत्रून्विचर्षणिः'
अधिद्रष्टा सार्वभौतिकानां कर्मणाम् ॥ "आशा दिशो भवन्ति,
आसदनात्"; आभिमुख्येन हि ताः सर्वत्र सन्ना इव भवन्ति ।
"आशा उपदिशो भवन्ति, अभ्यशनात्" । अभ्यश्रुवते हि ताः
परस्पररेणैव ॥

"काशिः^(३)"—इति *, अनवगतम् । 'काशयितव्यः'—इत्यवगमः ।
"मुष्टिः"—इत्यभिधेयवचनम् । "प्रकाशनात्"—इति निर्वचनम् ।
"मुष्टिः"—इत्येतत्पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते,— "मोचनादा" मुच्यते ह्यसौ,
"मोषणादा" तेन हि मुच्यते, "मोहनादा" तत्र हि मुह्यति परः ।
किं मेतन्मुष्टौ ? इति † । "उताभये पुरुहूत० —० काशिरिन्ते" ‡ ।
विश्वामित्रस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । पृष्ठ्याभिस्रवयोः द्वितीयपञ्च-
मयोरङ्गोः सन्पातसूक्तं नाम, तत्रेयं शस्यते, अच्छावाकेन माध्य-
न्दिने सवने ; सहदानु मलाढण उदुहरचदत्येताश्च तत्रैव ? । अपि

* १ भा० ४२७ पृ० ५ पं० ।

† "किं मेतस्मिन् मुष्टाविति" ख ।

‡ "उताभये पुरुहूत० अवाभिरिक्ता इच्छा संवदो हनुषा सन् । इमे चिदिन्द्र
रोदसी अपारे यत् संवृष्टा संघवन् काशिरिन्ते ॥"—इति ऋ० सं० २, १, १, ५ ।

§ अनुपदवक्ष्यमाणा इमाश्च ऋचोऽत्रैव माध्यन्दिने सवने अच्छावाकनामर्त्विजा
शस्यन्त इत्यर्थः । तत्र, कुणारमिति चतुर्थस्य पदस्य निगमाय सहदानुमिति (ऋ०
सं० २, १, १, २), अलाढण इति पञ्चमपदस्य निगमाय अलाढण इति (ऋ० सं०
२, १, १, ५) सललूकमिति षष्ठपदस्य निगमाय उदुहरच इति (ऋ० सं० २, १, ४,
१) दशम्यन्तीतैव यथोत्तरम्,— १२४, १२५, १२७ पृ० ।

भयवति सङ्गमे, 'अभये' अभये इव । हे 'पुरुहत !' 'एकः अपि
'सन्' असहायः, 'अवोभिः' अवणौघैः शब्दैरन्वैर्वा, हविर्भिर्वा तप्तः
सन् 'दृढं' समर्थम् 'अवदः', 'वृत्रहा' शत्रुहेत्यर्थः । किं मेतावदेव
माहाभाग्यम् ? नेत्युच्यते, इदं चान्यत्—'इमे चित्' इमे अपि
'रोदसी' "द्यावापृथिव्यौ", एव मपि 'अपारे' "दूरपारे" सती
'यत्' "सङ्गमणासि", त्व महे ! 'काशिः' 'ते' "महान्" ॥ एव मत्र
सङ्ग्रहणसम्बन्धात् "काशि"—शब्दो सुव्यभिधायक इत्युपपद्यते ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं सुच्यते,—ये एते "रोदसी", एते "रोधसी" ।
किं कारणम् ? "विरोधनात्" विविधानि हि भृतान्येते स्मः ।
"कूलम्" अपि "रोधः" उच्यते ; तदपि हि "स्त्रोतः" उदक-
स्त्रोतांसि "निरुणद्धि" । "कूलं रुजतेः (तु० प०) धातोः ; तत् पुनः
"विपरीतात्" वैपरीत्येन । "लोष्टः" पुनरस्त्रैव धातोः "अविपर्ययेण" ॥

"कुणारम्^(१)"—इति*, अनवगतम् । मेघोऽभिधेयः । "कणनम्"
—इति शब्दसमाधिः । "सहदानुं पुरुहत०—०तवसा जघन्य"[†] ।
'सह'—इत्युदकनाम, उदकदातारं मेघम् । हे 'पुरुहत !' "इन्द्र !"
'क्षियन्तम्' अन्तरिक्षलोके वसन्तं गच्छन्तं वा 'अहस्ताम्' अप्रती-
कारसमर्थं कृत्वा ततः पुनः 'सम्पिणक्' "सम्पिण्डु", सञ्चूर्णय । 'कुणारं'
"परिकणनं" शब्दकारिण मित्यर्थः । एवं तावदेनं कुरु । अथ पुनः
योऽय मपरो वृत्रः, वर्जिता, मेघः । एन मयुपरि 'वर्द्धमानं', 'पिथारं'

* १भा० ४२७ घ० ८ पं० ।

† सहदानुं पुरुहतं क्षियन्तं सहस्रं मिन्द्रं सम्पिणक् कुणारम् । अग्निं वृत्रं वर्द्ध-
मानं पिथारं सुपादं मिन्द्रं तवसा जघन्य ॥—इति ऋ० सं० २, २, २, २ ।

हिंसनशीलम्, 'अपादं' गमनहीनं कृत्वा तत एनं 'तवसा' बलेन
'जघन्थ' जहीत्यर्थः ॥ एव मत्र वधाधिकारात् मेघाधिकाराच्च
“कुणारं = कणनशीलम्”—इत्युपपद्यते ॥ २ (१) ॥

अलाटृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो
व्यार । सुगान् पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः
पुरुहूतं धमन्तीः ॥ अलाटृणोऽल मातर्दनो मेघो वलो
वृणोतेव्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया
वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान् पथो
अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान् पथो अकरोन्निरज-
नाय* गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो
वा वहनाद्वाचो वा वदनाद् बहुभिराहूत मुदकं भवति
धमतिर्गतिकूर्मा ॥ ३ (२) ॥

“अलाटृणः(५)”—इति †, अनवगतम् । “अल मातर्दनः”—इत्य-
वगमः । अलाटृणो वल ०—० धमन्तीः ‡ । हे ‘इन्द्र !’ योऽयम्
‘अलाटृणः’ “अल मातर्दनः” पर्याप्तिः आतर्दयितुम् । उदकपूर्णो
‘वलः’ मेघः ; स हि आटृणोऽत्युदकम् । ‘व्रजः’ च, स एव अन्तरीक्षे
व्रजतीति ; गुणान्तरत्वादजामि । आह—किं तस्य ? इति । एष ‘गोः’
“एतस्याः माध्यमिकाया वाचः” भावत्कायाः शब्द मुपश्रुत्य ‘पुरा’

* ‘निर्गमनाय’—इत्येव वृत्तिसम्मतः, ड-च-पुस्तकयोश्च ।

† १ भा० ४२७ पृ० १२ पं० ।

‡ ऋ० सं० २, १, १, ५ ।

एव 'हनतोः' "हननाद्" भवतो वधाद् 'भयमानः' बिभ्यत्;
 असह्योऽय मस्य वध इति मन्यमानः, 'व्यार' विस्त्रयीभवतीत्यर्थः ।
 स ल मनेनैव प्रकारेण एनं मेघं विदारयन्, 'सुगान्' "सुगमनान्"
 'पथः' मार्गान्, 'अकृणोत्' करोषि, कृतवान् वा "निर्गमनाय" एतासां
 मेघोदरान्तर्गतानां "गवाम्" अपाम्; विदीर्णे हि तस्मिन्नेघे
 सुखं ताः तस्मान्मेघोदरान्निर्गच्छन्ति । किञ्च ; निर्गताः सत्यः ताः
 'वाणीः' आपः 'प्रावन्' प्रकर्षणावन्, रचन्ति ; 'धमन्तीः' गच्छन्त्यः
 यथानिम्न मभिसरमाणः, 'पुरुहूतम्' उदकम् । यदेतदुदकस्थानं
 तडागनद्यादि, तत्पति धमन्तीः तदेव रचन्ति ; तद्धि उपदस्येत्, यदि
 न पतेरंस्ता आपः । एव मापो 'वाणी'-शब्देनोक्ताः ; ताः हि
 "वहनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते । "वाचो वा वदनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते ।
 यदा विदीर्णात् मेघान्निर्गत मुदकं पुरुहूतं भवति वर्षभावेन, अथ
 तदा तेषा मेव प्राणिना महेष्टा दृष्ट मिति—एवमाद्या वाणीः वाचो
 धमन्तीः सुखेभ्यो निर्गच्छमानाः, तदेवादकं प्रावन् प्रागच्छन्मित्यर्थः ॥
 एव मत्र "पुरा हननाद् भयमानो व्यार"—इत्यनेन सम्बन्धात्
 "अलाटणः=मेघः"—इत्युपपद्यते ॥

"बज्रभिः" प्राणिभिः "आहूतः" आहूयते—ममेदं ममेद मिति,
 तस्मात् पुरुहूतम् "उदकं भवति" । "धमतिः" एष "गतिकर्मा"
 एव * ; नात्र स्तुतिकर्मेत्यभिप्रायः । स्तुतिकर्मस्वपि हि धमतिः पठितः ।
 "धमति^(१९), नदति^(८), सरति"—इति † ॥

* १भा० (२२७, २४६ घ०) २ख० १४ ख० ५० ।

† १भा० (२२१, २२२ घ०) २ख० १४ ख० ।

‘निरजे गाः’—इत्यत्र * केचिद् ‘पशुगव्य एताः’—इति व्याक-
रते[†], तासां हि इन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पत्न्यान्तो
निर्गमनाय भवन्ति, सुयवसत्वान्नौरजस्कत्वाच्च । ‘प्रावन् वाणीः’—
इत्यत आरभ्य समान मेव पूर्वण ॥ ३ (३) ॥

उद्दृष्टं ह रक्षः सहमूल मिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणी-
हि । आ कीवतः सल्लूकं चकथं ब्रह्मदिषे तपुषिं हेति
मस्य ॥ उद्धर रक्षः सहमूल मिन्द्र मूलं मोचनाद्वा मोष-
णाद्वा मोहनाद्वा वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्यग्रं मग्नं मागतं
भवत्या कियतो देशात्सल्लूकं संलुब्धं[‡] भवति पापक-
मिति नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सर्तोरभ्यस्तात्तपुषिस्त-
पतेहेति हन्तेः । त्वं चिदित्या कथ्यं शयानम् । सुखं प-
यसम् । सुखं मस्य पयः । विसृष्ट आपो भवन्ति विसृष्ट-
णात् । वया इव रुरुहुः सप्त विसृष्ट इत्यपि निगमो
भवति । वीरुध ओषधयो भवन्ति विरोहणात् । वीरुधः
पारयिष्व १ इत्यपि निगमो भवति । नक्षद्वाभ-
मश्रुवानदाभ मभ्यशनेन दम्भेतीति । नक्षद्वाभं ततुरिं

* पु० १३५ पृ० २ पं० ।

† ऐतिहासपक्षेणेति भावः । तथाहि ऋ० सं० ३, ९, ५, ५.—इत्येवमादीनां
सायणीयं भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

‡ ‘संलुब्धं’ क । ‘संलुब्धं’ च । ‘संलुब्धं’ ख-नाम-वृत्ति-पुस्तकपाठः ।

पर्वतेष्ठा मित्यपि निगमो भवत्यस्कृधोयुरकध्यायः
कध्विति ह्रस्वनाम निरुक्तं भवति । यो अस्कृधोयुर-
जरस्वर्वानित्यपि निगमो भवति (निश्रुम्भा निश्रथ्य-
हारिणः*) ॥ ४ (३) ॥

“मल्लूकम्^(६)”—इति, अनवगतम् । “संलुब्धम्”—इति शब्द-
समाधिः, “सरलूकम्”—इति “वा” । “उद् हृह रचः० — ० हेति
मल्लूकम्” ‡ । “उद्धर” एतत् ‘रचः’ ‘सहमूलम्’ हे ‘इन्द्र !’, ‘वृथा’
अस्य द्विविध ‘मध्यम्’, ‘अयं’ च अस्य ‘प्रति शृणीहि’ प्रतिजही-
त्यर्थः । किञ्च ; ‘आ कौवतः’ “आ कियतः” ? आ कस्माद् “देशात्”
एतदुद्धर ; यस्मात् वितर्कयमाणा अपि न शक्नुयुर्वितर्कयितुं—कियतो-
ऽपि प्रदेशादेतदुद्धृत मिति । यथा न किञ्चिदप्यस्यावशिष्यते, तथैत-
दुद्धरेत्यभिप्रायः । तथा चैतदुद्धृत्य ‘मल्लूकं’ ‘संलुब्धं’ संमूढ
मप्रतिपक्षं कुरु । अथ वा “पापकं” पापतर मसक्तः कुरु—“इति”
एतत् “नैरुक्ताः” नैरुक्तपक्षेण । अथ वा “सरलूकं” सरणशीलं ॥ “वा”
(अशनशीलं) प्रच्युतं स्वदेशात् एतत् कुरु । तत एतत् उन्मूलं कला
स्थानप्रच्युतायास्मै रचसे ‘ब्रह्मादिषे’ ब्राह्मणदेष्ट्रे ‘तपुषि’ तापयित्री
‘हेति’ हन्तीम्, आयुधजातिम्, मूलमध्यायच्छेदनाय पुनः पुनः ‘अस्य’

* नास्त्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु परं वक्तव्यता तु व्याख्यात सेव ।

† १भा० ४२७ घ० १८ पं० ।

‡ ऋ० सं० ३, ९, ४, ९ ।

§ “आ कियत इति पाठान्तरम्”—इति क ।

॥ “सरणशीलं”—इति ख ।

॥ नास्त्येतत्पदं क-नाम-वृत्तिपुस्तके ।

क्षिपेत्यर्थः ॥ एव मत्र सल्लूक मिति लुभेर्माह्नार्थस्य (तु०प०) शब्दसा-
हच्यत् संलुब्ध मित्युपपद्यते । “सर्त्तेः” (भृ०प०) अथच साहच्य मस्तीति
“सरल्लूकं वा स्यात्”—इत्युक्तं भाष्यकारेण । रक्षोविशेषणश्चैतत्; तस्य
हि सम्मोहो वा नाशनं वाभीष्ट मिति ॥

“कत्ययम्^(७)”—इति *, अनवगतम् । ‘कपयम्’—इत्यवगमः ।
कपय मित्यवगमे “सुखपयसम्”—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् ।
मधुरोदको यो मेघः, सोऽभिधेयः । किं कारणम्? “सुखं” हि
सुखोत्पादनम् “अस्य” “पयः”, मधुरत्वात् । “त्वं चिदित्या०—
जघान”† । गातुर्नामात्रेयः, तस्येव मार्षम् । ‘त्वं’ तं मेघम् ‘इत्या’
अमुना प्रकारेण, अथ वा अमुश्चिन्नन्तरिक्षलोके ‘कत्ययं’ सुखोदकं
‘शयानम्’ अस्यर्थं तमस्य ‡ कृत्वा ‘वाटधानं’ वर्द्धमानम् । ‘मन्दानः’
मन्दमानः, ‘वषभः’ वर्षिता, ‘इन्द्रः’, ‘सुतस्य’ अभिषुतस्य, सो-
मस्य स्व मंशं पीत्वा । ततः ‘उच्चैः’ वज्रम् “अवगूर्य”§ ‘जघान’ ।
य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्माक मिदं नाम करोत्वित्येव माशीर्थो-
ज्या ॥ एव मचेन्द्रो जघानेति अनेन सम्बन्धात् “कत्ययः = सुखपयः =
मेघः”—इत्युपपद्यते, तस्य वधस्याभीष्टत्वात् ॥

“विस्तुहः^(८)”—इति ॥, अनवगतम् । ‘विस्त्वः’—इत्यवगमः ।

* १भा० ४२८ पृ० ६ पं० ।

† “त्वं चिदित्या कत्ययं शयानं तमस्यै तमसि वाटधानम् । तं चिन्मन्दानो वषभः
सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्य जघान ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, ३२, ६ ।

‡ “अस्यै तमसि”—इति मूलपाठः; तस्यैव विभक्तिपरिणामेन व्याख्यानं मेत-
दिति वा । “अस्यै तमः”—इत्येव क-पाठः ।

§ “अपगूर्य”—इति मूलपाठः; तस्यैव व्याख्यानं मेतदिति वा ।

॥ १भा० ४२८ पृ० ६ पं० ।

“आपो भवन्ति”—इत्याभिधेयवचनम् । “विस्त्रवणात्”—इति हेतु-
निर्देशः । “वैश्वानरस्य ० — ० सुप्तं विबुधः” * । भरद्वाजस्येय
मार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘वैश्वानरस्य’ भगवतः, अग्नौ,
‘अमृतस्य’ अमरणधर्मिणः, ‘केतुना’ कर्मणा, ‘चक्षसा’ चक्षुषा दर्शनेन
‘दिवः’ अपि यानि ‘सानूनि’ समुच्छितानि स्थानानि, तानि
‘विमितानि’ विनिर्मितानीत्यर्थः । अग्निप्रकाशमानविषयो हि लोकः
कर्मणि प्रवर्तते साधुन्यसाधुनि वा । साधुभ्यः साधुना च, पापेभ्यः
पापेन च सार्वलौकिकेन कर्मणा स्वकर्मफलभोगाद्येदं सर्वं विनिर्मी-
यत इत्यनयापेक्षयोक्तम्,—“वैश्वानरस्य चक्षुषा केतुना च दिवोऽपि
सानूनि निर्मितानि”—इति ; अग्निरेव हि वाच्यधिदेवताभावेना-
वस्थितः सर्वं मिदं ख्यापयति, ततः कर्म प्रतायते । तदुक्तम्,—
“अग्निर्वाग् भूत्वा सुखं प्राविशत्”—इति † । किञ्च ; ‘तस्येदु विश्वा’
तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य । अयं चाग्निर्वैश्वानर
इत्युक्तम् ‡, ‘विश्वा भुवना’ विश्वानि भुवनानि, सर्वभूतभावचित्पुण्ड-
कानि । “भुवनम्”—इति ह्युदकनामसु पठितम् § । ‘मूर्द्धनि’ उपरि

* “वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना । तस्येदु
विश्वा भुवनाधि मूर्द्धनि वृथा इव रुद्धः सुप्तं विबुधः॥”—इति ऋ० सं० ४.५.९ ।

† ‘वाग्वै देवानां मनेता, * * * अग्नौ मनेताः सङ्गच्छन्ते’—इत्यादि च ऐ०
ब्रा० २.१.१० । ‘तेजोऽशितं विश्वा विधौयते,—ऽस्य यः स्वविश्वो धातुस्तदस्मि
भवति यो मध्यमः स मज्जा, योऽणिष्ठः सा वाक् । अन्नमयं हि सोम्य ! मन आपोमय
प्राणस्तेजोमयौ वागिति’—इति च ब्रा० १०.५ । ‘मनः कायाग्नि मा हन्ति
स प्रेरयति साहसम्’—इति शिखावचनञ्च पर्यालोच्यम् ।

‡ “अथ मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः”—इति पं० दै० का० ७, ५, २ ।

§ १भा० (९६ प्र०) १अ० १२ ख० (५०) ।

‘वया इव’ शाखा इव “रुरुजः सप्त विस्त्रुहः” । ‘सप्त’ सर्पणाः, ‘विस्त्रुहः’ विविधस्त्रवणाः भूत्वा ततः शाखा इव ‘रुरुजः’ अस्यां पृथिव्यां नद्यादिभावेन, ततः शाखा इव ह्येताः पृथिव्या उपरि, यथा-निम्नं विस्त्रवमाणा आपो लक्ष्यन्ते—इत्येतद् दृष्ट्वैव भवोचत्,—“तस्मैदु विस्त्रा ० — ० सप्त विस्त्रुहः”—इति ॥ एव मत्र शब्दसारूप्या-दर्थापपत्तेश्च “विस्त्रुहः = आपः” “भवन्ति”—इत्युपपद्यते । ‘भुवन’-शब्देन भूतान्येवोचन्त इति केचिद् वर्णयन्ति; चतुर्विधस्य भूतग्रामः, विस्त्रुहस्य वया इव रुरुजः पृथिव्या उपरीति । ‘सप्त’-शब्देनापि समुद्रानेव केचिद् वर्णयन्ति; ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते, विस्त्रवन्ति च ॥

“वीरुधः^(८)”—इति*, अनवगतम् । “विरोहणात्”—इत्यवगमः । “ओषधयो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “विरोहणात्”—इति हेतुनिर्देशः । “ओषधीः प्रति ० — ० वीरुधः पारयिष्णवः[†]” । भिषज आचर्यवणस्त्रेय मार्षम् । ओषधिसूक्ते । अनुष्टुप् । हे ‘ओषधीः’ ओषधयः ! ‘प्रतिमोदध्वम्’ इमं रूग्णं प्रति, अस्मान् प्रति वा । ‘मोदध्वम्’ सुदिताः हृष्टाः भवन्तु । कौटुशो यूयम् ? ‘पुष्पवतीः’ पुष्पवत्यः, ‘प्रसूवरौः’ प्रकर्षेण सुच्यन्ते उपभोगायेति प्रसूवरौः । याश्च पुष्पवत्यो याश्च फलवत्यो याश्चाफला याश्चापुष्पाः, ताः सर्वाः । ‘अस्या इव’ वड्वा इव ‘सजित्वरौः’ सह जैत्र्यः, ‘वीरुधः’, सर्वरोगान् जित्वा अस्माक मायुषः ‘पारयिष्णवः’ पारयिष्यः सन्तु ॥ एव मत्र

* १भा० ४२८ वृ० ११ पं० ।

† ‘ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरौः । अस्या इव सजित्वरौर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ५, ८, २ ।

“पुष्पवतीः प्रसूवरीः”—इत्येतस्मात् विशेषलिङ्गात् “वीरुधः = ओष-
धयः” “भवन्ति”—इत्युपपद्यते ॥

“नक्षदाभम्^(१०)”—इति *, अनवगतम् । ‘न क्षणदाभम्’—इत्य-
वगमः । “अश्रुवानदाभम्”—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् । अभ्य-
शनेन अभिव्यापनेन यो दम्नोति हिनस्ति, स नक्षदाभः । “तं सु नः
पूर्वे ० — ० मतिभिः शर्विष्ठम्” † । भरद्वाजस्येय मार्घम् । ऐन्द्री ।
त्रिष्टुप् । सम्पातसूक्ते माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्ते शस्यते ।
“त मौमहे”—इति ‡, इयञ्च तत्रैव । ‘तम्’ इन्द्रम् ‘नः’ अस्माकम्,
ये ‘पूर्वे’ ‘पितरः’ पितृगणाः, ‘सप्त’ सप्तसङ्ख्याकाः, ये पुराणेषु
पद्यन्ते । अथ वा ‘सप्त’ ‘सृष्टाः’, पूर्वतर मस्मात्लोकादमुं लोकम्, ते
च ‘नवग्वाः’ नवगतयः?, अभिनवा हि तेषां गतिः ;—अर्द्धमासे-
ऽर्द्धमासे भवति पितृयज्ञं प्रत्यागन्तुम् । अथ वा नवनीतगतयः ॥
नवनीते हि तेषां मनसे गतिर्भवति, — इदं मस्माकं स्यादिति ;
“स्वयं विलीनं पितृणाम्”—इत्युक्तम् ¶ । ‘विप्रासः’—इति, विप्राः
= प्राप्तप्रज्ञाः, पितृलोकेऽवस्थिताः । ‘मतिभिः’ ‘अभिवाजयन्तः’
सुवन्त आसते । किञ्चक्षणं पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवाजयन्त आसते ?
इति, उच्यते ;— ‘नक्षदाभम्’ योऽभिव्यापनमात्रेणापि दम्नोति, कि

* १भा० ४२८ पृ० १५ पं० ।

† “तं सु नः पूर्वे पितरौ नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः । नक्षदाभं तत्पु-
रिं पर्वतेष्ठा सप्तोषवाचं मतिभिः शर्विष्ठम् ॥”—इति ऋ० सं० ४, ६, १२. २ ।

‡ ऋ० सं० ४, ६, १२. ३ । इच्छायनुपदं दर्शयिष्यति (१४२५० १० पं०) ।

§, ॥ “नवगतयो नवनीतगतयो वा”—इति पं० दे० का० ११. २, ३ ।

¶ “नवनीतेनाभ्यञ्जनिः—आज्यं वै देवानां सुरभि घृतं मनुष्याणां मायुनं
पितृणां नवनीतं गर्भाणाम्”—इत्यादि ऐ० ब्रा० १, १, ३ ।

मुत वेधेन ? तम् । 'ततुरिम्' यश्च त्वरणशीलः, तम् । 'पर्वतेष्टाम्'
यश्च मेघस्थायी, तम् । 'अद्रोघवाचम्' यस्य चाद्रोघव्या वाक् अनति-
क्रमणीया, तम् । 'श्विष्टम्' यश्च बलिष्ठः, तम् । य एवङ्गुणविशिष्ट
इन्द्रः, तं मतिभिरभिवाजयन्त आसते, सोऽस्माक मिदं नाम करो-
लित्येव माशीर्यौज्या ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्योपपत्तेश्च योऽभ्य-
शनेन दम्नोति, स नक्षद्वाभ इत्युच्यते ॥

"अस्त्रधोयुः^(१९)"—इति *, अनवगतम् । "अक्रधायुः"—इत्य-
वगमः । "क्रधु"—इति ह्रस्वनाम[†]; तद्धि "निहन्तम्" इव
"भवति", ह्रस्वत्वात् । तस्य अकारेण प्रतिषेधे कृते 'अक्रधु'—इति
भवति । "त मीमह इन्द्रं मस्य० —० हरिवो मादयध्वै[‡]" ।
'तम्', वय मात्मनः पुत्रम् 'ईमहे' याचामहे । 'हरिवः !'
त्वाम् । 'इन्द्रम्' ईश्वरम् । आह;—यः किंलक्षणः पुत्रः ? इति,
उच्यते;—सः 'अस्य' 'रायः' धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः ।
किंलक्षणस्य पुनर्धनस्य ? इति, 'पुरुवीरस्य' बज्रवीरैस्तदतः, 'नृवतः'
च दामैस्तदतः, 'पुरुक्षोः' च बज्रनिवासस्य, अनेकप्रकारस्तेत्यर्थः ।
न च परिपालनसमर्थ एव यः केवल मत्पकालः, त मीमहे; किन्तर्हि?
'यः' च 'अस्त्रधोयुः' अक्रधायुः, दीर्घायुरित्यर्थः । 'अजरः' च; यो
दृढशरीर इत्यर्थः । 'स्वर्वान्' च, यः सुष्ठु शत्रुणा मीरयिता । यः

* १ भा० ४२८ प्र० १९ पं० ।

† १ भा० (२९६, २९७ प्र०) इच्छ० २ ख० (६) ।

‡ "त मीमह इन्द्रं मस्य रायः पुरुवीरस्य वयतः पुरुक्षोः । यो अस्त्रधोयुः अजरः
स्वर्वान् त मा भर् हरिवो मादयध्वै ॥"—इति ऋ० सं० ४, ६, १३, २ ।

एवङ्गुणविशिष्टः पुत्रः 'तम्' 'आ भर' आहर । 'हरिवो मादयध्वे'
अस्माक मात्मनश्च मदनाय तर्पनायेत्यर्थः॥ एव मत्र "अस्कृधायुः"—
इत्यनेन दीर्घायुरुच्यते, तस्याभीष्टत्वात्, शब्दसारूप्याच्च ॥

"निशृम्भाः^(१९)"—इति *, अनवगतम् । "निश्रथ्यहारिणः"—
इत्यवगमः ; निश्रथया दृढया गत्या हरन्तः ॥ ४ (३) ॥

आजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनश्रियम् । देवं
बहन्तु बिभ्रतः ॥ आवहन्वजाः पूषणं रथे निश्रथ्यहा-
रिणस्ते † जनश्रियं जातश्रियं बृबदुक्थो महदुक्थो
वक्तव्य मस्मा उक्थ मिति बृबदुक्थो वा । बृबदुक्थं
हवामह इत्यपि निगमो भवति ऋदूदरः सोमो मृदू-
दरो मृदुरूदरेष्विति वा । ऋदूदरेण सख्या सचेयेत्य-
पि निगमो भवति । ऋदूपे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्या-
मः । पुलुकामः पुरुकामः । पुलुकामो हि मर्त्य इत्यपि
निगमो भवति । असिन्वती असिङ्खादन्त्यौ ॥ असिन्वती
वसती भूर्यत्त इत्यपि निगमो भवति । कपनाः ‡
कम्पनाः क्रिमयौ § भवन्ति । मोषया वृक्षं कपनेव

* १भा० ४२९ प्र० ८ पं० ।

† "निश्रथ्यहारिणस्ते" क, ख, ग । "निश्रथ्यहारिणस्ते"—इति रोथ्स-सम्या-
दितयोः C. D. पुस्तकयोः पाठः ।

‡ "कपना" क, ख, ग ।

§ "क्रिमयौ" क, ख, ग ।

वेधस् इत्यपि निगमो भवति । भाञ्जजीकः प्रसिद्धभाः ।
 धूमकेतुः समिधा भाञ्जजीक इत्यपि निगमो भवति ।
 रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि । सं रुजानाः
 पिपिष इन्द्रश्चरित्यपि निगमो भवति । जूर्खिर्जव-
 तेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा * । क्षिता जूर्खिर्न वक्षतीत्यपि
 निगमो भवति । परिं घंस मोमना वां वयो गात ।
 पर्यगादां घंस महरवनेनान्नम् † ॥ ५ (४) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६, १-

“आजासः पूषणं ०—० वहन्तु विभ्रतः” ‡ । भरद्वाजस्यार्षम् ॥
 “आ वहन्तु” “आजासः” अजाः, अश्वः । “निष्टम्भाः” “निअथ्यहारिणः” § ।
 य एवंलक्षणा अश्वः, ते आवहन्तु ‘पूषणं’ देवं ‘रथे’ व्यवस्थितं
 ‘विभ्रतः’ धारयमाणाः । ‘जनश्रियम्’ “जातश्रियम्” उद्भूतश्रिय
 मित्यर्थः ॥ एव मत्र समानविभक्त्यन्तत्वात् ‘अजासः’—इत्यनेन
 “निष्टम्भाः”—इत्येतदश्वविशेषणम् । सति चाश्वविशेषणं “नि-
 अथ्य-
 हारिणः” ॥ श्रीप्रहारिणः, तस्याभीष्टत्वादागमनस्य ॥ त्यः

“हृबदुक्थः (१३)” —इति ¶, अनवगम् । “महदुक्थः”—इति,
 “वक्तव्यम् अस्मै उक्थम्—इति वा” शब्दसमाधी । “हृबदुक्थं हवा-

* “जूनोतेर्वा” क, ख, ग ।

† “महरवनायान्नम्”—इति च-पुस्तकमात्रे, हनौ प्राधान्यतया च स्वीकृतः ।

‡ ऋ० सं० ४, ८, २१, ६ ।

§ ॥ “निअथ्यहारिणः”—इति क ङ० पाठः ।

¶ १भा० ३२६ ष० १४ पं० ।

महे ० — ० मवसे*” । कश्यपस्यार्घम् । प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणस्य
शस्त्रे तृचाशीतिषु च महाव्रते शस्यते । “उक्त्यम्”—इति शस्त्र
मुच्यते, तद् यस्य बृहत् महत्, स बृवदुक्त्यः ; अथवा तद् यस्य
वक्तव्यम्, स बृवदुक्त्यः । तं ‘बृवदुक्त्यम्’ इन्द्रम्, ‘हवामहे’ वय माङ्ग-
यामहे, एतस्मिन् कर्मणि । ‘सुप्रकरस्वम्’ सुप्रवाङ्गम्, दीर्घवाङ्गम्
‘ऊतये’ श्रवनाय, रक्षणाय आत्मनः । ‘साधु कृण्वन्तम्’ साधुकारिणम्,
नित्यकाल मेवास्य जगतः साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम् । ‘अवसे’
तस्यैव तर्पणाय, त मागतं सन्त मेतस्मिन् कर्मणि तर्पयिष्याम इत्ये-
तेनाभिप्रायेणाङ्गयामहे ॥ एव मव ‘हवामहे’—इत्यनेन सम्बन्धात्
“बृवदुक्त्यः = महदुक्त्यः, वक्तव्योक्त्यो वा”—इत्युपपद्यते । य एव हि
महदुक्त्यो भवति, वक्तव्योक्त्यो वा स एव सुतरा माङ्गयन् इति ॥

“ऋदूदरः^(१४)”—इति, अनवगतम् । “ऋदूदरः”—इत्यवगमः ।
“सोमः” अभिधेयः । ऋदूदरेण सख्या ० — ० प्रतिरमेत्यायुः” ॥
प्रगाथस्येय मार्घम् । त्रिष्टुप् । सौमौ । सोमेन्द्रस्य श्यामाकस्य चरोः
मचायिनः प्रायश्चित्तौ । ‘ऋदूदरेण’ ऋदूदरेण सोमेन ;
भवा

* सं० ६, सूर्यः, हवामहे सुप्रकरस्व मृतये । साधु कृण्वन् मवसे ॥”—इति ऋ०
† मेधातिथेरार्घं मि । वक्तव्ये कश्यपस्यार्घं मिति धमादुक्तं निव अनुक्रमणीवि-
रोधात् सायणविरोधाच्च । तथाचनुक्रमणिका—“प्रकृतानि त्रिंशन्मेधातिथिः”—
इति, “काणो मेधातिथिर्हविः”,—इति च सायणः (ऋ० सं० ६, २, १, १०)
‡ “उक्त्यं वक्तव्यप्रशंसम्”—इति च सायणः (ऋ० सं० ६, २, १, १०)
२२२ ४० द्रष्टव्यम् । इति पं० दे० का० ११, २, १० । पुरस्ताच्च (१भा०

§ १भा० ४२० ४० १ पं ।

॥ “ऋदूदरेण सख्या सचेद्यु यो मा न रिष्येदर्थश्च पीतः । अयं यः सोमो न्यधा-
युष्मे तस्मा इन्द्र प्रतिरमेत्यायुः” — इति ऋ० सं० ६, ४, १२, ५ ।

मृदु हि सोमस्योदरम्, सुषिरत्वात् । अथ वा मृदुरथ सुदरे स्यात्
—इत्येव माशास्यते, पाटुभिर्वमनाशङ्कया । तस्मात् मृदूदरः सोमः,
स पुनरेष मृदूदरः सन्नृदूदर इत्युच्यते, तेन मृदूदरेण । 'सख्या'
समानख्यानेनैव केन चित् पुरुषेण, मित्रेण 'सचेय' संसचेयम्,
संसेवेयम् । पुनरागामिषु 'यः' सोमः 'मा' मां 'न रिष्येत्' न
हिंस्यात्, 'पीतः' सन् । यथाह मेतेन सोमेनाहिंसितः, तथा सचेयम् ।
हे 'हर्षश्च' ! इन्द्र ! सोमस्वामिन् ! एतदस्तु नः । किञ्च 'अयं यः
सोमः', 'न्यधाचि अस्मे' निहितोऽस्मास्वामीत् । येनेमा मापद मापा-
दिताः स्मो वमनद्वारेण । 'तस्मै' तदर्थम् । तेनास्माक मायुषो यदव-
खण्डनं कृतम्, तत्प्रतिपूरणाय । 'इन्द्रम्' 'प्रतिरम्' प्रतीर्ण मनव-
खण्डितं सर्वम् 'आयुः' 'एमि' याचामीत्यर्थः । सोमवमनवैगुण्यात्
आयुषश्चेद माशङ्कमान इन्द्रं दीर्घ मायुर्ययाच यजमानाय ॥ एव
मस्मिन् "मृदूदरः = सोमः" प्रकरणात्, शब्दसारूप्याच्च ॥

"मृदूपे^(१५)"—"इति*, उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः"—"मृदूपे
चिदृदूदरा"—इत्यत्र † ॥

"पुलुकामः^(१६)"—"इति †, अनवगतम् । "पुर^{ले} "नि^{नि}—इत्य-
वगमः । "इमं नु सोम मन्तितो ० — ० कामो^{त्यः} १ ।

* १ भा० ४२० ३० ५ पं० ।

† अत्रैवाध्याये पा० ४ ख० ।

‡ १ भा० ४२० ११ पं० ।

§ "इमं नु सोम मन्तितो" इति । अतः पीतं मुपं ब्रुवे । यत् सौ मागंश्चक्रमा तत्तु चळतु
पुलुकामो हि मन्तितो — इति च ० सं० २, ४, २२, ५ ।

अगस्त्य-लोपामुद्रासंवादे अन्नेवामी ब्रह्मचारी इमां सोमौ वृहती मपश्यत् । 'इमम्', अहम् 'सोमम्' 'अन्तिः' अन्तिके अवस्थितम् 'उप'गम्य चेतसा 'ब्रुवे' । न च वहिरन्तिकेऽवस्थित सुपब्रुवे, किन्तुहि ? 'पीतं' सन्नं 'हृत्सु' एव, स्व एव हृदयेऽवस्थित सुपब्रुवे ।—“यत् सी मागश्चक्रमा” । 'यत्' 'सीम्' सर्वतः सर्वप्रकारम् 'आगः चक्रम्' पापं हतवन्तो वयम् । 'तद्' अयं सोमः 'सुमृडतु' सुष्ठु सुखविधि-परिणामं करोतु । किं कारणम् ? इतः,— यस्मात् 'पुलुकामो हि' वज्रकामो हि 'मर्त्यः' । स वज्रकामत्वात् मनुष्यत्वाभावात् अवश्य मागः करोति, तदयं पीतः सोमः शमयत्वितिभिप्रायः ॥ एव मत्र 'पुलुकाम'-शब्देन पुलुकामो वज्रकाम उच्यते, 'मर्त्य'-शब्दसामानाधिकरण्यात् साहचर्याच्च ॥

“असिन्वती^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “असङ्ख्यादन्यौ”—इत्यर्थप्रतीतिः । “अपश्य मस्य ०—० भूयन्तः”† । वैश्वानरस्याग्नेः सौचीकस्य वा वाजस्यस्य वा सप्तेरिय मार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेचौ । ‘अपश्यम्’ अहम् । भगवतः अग्नेः ‘महतः’, ‘महिलम्’ माहाभाग्यम् । ‘अमर्त्यस्य’ अमरणधर्मिणः । ‘मर्त्यासु’ मरणधर्मिणीषु, ‘विचु’ मनुष्य-प्रजासु इत्यर्थः । आह;—किम्युनस्तन्माहाभाग्यम् ? इति, उच्यते,— ‘नाना’ भावेनैते ‘हनू’ हननसमर्थे ज्वाले अवस्थिते ‘विभ्रते’ विविध मिव धृते सत्यौ ‘सम्भरेते’ एकत्र हरेते हवींषि दाहूणि वा । समृत्य च ‘असिन्वती’ “असङ्ख्यादन्यौ” असङ्ख्यादन्याविव; अथ वा असङ्पूर्ण-

* १मा० ४३० ४० १३ पं० ।

† “अपश्य मस्य महतो महिल समर्त्यस्य मर्त्यासु विचु । नाना हनू विभ्रते संभरेते असिन्वती वसन्ती भूयन्तः ॥”—इति अ० सं० २, ४, १४, १ ।

यन्त्याविव । अनेन प्रकारेण शीघ्रं 'वपुती' भक्षयन्त्यौ । 'भूरि' अपि दारुजातं हविर्जातं वा ;—यत् 'अत्तः' भक्षयतः ; न च आस्यतः । एतदस्य माहाभाग्य मह मपश्य मस्मिन् मनुष्यलोके इति । हनुरूप-सम्बन्धात्* बह्वीष्वपि ज्वालासु द्विवचन मेव स्थितम् ॥ एव मत्र हनुरसम्बन्धात् "असिन्वती = असङ्ख्यादन्त्यौ"—इत्युपपद्यते ॥

"कपनाः^(१८)"—इति †, अनवगतम् । "कम्पनाः"—इति शब्द-समाधिः । "क्रिमयः भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम् । "अभ्राजि शर्द्धे[†] । ०—० नेषथा सुगम्" ‡ । श्यावाश्वस्याच्चेयस्तेय मार्षम् । मारुती । जगती । दाशरात्रिके चितृत्स्तोमे प्रथमेऽह्न्याग्निमारुते विनियुक्ता । "प्रशर्द्धायेत्याग्निमारुतः"—इति सूत्रणात् ? । 'अभ्राजि' भ्राजते । 'वः' 'मारुतः !', तत् 'शर्द्धः' तद्वलम् । 'यत्' येन बलेन 'अर्णसं' मेघं वृद्धम्, उदकपूर्णम्, अनु प्रविश्य 'मोषथ' सुष्णीय यूयम्; निरुदकं कुरुतेत्यभिप्रायः । कथम्पुनर्मोषथ ? इति ।—"वृत्तं कपुनेव वेधसः" । 'कपनाः' "कम्पनाः" "क्रिमयः" ॥ इव, 'वेधसः' वेद्धारः ; यथा वृत्त मनु प्रविश्य क्रिमयोऽन्तर्गतं दारुचूर्णं रसं वा सुष्णन्ति, एवं यूय मुदकं सुष्णीय । अथ वा हे 'वेधसः' मेधाविनः ! इति मरुद्वि-स्य मेतत् सम्बोधनं स्यात् । यस्माद् यूय मेवमादिना प्रभावेन युक्ताः,

* "हनुरूपकसम्बन्धात्"—इति ख० ।

† १भा० ४३० वृ० १५ पं० ।

‡ "अभ्राजि शर्द्धो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृत्तं कपुनेव वेधसः । यथं स्या नो अरमिति सजीषसुश्चरुं रिव यन्तु मनु नेषथा सुगम् ॥"—इति ख० सं० ४, २, १५, १ ।

§ "प्रशर्द्धायेति पञ्चदशर्द्धं दशमं सूक्तम् ०—० सावत्या वजेत आ० २. ११.) इति"—इति ख० सं० ५, ४, दशमसूक्तारम्भे सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

॥ "क्रिमयः"—इति ख-वृ० ।

अथैतस्माद् कारणात् अस्माक मेव 'अरमतिम्' अलमतिम्, पर्याप्त-
मतिम्, परिसमाप्तविद्यं यजमानं स्वकृतेनैव कर्मणा विद्यया वा
यन्तम् इतो लोकादसुं लोकं 'सुगं' शोभनगमनं स्थानम्, यूय मपि
'अनु नेषथ' हे 'सजोषसः' सहप्रीताः ! गमनानुग्रहेऽस्य वर्त्तध्व
मित्यभिप्रायः । कथञ्च पुनर्नेषथ ? 'चक्षुरिव' यथा गच्छतः पुरुषस्य
चक्षुर्गमनानुग्रहे वर्त्तते, एव मनुनेषथैनं सुग मिति ॥ एव मच
वृक्षसम्बन्धात् "क्रिमयः = कम्पनाः"; ते हि वृक्षं मुष्णन्ति, मोष-
यन्ति च कम्पयन्ति च यं खादन्ति, स्वय मेव वा कम्पन्ते चलन-
स्वाभाव्यात् ॥

"भाच्छजीकः^(१६)"—इति *, अनवगतम् । "च्छजुभाः"—इत्य-
वगमः । "प्रसिद्धभाः"—इति पर्यायशब्देन निर्वचनम् ॥ "देवो देवान्
परिभू ०—० वाचा यजीयान्" † । आङ्गस्य हविर्द्वानस्यार्धम् ।
चिष्टुप । 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्तः । हे भगवन् ! अग्ने ! 'देवान्'
'परिभूः' सर्वतो भवसि । 'च्छतेन' यज्ञेन सहितः । तदुक्तम्,—अग्ने
नेमिरराः इव देवांस्त्वं परिभूरसि"—इति ‡ । यस्त्व मेवम्प्रभावः,
तं त्वां ब्रवीमि,—'वह' प्रापय 'नो हव्यं' देवान् प्रति । 'प्रथमः'
यस्मात् त्वं मनुष्यहोतार मपेक्ष्य, तस्मादेतत् कुरु । 'चिकित्वान्' स्व
मधिकार मेतं जानान इत्यभिप्रायः । 'धूमकेतुः' धूमप्रज्ञानः,

* १भा० ४३१ प्र० ३ पं० ।

† "देवो देवान् परिभूर्हृतेन वहा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् । धूमकेतुः
सुमिधा भाच्छजीको मुन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान् ॥"—इति ऋ० सं० ७,
६, ११, १ ।

‡ ऋ० सं० ४, १, ४, ६ ।

धूमध्वजो वा । 'समिधा' समित्यनेन 'भाच्छजीकः' प्रसिद्धभाः ।
 'मन्द्रः' मदनः, तर्पयिता देवानाम् । 'होता' आह्वाता 'नित्यः';
 इतरं मनुष्यहोतार मपेक्ष्याग्निरेव नित्यो होता * । 'वाचा' वाग-
 धिदेवताभावेनावस्थितः† । 'यजीयान्' यष्टृतरः,—मनुष्यहोतार
 मपेक्ष्य । एव मत्र "भाच्छजीकः = प्रसिद्धभाः"—इत्युपपद्यते ॥

"रुजानाः(१०)"—इति ‡, एतदेकं पदम्, अनवगतम् । 'रुजत्यः'—
 इत्यवगमः । "नद्यो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम् । "रुजन्ति कूलानि"
 —इति हेतुनिर्देशः ॥ "अयोद्धेव दुर्मदः०—० इन्द्रश्चतुः" § ।
 हिरण्यस्तूपस्थार्घम् । अग्निष्टोमे निष्कवत्ये शस्यते । 'अयोद्धा इव'
 यथा कश्चित् अयोद्धा, 'दुर्मदः' दुर्मत्तः—वाङ्मात्रसारः । आह,— स
 यथा किं करोति ? इति, उच्यते;—'आ हि जुहे' आह्वयतीत्यर्थः ।
 क माह्वयति ? 'महावीरम्' महाविक्रान्तम्, 'तुविबाधम्' बहूनां
 शत्रूणां बाधितारम्, 'च्छजीषम्' च्छजीषिण मित्यर्थः । तदुक्तम्,—
 "च्छजीषो वज्री"—इति ॥ । त मेवम्प्रभाव मिन्द्र माह्वय मेघो
 'नातारीत्' इतरवदुर्मदः न तनुं शक्नोति । 'अस्य' इन्द्रस्य 'समृति'
 समागमं 'वधानां' प्रहाराणाम्, अतरमाणः या एताः नद्यः, 'संरु-
 जानाः' ऊर्मिभिः कूलानि वहन्त्यो रुजन्ति, ताः प्रति विशीर्यमानः

* "अग्निर्वै देवानां होता, तस्यैतदोद्वेषदनं यदुत्तरवेदौ नाभिः"—इति ऐ०
 ब्रा० १, ५, १ ।

† "वाग वा अमुष्टुप्"—इत्येवमादि च द्रष्टव्यम् ऐ० ब्रा० १, ५, १ ।

‡ १भा० ४२१ प्र० ६ पं० ।

§ "अयोद्धेव दुर्मदः आ हि जुहे महावीरं तुविबाध च्छजीषम् । नातारीदस्य
 तं वधानां सं रुजानाः पिपिषु इन्द्रश्चतुः ॥"—इति ऋ० सं० १, १, २७, १ ।

॥ पु० ६९ प्र० २९ पं० ।

‘पिपिषे’ ‘इन्द्रश्नुः’ इन्द्रस्य शानयितव्य इत्यर्थः । एव मच्च शब्दार्थो-
पपत्तेः “नद्यः = रुजानाः” — इत्युपपद्यते ॥

“जूर्णिः (११)” — इति *, अनवगतम् । जवनाद् वा, द्रवणाद् वा,
दवनाद् वा — इति शब्दसमाधयः । शक्तिः अभिधेया । “जवतेर्वा”
गत्यर्थस्य जूर्णिः, “द्रवतेर्वा” गत्यर्थस्यैव जूर्णिः, “दुनेतेर्वा”
हिंसार्थस्यैव जूर्णिः ॥ “प्रप्रा वो अस्मे ० — ० जूर्णिर्न वंचति” † ।
पुरुच्छेपस्यार्थम् । अतिशक्त्यतिच्छन्दाः । पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये
शस्यते । ‘प्र’ब्रवीमि हे स्तोतारः ! प्रब्रूत अस्मै । ‘स्वयशोभिः’ आत्मीयैः
यशोभिः संयुक्ताः सुतोः । किं कारणम् ? यस्मादेष ‘इन्द्रः’ सुतः
‘उती’ अविता, रक्षिता ‘परिवर्गे’ सङ्ग्रामे ; यत्र हि प्राणाः परि-
वृज्यन्ते वियुज्यन्ते, तत्र अथ मस्माकं रक्षिता भवति ‡ । ‘दुर्मतीनाम्’
पापमतौना मस्माच्छत्रूणां हन्ता भविष्यति । त मेत मेवङ्गुणविशिष्ट
मिन्द्रम् ‘दरीमन्’ दारयितव्यमं दुर्मतीनां पुनः पुनः सुतः । आह
— कथं पुनरसावस्माकं रक्षिता भविष्यति ? इति, उच्यते ; — ‘स्वयं’
‘सा’ § ‘रिषयश्चै’ रेषणाय भविष्यति ; किञ्चिदप्यहत्वास्माकं मिन्द्र-
प्रभावात् स्वयं मेव विनश्यतीत्यभिप्रायः ; का पुनरसौ ? इति, —
“या न उपेषे अचैः” । ‘या’ अस्मान् ‘उपेषे’ उप आगच्छति ‘अचैः’

* १भा० ४३१ ४० ८ पं० ।

† “प्रप्रा वो अस्मे स्वयशोभिरुती परिवर्गे इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन् दुर्मती-
नाम् । स्वयं सा रिषयश्चै या न उपेषे अचैः । हते मंसुव्र वंचति क्षिप्रा जूर्णिर्न
वंचति ॥” — इति ख० सं० १, १, १७, २ ।

‡ “भविष्यति” — इति क ।

§ ‘सा शक्तिः शचसेना वा’ — इति ख०-पु०-टीप्पनी ।

अदनैः रक्षोभिः प्रहिता, सा । “दृते मसन्न वक्षति” * । ‘ईम्’—
इत्यनर्थकः । ‘हता’ सती इच्छेण ‘न’ ‘वक्षति’ † । अस्मान् प्रति
‘क्षिप्ता’ अपि च तैः पुनरादरेणापि रक्षोभिः ‘जूर्णिः’ जवसम्यन्नापि
सती शक्तिः, ‘न वक्षति’ ‡ ; अस्मान् प्रति न प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ एव
मत्र चेपणसम्बन्धात् “जूर्णिः = शक्तिः”—इत्युपपद्यते ॥

“ओमना(११)” —इति १, अनवगतम् । “अवनाय”—इत्यवगमः ।
“युवोः श्रियं०—०मोमना वां वयो गात्” ॥ । वसिष्ठ स्वेय
मार्षम् । त्रिष्टुप् । आश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे
आश्विनौ ! ‘युवोः श्रियम्’ । युवयोः या श्रीः तां ‘परि अवृणीत’
सर्वतः सम्भजत ‘योषा’ । आह, —कतमा ? इति, उच्यते ;—‘सूरो
दुहिता’ सूर्यस्य दुहिता । कदा तां श्रियं सुषःसञ्ज्ञिका इयं
मवृणीत ? ‘परितक्मायाम्’ रात्र्याम्, ऊर्द्धं मर्द्धरात्रात् ; सह्यश्विनेः
कालः ॥ । किञ्च “यद् देवयन्तं मवयः शचीभिः” यस्माद् ‘देव-
यन्तं’ देवान् यद्यु मिच्छन्तम् यजमानम् ‘अवयः’ ‘शचीभिः’ स्त्रीः
कर्मभिः । तेन कारणेन ‘वां’ ‘परि अगात्’ परिगच्छति । सर्वासु
दिक्षु यजमानैर्दीयमानं युवां प्रति ‘वयः’ “अन्नं” हविर्लक्षणम्,
‘घ्नं परि’ प्रति अहनि प्राप्ते इत्यर्थः । पूर्वाह्नोर्ह्यश्विनोर्ध्यागकाल

* , †, ‡ अत्र सर्वत्रैव ‘वक्षति’—इति सयकारपाठः ख०-पुस्तके । .

१ १भा० ४३१४० १०पं० ।

॥ “युवोः श्रियं परि योषावृणीत सूर्यो दुहिता परितक्मायाम् । यद्देवयन्तं
मवयः शचीभिः परि घ्नं मोमना वां वयो गात् ॥”—इति ऋ० सं० ५, ५,
१६, ४ ।

॥ “तयोः काल ऊर्द्धं मर्द्धरात्रात्”—इति दे० का० ११, १, १ ।

तदुक्तम्,—“प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वम्”—इति * । क मर्थं पुर-
स्कृत्य वयोऽन्नं गच्छति? ‘ओमना’ “अवनाय” तर्पणायेत्यर्थः ।
एव मचाश्विनोर्हविःसम्प्रदानसम्बन्धात् ‘ओमना’—इत्यस्य शब्दस्य
“अवनाय”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

के चिदत्र “अवनेनान्नम्”—इत्येव मधीयते भाव्यम्† । तेषां
योजना,—“अवनेन” तर्पणेन भवतो निमित्तभूतेन ‘पर्यगात्’
“अन्नम्” इति ॥

केचित् “अनेनान्नम्”—इत्येव मधीयते भाव्यम्‡ । तेषाम्,—
“अनेन” मन्त्रेण “अन्नं” परिगच्छतीति योजना स्यादिति ॥ ५(४)॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ६, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा
(इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति तेषा मेकः
प्रत्युवाच शकटः § शाकिनी गावो जाल मस्यन्दनं
वन मुदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तय इति सा
निगद व्याख्याता) ॥ १ ॥

* ऋ० सं० ४, ४, ५८, १ ।

† क-ख-ग-ङ-पुस्तकेषु दृश्यत एव ।

‡ सत्यङ्गुहोतपुस्तकेषु रोथसङ्गुहोतपुस्तकेषु च नैवं क्वचिदपि ।

§ “शकट”—इति पाठः ।

॥ वन्धनीचिह्नकारिणपाठो न दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

“उपलप्रक्षिणी^(१२)”—इति *, अनवगतम् । “सक्तुकारिका” अभिधेया; सा हि “उपलेषु” यवान् “प्रक्षिणाति” हिनस्ति । एव मस्योपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमानार्थस्य विग्रहेणार्थप्रतीतिरवगमः । अथ “वा” “उपलेषु” “प्रक्षेपिणी” स्यात्, उपलेषु तप्तेषु भर्जनार्थं यवान् प्रक्षिपति; सा हि गौडेषु प्रसिद्धा । उपलान् वा यवेभ्यः प्रक्षिपति विचिनोतीत्यर्थः । सेचम् ‘उपलप्रक्षेपिणी’ सती ‘उपलप्रक्षिणी’—इत्युच्यते ॥ १ (५) ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणीं नना । नाना
धियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥
कारुरह मस्मि कर्ता स्तोमानां ततो भिषक् तत इति
सन्ताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वोपलप्रक्षिणी सक्तुका-
रिका नना नमतेर्माता वा दुहिता वा नानाधियो
नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिता स्तो
गाव इव लोक मिन्द्रायेन्दो परि स्रवेत्यधोषणा । आ-
सीन ऊर्द्धा मुपसि क्षिणाति । उपस्थे प्रकलविद्वणिग्
भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्मिचासः प्रकलवि-
न्निमाना इत्यपि निगमो भवत्यभ्यर्चयज्वाभ्यर्चयन्त्य-
जति । सिषक्ति पूषा अभ्यर्चयज्वेत्यपि निगमो भव-
तीत्यु ईशिषे । ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्नित्यपि

निगमो भवति । श्लोणस्य श्रयणस्य । मूहः श्लोण-
स्याश्विना कण्वायेत्यपि निगमो भवति ॥ २ (ई) ॥

“कारुरहं ततो० —० मेन्द्रायेन्द्रो परि स्व”* । शिशुराङ्गि-
रसः, तस्येय मार्षम् । पङ्क्तिः । ऐन्द्री । खदुष्कृताशङ्कया किला-
परिस्ववति सोमे पापसङ्कीर्तनादात्मशुद्धिर्भविष्यतीति मन्यमान
आत्मान मेव निर्दिशन्नाह;—‘अहं’ तावत् कस्मिंश्चिदनादिकाले
परेषां ‘कारुः’ स्तोमकर्त्ता सुतीनां प्रयोक्ता यज्ञकर्मणि होतृत्वेना-
वस्थितो वह्निर्वा यज्ञात् प्रियवक्ता लौकिकाभिर्वाचोयुक्तिभिर्जिविका-
परतया । ‘ततः’ मम पिता पुत्रो वा ‘भिषक्’ आसीत्, ब्रह्मा †;
स हि प्रायश्चित्तरेगे उत्पन्ने यज्ञस्य भेषजं करोति । यदुक्तम्,—
“भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति” † । इतरो
लौकिको वा भिषक् । “ततः— इति सन्ताननाम; पितुर्वा पुत्रस्य
वा” ‡ । पितुर्हि सकाशात् पुत्रः तन्यते ॥ । एव मपादाने कारके
‘ततः’ पिता; पुत्रः पुनः तन्यते अयं ‘ततः’, कर्मणि कारके ।

* ऋ० सं० ७, ५, २५, २ ।

† ब्रह्मा ऋत्विग्विशेषः, स च सर्वेषां ऋत्विजां कार्यद्रष्टा त्रिवेदविद् भवति ।
तथाच—“यदेतत् त्र्ये विद्यायै शक्रं तेन ब्रह्मल मकरोत्”—इत्यादि (ऐ० ब्रा० ५,
५, ७) । “समुद्रोऽसि विष्णुश्चाः”—इत्यादि (ता० ब्रा० १, १, ४.) च द्रष्टव्यम् ।
य० वा० सं० ५, २२. अपि द्रष्टव्या ।

‡ “यज्ञस्य चैष भिषग् यद् ब्रह्मा यज्ञायैव तद् भेषजं कृत्वा हरति”—इत्यादि
ऐ० ब्रा० ५, ५, ९ ।

§ “स पितर मेत्याब्रवीत् त्वां ह वाव मच्छं तताभाक्षुरिति”—इति ऐ० ब्रा०
५, २, ९ । किञ्च “स तथेत्युक्ता पुत्र सामन्तधामास ततार्थं वै मच्छं त्वा मददादन्त
त्यथाह मिसं यजा इति”—इति ऐ० ब्रा० ७, २, २ ।

॥ “प्रजा वै तन्मः; प्रजा मेवास्मा एतत् सन्तनाति”—इति ऐ० ब्रा० २, १, ११ ।

‘उपलप्रक्षिणी’ सवनीयानां* पेष्ट्री; “दासी पिनष्टि”—इति
 ह्युक्तम् । इतरेषां सक्तूनां पेष्ट्री । ‘नना’ “माता” ममासीत्; सा हि
 स्नानसम्प्रदानाद्युपकारार्थं मपत्यं प्रति नता भवति । “दुहिता
 वा” नना स्यात्; सापि हि परिचर्यार्थं पितुः प्रक्षीभवति† ।
 यस्मिन् पत्ने पिता भिषक्, तस्मिन् पत्ने नना-शब्देन मातोच्यते;
 यस्मिन् पुनः पत्ने पुत्रो भिषक्, तस्मिन् पत्ने नना-शब्देन दुहितो-
 च्यते । ते वय मेव मनादिकाले कस्मिंश्चिद् जीविकाप्रधानाः सन्तः
 ‘नानाधियः’ “नानाकर्माणः”, यद्योक्तेन क्रमेण कारुरह मित्येव-
 मादिना ‘वसुधयः’ “वसुकामाः”; कथं नाम वसु लभेमहि, येन
 प्राणधारणं स्यादिति । एतेनाभिप्रायेण “अनु गा इव तस्मिन्”
 अन्वास्थिताः स्मो लोक मिमम् । कथम्युनरन्वास्थिताः स्मः ? इति,—
 गाव इव ; यद्यानेकैरुपकारप्रकारैर्लोक मन्वास्थिता गावः, एव
 मन्वास्थिताः स्मो वय मपौमं लोकम् । स त्वम् ‘इन्दो!’ विज्ञाचैतदनेन
 स्वदुरितानुकीर्त्तनेन क्षयितकल्मषाः स्म इति मन्यमानः, एतस्माद्
 दशापवित्राद् ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम् ‘परि स्वव’; अस्माभिरेव मध्येष्यमाणः
 कथं वा नपरिस्वविष्यसीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र “उपलप्रक्षिणी = सक्तु-
 कारिका”, शब्दार्थापपत्तेरित्युपपद्यते ॥

“उपसि^(२४)”—इति ‡, अनवगतम् । “उपस्ये”—इत्यवगमः ।

* ‘धाना-सक्त-करणादीनाम्’—इति ख० पु० टीकायां । “तथा हि सवनानां
 रूपम्”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २, ३, ५ द्रष्टव्यम् ।

† ‘नना’ १भा० ७४, ९० पृ० ३० ।

‡ १भा० ४३२ पृ० १५० ।

“पुत्तो जगार०—० मन्वेति भूमिम्” * ॥ वसुकस्य इन्द्रपुत्रस्य
 आर्षम् । ऐन्द्री । चिष्टुप् । महाव्रते मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते ।
 ‘पुत्तः’ पादतः रश्मिभिः इतः लोकात् यदादित्यो ‘जगार’ गृह्या-
 त्युदकम्, तद् इन्द्रो मध्यस्थाने ‘आसीनः’ ‘प्रत्यञ्चम्’ आत्मानं प्रत्य-
 क्षितं प्राप्तम्, तेन भगवतादित्येन ‘शीर्ष्णा’ उत्पद्यम् ‘अत्ति’ स्वीकरो-
 तीत्यर्थः । तदेव मसौ स्वीकृत्य चतुर्षु वार्षिकेषु मासेषु पृथिवीलोक-
 निवासिनां जनानां ‘शिरः प्रतिदधौ’ शिरस उपरि दधाति । ‘वरुथं’
 वरतर सुदकम् † । एव मय मिन्द्रो जगदुपकाराय प्रतिसंवत्सरम्
 एतां द्युलोकास्थां गाम् आदित्योपसृष्टाम्, ‘ऊर्द्धाम्’ उपर्यवस्थिताम्,
 अन्तरिक्षलोके आसीनः ‘उपसि’ उपस्ये, आत्मन उपस्थाने, अन्त-
 रिक्षलोके ‘क्षिणाति’ प्रचारयति । यच्च प्रचारयति, तदिमं लोकं
 प्रति पुनरुत्सृजति । तत् तेनोत्सृष्टं ‘न्यक्’ नीचैर्वर्षभावेन आगच्छति ।
 ततः ‘उत्तानां भूमिं’ यथानिखम् ‘अन्वेति’ ॥ एव मत्र “उपसि”
 —इत्यस्य शब्दभारुष्यात् अर्थोपपत्तेश्च “उपस्ये”—इत्येवार्थप्रतीतिः ॥
 “अपि वा शिर आदित्यो भवति”—इत्युक्तम् ‡, तस्मात् ‘शीर्ष्णा’
 —इत्युचोपपद्यते शिरस्त्व मादित्यस्य ॥

“प्रकलवित्(१५)”—इति०, अनवगतम् । ‘प्रकलावित्’—इत्यवगमः ।
 “वणिग्भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । स हि “कलाञ्च वेद प्रकलाञ्च” ।

* “पुत्तो जगार प्रत्यञ्चं सति शीर्ष्णा शिरः प्रतिदधौ वरुथम् । आसीन ऊर्द्धा-
 मुपसि क्षिणाति न्यङ्कुत्ताना मन्वेति भूमिम् ॥”—इति ऋ० सं० ७, ७, १७, २ ।

† १भा० २०६ पृ० (१७), २११ पृ० (१७) ब्रष्टव्यम् ।

‡ १भा० ४११ पृ० ११ पं० ।

§ १भा० ४२२ पृ० २ पं० ।

कलासम्बन्धेनैवैह प्रकला उच्यन्ते, कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला भवन्तीति;
यथा,—अधिष्ठान मपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठान मिति । “इन्द्रैते हत्वो-
—० भोजना सुदामे” * । वसिष्ठस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री ।
महाव्रते निष्कवेत्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते । ‘इन्द्रेण’ ‘एते’ ‘हत्वः’
दारयितव्याः मेघाः, ‘वेविषाणाः’ पुनः पुनः व्याप्यमानाः, ‘आपः न’
आप इव ‘सृष्टाः’ केन चित्, ‘अधवन्त’ अगच्छन् । ‘नीचीः’ नीचे-
रित्यर्थः । उच्चैर्गतय एते सन्तः इन्द्रबलान्नीचैर्गतयः संवृत्ता इत्यभि-
प्रायः । किञ्च; ‘दुर्मिवासः’ सुमित्राण्यपि सन्तो ये अतिसन्धान-
पराः, ते पुनर्दुमित्राः । के पुनस्ते? इति,—‘प्रकलविद्’ वणिज
इत्यर्थः । ते यथा अभिद्रोहबुद्ध्या किञ्चिद् द्रव्यं मत्स्यं ददति, एव
मेते मेघाः पूर्वं मत्स्योदकदातारो भूत्वा अधुनेन्द्रबलोद्यताः सन्तः
‘जङ्गः’ ‘विश्वानि’ सर्वाण्यशेषाणि ‘भोजना’ भोजनान्युदकानि †
‘सुदामे’ राजनि, यजमाने वा कल्याणदाने ‡ ॥ एव मत्स्योदकाल्य-
दानोपमासम्बन्धात् “प्रकलविद् = वणिग्”—इत्युपपद्यते ॥ अवयव-
प्रत्ययवादिकलाः प्रकला-शब्देनोच्यन्ते, तेषु च वणिगेव निपुणो भवति,
गणितकुशलत्वात्; न तथान्य इति ॥

“अभ्यर्द्धयज्वा(१९)”—इति १, अनवगतम् । अभ्यर्द्धयन् अभिवर्द्धयन्

* “इन्द्रैते हत्वो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः । दुर्मिवासः
प्रकलविन्निमाना जङ्गविश्वानि भोजना सुदामे”—इति ऋ० सं० ५, २ १७, ५ ।

† १भा० २२२ पृ०, २२७ पृ० धननामस्तु (१८) ; २भा० २९१ पृ० ११ पं० “भो-
जनानीति वा धनानीति वा” ।

‡ - एतेन च वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण वसिष्ठः सुदासं पैजवनं मभिषिषेच तस्मा-
द् सुदाः पैजवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परोयायाश्चेन च मेध्येनेजे”—इति
ऐ० ब्रा० ८, ४, ७ ।

§ १भा० ४२२ पृ० ८ पं० ।

यो यजति । अभ्यर्द्धयतिरत्र दानार्थः । “मिम्यत्त येषु ०—०
अध्वनिं प्रविके” * । अजिश्वा नाम भारद्वाजः, तस्येय मार्षम् ।
वैश्वदेवे सूक्ते । त्रिष्टुप् । हे मरुतः ! ‘येषु’ युष्मासु ‘रोदसी’ देवौ,
रुद्रस्य पत्नी ‘मिम्यत्त’ पुनः पुनरेकतां गच्छति । “इयच्छति, मिय-
च्छति”—इति गति गतिकर्मसु पठितम् † । यश्च युष्माकं मध्येऽव-
स्थितः ‘सिषक्ति’ सेवते, ‘पूषा’ सूर्यः रश्मिभिः ‘अभ्यर्द्धयज्वा’ अभि-
वृद्धदानः । ते यूय मेवङ्गुणयुक्ता उच्यध्वे । श्रुत्वा ‘हवम्’ आह्वानम्
‘यत् ह याय’ यदा यूय मायाय अस्मान् प्रति, तदा ‘भूमा’
बह्वनि बलानि, ध्वजायाणि वा ‘रेजन्ते’ कम्पन्ते । एतस्मिन् ‘अध्वनि’
अन्तरिक्षे । ‘प्रविके’ विविक्ते, विस्तीर्णे इत्यर्थः ॥ एव मत्र “पूषा =
अभ्यर्द्धयज्वा” ; स हि स्वरश्मिपोषं पुष्यन्, भूतान्याभिसुख्येन वृद्ध्या
योजयन्नभिमतानार्थान् भूतेभ्यो ददाति ॥

“ईक्षे(१०)”—इति ‡, अनवगतम् । “ईशिश्ने”—इत्यवगमः ।
“नृवत्त इन्द्र नृतमाभि ०—० महि सूरं बृहन्तम्” § । भरद्वाज-
स्वार्षम् । त्रिष्टुप् । व्यूढस्य दशराचस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे
शस्यते । ‘नृवत् ते’ यथा के चिदुत्पन्नप्रणयाः कञ्चिदीश्वरं मनुष्यं
स्तुतिभिः सम्भजेरन्, एवं वयं त्वां ‘नृतमाभिः’ मनुष्यतमयोग्याभिः
‘ऊतौ’ अवन्तौभिः तर्पयन्तौभिः स्तुतिभिः ‘वंसीमहि’ सम्भजेमहि ।

* “मिम्यत्त येषु रोदसी नु देवौ सिषक्ति पूषा अभ्यर्द्धयज्वा । श्रुत्वा हवम् मरुतो
यद् याय भूमा रेजन्ते अध्वनिं प्रविके ॥”—इति ऋ० सं० ४, ८, ५ ।

† १भा० २३६, २३७ ४० गतिकर्मसु २०, २१ पं० (२२), (२३) टीपनी द्रष्टव्या ।

‡ १भा ४२२ ४० १३ पं० ।

§ नृवत्त इन्द्र नृतमाभिरूतौ वंसीमहि वामं श्रीमतेभिः । ईक्षे हि वसं पुमयस्य
राजन् वा रत्नं महि सूरं बृहन्तम् ॥”—इति ऋ० सं० ४, ६, ५ ।

‘वामं पार्थिवं’ वननीयं धनम् । ‘श्रीमतेभिः’ अवणीयतमैः शब्दैः ।
 केन पुनरर्थेन वंसीमहि ? इतः,— यस्मात् ‘ईच्छे’ इच्छिषे, त्वम्, ‘वसुः’
 वसुनः, धनस्य ; ‘उभयस्य’ उभयलक्षणस्य,—दिव्यस्य पार्थिवस्य च
 वसुनः । त्वम्, हे राजन् ! ‘धाः’ रत्नम् देहि धनम् । कीदृशं
 पुनर्देहि ? ‘महि’ महत्, वस्तुभूतम् ; ‘स्यूरं’ वज्रं बृहन्तश्च वज्रकालं
 यत् स्यात्, तद् देहि ॥ एव मत्र वसुसम्बन्धात् ‘ईच्छे’—इत्येष शब्दः
 “ईच्छिषे”—इत्येव सुपपद्यते ॥

“क्षोणस्य^(१८)”—इति*, अनवगतम् । “क्षयणस्य”—इत्यवगमः ।
 “युवं श्यावायुं—० अथ्यधत्तम्” † । कक्षीवत आर्षम् । आश्विनी ।
 त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘युवं’ युवां हे ‘अश्विनौ !’
 ‘श्यावाय’ राज्ञे ‘रुशती’ ज्वलितरूपां श्रियम् ‘अदत्तम्’ । युवा मेव
 च महतः ‘क्षोणस्य’ “क्षयणस्य” निवासस्य दातारौ ‘कण्वाय’ ऋषये ।
 किञ्च, ‘प्रवाच्यं’ प्रकर्षण वचनीयं ओतव्यं तत् ‘वाम्’ युवाभ्यां ‘क्षतम्’,
 हे ‘वृषणौ !’ वर्षितारौ यत् ‘नार्षदाय’ ऋषये वधिरीभूताय ‘श्रवः’
 ओत्रम् ‘अथ्यधत्तम्’ अधिकं दत्तवन्तौ स्थः ॥ एव मत्र दानसम्बन्धा-
 धिकाराच्छब्दसारूप्याच्च “क्षोणस्य = गृहस्य”—इति प्रतीयत ॥

“क्षोणस्य^(१८)”—इति एके मन्यन्ते । तत् पुनरनुपपन्नम्, “क्षय-
 णस्य”—इति हि भाष्यकारो निराह ॥ २ (६) ॥

* १भा० ४३२ पृ० १६ पं० ।

† युवं श्यावायुं रुशती सदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय । प्रवाच्यं तद् वृषणा
 क्षतं वा यद्गार्षदाय श्रवो अथ्यधत्तम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १४, २ ।

अस्मे ते बन्धुः* । वयं मित्यर्थः । अस्मे यातं नासत्या
 सजोषाः । अस्मानित्यर्थः । अस्मे समानेभिर्दृषभपौ-
 स्थेभिः । अस्माभिरित्यर्थः । अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजी-
 षिन् । अस्मभ्यमित्यर्थः । अस्मे आराचिद् द्वेषः सनुतयु-
 योतु । अस्मदित्यर्थः । ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे ।
 अस्माकमित्यर्थः । अस्मे धत्त वसवो वसूनि । अस्मा-
 स्वित्यर्थः । पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् । श्येनो न
 दीयन्नन्वेते पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदक मपि
 पाथ उच्यते पानात् । आ चष्ट आसां पाथो नदीना
 मित्यपि निगमो भवत्यन्न मपि पाथ उच्यते पानादेव ।
 देवानां पाथ उप वक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति ।
 सवीमनि प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सवीमनीत्यपि
 निगमो भवति । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्व मग्ने सप्रथा
 असीत्यपि निगमो भवति । विदथानि वेदनानि ।
 विदथानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ३ (७) ॥

“अस्मे (२९)”-इति †, एतत् पदं सर्वविभक्त्यन्तम् । तस्मादने-
 कार्थम् । एक मेव ह्येतच्छब्दरूपं सप्तस्वपि विभक्त्यर्थेषु वर्तते,
 प्रकरणादिवशात् तस्य नियमो भवति । तद्यथा,

* “अस्मे ते बन्धुः” ग० ।

† १भा० ४२२ पृ० २पं० ।

प्रथमायास्तावत्,—“अस्मे ते बन्धुः”^{*}; “वय मित्यर्थः” ।
 “तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं
 पुष्यन्ती । अस्मे ते बन्धुः पुषेयम्”—इति † । सोमक्रयणस्य द्रव्या-
 पाकरणमन्त्रेषु अजायाः एषोऽपाकरणमन्त्रः । सोच्यते ;—हे अजे !
 ‘तपसः’ अग्नेः त्वं ‘तनूः’ शरीरम् ‘असि’ ; “अग्नेर्होषा अजा”—इति-
 ह्युक्तम्‡, “स एता एभ्यः प्ररोचयत्”—इति § च, तस्मादुपपद्यते
 अग्नेस्तनुत्व मजायाः । ‘प्रजापतेः’ ‘वर्णः’ वरणीया त्वम् । ‘सहस्रपोषम्’
 अस्माकम् । ‘पुष्यन्ती’ एतस्मिन् कर्मणि अङ्गभाव सुपोहि । एव मजा
 मभिद्युत्य अधुना सोमं ब्रवीति ;—हे सोम ! अनेन परमेण अष्टेन
 पशुना ‘क्रीयसे’ । किं कारणम् ? ‘अस्मे’ “वयम्” ‘ते’ तव ‘बन्धुः’
 बन्धवः, विनियोक्तार इत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र प्रथमान्तेन ‘बन्धु’-
 शब्देन सामानाधिकरण्यात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “वयम्”—इत्येवं प्रथ-
 मया विपरिणाम उपपद्यते ॥

द्वितीयायास्तावत्,—“अस्मे यातं नासत्या सुजोषाः” ; “अस्मा-
 नित्यर्थः” । “आ श्येनस्य०—० उषसो व्युष्टौ” ॥ । कचीवत
 आर्षम् । त्रिष्टुप् । आश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘आ

* य० वा० सं० ४, ११ ।

† “अग्नेस्तनूरसि”—इति च द्रष्टव्यम् (य० वा० सं० १, १५, ४, १) ।

‡ “आग्नेयो वाव सर्वः पशुः”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ६ ।

§ “अतएव छान्दोग्येव आग्नेयो रराट् पुरस्तात्”—इति य० वा० सं० २४, १ ।

॥ “आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सुजोषाः । हवे हि वा मन्वि-
 ना रातर्हव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १९, ६ ।

यातम् 'अस्मे' "अस्मान्" प्रति । हे 'नासत्या' नासत्यौ ! 'अश्विना' अश्विनौ ! कथञ्च पुनरायातम् ? 'श्वेनस्य' पक्षिणः 'जवसा' जवेन वेगेन, 'नूतनेन' नवतमेन ; परिश्रान्तस्य हि श्वेनस्यापि मन्दतरो जवो भवति । 'सजोषाः' मया सह प्रीयमाणौ, परस्पररेण वा । 'वां' युवाम् । कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः,— यस्मात् 'हवे हि वाम्' आह्वयामि युवाम् । न वृथैव आह्वयामि ; किन्तु हि ? 'रातहव्यः' दत्तहव्यः ; युवा सुदिश्य 'उत्सृष्ट मेतद्भुव्यं मया । तौ युवा मेतद् विज्ञाय 'शश्वत्तमायाः' शाश्वतिकतमायाः 'उषसः' 'युष्टौ' युच्छेदन-काले आह्वयमानावागच्छतम् ॥ एव मत्र "आयातम्"—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मात्"—इत्येवं द्वितीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

तृतीयायास्तावत्,—“अस्मे समानेभिर्वृषभ पौखेभिः” ; “अस्मा-भिरित्यर्थः” । “भूरि चक^१०—०यदशाम” * । इन्द्रमरुत्संवादे मरुता मार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महाव्रते च वृढस्य दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते । इन्द्र उच्यते,—स त्वं 'भूरि' बहु 'चकर्थ' कृतवानसि कर्म, तस्मिंस्तस्मिन् सङ्गामे । तत्पुनः 'युज्येभिः' एव 'अस्मे' "अस्माभिः" एव संयुक्तः, 'समानेभिः' समानैः, 'पौखेभिः' बलैः । हे 'वृषभ' वर्षितः ! नैकाकीत्यभिप्रायः । किञ्च ; वय मपि 'भूरीणि' बह्वनि कर्माणि 'कृण्वाम' तस्मिंस्तस्मिन् सङ्गामे । हे

* भूरि चकर्थं युज्येभिस्ते समानेभिर्वृषभ पौखेभिः । भूरीणि हि कृण्वामा शविष्ठेन्द्रकला सप्ततो यदशाम ॥—इति ऋ० सं० १, ६, १५, १ ।

‘श्विष्ठ’ बलिष्ठ ! ‘इन्द्र !’ । न च केवलं वाङ्मात्रेणैतद् ब्रूमः ;
किन्तुर्हि ? ‘क्त्वा’ एव कर्मणैव । तत् सम्पादयामः, ‘यद् वशामः’
यत् कामयामहे इत्यर्थः ॥ एव मत्र “युज्येभिः”—इत्यनेन सम्बन्धात्
‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्माभिः”—इति तृतीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

चतुर्थ्यास्तावत्,—“अस्मे प्र यन्मि मघवन्नृजीषिन्” ; “अस्मभ्य
मित्यर्थः” । “अस्मे प्र यन्मि—० इन्द्र शिप्रिन्” * । घोरस्या-
द्विरसस्येय माषम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । जातकर्मणि विनियुक्ता ।
‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘प्र यन्मि’ देहि । हे ‘मघवन्’ धनवन् ! ‘इन्द्र !’
‘नृजीषिन् !’ ‘रायः’ धनस्य, ‘विश्ववारस्य’ सर्वा आपदो यद् धनं
वारयति तस्य, ‘भूरेः’ बज्रनः, यस्य अधिपतिः त्वम्, तस्य अभिल-
षितां मात्रां देहि । किञ्च ; ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘शतं शरदः’ शतं
वर्षाणि ‘जीवसे’ जीवनाय ‘धाः’ देहि । ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘वीरान्’
पुत्रान् ‘शश्वतः’ दीर्घायुषः देहि । हे ‘शिप्रिन् !’ ॥ एव मत्र “अस्मे
प्र यन्मि”—इत्यनेन याच्ञार्थेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्म-
भ्यम्”—इति चतुर्थ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

पञ्चम्यास्तावत्,—“अस्मे आराक्षिद् द्वेषः सनुतयुधोतु” ; “अस्म-
दित्यर्थः” । “तस्य वयं—० सनुतयुधोतु” † । गर्गस्य भारद्वाज-
स्यार्षम् । षष्ठे मण्डले ऐन्द्री, त्रिष्टुप् । पुनरपि चेय मेव काशीवतः

* “अस्मे प्र यन्मि मघवन्नृजीषिन् इन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतं शरदो
जीवसे वा अस्मे वीराच्छत इन्द्र शिप्रिन् ॥”—इति ऋ० सं० २, १, १०, ५ ।

† “तस्य वयं सुमनो यज्ञिष्यस्यापि भुङ्क्ते सौमिन्से स्थाम । स सुचामा खवता इन्द्रो
अस्मे आराक्षिद् द्वेषः सनुतयुधोतु ॥”—इति ऋ० सं० ४, ७, २२, २ ।

सुकौर्त्तिनामा, तेन दशमे मण्डले दृष्टा । षष्ठे चाहनि पृष्ठस्य,
विश्वजिति चेयं तृतीये सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
'तस्य' इन्द्रस्य 'यज्ञियस्य' यज्ञार्हस्य 'वयम्' 'सुमतौ' शोभनेऽध्यवसाये
'स्याम' । 'अपि' चास्य 'भद्रे' भन्दनीये स्तुत्ये 'सौमनसे' शोभनसङ्कल्पे
मनसि नित्य मेव स्याम । 'सः' 'सुत्रामा' इन्द्रः, 'स्त्रवान्' धनवान्,
'अस्त्रे' "अस्त्रात्तः" 'आराचित्' दूरतर मपनीय 'द्वेषः' द्वेषं पापम्,
ततः 'सनुतः' खन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम तथा ; 'युथोतु'
नाशयन्नित्यर्थः । एव मत्र 'द्वेषः'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्त्रे'—इत्ये-
तस्य "अस्मात्"—इत्येवं पक्षस्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

षष्ठ्यास्तावत्,—“ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्त्रे” ; “अस्माक
मित्यर्थः” । “आ नो भर० —० वसूनाम्” * । “उद्धरस्त्रः” †—
इत्यस्या एवेय मनन्तरा । ‘आ भर’ आहर । ‘नः’ अस्त्रभ्यम् । हे
‘इन्द्र !’ ‘भगम्’ भजनीयं धनराशिम्, ‘द्युमन्तं’ दौष्टिमन्तम् । आहत्य
चास्त्रभ्यं देहि । तथा प्रभृतं देहि, यथा भुक्तशेषस्य ‘प्ररेके’ अतिरेके
सति ‘नि दधीमहि’ । ‘ते’ तव स्मृतस्य ‘देणस्य’ दानस्त्वित्यर्थः ।
कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि,—प्रभृतं देहीति ? इतः,— यस्मात् ‘ऊर्व इव’
यथा वडवासुखेऽवस्थितः ऊर्वोऽग्निः, अपः पिबन् ‘पप्रथे’ प्रथते, एव
मयम् ‘अस्त्रे’ “अस्माकम्” ‘कामः’ प्रथते विस्तीर्यते । ‘तम्’ ‘आ’
आभिसुखेन ‘पृण’ पूरय ‘वसूनाम्’ हे ‘वसुपते !’ ॥ एव मत्र

* “आ नो भर भगं मिन्द्र द्युमन्तं नि ते देणस्य दधीमहि प्ररेके । ऊर्व इव पप्रथे
कामो अस्त्रे त मा दृण वसुपते वसूनाम् ॥”—इति ऋ० सं० ६, २, ४, ४ ।

† पु० १६० प्र० ४ प० द्रष्टव्या ।

‘कामः पप्रथे’—इत्यनेन सम्बन्धात् आत्मविषयत्वात् आशिषः ‘अस्मे’
—इति “अस्माकम्”—इत्येवं षष्ठ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

सप्तम्यास्तावत्,—“अस्मे धन वसवो वसूनि” * । अत्र ‘धत्त’—
इत्यनेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्मासु”—इत्येवं सप्तम्या वि-
परिणाम उपपद्यते ॥ सप्तदशेऽध्याये “सुगावो देवाः सुपथाः”—इति
शेष उच्यत एव † ॥

“पाथः(२०)” —इति ‡, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “अन्तरिक्षम्”
तावत् पाथ उच्यते । तत् पुनरेतत् “पथा व्याख्यातम्” ; “पन्थाः
पततेर्वा”—इत्यत्र § । “यच्चा चक्रुर्मृता० —० मित्रावरुणोत
हृद्यैः” ॥ । वसिष्ठस्यार्षम् । अस्याः प्रथमोऽर्द्धर्चः सौर्य इति प्रतिजज्ञे
शौनको मैत्रावरुणो द्वितीय इति । एवं ह्याह;—“च्छ्वः सौर्यो हि
गीयन्त उद्वेतीत्यर्द्धपञ्चमाः”—इति ¶ । ‘यच’ यदा ‘अस्मे’ सूर्याय
‘चक्रुः’ कृतवन्तः ‘अमृताः’ देवाः ‘गातुं’ गमनमार्गम्, उदयादारभ्य
चावदस्तमय इति, यदाचाय मारुतः सूर्यः ‘श्येनो न’ श्येन इव ‘दीयन्
अन्वेति’ दीयमानः गच्छन् ‘पाथः’ “अन्तरिक्षम्” तेन मार्गेण ।
अथ तदा आरभ्य ‘प्रति विधेम’ ‘वां’ प्रतीत्य चेतसा युवाम् ।

* य० वा० सं० ८, १८ ।

† याज्ञिक्यस्यैतस्य भाष्यस्य द्वादशे इति यावत् । प० दै० का० ११, ४, ८ ।

‡ १भा० ४३३ पृ० ११ प० ।

§ १भा० २४९ पृ० ५ प० ।

॥ “यच्चा चक्रुर्मृता गातुं सस्ये श्येनो न दीयन्वेति पाथः । प्रति वां स्वर
उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हृद्यैः ॥—इति ऋ० सं० ५, ५, ५, ५ ।

¶ ऋ० सं० ७, ४, ८, सूक्तारम्भे सायणीयं द्रष्टव्यम् ।

‘उदिते’ सूर्ये ‘विधेम’ परिचरेम वयम् । हे ‘मित्रावरुणौ !’
 ‘नमोभिः’ नमस्कारैः ‘उत’ अपि च ‘हव्यैः’ ॥ एव मत्र ‘श्वेनो न
 दीयन्नन्वेति पाथः’—इत्यनेन सम्बन्धात् “पाथः = अन्तरिक्षम्”—
 इत्युपपद्यते ॥

अपठित मेतदन्तरिक्षनामसु *, इति अप्रतीतिर्यम् । अथ वैव
 मन्यथा स्यात्—प्रथमस्यार्द्धार्थः सूर्यप्रधानत्वात् उत्तरार्द्धार्थो
 निराकाङ्क्ष एव । ‘यत्र’ यस्मिन् नभसः प्रदेशे ‘गातु’ कृतवन्तः,
 ‘अमृताः’ देवाः सूर्यश्च । तेन एव प्रदेशेन ‘श्वेनः’ इव ‘दीयन्नन्वेति’
 अनुगच्छति ‘पाथः’ न तां भयदा मीश्वरोऽपि सन्नतिक्रामतीत्यर्थः ॥

“उदक मपि पाथ उच्यते”; “पानात्” । “अभि वा देवीं०
 —० उग्रः सहस्रचक्षाः”† । वसिष्ठस्वार्थम् । ब्रूढस्य दशरात्रस्य
 चतुर्थेऽहनि तृतीये सवने वैश्रदेवशस्त्रे शस्यते । हे ऋत्विजः !
 ‘अभि’ वदामि ‘वः’,—एनां ‘देवीं धियं’ यूयम् एतान् विश्वान्
 देवान् ‘प्रति दधिध्वम्’ धारयध्वम् । किञ्च; “प्रवो देवता वाचं
 कृणुध्वम्” । ‘प्र’ ब्रवीमि च एतत् ‘देवता’ देवगामिनीम् एतां
 ‘वाचं’ सुतिलक्षणां ‘कृणुध्वम्’ । किञ्च; “आ चष्ट आसां पाथो
 नदीनां वरुणः” । वरुणोऽपि देवः आदित्यः, ‘आचष्टे’ इव, प्रकथ-

* १भा० १४७० १अ० २ख० (१)—(१६) ।

† “अभि वा देवीं धियं दधिध्वं प्र वो देवता वाचं कृणुध्वम् ॥ आ चष्ट
 आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः ॥”—इति ऋ० सं० ५, ९, १५, ९-
 १० । न लेकेय ऋक् चतुष्पदा; अपि लिप्ते द्वे द्विपदे, “प्र शुक्रा पञ्चाधिका वैश्वदेवं
 ह्याद्या एकविंशतिर्द्विपदाः”—इत्यनुक्रमणीवचनात्, “वीडशिन्या भूर्ध्वत्ता इति
 द्विपदा (६, ९.)”—इत्याश्वलायनशासनाच्चेति ।

यतीव जनानां वर्षम्, उत्सृजन् 'आसां' 'नदीनां' स्वभूतम्,
उदकं 'पाथः' । किंलक्षणः पुनर्वहणः ? आचष्टे ;—'उग्रः' उद्गूर्णः,
'सहस्रचक्षाः' बहुदर्शन इत्यर्थः ॥ एव मत्र 'पाथः'-शब्देन "उदकम्"
—इत्युच्यते, नदीसम्बन्धात् ॥

"अन्नं मपि पाथ उच्यते"; "पानादेव" । "वनस्यते रश्नया
०—० द्यावापृथिवी हव मे" * । आप्री-सृक्ते वाध्यस्य सुमि-
त्रस्येय मार्षम् । हे 'वनस्यते !' 'रश्नया' 'नियूय' निबध्य 'देवा-
नाम्' एतत् स्वभूतं 'पाथः' अन्नं हविलक्षणम् 'उप वक्षि' समीपं
वहसि 'विद्वान्' जानानः । कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः ;—
यस्मात् 'खदाति' खादयति, सः 'देवः' त्वयोद्गानि एतानि 'हवींषि' ।
यानि 'क्षणवत्' अकरोत्, एष यजमानः । वनस्यति मेव सुक्ता
पुनर्द्यावापृथिव्यावाह ;— हे 'द्यावापृथिव्यौ !' 'वां' शुवा मपि
'अवताम्' अवगच्छताम्, एनं 'हवम्' आङ्गानं 'मे' मम ॥

"सवीमनि^(१९)" —इति †, अनवगतम् । "प्रसवे"—इत्यवगमः ।
"देवस्य वयं—० चामि भूमनः" ‡ । भरद्वाजस्वार्षम् । जगती ।
नवामयने चतुर्विंशं नाम द्वितीयं महः, तत्रेयं तृतीयसवने
वैश्वदेवशक्ते शस्यते । 'देवस्य' 'सवितुः' सर्वार्थप्रसवितुस्तस्य वयं 'सवी-
मनि' 'अष्टे' प्रसवे सर्वार्थाभ्यनुज्ञाने, नित्यकालं 'वयम्' एव 'स्याम' ।

* "वनस्यते रश्नया नियूया देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् । खदाति देवः
क्षणवद्धवींष्यवतां द्यावापृथिवी हव मे ॥"—इति ऋ० सं० ८, १, ११, ५ ।

† १भा० ४३६५० १८ पं० ।

‡ "देवस्य वयं सवितुः सवीमनि अष्टे स्याम वसुनश्च दावने । यो विश्वस्य
द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चामि भूमनः ॥"—इति ऋ० सं० ५, १, १५, १ ।

‘वसुनश्च’ धनस्य च ‘दावने’ दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते, वय मेव सत्कारः
स्याम । हे सवितः ! ‘यः’ त्वं ‘विश्वस्य’ सर्वस्यास्य ‘द्विपदः’ मनुष्यादेः,
‘यः’ ‘चतुष्पदः’ गवादेः, ‘भूमनः’ भूम्नः, ‘निवेशने’ च स्थितौ, ‘प्रसवे
च’ दृष्टौ, प्रभुः ‘असि’ * । तस्य तव एवङ्गुणविशिष्टस्य प्रसवे च दाने
च वय मेव अङ्गभूताः स्यामेति ॥ एव मत्र ‘सवितुः’—इत्यनेन
सम्बन्धात् ‘सवीमनि’—इत्यस्य “प्रसवे”—इत्येवं विपरिणाम उप-
पद्यते ॥

“सप्रथाः^(१९)”—इति †, अनवगतम् । “सर्वतः पृथुः”—इत्यव-
गमः । “त्व मग्ने सप्रथा०—० वि तन्वते” ‡ । सुतम्भरस्त्रेय मार्षम् ।
गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते । हे अग्ने ! त्व
मेव ‘सप्रथाः’ “सर्वतः पृथुः” विस्तीर्णः । ‘जुष्टः’ च आसेवितो यज-
मानैः । ‘होता’ आह्वाता देवानां भवसि । ‘वरेण्यः’ वरणीयः सर्व-
थापि । किं बह्वना ‘त्वया’ एव हेतुभूतेनैते यजमानाः एतं ‘यज्ञं’
‘वितन्वते’ विविधं तन्वते, विस्तारयन्ति । एव मत्र शब्दसारूप्यादर्था-
पपत्तेश्च “सप्रथाः = सर्वतः पृथुः”—इत्युपपद्यते ॥

“विदधानि^(२०)”—इति §, अनवगतम् । “वेदनानि”—इत्यव-
गमः । “होता देवो०—० प्रचोदयन्” ॥ । विश्वामित्रस्यार्षम् ।

* ‘प्रसवे च’ दृष्टौ, प्रसूतः क ।

† १भा० ४२४ घ० २ प० ।

‡ “त्व मग्ने सप्रथा अस्मि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥”—इति
अ० स० ४. १, ५, ४ ।

§ १भा० ४२४ घ० ५ प० ।

॥ “होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विदधानि प्रचोदयन् ॥”—इति
अ० स० २, १, १९, २

गायत्री । अग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । अग्नीषोमप्रण-
यने* विनियुक्ता । 'होता' आह्वाता, 'देवः' अग्निः, 'अमर्त्यः' अम-
रणधर्मा, 'पुरस्तात्' अस्य यज्ञकर्मणः, सोमस्य वा प्रणयमानस्य
'एति' गच्छति, 'मायया' स्वया प्रज्ञया । एषाम् ऋत्विजाम् 'विद-
द्यानि' विज्ञानानि 'प्र' प्रकर्षेण 'चोदचन्' अनुगृह्णित्यर्थः ॥ एव
मत्र शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च "विदद्यानि = वेदनानि"—इत्युपप-
द्यते ॥ ३ (७) ॥

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि जाते
जनमान् ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ समाश्रिताः
सूर्यं मुपतिष्ठन्ते अपि वोपमार्थे स्यात् सूर्यं मिवेन्द्र
मुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः†
स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं
वयं भागं मनुधायामौजसा बलेनौज ओजतेर्वौजते-
र्वाशीराश्रयणाद्वाश्रपणाद्वायेय मितराशीराशास्तेः ।
इन्द्राय गाव आशिर मित्यपि निगमो भवति । सा मे
सत्याशीर्देवेष्विति च‡ ॥ ४९ ॥

* 'अग्नीषोमप्रणयने' क ।

† "विभक्ष्यमानाः" क, ख, ग ।

‡ "सत्याशीर्देवानिति च"—इति वृ०-संक्षेपः ।

§ नेह खण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः ।

“आयन्तः^(२४)”—इति *, अनवगतम् । “समाश्रिताः”—इत्येव
मर्थप्रतीति । “आयन्त इव०—० न दौधिमः” † । बृहती ।
नृमेधस्य आङ्गिरसस्येय मार्षम् । अनर्शराति मितौय मनन्तरा चास्याः‡
महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियोगः । ‘आयन्त इव सूर्यम्’ इवोऽनर्थक
एतस्मिन् प्रथमेऽर्थे । “समाश्रिताः” समन्तादाश्रिताः ‘सूर्यम्’ “उप-
तिष्ठन्ते” रक्षयः । किम् ? इति,—“विद्येदिन्द्रस्य भक्षत” । ‘इत्’—
इत्यनर्थक एव । ‘विद्या’ विद्यानि “सर्वाणि” “इन्द्रस्य” “धनानि”,
सूर्यस्य स्वभूतानि, उदकानि, तेन प्रवृत्तानि “विभक्ष्यमाणाः”
विभक्तु मिच्छन्तः । अथ “वा” ‘इत्’—इत्ययम् “उपमार्थे स्यात्”,
नानर्थकः । आह ;—कथम् ? इति, उच्यते ;—“सूर्यं मिवेन्द्र सुप-
तिष्ठन्ते” यथा सूर्यमहन्यहनि रक्षय उपतिष्ठन्ते, एवं मध्यस्थान मिन्द्र
मुदकेभ्यश्च सुपतिष्ठन्ते । तस्य “इन्द्रस्य” स्वभूतानि “सर्वाणि धनानि”
उदकानि तेन प्रवृत्तानि, आत्मनो जनानां वा विभक्तु मिच्छमा-
नाः । (किञ्च ?) “वसूनि जाते जनमान् ओजसा” । यथेन्द्र आदित्यो
वा॥ ‘वसूनि’ धनानि ‘जाते’ “च” उत्पन्ने च ‘जनमाने’ “जनि-
यमाणे च,” स्वेन ‘ओजसा’ ऐश्वर्य-“बलेन” “विभजति” । तथैव
यथाविभक्तः तेन, “तं” ‘भागं’ भूतानि उपजीवन्ति, तदैश्वर्यानु-
प्रवृत्त्यैव । यत एव मतो “वयम्” अपि “तम्” एव ‘भागं’ ‘प्रति’

* १भा० ४२४ घ० ७प० ।

† ऋ० सं० ६, ७, ८ ।

‡ ऋ० सं० ६, ७, ८, ९ । “प्रगाथं प्रत्यवदधाति”—इति ऐ० आ० ५, १० ।

§ नास्त्येतत् क-पुस्तके ।

॥ “यथेन्द्रस्य आदित्यो” क ।

‘न दीधिमः’ । अत्र ‘न’—इत्यनर्थकः, अनोवा स्थाने । “तं वयं
भाग मनुष्यायामः”—इति भाव्यकारो निराह ॥ एव मत्र ‘श्रायन्त
इव सूर्यम्’—इति सूर्यसम्बन्धात् रश्मयोऽध्याहृताः, रश्मिसम्बन्धाच्च
‘श्रायन्तः’—इत्येष शब्दः, समाङ्गावुपसर्गावध्याहृत्य “समाश्रिताः”
—इत्येव सुपमार्थं भवतीत्युपपद्यते ॥

“ओजः”,—“ओजतेर्वा” वृद्धार्थस्य (चु० अ० प०); “उजतेर्वा”
न्यग्भावार्थस्य (तु० प०) * ॥

“आशीः^(१५)”—इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च । “आशिरम्”—
इत्यर्थप्रतीतिः । या यजमानस्य व्रतधुक्, ता माशिरं दुहन्ति । एत-
स्मिन् पक्षे दध्यभिधेयम्; तेन हि सोम उपश्रीयते, तस्मात्तदाशिर-
मित्युच्यते । अथ “वा” “आप्रपणात्”; ईषद्धि तच्छृतं भवति
दधिभावात् ॥

“अथ” पुनः या “इयम्,—इतरा आशीः”? इयम् “आशा-
स्तेः” आङ्पूर्वस्य शास्तेः (अदा० प०) अभिलाषार्थस्य ॥

“इन्द्राय गावः—० विदत्” ‡ । प्रियमेधस आङ्गिरसस्तेय
मार्षम् । मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्ते विनियुक्ता ।
‘इन्द्राय’ ‘वज्रिणे’ अर्थाय ‘गावः’ ‘आशिरं’ अपणार्थं पयः, यज्ञे
पुनः ‘दुदुहे’ । ‘मधु’ मध्वास्वादम् । ‘यत्’ ‘सीम्’ सर्वतः ‘उपहरे’

* १भा० ८६, ११३ प्र० १ख० १२ख० (४३); ११५ प्र० १ख० ८ख० (१) ।

“ओजत्क वलतेजसाः”—इति कविः ।

† १भा० ४३४ प्र० १०प० ।

‡ “इन्द्राय गावः आशिरं” दुदुहे वज्रिणे मधु । यत् सीं उपहरे विदत् ॥”—
इति ऋ० सं० ६, ५, ६, ६ ।

उपगूहे ऊधःप्रदेशे, दोग्धा 'अविदत्' तत् स्तनैर्दुदुहे ॥ एव मत्र
गो-सम्बन्धात् 'आशीः'-शब्देन "आशिरम्" उच्यत इत्युपपद्यते ॥

"अथेय मितराशीराशास्तेः"—इति यदुक्तम्, तत्रेदं सुदाहरणम्;
—“सा मे सत्याशीर्देवान् * गम्यात् । गृणन्तु ते समर्द्धयन्तु ।
जुष्टात् जुष्टतरा पण्यात् पण्यतरा । अहेडता मनसा नु गच्छ यज्ञो
देवान् गच्छतु” ॥ प्रस्तरोः प्रह्वियमाणे यजमानो जपत्येनम् । 'सा'
'मे' मम 'आशीः', 'सत्या' यथाप्रार्थितैह 'देवान्' 'गम्यात्' प्राप्नोतु ।
'गृणन्तु' 'ते' देवाः । श्रुत्वा च 'समर्द्धयन्तु'; 'जुष्टात्' अपि 'जुष्टतरा'
प्रियादपि प्रियतरा, पण्यादपि 'पण्यतरा' सुतादपि सुततरा ।
किञ्च; 'अहेडता मनसा' अक्रोधवता मनसा प्रहितोऽस्माभिः हे
प्रस्तर ! त्व मपि 'देवान्' 'गच्छ' । 'यज्ञः' अपि 'देवान्' 'गच्छतु' ।
त्व मपि चान्यं यज्ञम् । तद्वयं याचामोऽसावपि देवान् गम्यात् ॥ एव
मत्र आशीरेव 'आशीः'-शब्देनाभिधीयते; आशिषो हि देवान् प्रति
गमनं मभीष्टं मिति ॥ ४ ॥

यदा ते मर्त्तो अनु भोग् मान्कादिद्† ग्रसिष्ठ
आषधीरजीगः ॥ यदा ते मर्त्तो भोग् मन्वापदथ
ग्रसितृतम आषधीरगारीर्जिगर्त्तिर्गिरतिकर्मा§ वा

* "सत्याशीर्देवेषु"—इति यास्कीयपाठः सर्वत्रैव मूलपुस्तकेषु ।

† प्रस्तरो दर्भमुष्टिः । अम० को० २, २, १६१ स्तो० । "यजमानः प्रस्तरः
(ए० ब्रा० ९, १, २)"—इत्यादि च द्रष्टव्यम् ।

‡ "मान्कादिद्" क, ख, ग ।

§ "आगर्त्तिर्गिरतिकर्मा" क, ड । 'जीगर्त्तिर्गिरतिकर्मा' ग ।

गृणातिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा । मूरा अमूर न
व्यच्चिकित्वा महित्व मग्ने त्व मङ्ग वित्से ॥ मूढा वयं
स्मोऽमूढस्त्व मसि न वयं विद्मो* महत्व† मग्ने त्वं तु
वेत्य शशमानः शंशमानः । यो वां यज्ञैः शशमानो
ह दाशतीत्यपि निगमो भवति । देवो देवाच्या कृपा ।
देवो देवान् प्रत्यक्तया कृपा कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा ॥
॥ ५ (८) ॥

“अजौगः^(२६)”—इति †, अनवगतम् । “अगारीः”—इत्यवगमः ।
“अत्रा ते०—० ओषधीरजौगः”‡ । दीर्घतमस इय मार्षम् ।
अश्वमेधेऽश्वस्तुतौ विनियुक्ता । ‘अत्र’ एतस्मिन् काले ‘ते’ तव हे
अश्व ! ‘रूपम्’ अहम् ‘उत्तमम्’ उत्कृष्टम् ‘अपश्यम्’ । ‘जिगीषमाणं’
जेतु मिच्छमानम् ‘इषे’ अन्ने जेतव्ये निमित्तभूते ‘आ पदे गोः’
उपरि भूम्याः शरपथे वेद्यां वा । यज्ञेनापि ह्यन्न मेवामुश्मिंस्लोके
जीयते, तस्माद् वेद्या मित्येव सुपपद्यते । किञ्च ; ‘यदा’ यस्मिन्
काले ‘ते’ तव ‘मर्त्तः’ मनुष्यः ‘अनुभोगम्’ ‘आनट्’ प्राप्नोति, वाहयन्
वा, अथ परिश्रान्तस्त्वम् ‘ओषधीः अगारीः’ ओषधीर्गृह्णामि गिरमि
वा । अन्ये हि प्राणिनः परिश्रान्ताः चरितुं न शक्नुवन्ति, त्वं तु

* “मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्व मसि” क. ग । “मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्व मसि” ख ।

† “महित्व” क, ख, ग ।

‡ १भा० ४२५ ड० १५० ।

§ “अत्रा ते रूपं मुत्तमं सपश्यं जिगीषमाणं मिष आपदे गोः । यदा ०—०
रजौगः ॥”—इति ऋ० सं० २, २, १२, २ ।

सुतरा मोषधीर्भक्ष्यसीत्येतदधिकं तव ॥ एव मत्र ओधध्यश्च-
सम्बन्धात् “जिगर्त्तिः, गिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा”—इत्यु-
पपद्यते ॥

“अमूरः^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “अमूढः”—इत्यवगमः ।
“मूरा अमूरः—० विश्वपतिः सन्” † । त्रितस्याप्तस्यार्धम् । त्रिष्टुप् ।
प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे भगवन्मग्ने ! ‘अमूर !’ अमूढ ! ‘मूराः’
मूढाः ‘वयं’ स्मः । भवतो माहाभाग्यपरिज्ञानं प्रति मन्दबुद्धित्वात्
‘न वयं चिकित्वाः’ न वयं भवतः प्रभावस्थानं विजानीमः । हे
‘अग्ने !’ ‘त्वम्’ एव आत्मनो महिमानं “महत्त्वम्” ‡ माहाभाग्यम्
‘वित्ते’ वेत्ति ; कस्तवान्यो माहाभाग्यस्थानं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः ।
किञ्च ; ‘शये’ शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तरवेद्याख्ये ‘वत्रिः’ विशेषात्मा,
तव रूपाख्यः ‘चरति’ समिद्धत्वात् मुञ्जमुञ्जश्चरति । स त्व मनेन
रूपेणोत्तरवेद्या मवस्थितो ‘जिह्वया’ ज्वालया तानि तानि हवींषि
‘अदन्’ भक्षयन् ‘रेरिह्यते’ । ‘युवति’ तां ता माङ्गतिं पुनः पुनः
आस्वादयति । ‘विश्वपतिः’ विश्वस्य सर्वस्य पतिः, मनुष्यपतिर्वा ‘सन्’
यस्त्व मेवं करोषि हितैषित्वाद् यजमानानाम्, सोऽस्माक मिदं
नाम कुर्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र ‘मूढाः’—इत्यात्मनिन्दादारेण
अग्निः “अमूढः”—इत्यनेन सूच्यते इत्यस्य ‘अमूर’-शब्दस्य “अमूढः”
—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

* १भा० ४३५ पृ० ५५० ।

† “मूरा अमूरः न वयं चिकित्वा महिल मग्ने त्वम् वित्ते । शये वत्रिश्चरति
जिह्वयादरेरिह्यते युवति विश्वपतिः सन् ॥”—इति ऋ० सं० ७, ५, १२, ४ ।

‡ ‘महिलम्’—इति ख-नामदत्तिपुस्तके ।

“शशमानः^(१८)”—इति *, अनवगतम् । “शंसमानः”—इत्यव-
गमः । “यो वां युजैः०—० गन्त मस्युः”† । दीर्घतमस
आर्षम् । जगतौच्छन्दः । ‘यः’ यजमानः, युवां हे मित्रावरुणौ !
‘युजैः’ निमित्तभूतैः ‘शशमानः’ “शंसमानः” सुवन् ‘दाशति’
ददाति हवींषि युवाभ्याम् । ‘कविः’ क्रान्तदर्शनः, ‘होता’ आह्वाता
‘यजति’ । ‘मन्त्रसाधनः’ मननसाधनः, विज्ञानसाधन इत्यर्थः ।
आह;—तस्य किम्? इति, उच्यते;—‘उपाहतं गच्छथः’ प्रत्यु-
पागच्छथः युवाम्, ‘वीथः’ च ‘अध्वरम्’ अध्वाश्रितानि हवींषि ।
वय मपि च एवङ्गुणविशिष्टा एव । यतो ब्रूमः;—‘सुमतिं’ शोभन-
प्रज्ञं यजमानम् अनु लक्ष्य ‘अच्छा गिरः’ एता अस्माद्गिरः
आभिमुख्येन ‘गन्तम्’ गन्तु मिच्छथो युवाम् । ‘अस्यू’ अस्मान्
कामयमानावित्यर्थः ॥ एव मत्र ‘युजैः शशमानः’—इति यज्ञसम्ब-
न्धात् शब्दसारूप्याच्च “शशमानः = शंसमानः”—इत्येव सुपपद्यते ॥

“देवो देवाच्या, कृपा^(१९)”—इति ‡, एते ३ अनवगते । देवशब्दे
ऽनयोरेव उपलव्णार्थोऽत्र समानातः । देवः, देवाच्या, कृपा,—इति
त्रौनि एतानि पदानि । ‘देवाच्या’—इत्यस्य “देवान् प्रत्यक्षितया”
—इत्यर्थप्रतीतिः । ‘कृपा’—इत्यापि “कल्पितया”—इत्येव मर्थ-

* १भा० ४२५ घ० ८५० ।

† “यो वां युजैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति मन्त्रसाधनः । उपम-
तं गच्छथो वीथो अध्वर मच्छा गिरः सुमतिं गन्त मस्युः ॥”—इति ऋ० १, १, ११, २ ।

‡ १भा० ४२५ घ० १०५० ।

§ १भा० ४२४ घ० (४९)-टौप्यनी द्रष्टव्या ।

प्रतीतिः । “अग्निं होतारं ०—० सर्पिषः” * । परुच्छेपस्यार्थम् ।
 अतिच्छन्दाः अत्यष्टिः । अग्निचयने दृष्टकोपधाने विनियुक्ता । ‘अग्निं’
 ‘होतारम्’ आज्ञातारम् देवानाम् ‘मन्ये’ । ‘दाखन्तं’ दान-
 वन्तं दाहतमम्, ‘वसुं’ वासयितारम् सर्वस्य जगतः । ‘सूनुं’—
 ‘सहस्रं’ बलस्य पुत्रम्, ‘जातवेदसं’ जातप्रज्ञानम् । ‘विप्रं न जात-
 वेदसम्’ विप्र मिव जातप्रज्ञानम्; यथा हि कश्चित् कश्चिन्मनुष्यं
 समानपृष्ठोदरपाणपादं विप्राप्तज्ञानं यथावत् जानीयात्, एव मह
 मग्निं यथावज्जाने । ‘यः’ अग्निः, ‘स्वध्वरः’ शोभनयज्ञः ‘देवः’ ।
 ‘ऊर्द्धया’ ‘हृषा’ हृषया सामर्थ्याख्यया कल्पितया, ‘देवाच्या’ देवान्
 प्रत्यञ्चितया गत्या, ‘घृतस्य’ ‘विभ्राष्टिं’ विभ्रंशम् ‘अनु वष्टि’ आऊति-
 प्रक्षेपम् । ‘शोचिषा’ ज्वालाया अनुकामयते वाञ्छनि । “वष्टि”—
 इति कान्तिकर्मसु पठितम्† । ‘आजुक्कानस्य’ उपरि ह्यमानस्य
 ‘सर्पिषः’ सर्पणशीलस्य । य मग्निं मह मेवं जाने, यश्चैवज्जुणयुक्तः,
 स इदं नामास्माकं करोलित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र “देवाच्या, हृषा”
 —इत्येतौ शब्दौ देवान् प्रत्यक्तया कल्पितयेत्येव सुपपद्यते, शब्द-
 सारूपादर्थापपत्तेश्च ॥ ५ (८) ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत्वा
 घा स्यालात् । अथा सोमस्य प्रयती युवभ्या मिन्द्राग्नी

* “अग्निं होतारं मन्ये दाखन्तं वसुं सूनुं सहस्रं जातवेदसं विप्रं न जात-
 वेदसम् । य ऊर्द्धया स्वध्वरो देवा देवाच्या हृषा । घृतस्य विभ्राष्टिं मनुं वष्टि
 शोचिषाजुक्कानस्य सर्पिषः ॥” — इति ऋ० सं० १, १, १५, १ ।

† १भा० १९९ पृ० २७० ई० (७)

स्तोमं^१ जनयामि नव्यम् ॥ अश्रौषं हि बहुदातुरौ*
 वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति † शश्व-
 द्वाक्षिणाजाः क्रीतापति माचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरो-
 ऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्मातेत वा घा
 स्यात्तादपि च स्यात्तात् स्यात् आसन्नः संयोगेनेति
 नैदानाः स्यात्ताजानावपतीति वा लाजा लाजतेः ‡ स्यं
 श्रुपं स्यतेः श्रुपं मशनपवनं शृणातेर्वाथ सेमस्य
 प्रदानेन युवाभ्या मिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि (नव्यं§)
 नवतर मोमास इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ६ (६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६, २.

“विजामातुः^(४०)”—इति ॥, अनवगतम् । उपसर्गस्यापरिसमाप्यर्थे
 वृत्तिरचानवगमः । “असुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः”—इति भाव-
 कारो निराह्य विगतजामातृभाव इव च ; यो ह्यप्राप्तजामातृभावः
 स विजामातेत्युच्यते ; स हि दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धः । “अश्रुवं हि
 ०—० जनयामि नव्यम् ॥” । कुत्सस्थार्षम् । चिष्टुप् । “अश्रौषम्”

* “बहुदाधितरौ” क, ख, ग ।

† “विजामातुरसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति” क, ख, ग ।

‡ “लाजा राजतेः” क, ख, ग ।

§ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

॥ १भा० ४३५ पृ० १७ पं० ।

॥ ६ सं० १, ७, १८, १९ ।

अहम् युवाम् । हे 'इन्द्राग्नी !' 'भूरिदावत्तरा' भूरिदातारौ । कुतः ?
 'विजामातुः' "असुसमाप्तात् जामातुः" यो हि असमाप्तजामात-
 भावो भवति, स जामातगुणहीनत्वात् वज्रदानेन कन्या पितृ-
 नाराध्य तेभ्य आत्मानं रोचयति । ततोऽपि वज्रतरस्य धनस्य दातारा-
 वह मश्रौषं भवन्तौ । "उत वा घा स्यात्तात्" । "घा"—इत्य-
 नर्थकः । 'स्यात्तात्' अपि वज्रदातारौ युवा मह मश्रौषं भवन्तौ ;
 स्यालोऽपि हि भग्नीप्रियचिकीर्षया वज्रेण ददाति । यत एव
 मह मश्रौषं भवन्तौ, एतस्मात् कारणात् 'सोमस्य' 'प्रयती'
 प्रदानेन, हे इन्द्राग्नी ! 'युवाभ्यां' 'सोमं' 'जनयामि' उच्चारयामि,
 'नयं' नवतर मन्येभ्यः सोमेभ्यः ॥ एव मत्र 'विजामात'-शब्देन
 "असुसमाप्तजामातभावः" उच्यते, तस्य वज्रदातृत्वादित्युपपत्तिः ॥

"विजामातेति" "शश्वत्" प्रसिद्ध मेतत् "दाक्षिणात्याः * क्रीता-
 पति माचक्षते" तस्य निर्गुणत्वादात्मनः क्रीणाति कन्या मात्मनो
 भार्यार्थे । तस्मात् "असुसमाप्त इव" असौ "वरोऽभिप्रेतः" ॥
 "जामाता" । "जा अपत्यम्, तन्निर्माता" जामाता ; स्त्रीत्वं
 हि मैथुनेन व्यवहारेणासौ निर्मिणोति, तेनासौ दुहितुः पतिर्जामाता
 भवति ॥ "स्यालः आसन्नः संयोगेनेति" "नैदानाः" निदान-
 विदो मन्यन्ते । अथ "वा" "स्यम्"—इति "शूर्पम्" उच्यते ;
 "स्यात्" तस्मादसौ गृहीत्वा विवाहे "लाजानावपति", तस्मात्
 स्याल उच्यते । † "सं शूर्पम्", "स्यतेः (दि०प०)" धातोः प्रचे-

* "दाक्षिणाजाः" मूलपाठः ।

† इत उक्तरं लाजापदनिर्वचनस्याख्यानं व्याख्यातुं मुचितम् ।

पणार्थस्य ; तेन हि तुषाः क्षिप्यन्ते ॥ “शूर्पम् अशनपवनम्” तेन
ह्यशनं पूयते । “शृणुतेः (क्र्या० प०)” तद्धि शरमयं भवति ॥

“ओमासः^(४१)”—“इति” *, एतत् पदम् “उपरिष्ठाद् व्याख्या-
स्यामः” सप्तदशेऽध्याये † “ओमासश्चर्षणीधृतः”—इत्यत्र ‡ ॥ ६(६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य
अश्विजः ॥ सोमानां ‡ सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्म-
णस्पते कक्षीवन्तं मिव य अश्विजः कक्षीवान् कक्ष्या-
वानौश्विज उश्विजः पुत्र उश्विगवष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि
त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यान्तं सोमानां ॥ सोतारं
मां ¶ प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ १ (१०) ॥

“सोमानम्^(४२)”—इति ¶, अनवगतम् । “सोतारम्”—इत्य-
वगमः । “सोमानं स्वरणं ०—० य अश्विजः” ** । सेधातिथेः

* १भा० ४२६ घ० ४ पं० ।

† यास्कीयस्यास्य निरुक्तग्रन्थस्य द्वादशेऽध्याये इति यावत् ।

‡ प० दे० १२, ४, ६ ।

§, ॥ “सोमानं” ड, च ।

¶ “मा” क, ख, ग ।

** १भा० ४२६ घ० ६ पं० ।

†† क० सं० १, १, २४, १ ।

काण्वस्यार्घम् । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता; “सोमानं स्वरण मिति
ब्राह्मणस्यत्ययोपतिष्ठेत्”—इति ह्युक्तम् * । ‘सोमानम्’ अनेकेषां
“सोमानां” “सोतारम्” अभिषोतारम्, माम्, ‘स्वरणं’ शब्दचिता-
रम्, सुयशस्विनं ‘कणुहि’ कुरु हे ‘ब्रह्मणस्यते!’ । कथं च पुनः
“प्रकाशनवन्तं कुरु”? इति,—“कचीवन्तं च औशिजः” । लुप्तो-
पम सेतत् । ‘यः’ ‘औशिजः’ कचीवान्, त मिव । अत्र करोति-
सम्बन्धात् “प्रकाशनवन्तम्”—इत्येतदध्याहृतं भाव्यकारेण । ‘कची-
वान्’ “कक्ष्यावान्” कक्ष्याया तद्वान्† । “अपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवा-
भिप्रेतः स्यात्”; स हि कक्षे उत्पन्नः, तदुत्पत्तिमयोगात् कची-
वान् । ‘औशिजः’ “उशिजः पुत्रः” । “उशिक्” पुनः “वष्टेः”
कान्त्यर्थस्य‡ । एव मत्र ‘सोमानम्’—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् “सोता-
रम् सोमानाम्”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

अपि चैव मन्यथा स्यात्;—योऽहं सोमानां सोता, कची-
वान् औशिजः, तमेवङ्गुणविशिष्टं मां प्रकाशनवन्तं कुरु हे ब्रह्म-
णस्यते! ॥ १ (१०) ॥

इन्द्रासोमा समधशंसमभ्युधं तपुर्धयस्तु चर-
न्निवाँ इव । ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्त

* “सोमान मिति पञ्च ब्राह्मणस्यत्याः”— इत्यादि सा०भा० (च० सं० १, २४, १) ।

† “कक्षः”, “कक्ष्या” च १भा० १६५ घ० १ पं० । “कक्ष्याः” तत्रैव २८३ घ०
१० पं० । (च० सं० १, ११९—१२५ १, १२६, —५; ९, ७४ सूक्ताणां द्रष्टा ।

‡ १भा० १८९ घ० २ ख० ६ ख० (७) । ‘उशिजः’—इति मेधाविनामसु च
(१भा० २४२ घ०) द्रष्टव्यम् ।

मनवायं किमीदिने ॥ इन्द्रासोमावधस्य शंसितार मघं
हन्तेनिर्हसितोपसर्ग आहन्तीति तपुस्तपतेश्चरुचयो
भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे (ब्राह्मण-
द्वेष्ट्रे*) क्रव्य मदते † (घोरचक्षसे ‡) घोरस्थानाय क्रव्यं
विकृताज्जायत इति नैरुक्ता द्वेषो धत्त मनवाय मन-
वयवं § यदन्ये न व्यवेयुरद्वेषस इति वा किमीदिने
कि मिदानो मिति चरते कि मिदं कि मिद मिति वा
पिशुनाय चरते पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतीति ॥ २ (११) ॥

“अनवायं^(४९)”, “किमीदिने^(४४)”—इति ॥, एते अनवगते ।
‘अनवायम्’—इत्यस्य “अनवयवम्”—इत्यवगमः । ‘किमीदिने’—
इत्यस्य “किमिदं किमिदङ्कारी पिशुनः” ॥ “इन्द्रासोमा समुधस
०—० मनवायं किमीदिने” ॥ वसिष्ठस्यार्षम् । हे “इन्द्रासोमौ !”
सन्तापन्तं भवन्तौ, ‘अघशंसं’ पापस्य “शंसितारम्”, ‘अभ्यघं’ पाप
मेव कर्तुं मामिमुख्येन नित्यकाल मेव योऽवस्थितः, तं सन्ताप-
यन्तम् । स च ‘तपुः’ युवाभ्यां सन्तापयमानः, “चरुरभिवा इव”
चरुरिव अग्निसंयुक्तः ‘ययसु’ क्षयं यालित्यर्थः । किञ्च ; ‘ब्रह्मद्विषे’

* नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† “मदने” क, ख, ग ।

‡ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ “धत्त मयवेध मनवयवं” क, ख, ग ।

॥ १भा० ४३६ पृ० १२ पं० ।

॥ ४८० सं० ५, ७, ५, १ ।

“ब्राह्मणदेष्ट्रे”, ‘क्रथादे’ क्रथ मदते पृष्ठमांसमचयित्रे, ‘घोरचक्षुषे’
घोरदर्शनाय, ‘द्वेषः’ सर्वलोकदेव्यतां ‘धत्तम्’ युवाम् । ‘अनवायम्’
“अनवयवम्” सकल मित्यर्थः । अथ “वा” “यदन्ये” “अतद्रुहः”
“अद्वेषसः” अद्वेष्टारः “न व्यवेयुः” व्यवेतुं वियोजयितुं घटमाना अपि
न शक्नुयुः, तादृशं द्वेषो धत्तम् । ‘किमीदिने’ “पिशुनाय”—इत्यर्थः ॥
एव मत्र ‘अनवायम्’—इत्यस्य “अनवयवम्” अवियोजनं वा—इत्यर्थ-
प्रतीतिः ; तथाभौष्टत्वात् ॥

किमिदी च पिशुनः ; स हि “किमिदानौम्” वर्त्तते “इति”
एव मन्वेषमाणः “चरते” ; (अथ “वा” “किमिदं” वर्त्तते “इति”
एव मन्वेषमाणः “चरते” ; *) स हि तस्य स्वभावः ॥ “चरुः, मृच्चयो
भवति” मृदादिसञ्चितो भवति । “चरतेर्वा” “समुच्चरन्ति” हि
“अस्मादापः” ॥ “क्रथं” मांसम् ; तद्धि “विकृताद् जायते” ॥
“पिशुनः” “पिशन्तेः (जु० प०)” धातोः ; स हि स्वल्प मपि पापं
“विपिशति” विपुष्यतीत्यर्थः ॥ २ (११) ॥

कृणुष पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राज्ञेवाम्वाँ
इमेन । तृष्ठी मनु प्रसितिं द्रुणानोऽस्तासि विध्य रक्ष-
सस्तपिष्ठैः ॥ कुरुष पाजः पाजः पालनात् प्रसिति मिव
पृथ्वीं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा + जालं वा याहि राज्ञे-
वामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेराभृता गणेन गतभयेन

* बन्धनीचिह्नान्गताजि पदानि ख-पुस्तके न दृश्यन्ते ।

† ‘प्रसदनात्तन्तुर्वा’ क, ख, ग ।

हस्तिनेति वा तृध्यानु प्रसित्या द्रूणानस्तृषीति क्षिप्र-
 नाम तरतेर्वा त्वरतेर्वासितासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्त-
 प्ततमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्ठतमैरिति वा । यस्ते गर्भं ममी-
 वा दुर्णामा योनिं माशये । अमीवाभ्यमनेन व्याख्या-
 तो दुर्णामा* क्रिमिर्भवति पापनामा कृमिः क्रव्ये
 मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा । अतिक्रा-
 मन्तो दुरितानि विश्वा । अतिक्रममाणा दुर्गतिगम-
 नानि सर्वाण्यघा यदेनया विद्धोऽपवीयते । व्याधिवी-
 भयं वा । अघे पूरेहीत्यपि निगमो भवत्यमतिरमा-
 मयी मतिरात्ममयी । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युत-
 दित्यपि † निगमो भवति । शुष्टीति क्षिप्रनामाशु
 अष्टीति ॥ ३ (१२) ॥

“अमवान्^(१५)”—इति ‡, अनवगत मनेकार्थञ्च । “कृष्णुष्व पाजः
 ०—० रुक्षस्तपिष्ठैः १ ; वामदेवस्वार्षम् । अग्निचयने पुरुष-
 व्याघारणे विनियुक्ता ; “राक्षोन्नेन व्याघारयेत्”—इति ह्युक्तम् ॥ ॥ हे
 भगवन्नम्रे ! ‘कृष्णुष्व’ ‘कुरुष्व’ एतदात्मौयं ‘पाजः’ बलम्, ‘प्रभितिं

* “दुर्णामा” ड, च ।

† “अदिद्युतत्त्ववौमनीत्यपि”—इति ड, च ।

‡ १भा० ४३६ पृ० १७ पं० ।

§ ऋ० सं० ३, ४, २३, १ ।

॥ “कृष्णुष्वपञ्चो नाराक्षोन्नम्”—इत्यनुक्तमणिका ।

न' "प्रसितिमिव", वागुरातन्तु मिव, जाल मिव वा । 'पृथ्वी'
विस्तीर्णम् । तत एव मेतद् विस्तीर्णं कृत्वा 'याहि' त्वं रक्षांस्यभिमुखः ।
कथं च पुनर्याहि? 'राजा इव' यथा राजा यायात् 'अमवान्'
"अमात्यवान्" रीतियुक्तो विजयाय, तथा त्वं याहि* । अथ वा
यथा "अभ्यमनवान्" रोगभूतः परेभ्यो भयदाता यायात्, तथा
याहि । अथ वा यथा "स्त्वान्" आत्मवित्तवान् सुभृतसैन्यो यायाद्
विजयाय, तथा याहि । 'इमेन' "इराभृता" अन्नभृतेन "गणेन"
सुपुष्टेन युक्तो यथा राजा यायात्, तथा याहि । अथ वा 'इमेन'
"गतभयेन" शूरेण "हस्तिना" यथा यायात्, तथा याहि । किञ्च;
"दृष्ट्वौ मनु प्रसितिं द्रूणानः" । क्षिप्रमनु प्रसृतया गत्या, सन्ततया
गत्या । 'गृणानः' रक्षांसि हिंसन् याहि । कस्मात् पुनरेव मुच्यते?
इतः ;—यस्मात् 'अस्ता असि' "असिता" क्षेप्ता त्वं रक्षांसि प्रति
दोषायाः अर्चिषः । स त्व मेव भागत्य 'विध्य' एतान् "रक्षसः"
अस्मच्छत्रून् 'तपिष्ठैः' "तप्ततमैः" अर्चिभिः ॥ एव मत्र राजोपमान-
सम्बन्धात् "अमवान् = अमात्यवान्"—इत्येवमाद्युपपद्यते † ॥

'पाजः'—इति बलनामः, "पालनात् ; तेन हि पाल्यते ।
'प्रसितिः'—"प्रसहनात्"; "तन्तुर्वा जालं वा" उभाभ्या मपि
ताभ्या मभिभूयन्ते मृगाश्च मत्स्याश्च ॥

"अमीवा^(४६)"—इति ३, अनवगतम् । "अभ्यमनेन" "अभ्यमन-

* 'यथा राजा अमात्यवान् रीतियुक्तो विजयाय याति, तथा त्वं याहि' इति क ।

† अम मित्यस्य "भयं वा बलं वा"—इत्यर्थो वक्ष्यति दै० का० १०, १, ८ ।

‡ १भा० ११५ घ० २ख० ६ख० (१); ११६ षष्ठायां च तद्वृत्तिर्द्रष्टव्या ।

§ १भा० ४६० घ० ५ पं० ।

वान्”—इति यदुक्तं माधव्ये मन्त्रे *, अनेनैव तद् “व्याख्यातम्” † ।
 “यस्ते गर्भं समीवा ०—० मनीनशत्” ‡ । रक्षोहा नाम
 ब्राह्मणः, तस्येयं मार्घम् । पुत्रकामस्य षडाज्जतो नाम स्थालीपाकः,
 तत्रेयं विनियुक्ता । ‘यः’ ‘ते’ तव हे स्त्रि ! ‘गर्भम्’ ‘अमीवा’
 रोगभूतः, ‘दुर्णामा’ “पापनामा क्रिमिः” पापप्रदेशे नतः परिणतः
 उत्पन्नः, ‘योनिम्’ ‘आ’ गत्य ‘शये’ श्रुते गर्भहिंसिता । तम्
 अग्निः ब्रह्मणा सह ‘निर्’ अनीनशत् नाशयतु । ‘क्रव्याद्’ मांस-
 भक्षयितारम् ॥ एव मन्त्र ‘अमीवा’—इत्यस्य “क्रिमिः” अभिधेयः;
 क्रियुपहते हि योनौ गर्भो न सम्भवतीत्युपपत्तिः ॥

“दुरितम्^(४७)”—इति §, अनवगतम् । “दुर्गतिगमनम्”—इति
 अर्थप्रतीतिः । “वैश्वदेवीं स्मृतता मारभध्वं शुद्धा भवन्तो यज्ञियासः
 पावकाः । अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा शतं हिमाः सर्ववीरा
 मदेम” । “वैश्वदेवीं” वाचं ‘स्मृततां’ सत्याम् ‘आरभध्वम्’ उपक्रम-
 ध्वम् वक्तुम् । तथैवंलक्षणाया वाचा ‘शुद्धाः’ इह अनभिग्रस्तः पूताश्च
 परलोके भवथ । ‘यज्ञियासः’ यज्ञियाः यज्ञसम्पादिनः । किञ्च;
 ‘अतिक्रामन्तः’ अतिक्रममाणा वयम् । तस्या वाचो माहाभागेन ।
 ‘दुरितानि’ दुर्गतिप्रापकानि कर्माणि, ‘विश्वा’ विश्वानि । ‘शतं
 हिमाः’ शतं हेमन्तानां ‘सर्ववीराः’ अनवखण्डितपुत्रपौत्राः ‘मदेम’

* अत्रैव खण्डे पुरस्तात् १८४४० १० पं० ; १८६४० ५ पं० ।

† “व्याख्यातः”—इत्येव पाठः सर्वमूलपुस्तकेषु ।

‡ यस्ते गर्भं समीवा दुर्णामा योनिं माशये । अग्निं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्याद्
 समीनशत् ॥—इति ऋ० सं० ८, ८, २०, २ ।

§ १भा० ४२७ ४० ८ पं० ।

दृष्ट्येत्यर्थः ॥ एव मचातिक्रमणसम्बन्धात् “दुरितम् = दुष्कृतम्”—
इत्युपपद्यते; तस्य हि अतिक्रमण मभीष्ट मिति ॥

“अप्रा^(४८)”—इति *, अनवगतम् । ‘अपव्ययति’—इत्यवगमः ।
रोगजातिर्वा अभिधेया भयजातिर्वा ; तथा हि “विद्वः अप-
वीयते” अपवेद्यते प्राणैः । “अमौषां चित्तम् (च० सं० ८, ५, २३, ६)”
—इति उपरिष्ठाच्छेषः † ॥

“अमतिः^(४९)”—इति ‡, अनवगतम् । “अमामयी मतिः” अम-
तिः । एव मपि न प्रतीयत इत्याह;— “आत्ममयी” यस्य मतिः
असावमतिरित्युच्यते । कश्चासौ ? आदित्यः ; तस्य हि आत्मप्रकाश-
मयी मतिः । “अभि^{२९७} त्वं देवं^{२९८} ०—० कृपास्वः”^{२९९} § । नकु-
लस्वार्थम् । अतिच्छन्दाः ; अष्टिः । प्रवर्ग्ये शस्यते ; सोमसम्माने
चाध्वर्यवे ॥ विनियुक्ता । ‘अभि अर्चामि’ ‘त्वं’ तम् अहम्, ‘देवं’
सवितारम् । ‘ओष्णोः’ द्यावापृथिव्योः चान्यन्तरा भूतानि
वर्चन्ते, तेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात् । ‘कविक्रतुं’ क्रान्तप्रज्ञानम्,
‘सत्यसर्वं’ सत्याभ्यनुज्ञम्, ‘रत्नधां’ रमणीयानां धनानां दातारम्,

* १भा० ४३७ घ० १३ पं० ।

† प० दै० ८, २, १२ ।

‡ १भा० ४३८ घ० १ पं० ।

§ “अभि त्वं देव^{२९७} सवितार मोष्णोः कविक्रतु मञ्चामि सत्यसर्वं^{२९८} रत्नधा मभि^{२९९}
प्रियं मतिम् । जह्ना यस्यामतिर्भा अद्विद्युतत्वं वीमनि हिरण्यपाणि रमिमीत सुक्रतुः^{३००}
कृपा स्वः ॥”—इति सा० छ० आ० ५, १, २, ८ ।

॥ “सोमसमाने चाध्वर्यवे”—इति क ।

‘अभि मतिम्’ अभिमन्तारं सर्वार्थानाम्, ईश्वरत्वात्; ‘प्रियं’ च
सर्वाभूतानाम् । ‘ऊर्द्धा’ ‘यस्य’ सवितुः ‘अमतिः’ आत्मप्रकाशमयी
मतिः । आह,— कतमा पुनरसावूर्द्धा? इति,—‘भाः’ याः ‘अदि-
द्युतत्’ अद्योतयत् । तम् अभ्यर्चामि । किञ्च; ‘सवीमनि’ प्रसवे
यस्य सर्वं मिदं प्रवर्तते; ‘हिरण्यपाणिः’ रश्मिपाणिः, सर्वं मिदं
जगद् ‘अभिमीत’ निर्मितवान् । ‘सुक्रतुः’ सुकर्मा । ‘कृपा’ स्वया
सामर्थ्य-कल्पनया । ‘स्वः’ आदित्यः, सु अरण इत्यर्थः * ॥ एव मत्र
‘अमति’-शब्देन आत्मप्रकाशगत आदित्यस्य विज्ञानं मुच्यते; स
हि प्रकाशसत्त्व एव नान्यत्प्रकाशान्तरं मपेक्षत इत्युपपत्तिः ॥

“श्रुष्टी^(१०)”—इति †, अनवगतम्; “पुरन्धिः^(११)”—इति च ‡ ।
श्रुष्टीत्यस्य ‘श्वसनम्’—इत्यवगमः ; पुरन्धिरित्यस्यापि पुरां धीः—
इत्यवगमः ॥ ३ (१२) ॥

तां अध्वर उशतो यक्ष्यमे श्रुष्टी भगुन्नासत्या पुर-
न्धिम् । तानध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान्यजाम्ने श्रुष्टी
भगुन्नासत्यौ चाश्विनौ सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः
सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणो नासिकाप्रभवौ बभू-
वतुरिति वा पुरन्धिर्बहुधीस्तत्कः § पुरन्धिर्भगः पुर-
स्तात्तस्यान्वादेश इत्येकं मिन्द्र इत्यपरं स बहुकर्मतमः

* २भा० २१० प्र० ७पं० ।

†, ‡ १भा० ४ख० प्र० ७पं० ।

§ “पुरन्धिवैजमिस्तत्कः” क, ख, ग । “पुरन्धिवैजमिस्तत्कः” रोथ्स d ।

पुरां च दारयित्तमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञया स्तौति ।
 इमा मू नु कवितमस्य माया मित्यपि निगमो भवति ।
 रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकूर्मणः ॥ समिद्धस्य
 रुशददर्शि पाज इत्यपि निगमो भवति ॥ ४ (१३) ॥

“ते हि यज्ञेषु ०—० नासत्या पुरन्धिम्” * । वसिष्ठस्यार्घम् ।
 वैश्वदेवी । त्रिष्टुप् । ‘ते’ ये ‘विश्वेदेवाः’ ‘यज्ञेषु’ ‘यज्ञियासः’ यज्ञ-
 सन्धादिनः, ‘जमाः’ अवितारो रक्षितारः, अवनौया वा तर्पणीयाः,
 ‘सधस्थं’ वैश्वदेवं समानं स्थानम् ‘अभि सन्ति’ अभितिष्ठन्ते । किं
 तेषाम् ? इति,— ‘तान्’ विश्वान् देवान् हे “अग्ने ॥” एतस्मिन्
 ‘अध्वरे’ “यज्ञे” ‘उग्रतः’ स्व मंशं, “कामयमानान्”, ‘श्रुष्टी’ “क्षि-
 प्रम्” अविलम्बमानः ‘यक्षि’ “यज” ; ‘नासत्या’ ‘नासत्यौ चाश्विनौ’
 यज, ‘पुरन्धिम्’ च यज ॥ एव मत्र यागस्य विघ्नभयात् क्षिप्रस्तेष्टत्वात्
 “श्रुष्टि-इति क्षिप्रनाम”—इत्युपपद्यते † । अन्यत्र हि वक्ष्यति “श्रुष्टी-
 वरीः = सुखवरीः”—इति ‡, तस्मादेतदनेकार्थं मपि भवति ॥

“सत्यौ एव नासत्यौ—इति”, “और्णवाभः” आचार्यौ मन्यते ।
 तौ हि सत्य मेव ब्रूतः, न कदाचिदप्यसत्यम् ? । तस्मान्नासत्यावि-
 त्युच्यते । द्विः प्रतिषेधः प्रकृति मापादयति । अथवा “सत्यस्य”

* ते हि यज्ञेषु यज्ञियासु जमाः सधस्थं विश्वे अभि सन्ति देवाः । तां अध्वरं
 —० पुरन्धिम् ॥”—इति ऋ० सं० ५, ४, ९, ४ ।

† इतः पूर्वस्मिन् खण्डे उक्तं मेतत् १८५ प्र० ११ पं० ।

‡ अथैवापरिष्ठात् ४ पा० ६ खण्डे ।

§ “अथो खल्वाङ्गः कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम् ? सत्यसंहिता वै देवा
 अद्यतसंहिता वै मनुष्या इति ॥”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ६ ।

उदकस्य, (यज्ञस्य वा*) “नेतारौ” नासत्यौ; तथा हि “आगायणः” आचार्यो मन्यते । अथ “वा” ऐतिहासिकपक्षेण “नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति” † ॥

“पुरन्धिः” । पुरन्धिशब्दोऽत्र गुणपदत्वात् सन्दिह्यते इति विचार्यते ।—“तत्कः पुरन्धिः?”—इति । “भगः” अत्र “पुरस्तात्”; —“श्रुष्टौ भगम्”—इति‡, “तस्य” अयम् “अन्वादेशः”—“इत्येकम्” आचार्यमतम् । नासत्यावनन्तरावपि सन्तौ न सन्दिह्येते द्विवचनवाच्यत्वात् तयोः,—एकवचनान्तत्वात् ‘पुरन्धि’-शब्दस्य च । “इन्द्रः” उक्तः स्यात् पुरन्धिशब्देन,—“इत्यपरं” मतम् । किङ्कारणम्? “सः” हि इन्द्रः “बलकर्मतमः” अन्येभ्यो देवेभ्यः । “धीः”—इति कर्मनामसु पठितम् §, तद्यस्य पुरु बलं स पुरन्धिः ; (सचेन्द्रः । तस्मात् पुरन्धिः ॥) इन्द्रः—इत्युपपद्यते । अथवा अन्येन पुरन्धिल मिन्द्रस्य स्यात्;—“पुरां च दारयित्तमः” मेघपुरो ह्यसावेव दारयति । “वरुणः” पुरन्धिशब्देनोच्यते,—“इत्यपरम्” मतम् । किङ्कारणम्? “तं” हि अन्यत्रापि मन्त्रदृक् “प्रज्ञया” बुद्ध्या “स्रौति” । तद्यथा, —“इमा मू नु ०—० नयः समुद्रम्” ¶ । अचेरार्धम् । वारुणी ।

* नेतृत् दृश्यते ख-पुस्तके ।

† ऋ० सं० ७, ४, २२, १—१ ऋचौ द्रष्टव्यौ । किञ्च, मात्स्यैकादशे “नासापुटाभ्यामुत्सृष्टम्”—इत्यादि ।

‡ अचैव मन्त्रे १८६ पृ० १२ पं० ।

§ १भा० १६२ पृ० २ख० १ख० (२१) ।

॥ नाख्येतत् क-पुस्तके ।

¶ “इमा मू नु कवित्तमस्य सायां स्रुतीं देवस्य न किरा दधर्ष । एकं शतुद्रा न दृणन्ते नौ राशिश्चतौ रूचनयः समुद्रम् ॥”—इति ऋ० सं० ४, ४, २१, २ ।

त्रिष्टुप् । ‘इमां’ ‘मायां’ प्रज्ञां ‘कवितमस्य’ मेधावितमस्य (द्योत-
मानस्य *) ‘महतीं’ महतीं मायां ‘न किरादर्ध’ न कश्चिदप्या-
र्धयितुं शक्नोति । कतमां मायाम् ? इति,—‘एकम्’ एतं सन्तं
वरुणम् आदित्यम् †, ‘यद्’ एता ‘उद्गा’ उदकेन रश्मिना नद्यः ‘एनीः’
गमनशीलाः सततं सुदकं मादाय आदित्यमण्डलं गच्छति । एवं
नामाहर्निशं मेता गच्छन्त्यो ‘अवनयः’ नद्य इव ‘समुद्रं’ सिञ्चन्त्यो
‘न पृणन्ति’ (न प्रीणयन्ति ‡) (बुद्ध्या §) । तेषां रश्मीनां च मायाम्
एवंलक्षणां भगवतो वरुणस्य ‘आ धर्षयितुम्’ अभिभवितुं विज्ञातुं
न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुम् । कथं मय्ययं न समूयत इति ॥
एव मत्र वरुणः प्रज्ञया स्तूयते, धीरिति च प्रज्ञानाम् ॥ ; सा
यस्य पुर्वी बङ्गी, स पुरन्धिः । वरुणश्च प्रज्ञया स्तूयते, तस्माद्
“वरुणः = पुरन्धिः”—इत्युपपद्यते ¶ ॥

“रुशत्(५२)”—इति **, अनवगतम् । “रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः”—
इति निर्वचनम् । “रोचनम्”—इत्यवगमः । “अबोधि होता०

* नास्त्येतद् क-पुस्तके ।

† “यो वा अग्निः स वरुणः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ६, ४, १० ।

‡ नास्त्येतत् क-पुस्तके ।

§ नास्त्येतत् ख-पुस्तके ।

॥ १भा० ३२४ पृ० ३३० ८ख० (७) ।

¶ “कवितमस्य—” ‘यद्’ यस्मात् ‘एकम्’ समुद्रम् ‘उद्गा’ उदकेन ‘न पृणन्ति’
न पूरयन्ति । काः ? ‘एनीः’ अन्यः, शुभाः गमनशीला वा, ‘सिञ्चन्त्योः’ उदकमासे-
चयन्त्यः, ‘अवनयः’ नद्यः । बङ्गी नद्यः सर्वदोदकेन पूरयन्त्योऽपि नैकं सपि समुद्रं
पूरयन्तीति । इदं वरुणस्य महत् कर्मेति । अत्रान्तरिक्षविस्तारादिसमुद्रापूरणपर्यन्तं
कर्म परमेष्ठरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यम्, तस्य वरुणादिरूपावस्थानात् ;
एष ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ॥”—इति सा० भा० ।

** १भा० ४३६ पृ० १५० ।

—० स्तमसो निरमोचि”* । गविष्ठिरबुधयोरार्षम् । आग्नेयी ।
त्रिष्टुप् । अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता । ‘अबोधि होता’
बुध्यते होता ‘अग्निः’, ‘यजथाय’ यजमानाय, यष्टयतया देवान् ।
‘ऊर्द्धः’ ज्वलनक्रियायोगात् । ‘प्रातः अस्यात्’ अग्निहोत्रिणां गृहेषु
योऽवतिष्ठते, ‘सुमनाः’ च शोभनमनाः । ‘समिद्धस्य’ च यस्य
‘दृशत्’ रोचिष्णुवर्णः ‘अदर्शि’ दृश्यते । ‘पाजः’ च बलं यस्य
‘अप्रमितम्’, यश्च प्रभावतो ‘महान्’ । ‘तमसः’ च सर्वं मिदं
‘निरमोचि’ निर्मोचयति, बुध्यते देवान् यष्टयतया ॥ एव मग्न्य-
धिकारादत्र शब्दसारूप्यात् “दृशत्”—“इति” एतत् “वर्णनाम्”—
इत्युपपद्यते ॥ ४ (१३) ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ।
अस्ति हि वः समानजातिता रेश्यदारिणो † देवा
अस्त्याप्य माप्य माप्नोतेः सुदचः कल्याणदानः । त्वष्टा
सुदचो वि दधातु राय इत्यपि निगमो भवति । सुविद-
चः कल्याणविद्यः । आग्ने याहि सुविदचैभिरवाङ्मि-
त्यपि निगमो भवत्यानुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं
भवति । स्तृणन्ति बहिरानुषगित्यपि निगमो भवति ।

* “अबोधि होता यजथाय देवानूर्द्धो अग्निः सुमनाः प्रातरस्यात् । समिद्धस्य
अदर्शो पाजो महान् देवस्तमसो निरमोचि ॥”—इति ऋ० सं० ३, ८, १९, २ ।

† “रेश्यदारिणिना”—इति ड, वृत्तिसम्मतश्च ।

तुर्वणिस्तूर्णवनिः । स तुर्वणिर्महा अरेणुपौंस्य इत्यपि
निगमो भवति । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेन वन-
यन्ति । जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि निगमो भवति ॥
५ (१४) ॥

“रिशादसः^(५२)”—इति *, अनवगतम् । “रेशयदासिनः†”—इत्य-
वगमः । “अस्ति हि वः०—० नव्यसे” ‡ । मनोर्वैवस्वतस्त्रेय
मार्धम् । सतो बृहती । वैश्वदेवे सूक्ते । हे ‘रिशादसः’ “रेशय-
दासिनः” ! †, ‘देवासः’ देवाः ! यो हि रेशयति हिंसावान्भवति, तस्मै
त आयुधान्यस्यन्ति । “रेशयदारिणः”—इति केचिदधीयते निर्व-
चनम् ; तेषां रेशयन्तं हिंसन्तं दारयन्तीत्यर्थः । ‘अस्ति’ ‘सः’ युष्माकं
‘सजात्यं’ “समानजातिता” देवत्वम्, ‘अस्ति’ च युष्माकम् ‘आयम्’
आप्तव्यं मनुष्यैः, ईश्वरा यूय मित्यभिप्रायः । यत एव मतो ब्रवीमि ;—
‘प्रवोचत’ यूयम् अस्मभ्य मनुजानीत । ‘सुविताय’ सुगताय,
‘सुभोगाय’ स्थानाय, ‘सुम्नाय’ सुखाय च पूर्वसौ खभृताय, ‘नव्यसे’
नवतराय । कथं च पुनः प्रवोचत ? इति,—‘मन्त्रु’ क्षिप्र मित्यर्थः ।
एव मन्त्रु शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च “रिशादसः = रेशयदासिनः ॥,
रेशय दारिणो वा”—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४२६ पृ० ६ पं० ।

‡ अस्ति हि वः०—० नव्यसे । प्रणः पूर्वसौ सुविताय वोचत मन्त्रु सुम्नाय
नव्यसे ॥”—इति ऋ० सं० ६, १ २२, ५ ।

†, ‡, ॥ “रेशयदासिनः”—इति ख-पृ० ।

“सुदत्तः^(५५)”—इति *, अनवगतम् । ‘सुदानः’—इत्यवगमः ।
 “ता नो रासन्—० विदधातु रायः” † । वसिष्ठस्यार्षम् । दश-
 रात्रस्य चतुर्थेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे द्विपदा एताः शस्यन्ते ।
 ‘ताः’ देव्यः, ‘नः’ अस्माभ्यं ‘रासन्’ ‘वसुनि’ ददत्वित्यर्थः । किंल-
 क्षणाः देव्यः ? ‘रातिषाचः’ हविर्दानं याः सचन्ते सेवन्ते । किञ्च ;
 आभिमुख्येन स्थित्वा ‘रोदसी’ रुद्रस्य पत्नी ‘शृणोतु’, ‘वरुणानी’
 च । किञ्च ; ‘वरुचीभिः’ वरयितव्याभिः सहितः ‘सुशरणः’ स्वाश्र-
 यणो ‘नः’ अस्माकम् ‘अस्तु’ । ‘त्वष्टा’, ‘सुदत्तः’ “कल्याणदानः”
 ‘विदधातु’ च अस्माकम् ‘रायः’ धन मित्यर्थः ॥ एव मत्र ‘रायः’-
 सम्बन्धात् “सुदत्तः = कल्याणदानः”—इत्युपपद्यते ॥

“सुविदत्तः^(५५)”—इति ‡, अनवगतम् । ‘सुविद्यः’—इत्यवगमः ।
 “कल्याणविद्यः”—इत्यभिधेयवचनम् । “ये तातृषुदेव्या ०—
 ० पितृभिर्धर्मैः सद्भिः” § । शङ्खस्य यामायनस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । पैत्री ।
 पितृयज्ञे स्विष्टकृद्याज्यैषा । ‘ये’ ‘तातृषुः’ स्त्रीर्णवन्तः, ‘देव्या’
 देवान् प्रति ‘जेहमानाः’ गच्छन्तः, ‘होत्राविदः’ स्तुतिविदः,
 ‘सोमतष्टासः’ सोमकर्त्तारः ‘अर्कैः’ मन्त्रैः सोमकर्त्तारः ॥ । यः

* १भा० ४३६ पृ० १० पं० ।

† “ता नो रासन् रातिषाचो वसुन्या रोदसी वरुणानी शृणोतु । वरुचीभिः
 सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्तो विदधातु रायः ॥”—इति ऋ० सं० ५, १७, १ ।

‡ १भा० ४३६ पृ० १२ पं० ।

§ “ये तातृषुदेव्या जेहमाना होत्राविदः सोमतष्टासो अर्कैः । आग्नेयाहि
 सुविदचेभिर्वाङ्मनस्यैः कुजैः पितृभिर्धर्मैः सद्भिः ॥”—इति ऋ० सं० ७, १, १८, ४ ।

॥ मन्त्रैः सोमप्रथनप्रकारस्य ताण्ड्ये मन्त्राग्राह्ये द्वितीयतृतीययोर्द्वयः ।

एवंलक्षणः पितरः, तैः साकम् 'आ याहि' । हे 'अग्ने !' 'सुविदत्रेभिः'
 "कल्याणविद्यैः" 'अर्वाङ्' अस्मानाभिमुख्येन, तैश्च साकम् । एवङ्गुण-
 युक्तैः 'पितृभिः' आगत्य 'सत्यैः' एतैः यथावत्सङ्गतैः 'कथ्यैः' पितृ-
 देवतैः 'धर्मसङ्गिः' यज्ञसादिभिः हविर्भिसृष्टिमुपयाहि । अथ वा
 सत्यवादिभिः पितृभिः कव्यवाचैः साकं मायाहीति । एवं पितृ-
 विशेषणत्वेनैव* योज्यं मेतदपि पदद्वयम् ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यात्
 'सुविदत्र'-शब्दः "कल्याणविद्य"-वाचीत्युपपद्यते ॥

"आनुषक्^(१६)"—इति †, अनवगतम् । "अनुषक्तम्"—इत्यव-
 गमः । "नामानुपूर्वस्य"—इत्यर्थवचनम् । "आ घ्रा ये अग्निः
 —० युवा सखा" ‡ । त्रिशोकस्यार्घम् । बृहतीसहस्रे तृचा-
 शीतिषु विनियुक्ता । 'ये' एव नित्यं मग्निम् 'आ' आभिमुख्ये-
 नावस्थिताः 'इन्धते' यज्वानः, य एव यज्ञेषु 'बर्हिः' 'आनुषक्'
 "अनुषक्तं" 'सृणन्ति'; तेषां मेव 'इन्द्रः' 'युवा' नित्यः 'सखा'
 समानख्यानो याज्ञे कर्मणि भवति; नेतरेषां मयज्वनाम् । बर्हिः-
 सम्बन्धाद् 'आनुषक्'—इति "नाम" एतत् "आनुपूर्वस्य नाम"—
 इत्युपपद्यते ॥

"तुर्वणिः^(१७)"—इति ‡, अनवगतम् । "तुर्वनिः"—इत्यर्थवच-
 नम् । तुर्वणिं हि यः सम्भजते, स तुर्वण्वनिता सन् तुर्वण्वनिरित्युक्तः ।

* "पितृविशेषणेनैव"—इति ख ।

† १भा० ४२८ पृ० १७ पं० ।

‡ आ घ्रा ये अग्निं भिन्धते सृणन्ति बर्हिर्होतृषक् । तेषां भिन्धी युवा सखा ॥

—इति ख० सं० ६, १, ४२, १ ।

§ १भा० ४४० पृ० ४ पं० ।

“स तुर्वणिर्मुह्यं—० दामनि” * । इन्द्रस्य सव्यत्वात् मापन्नस्येव-
मार्धम् । जगती । ऐन्द्री । वैषुवतेऽहनि निष्कोवत्ये शस्ते शस्यते ।
स इन्द्रः ‘तूर्वणिः’ तूर्णवनिता ; इन्द्रो हि स्तोतारं तूर्णं सम्भजते ।
‘महान्’ प्रभावतः । ‘अरेणुपौंस्ये’ अन्तरिक्षे हि यद् बलं भवति,
तत्र न रेणवः सन्ति ; तस्मादरेणुपौंस्य मित्युच्यते । “पौंस्यम्”
—इति बलनामसु पठितम् †, तस्मिन् ‘अरेणुपौंस्ये’ बले अन्त-
रिक्षे, सङ्ग्रामे वा ‡ । ‘गिरेः भृष्टिः’ गिरिशृङ्ग मिव उच्छ्रितः
भ्राजते । ‘तुजा’ वज्रेण प्रगृहीतेन ‘शवः’ शविष्ठो बलिष्ठ इन्द्रः ।
‘धेन’ वज्रेण ‘शुष्णं’ शोषयितारम्, ‘असुर’ मेघम्, ‘मायिनं’
प्रज्ञावन्तम् ‘आयसः’ देवान् प्रति अयनशीलस्य सोमस्य ‘मदे’ प्राप्ते
‘दुध्रः’ दुर्द्धरः शत्रूणाम् ‘आभूषुः’ उपर्युपरि आत्मनो भवत
मिच्छन् ‘रामयन्नि दामनि’ दाक्षीव न्यरमयत्, सुवज्रादित्यर्थः ॥
एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च “तूर्वणिः = तूर्णवनिः”—इत्युप-
पद्यते ॥

“गिर्वणसे(५८)” —इति ॥, अनवगतम् । ‘गौर्वननीयः’—इत्यव-
गमः । “गौर्मिः” स्तुतिभिः “एनं वनयन्ति”—इति अर्थवचनम् ।

* “स तूर्वणिर्मुह्यं अरेणुपौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः । धेनु शुष्णं
मायिनं मायुषो मदे दुध्र आभूषु रामयन्नि दामनि ॥” इति ऋ० सं० १, ४, ११, २ ।

† १ भा० २१५ पृ० २५० ८ ख० (२४) “पौंस्यानि” ।

‡ १ भा० २६७ पृ० २५० १७ ख० (४०) “पौंस्ये” ।

§ “धेन वज्रेण हि नित्यं शुष्णं”—इति क ।

॥ १ भा० ४४० पृ० ७ पं० “गिर्वणाः” ।

“आमासु पक्क ०—० गिर्वणसे बृहत्” * । नृमेधसः प्रिय-
मेधसे वा इय मार्षम् । बृहती । ऐन्द्रे सूक्ते । ‘आमासु’
अपकासु गोषु क्षीरं ‘पक्कम्’ ‘ऐरयः’ त्वम् इन्द्र ! । तस्मादामा
सती पक्कं दुहे इति ह विज्ञायते । तदिदं मामायां सत्यां गवि
शृतं पय इति । किञ्च ; “आ सूर्यं^१ रोहयो दिवि” ‘आ रोहयः’
‘सूर्यं’ ‘दिवि’ शुलोके इत्यर्थः । एव मिन्द्र सुक्ता स्तोतृनाह,—
अस्मै इन्द्राय एवङ्गुणविशिष्टाय ‘धर्मं न’ धर्मं मित्र सुतप्तं सुहु
सुगुणं ‘सामन्’ साम ‘तपत्’ स्थानकरणानुप्रदानवदुच्चारयतेत्यर्थः ।
‘सुवृत्तिभिः’ शोभनाभिः सुतिभिः ‘जुष्टं’ प्रियं ‘गिर्वणसे’ इन्द्राय
सुतिसम्भक्ते । कतमत् पुनस्तत्साम ? इति,—‘बृहत्’^२ ; तद्धि
प्रिय मिन्द्रस्य । एव मत्र “गिर्वणाः = देवः” उच्यते, शब्दसारूप्या-
दित्युपपद्यते ॥ ५ (१४) ॥

असुसमीरिते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकण्वन्निमा-
नि ॥ असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्य-
मका^३ देवगणास्ते ऽ रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च
कुर्वन्ति त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं^४ प्रतिवचनम् । अम्यक्
सा त इन्द्र ऋष्टिः । अमाक्तेति वाभ्यक्तेति वा यादृशमिन्

* “आमासु पक्कं ऐरय आ सूर्यं रोहयो दिवि । धर्मं न सामन्नपता सुवृत्ति-
भिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत् ॥”—इति ऋ० सं० ६, ६, १२, ७ ।

† तच्च साम सामवेदे आरण्यगानधन्ये १, २, १, २१ ।

‡ “माध्यमिका” छ, च ।

§ “देवगणा ये” छ, च ।

धायि तमपस्यया विदत् । यादृशेऽधायि त मपस्यया-
विदत् । उ॒सः पि॒तेव॑ जा॒र्यायि॑ य॒ज्ञैः । उ॒स इव गो॑पिता-
जा॒यि य॒ज्ञैः ॥ ६ (१५) ॥

“असृर्त्ते सृर्त्ते^(१६)”—इति *, एते अनवगते । “असुसमी-
रिताः”, “सुसमीरिते”—इत्यवगमः । “त आद्यजन्तु ०—
० कृण्वन्निमानि”† । विश्वकर्मणो भौवनस्तेय मार्षम् । वैश्वकर्मणौभ्यां
जुहोतीति ह्युक्त मग्निप्रणयने; तत्र विनियोगः । ‘असृर्त्ताः’
असुः प्राणः, प्राणश्च वायुः; “योऽयं वायुः पवत एष प्राणः”—इति
ह्युक्तम्‡, तेन समन्तात् ईरिताः “असुसमीरिताः” वातसमीरिताः
इत्यर्थः । के पुनस्ते? “माध्यमका देवगणाः” मेघाः, इतरे च
मरुदादयः । ते वातेन समीर्यन्ते; वात एव हि तान् वहति ।
क पुनरेतेऽवस्थिताः समीरिताः? इति,—‘सृर्त्ते’ “सुसमीरिते”
विच्छिन्ने विस्तीर्णे इत्यर्थः । ‘रजसि’ अन्तरिक्षलोके ‘निषत्ने’
निषत्ने इत्यर्थः । समीरिताः किं कुर्वन्ति? इति,—‘ये भूतानि
समकृण्वन् समस्तानि कृतवन्तः ‘इमानि’ । तेषां किम्? इति,—
‘त आद्यजन्ते’ इति । “अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्” प्रतिनिर्द्देशः प्रति-
वचनं सुच्यते, स एव पूर्वकाले प्रयोगार्हो यच्छब्दः पश्चात् प्रयुक्तः

* १भा० ४४० पृ० १४पं० ।

† त आद्यजन्तु इविण् समस्तानि कृष्यः पूर्वं जरितारो न भूमना । असृर्त्ते सृर्त्ते
०—० निमानि ॥”—ऋ० सं० ८, २, १७, ४ ।

‡ “तस्माद्वाजवायुः प्राणः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २, २, १ ।

पश्चात्प्रयोगार्हस्य तच्छब्दः पूर्वं प्रयुक्तो मन्त्रपाठक्रमेण; — तदेतत्
 भाष्यकारेण प्रदर्शित मस्मिन् मन्त्रे “त आयजन्त इति अतिक्रान्तं
 प्रतिवचनम्”—इति । त आयजन्तेत्यस्य पादस्य समासेनैतद्भाष्य-
 कारेण निर्वचनं सुक्तम् । “ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि
 च कुर्वन्ति” ते मेघाः, रसेन उदकेन, पृथिवीं तर्पयन्तः, भूतानि
 सर्वाण्युत्पादयन्ति, स्थितिं च एषां कुर्वन्ति । ‘आ यजन्त’ ‘द्रवि-
 णम्’ उदकम्, आभिमुख्येन ददति सर्वं सुदकम्, ‘समस्मै’ सर्व-
 स्मिन् भूतजाते । एवं भूतान्युदकेन कुर्वन्ति अनुगृह्णन्ति च ।
 अधुना दृष्टान्तं माह;—‘ऋषयः पूर्वे’ विश्वसृजः, ‘जरितारः न’
 ‘भूमना’ भूम्ना कर्मणा वार्षसहस्रिकेण सत्रेण ; तैर्हि सर्वा भूतग्रामः
 पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतस्य । एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च ‘असृत्ते’-
 ‘सृत्ते’—इत्येतयोः “असुसमीरिताः”—“सुसमीरिते”—इत्येते शब्द-
 समाधी उपपद्येते ॥

“अस्यक्^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “अमाक्ता इति वा,
 अभ्यक्ता इति वा” शब्दसमाधी । ‘ऋष्टिः’ अभिधेया ; तां हि
 सङ्ग्रामे शत्रवो मन्यन्ते,—मा मेषा प्रत्यञ्चिता चिन्ता मा मेषा
 प्रत्यञ्चितेति । अथ वा “अभ्यक्तेति वा” अभिगतैव नित्यकालं
 शत्रून् प्रति भवतीति अन्यगित्युच्यते । “अस्यक् सा०—० दधति
 प्रधांसि” † । अगस्त्यस्यार्घम् । चिष्टुप् । ऐन्द्री । कन्दोमेषु द्वितीये-

* १भा० ४४१ पृ० १पं० ।

† “अस्यक् सा तदन्त्रं ऋष्टिरस्त्रे सनेभ्याम् मृशते जुनन्ति । अग्निश्चिद्धि
 स्वात्सवे शत्रुकानापी न द्वीपं दधति प्रधांसि ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ८, २ ।

ऽहनि मरुत्वतीये अस्ते शस्यते । 'अग्न्यक् सा ते' यदैवंलक्षणं रेवणा
शक्तिः आभिमुख्येन मेघे मच्चिता त्वया चित्ता भवत्यात्मनस्तव या
स्वभूता, अथ तदा मरुतोऽपि तदनुविष्टस्यैव हे इन्द्र ! 'अस्ते'
अस्मदर्थं 'सनेभि' चिरन्तनम् 'अम्' वज्रदक मिह पातयितव्य
मिति स्वान्यायुधानि मेघविदारणाय 'जुनन्ति' गमयन्ति । किञ्च ;
सर्वेषा मेवायुधानां मध्ये भावत्कैव शक्तिः 'अग्निरिव' 'अतसे' काष्ठे
'शुशुक्कान्' देदीप्यमान एतस्मिन् मेघे आस्ते । किञ्च ; 'आपो न
द्वीपम्' यथा ता द्वीपा आपो द्वीपं परिवार्यात्मानं धारयन्ति ;
एव मेतानि मेघानि 'प्रयांसि' उदकानि महत्त्वाद् दृष्टेः तानि मञ्ज-
यितु मशक्नुवन्ति द्वीप मिव परिवार्य धारयन्ति ॥ एव मचाञ्चतेर्ग-
त्यर्थस्य (भू० प०) 'अग्न्यक्'—इत्येतद् दृष्टिसम्बन्धादित्युपपद्यते ॥

"यादृग्भिन्^(१)"—इति *, अनवगतम् । "यादृग्"—इत्यवगतम् ।
"ज्यायांस मस्य०—० सो अरं करत्"[†] । अवत्सारस्येय मार्षम् ।
जगती । आग्नेयी । "तम्प्रजया"—इत्येतस्मिन् सूक्ते † । उपह्वये
हतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते । 'ज्यायांसं' महत्तरम् । 'अस्य' 'यतुनस्य'
(कर्मणि षष्ठ्यौ वा १) यतनशीलस्य भगवतः सूर्यस्य, 'केतुना' कर्मणा
प्रज्ञया वा, 'अपिस्वरम्' अपिभिः स्वर्यते स्तूयते इत्यपिस्वरः, त

* १भा० ४४१ पृ० ८५० ।

† ज्यायांस मस्य यतुनस्य केतुना अपिस्वरं चरन्ति यासु नाम ते । यादृग्भिन्
आग्निं त मपस्ययाविद्वद्य उ स्तूयं वहन्ते सो अरं करत् ॥—इति ऋ० सं० ४, १,
१४, २ ।

‡ ऋ० सं० ५ सं० २४० १२ सू० ।

§ नास्त्येतत् क-पुस्तके ।

सृषिखरम्, सुवन् 'चरति' प्रचरति । "यासु नाम ते" 'यासु' क्रियासु 'नाम' नमनं 'ते' तव हे भगवन् अग्ने ! स एवं चरन् तासु क्रियासु, 'यादृग्निन्' "यादृग्ने" कामे 'धाधि' मनो धत्ते, 'तम्' तादृशं कामम् 'अपस्यया' क्रियया हविःसुत्यादिलक्षणाया तव प्रसादात् 'अविदत्' अलभतेत्यर्थः । किञ्च ; 'य उ स्वयं वहते' त्वां प्रति आदरवान् प्रापयति सुतीः, 'सः' एव 'अरं' करत् पर्याप्त मात्मनोऽभिप्रेत मर्थं करोति ॥ एव मत्र शब्दसारूप्याद् 'यादृग्निन्'—इत्यस्य "यादृग्ने"—इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते ॥

"जारयाधि^(१९)"—इति *, अनवगतम् । "अजाधि"—इत्यव-
गमः । "सास्माकेभि ०—० जारयाधि यज्ञैः" † । भरद्वाजस्यार्षम् ।
आग्नेयी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । "सास्माकेभिः"
—इति छान्दस मालम् । 'सः अग्निः' 'अस्माकेभिः' 'शूषैः' सुखैः
स्तोत्रैः 'स्तवे' स्तूयते । 'एतरी न' अतिथिरिव । 'दमे' यज्ञगृहे यज्ञे
'आ' अभिसुख्येनावस्थितैः स्तूयते 'जातवेदाः' जातविद्यो वा जातधने
वा 'द्रुन्नः' द्रुमान्नः 'वन्वन्क्रत्वा' वननीयकर्मा वननीयप्रज्ञानो वा ।
'अनार्वी' अनर्वा, अनाश्रितः कश्चिदन्यम् । 'उसः पिता इव' साण्ड
इव "गोपिता" गर्वा पिता 'जारजाधि' "अजाधि" । यथा साण्डः
पुत्रपौत्रादिभिरनैकधा प्रजायते एवं यज्ञेषु विद्वियमाणः अनेकधा

* १भा० ४४१ पृ० १०पं० ।

† "सास्माकेभिरेतरी न शूषैरुद्भिः स्तवे दस आ जातवेदाः । द्रुन्नो वन्वन्क्रत्वा-
नार्वीसः पितेव जारयाधि यज्ञैः ॥"—इति ऋ० सं० ४, ५, १४, ४ ।

जायतेऽग्निः ॥ एव मत्र 'जारजायि'—इत्यस्य "अजायि"—
इत्यर्थप्रतीतिः ॥ ६ (१५) ॥

प्र वोऽच्छा जुषाणासौ अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत
वाजाः ॥ प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमने-
नेति (वाग्रगरणेनेति*) वाग्रसम्पादिन इति वापि वाग्र
मित्येतदनर्थकं सुपबन्धं माददीत । अद्भीदिन्द्र प्रस्थि-
तेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् । अद्भीन्द्र
प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिष्व चन इत्यन्ननाम
पचतिन्नीामीभूतः । तं मेदुस्तः प्रति पचताग्रभीष्टा
मित्यपि निगमो भवत्यपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं
द्विवचनं स्याद्यत्र ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति ।
पुरोला अग्ने पचत इति यथा । शुरुध आपो भवन्ति
शुचं सरन्धन्ति । ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वोरित्यपि
निगमो भवत्यमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो
वा । अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति । जज्झ-
तोरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः प्रदिवो † जज्भतीरिवे-
त्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्कृतोऽप्रतिस्खलितो
वा । अस्मभ्य मप्रतिष्कृत इत्यपि निगमो भवति ।

* नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† "मृरुतो"—इति ख-ग-ङ-च-पुस्तकानां पाठो वृत्तिरुन्मत्तविरुद्धः परं सखि च
ऋक्संहितायां "मृरुतो जज्भतीरिव" इत्यपि निगमान्तरम् (ऋ० सं० ४, ३, ९, ६) ।

शाशदानः शाशान्यमानः । प्र स्वां मति मतिरच्छा-
दान इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ (१६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३.

“अग्न्या(६२)” — इति *, अनवगतम् । “अग्नगमनेन” अग्न्याः ।
अग्न मेव अग्न्याः, अनर्थक एवाग्नशब्दे ‘या’कार उपबन्ध उपात्तः—
“अपि वाय मित्येतदनर्थक मुपबन्ध माददीत”—इत्युक्तं भाष्यकारेण ।
“अयं वो यज्ञः ०—० अग्नियोत वाजाः” † । वामदेवस्वार्षम् ।
आर्भवे त्रिष्टुप् । बृहस्प दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवे
शस्यते । हे ‘चभवे !’ युष्माकम् ‘अयं’ ‘यज्ञः’ ‘यम्’ अह मकार्षम् ।
त मागत्य ‘मनुष्यत्’ मनुष्यवत्, ‘प्रदिवः’ प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः,
‘आदधिष्णे’ धारयध्वे । एतद् ‘बः’ प्रब्रवीमि । किञ्च ; “प्रवोऽच्छा
जुषाणां अस्त्युः” प्रस्थितानि दान्येतानि हवींषि, तानि द्यूथं
“जोषयमाणाः” देवैः सेव्यमाना वा आत्मना ‘अग्न्या’ ‘अभृत’
“अभवत” । ‘उत वाजाः’ अपि च हे वाजाः ! द्यूथ मध्येव मेव
भवत ॥ एवम् “अग्नगामिनः अग्नसम्पादिनो वा अग्न मेव वा =
अग्न्या” ; तथार्थोपपत्तेः शब्दसारूप्याच्च ॥

“चनः(६३)” — इति †, अन्ननाम” “पचता(६४)” — इति, “पचतिः

* १भा० ४४२ घ० १५० ।

† “अयं वो यज्ञः चभवेऽकारिणो य मा मनुष्यप्रदिवो दधिष्णे । प्रवोऽच्छा जु-
षाणां अस्त्युः त्रिष्टुप् विष्टे अग्नियोत वाजाः ॥” — इति ऋ० सं० १, ७, १, १ ।

‡, § १भा० ४४२ घ० १५० ।

नामीभूतः”—इति भाष्यकारो ब्रवीति । “अद्भौदिन्द्र ०—
 •यजमानस्य कामाः” * । इय मग्निद्युतस्य वाग्निद्युपस्य वार्षम् ।
 त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । ‘अद्भि’ भवत्य । हे ‘इन्द्र !’ ‘प्रस्थिता’ ‘प्रस्थितानि,’
 ‘इमा’ ‘इमानि’ ‘हवींषि’, ‘चनः’ अन्नम्, एतत् हविर्लक्षणम्
 ‘दधिष्व’ प्रक्षिप जठरे । ‘पचता’ पक्वानि इमानि हवींषि, अत एवं
 ब्रवीमि दधिष्वेति । ‘उत सोमम्’ अपि च सोमं दधिष्व । ‘प्रयस्वन्तः’
 अन्नवन्तो वयं हवींषि कामयमानं ‘त्वा’ त्वां ‘प्रति हर्ष्यामसि’
 प्रतिहर्ष्यामः, कामयामहे । “सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः”—
 इत्यभिप्रायेण । ‘हवींषि’—इत्यनेन सम्बन्धात् ‘पचता’—इत्येतदन्न-
 विषयं बद्धवचनं सुपपद्यते ॥ “पचतिर्नामीभूतः”—इति धातुनिर्देशः ॥

द्वितीय सुदाहरणं ब्रवीति, अर्थविशेषदर्शनादस्येति ;—“तं
 मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम्”—इति । ‘तं’ पशुं ‘मेदस्तः’ यतस्तस्य
 मेदो वपासहयोगि, ततः, तेन प्रदेशेन ‘प्रत्यग्रभीष्टाम्’ इन्द्राग्नी
 ‘पचता’ पक्व मित्यर्थः ॥ एव मेतदेकवचनं भवति ॥

“अपि वा” “मेदसश्च” वपासहयोगिनः “पशोः” पश्ववदानस्य
 चाभिधायकं मेतत् ; “सात्तं” सत्त्वविषयं “द्विवचनं स्यात्” । सन्ति
 द्वैवर्हपाणि द्विवचान्यपि तद्यथा ;—“दैव्या होतारा भिषजा” † ॥

किं कारणं मुच्यते “द्विवचनम्” एतत् “स्यात्”—इति ? अतः ;
 —यस्माद् “यत्र हि एकवचनार्थः प्रसिद्धम्” एव, निःसन्देहं मेव

* “अद्भौदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतात सोमम् । प्रयस्वन्तः
 प्रति हर्ष्यामसि त्वा सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ६ ।

† “दैव्या होतारो, प्रयाजदेवौ । अयं वाग्निरसौ च मध्यसो वायुः । इति
 तत्रैव महीधरः । य० वा० सं० २१, १८ ।

“तद् भवति ;—‘पुरोला’* अग्ने पचतः—इति यथा” । “पुरोला अग्ने०—० यविष्ठ्य” † । विश्वामित्रस्यार्घम् । गायत्री । अग्नेषी । आश्विनस्य द्विकपालस्य अतिरात्रे यदि स्विष्टकृद् भवति, तस्येयं पुरोऽनुवाक्या भवति । ‘पुरोडाः’ पुरोडाशः ‘पचतः’ पक्व इत्यर्थः । ‘तुभ्यं’ त्वदर्थम् । भगवन् ‘अग्ने !’ । ‘व’-‘घ’—इति अनर्थकौ । न केवलं पक्वः, किन्तुर्हि? ‘परिष्कृतः’ सुसंस्कृत इत्यर्थः । तं ‘जुषस्’ सेवस्व हे ‘यविष्ठ्य’ युवतम ! अथ वा मिश्रयितम ! ॥ एव मत्र ‘परिष्कृतः’—इत्येतस्मादेकवचनसम्बन्धात् ‘पचतः’—इत्येकवचनमेव सिध्यति ॥

“शुरूधः(६६)”—इति ‡, अनवगतम् । “आपो भवन्ति”—इति अभिधेयवचनम् । “शुरूचं संरन्धन्ति”—इति निर्वचनम् । “शुरूधः”—इति न्याय्यम् । “चूतस्य हि शुरूधः”—इति § दैवते शेषः ॥ ॥

“अग्निनः(६७)”—इति ¶ अनवगतम् । “अमितमात्रः”—इत्यवगमः; न यस्य मात्राणां मानं मस्ति, सोऽग्नि इत्युच्यते ।

* निरुक्तमूलपुस्तकेषु तद्वृत्तिपुस्तकेषु च सर्वत्रैव “पुरोला”—इत्येव पाठो दृश्यते परं प्रातिशाख्यानुसारेण तु “पुरोला”—इति भवितव्यम्; ऋक्संहितापाठस्तु “पुरोला”—इत्येव मेव दृश्यते सर्वत्र ।

† “पुरोला अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घ्रा परिष्कृतः । तं जुषस्व यविष्ठ्य ॥”—इति ऋ० सं० २, १, २१, २ ।

‡ १भा० ४४२ घ० १०पं० ।

§ ऋ० सं० २, ६, १०, २ ।

॥ ‘दैवदे’ इत उपरस्मिन्नेव काण्डे (१०, ४, ४) ‘शेषः’ इह पठितादन्यो ऋगंशः ।

¶ १भा० ४४२ घ० १०पं० ।

“अभ्यमितो वा” अनभिहिंसितो यः केन चिदसौ अभिनः ।
 “महा५ इन्द्रा०—० कर्त्तृभिर्भूत्” * । भरद्वाजस्वार्धम् । त्रिष्टुप् ।
 ऐन्द्री । दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते, माहेन्द्रश्च
 ग्रहेऽन्यैव गृह्यते । ‘महान्’ प्रभावतः, ‘नृवत्’ मनुष्यवत्,
 ‘आचर्षणिप्राः’ आपूरयिता ‘चर्षणीनाम्’ मनुष्याणां कामैः; यथा
 हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः कामैरवश्यं भूय आपूरयति, वए
 मिन्द्रोऽपि स्तोतारम् । ‘उत द्विवर्हाः’ अपि च द्वयोः स्थानयोः
 मध्यमोत्तमयोः परिवृढः ‘अभिनः’ च अभितमात्रः, अथ वा
 अनभिहिंसितः केनचित् । केन पुनरभिनः? इति, उच्यते,—
 ‘सहेभिः’ बलैरित्यर्थः; न हीन्द्रस्य बलमात्राः केन चिन्मितपूर्वा
 इत्यर्थः, अनभिहिंसितपूर्वा वा केनचिदिन्द्रः । ‘अस्मद्’ अस्मदनुग्रहाय
 अस्मद्दर्शनाय ‘वावृधे’ वर्द्धते । ‘वीर्याय’ वीरकर्मणे वर्षार्थम् ‘उरुः’
 महान् परिमाणतः, ‘पृथुश्च’ विस्तीर्णो, यः, सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो
 दानायाभिप्रेताना मर्यानां ‘सुकृतः’ स्तुतिभिः एतैः कर्त्तृभिः
 चत्विग्भिः ‘भृत्’ भूयादित्यर्थः ॥ एवमत्र ‘अभिन’-शब्देन “अमित-
 मात्रः” अनभिहिंसितमात्रो वा—इत्युच्यते शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च ॥

“जज्झतीः (६८)” —इति †, अनवगतम् । शब्दानुकरणात्
 “आपः” —इति प्रतीयन्ते । “आ रुक्मैरायुधा०—० त्वना दिवः” ‡ ।

* “महा५ इन्द्रा नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विवर्हा अभिनः सहेभिः । अस्मद्ग्रा वा-
 वृधे वीर्यायः पृथुः सुकृतः कर्त्तृभिर्भूत् ॥” —इति ऋ० सं० ४, ६, ७, १ ।

† १भा० ४०३ पृ० ८५० ।

‡ “आ रुक्मैरायुधा नरं कृष्णं कक्षीरदक्षत । अन्वेनानां अहं विद्युतो मरुतो
 जज्झतीरिव भानुरर्तुं त्वना दिवः ॥” —इति ऋ० सं० ४, ६, ७, ८, ९ ।

श्यावाश्चस्वार्धम् । मारुती । पङ्क्तिः । ‘आ’ आभिमुख्येन ‘शत्रून्’
 श्रातयितव्यान् मेघान् प्रति ‘आयुधा’ एतान्यायुधानि ‘रुक्मैः’
 विकृतानि, एताश्च ‘कृष्टीः’ शक्तीः ‘असृजत’ असृजन्त हे ‘नरः’
 मरुतः ! किञ्च ; ‘अन्वेनान्’ प्रहारान् ‘विद्युतः’ ‘भानुः’ आदित्यः
 ‘इव’ ‘तमना’ आत्मना ‘दिवः’ द्युलोकाद् ‘अर्त्त’ अपगच्छन्तु ।
 मेघेभ्यो हन्यमानेभ्यः तदन्वेव चापोऽपि ‘अर्त्त’ आगच्छन्तु । कथम् ?
 इति,—‘जज्झतीः इव’ “शब्दकारिणः” इव स्रोतस्याः “आपः”
 ‘क्वध्वः’ प्रभृता इत्यर्थः ॥ एव मत्र शब्दानुकरणात् “आपः = जज्झतीः”
 —इत्युपपद्यते ॥

“अप्रतिष्कृतः^(१६)”—इति *, अनवगतम् । “अप्रतिष्कृतः,
 अप्रतिस्खलितः वा”—इति शब्दसमाधी । “स नो वृषन्—
 ० अस्मभ्य मप्रतिष्कृतः” † । मधुच्छन्दस आर्षम् । गायत्री । ऐन्द्री ।
 पृष्ठ्याभिस्रवयोः प्रातःसवर्निके आवापे विनियुक्ता, ब्राह्मणाच्छंशिनः
 शस्त्रे । हे ‘वृषन्’ इन्द्र ! वर्धितः ! यः त्वम् अनुगृहीता ‘नः’ अस्माकम्,
 ‘सः’ त्वं शृणु यत् कुरुष्व । ‘अमुं चरुम्’ अमु मन्तरिक्षचरणशीलं
 मेघम् । हे ‘सचा दावन्’ सततदान ! ‘अपावृधि’ अपावृणु,
 उदकदानार्थं मस्मभ्यम् । ‘अप्रतिष्कृतः’ न हीन्द्रः “प्रतिष्कृतः” परान्
 प्रति पराङ्मुखः कृतपूर्वः केनचित्, अथ वा “अप्रतिस्खलितः”
 सङ्गमेषु ॥ एव मत्र ‘अप्रतिष्कृत’-शब्दः “अप्रतिष्कृत”-वाची
 अथ वा “अप्रतिस्खलित”-वाची, तथार्थाविरोधः ॥

* १भा० ४४३ ४० १२ पं० ।

† “स नो वृषन्” चरुं सचादावृणुषा वृषि । अस्मभ्य मप्रतिष्कृतः ॥”—इति
 भा० सं० १, १, १४, १ ।

“शाशदानः^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “शाशाद्यमानः”—
इत्यवगतम् । “अभि सिधो०—० मतिरच्छाशदानः”† । हिरण्यसू-
पस्यार्घम् । गोसव-विवधयोर्निष्केवल्ये शस्यते । ‘अभि अजिगात्’
अभ्यगच्छत् । ‘अस्य’ इन्द्रस्य स्वभूतः, ‘तिग्मः’ उत्साहवान् वज्रः
शत्रून् प्रति ‘सिधः’ साधयिता शत्रूणाम् । ‘वितिग्मेन’ तीक्ष्णेन
‘वृषभेण’ वर्षप्रवर्त्तकेन । ‘पुरः’ मेघपुरः असुरपुरो वा ‘अभेत्’ ।
किञ्च ; ‘समसृजत् वज्रेण वृच मिन्द्रः’ । स च भिद्यमानः ‘प्राति-
रत् खां मतिं’ “न दातव्यं सुदकं मेघाम्”—इत्येतां मतिं खां
‘प्रातिरत्’ प्राजहादित्यर्थः । ‘शाशदानः’ पुनः पुनः “शाशाद्यमानः”
इन्द्रेण ॥ एव मत्र “शाशदानः = शाशाद्यमानः”—इत्युपपद्यते, शब्द-
सारूप्यादर्थविरोधाच्चेति ॥ ७ (१६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशस्याध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

सृष्टः सर्पणादिदं मपीतरत्सृष्टं मेतस्मादेव सर्पिर्वा
तैलं वा । सृष्टकरस्र मूतय इत्यपि निगमो भवति ।
करस्रौ बाह्व कर्मणां प्रज्ञातारौ सुशिष्टं मेतेन व्याख्या-

* १भा० ४४२ पृ० १७ पं० ।

† “अभि सिधो० अजिगादस्य शत्रून् वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् । स वज्रेणा-
सृजद् वृच मिन्द्रः प्र खां मतिं मतिरच्छाशदानः ॥”—इति ऋ० सं० १, २, २, २ ।

तम् । वाजे सुशिप्र गोमतीत्यपि निगमो भवति शिप्रे
हनू नासिके वा हनुर्हन्तेनासिका नसतेः । विध्यस्व
शिप्रे वि सृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति । धेना
दधाते रंसु रमणात् । स चित्रेण चिकित्ते रंसु भासे-
त्यपि निगमो भवति । द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः
परिवृल्हो* मध्यमे च स्थान उत्तमे च । उत्त द्विबर्हा
अग्निः सहोभिरित्यपि निगमो भवत्यक्र आक्रमणात् ।
अक्रो न बभ्रिः समिथे महीना मित्यपि निगमो
भवत्युराण उरु कुर्वाणः † । दूत ईयसे प्रदिव उराण
इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ‡ ॥

“सृप्र^(७१)”—इति १, अनवगतम् । ‘सर्पः’—इत्यवगमः । “सर्प-
णात्”—इति निर्वचनम् । “इदम् अपि इतरत् सृप्रम्”, “एत-
स्मादेव” स्यात्, यदेतत् “सर्पिर्वा तैलं वा” ; तदपि हि सर्पति ।
“सृप्रकरस्त्र मृतये”—इति ॥ निगमः । “हृवदुक्यं हवामहे”—
इति व्याख्यातः शेषः § । “करस्त्रौ बाहू, कर्मणां प्रह्नातारौ” निर्व-
र्त्तयितारवित्यर्थः ** ॥

* “परिवृल्हो” च ।

† “उरणपूर्णाः” क ।

‡ नात्र खण्डसमाप्तिः ड-च-पुस्तकयोः ।

§ १भा० ४४४ घ० १पं० ।

॥ ख० सं० ६, २, २, ५ ।

¶ पु० १४६ घ० १पं० । तच्चैव “*” टीप्पल्यां पाठो द्रष्टव्यः ।

** १भा १९० ७) द्रष्टव्यम् ।

“सुशिप्रः^(१२)”—इति *, अनवगतम् । तत् पुनः “एतेन” एव
 सप्रशब्देन “व्याख्यातम्” सर्पतेरेवैतदपि †; “शिप्रे = हनू, नासिके
 वा”, ते यस्य शस्ते, स सुशिप्रः । “वाजे सुशिप्र गोमति”—
 इति ‡ निगमो “विद्वा सखित्वम्”—इति व्याख्यातः § । नास्मिन्
 मन्त्रे नासिकयोर्हन्तोरवा शिप्रशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्ग मस्तीति,
 अतः “शिप्रे हनू नासिके वा”—इत्युक्त्वा विशिष्टतलिङ्ग मन्यदु-
 दाहरणं ब्रवीति;—“वि यस्व शिप्रे”—इति । “मादयस्व ०—
 ० प्रति नो जुषस्व” ॥ । कुत्सयेद्य भार्षम् । ऐन्द्री । जगती । दश-
 रात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्ते शस्यते । ‘मादयस्व’ हर्षयस्व
 ‘स्वम्’ आत्मानम् हे ‘इन्द्र !’ ‘हरिभिः’ अश्वैः, ‘ये’ ‘ते’ तव स्मृताः,
 तैः सह । कथं च पुनर्मादयस्व ? इति,—‘विश्वस्व’ विमुञ्चस्व
 ‘शिप्रे’ सप्रे, दीर्घं हनू हविर्भक्षणाय, नासिके वा गन्धाम्राणाय ;
 एवं मादयस्वात्मान मिति । ‘विसृजस्व धेने’ आधस्ये दंष्ट्रे वा,
 ‘जिह्वोपजिह्विके वा’—इत्येके ; तयोर्हि अन्नं धीयते । किञ्च ;
 ‘आ त्वा वहन्तु हरयः’ हृष्टाः सन्त आवहन्तु त्वां हरयः अस्मान्
 प्रति । हे ‘सुशिप्र !’ ‘उशन्’ कामयमानः ‘हव्यानि’ हवींषि एतानि
 अस्त्यत्तानि । स्तुतिभिरस्माभिरासेवितः ‘प्रति जुषस्व नः’ प्रति

* १भा० ४४४ पृ० ५५० ।

† पु० ११० पृ० ११५० ।

‡ ऋ० सं० ६, २, २. २ ।

§ पु० १११ पृ० ६५० ; तत्रैव “*” टीपन्यां पाठो द्रष्टव्यः ।

॥ “मादयस्व हरिभिर्धेने त इन्द्र वि यस्व शिप्रे वि हजस्व धेने । आ त्वा
 सुशिप्र हरयो वहन्तु शम् हव्यानि प्रति नो जुषस्व ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १२, ४ ।

सं सेवस्व नः कामैरित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र मादनसम्बन्धात्, हवि-
सम्प्रदानसम्बन्धाच्च “शिप्रे = हनू नासिके वा”—इत्युपपद्यते ॥

यत्तदुक्तम्,—“शिप्रे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—इति *, एतद्
व्याख्यातम्,—“शिप्रे = हनू नासिके वा”—इति † ॥

“हनुः, हन्तेः (अदा०प०)” धातोः । “नासिका, नसतेः”
“नसतिराप्रोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा”—इति हि वक्ष्यति ‡ ॥

“रंसु^(७१)”—इति §, अनवगतम् । ‘रमणीयेषु’—इत्यवगमः ।
“रमणात्”—इति निर्वचनम् । “आयन्ते अभ्वं०—मुहुरा युवा
भूत्” ॥ । सोमाज्जतेर्भार्गवस्वार्धम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनु-
वाकाश्विनयोः शस्यते । ‘आ पनन्त’ आभिमुख्येन पनन्त, अस्तुवत ।
‘मे’ मम स्वभूते कर्मणि । ‘अभव’ महान्तम् अग्निम्, ‘वनदः’
वननीयस्य हविषो दातारः ऋत्विजः यं ‘वर्णं’ वरं दृष्टवन्ति अस्म-
दर्थम्, तेभ्यः ‘उशिग्भ्यः’ सेधाविभ्यः । त मसौ वरणं प्रार्थनां ‘न
अभिमीत’ न हिनस्ति । किन्तर्हि? यथाप्रार्थितं सेव समर्द्धयती-
त्यर्थः । किञ्च; ‘सः’ अग्निः ‘चित्रेण’ चायनौयेन भासा युक्तः ‘रंसु’
रमणीयेषु स्थानेषु द्युलोकादिषु अग्निहोत्रेषु वा ‘चिकिते’ । किञ्च-
क्षणो ‘यः’ अग्निः? इति,—‘जुजुर्वान्’ पुनः पुनः जरावान् अपि

* २भा० ४०४ घ० १४ पं० ।

† प० २१० घ० १ पं० ।

‡ दै० का० ७, ४, ४ ।

§ २भा० ४४४ घ० १० पं० ।

॥ “आयन्ते अभ्वं वनदः पनन्तोऽशिग्भ्यो नाभिमीत वर्णम् । स चित्रेण चिकि-
ते रंसु भासा जुजुर्वो वा मुहुरा युवा भूत् ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, १४, ५ ।

भूत्वा, 'मुञ्जरा युवा भूत्' इन्धनक्षयात् पुनरिन्धनं प्राप्य तस्योपरि दीप्यमानो मुञ्जर्मुञ्जः युवैव भवति ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्याविरोधाच्च 'रंसु'—इत्यस्य 'रमणीयेषु'—इति विपरिणाम उपपद्यते ॥

“द्विवर्द्धाः^(७४)”—इति *, अनवगतम् । ‘द्विपरिवृद्धः’—इति न्याय्यम् । मध्यमे च स्थाने वैद्युतात्मना, उत्तमे च सूर्यात्मना । “उत्त द्विवर्द्धाः”—इति † निगमः । “मुद्गाः इन्द्रः”—इति व्याख्यातः शेषः ‡ ॥

“अक्रः^(७५)”—इति †, अनवगतम् । ‘आक्रमणः’—इति न्याय्यम् । “आक्रमणात्”—इति निर्वचनम् । प्राकारोऽभिधेयः । “अक्रो न बुद्धिः ०—० यक्रो अग्निः” ॥ । विश्वामिचक्षार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘अक्रो न’ अक्र इव, प्राकार इव । ‘बुद्धिः’ भर्त्ता, धारयिता । क? ‘समिधे’ सङ्ग्रामे । कस्य? ‘महीनां’ महतीनां शत्रुसेनानाम् । एवंलक्षणे योऽग्निः । किञ्च; ‘दिदृचे यः’ दृश्यते यः । ‘सूनुवे’ सोमाभिषवकर्त्तृ यजमानाय नित्यकाल मेव । ‘भाक्त्वजौकः’ प्रसिद्धभाः, प्रसिद्धदीप्तिः, नित्योज्वलित इत्यर्थः । किञ्च; सर्वस्य लोकस्य ‘जनिता’ जनयिता । ‘उस्त्रिया उज्जजान’ उस्त्रिया आज्ञतीः आत्मनि प्रचिन्ताः सतीः

* १भा० ४४४ पृ० १९ पं० ।

† ऋ० सं० ४, ९, ७, १ ।

‡ पु० १०७ पृ० २ पं० ; तत्रैव “*” टीप्पण्यां पाठश्च ।

§ १भा० ४४५ पृ० १ पं० ।

॥ अक्रो न बुद्धिः समिधे महीनां दिदृचे यः सूनुवे भाक्त्वजौकः । उस्त्रिया जनिता यो उज्जजानापां गर्भो ऋतमो यक्रो अग्निः ॥”—इति ऋ० सं० १०, ८, १५, १ ।

देवताहन्त्रिसमर्थेन रूपेण ऊर्ध्वाः 'यः' जनयति । अथ वा गाव
एव वेत्तियाः स्युः, ता अपि ह्यसौ पशुकामकर्मणि अङ्गभावं
गच्छन् जनयति । यश्च 'अपां गर्भः', यश्च 'नृतमः' मनुष्यतमः, यश्च
'यङ्गः' महान्, 'अग्निः', स इदं नामास्माकं करोत्विति ॥ एव मच
शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अक्रः = प्राकारः"—इत्युपपद्यते ; असौ
हि आक्रम्यते जनैः ॥

"उराणः^(१६)"—इति *, अनवगतम् । "उरु कुर्वाणः"—इत्यव-
गमः । "वेरध्वरस्य दूत्यानि ०—० दिव आरोधनानि"† ।
वामदेवस्वार्थम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते ।
हे भगवन्नम्रे ! 'वेः' त्वं जानीषे । किम् ? 'अध्वरस्य' यज्ञस्य
'दूत्यानि' दूतकर्माणि, यानि दूतेन कर्त्तव्यानि । किञ्च ; 'उभे
अन्ता' उभावप्यन्तौ 'रोदसी' रोदस्योः 'विद्वान्' असि विजानीषे ।
किञ्च ; समस्त मयेतज्जगत् 'चिकित्वान्' असि ; न ते विज्ञान-
प्रतीघातोऽस्ति कृत्स्नेऽपि जगति ; विजानीषे सर्वाणि देवतास्या-
नानि । 'प्रदिवः' एव असि 'दूतः' चिरन्तनः सर्वेषां यजमानानाम् ।
यतोऽस्मामिस्त्व मेतस्मिन् कर्मणि 'दूतः' दूतत्वेन 'ईयसे' याच्यसे,
स त्वम् 'उराणः' अल्पमपि ऊतं हविः देवताहन्त्रिसमर्थं बद्ध कुर्वाणः ।
'विदुष्टरः' विद्वत्तरः, मनुष्यहोतुः सकाशात् । 'दिव आरोधनानि'

* । भा० ४४५ ५० ५ पं० ।

† "वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदसी चिकित्वान् । दूत ईयसे
प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि ॥"—इति ऋ० सं० २, ५, ७, २ ।

आरोढव्यानि देवतास्थानानि * प्रति वह एतानि हवींषीत्यभि-
प्रायः ॥ एव मन्त्र शब्दमारूढ्यादर्थोपपत्तेश्च 'उराणः'—इत्यस्य "उरु
कुर्वाणः"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥ १ ॥

स्तिया आपो भवन्ति[†] स्थायनात् । वृषा सिन्धूनां
वृषभ स्तियाना मित्यपि निगमो भवति । स्तिपा स्तिया-
पालन[‡] उपस्थितान् पालयतीति वा । स न स्तिपा उत
भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति ॥ जवारु जवमान-
रोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा । अग्रे रूप
आरूपितं जवार्वित्यपि निगमो भवति । जरूथं गरूथं
गृणातेः जरूथं हन्यक्षि राये पुरन्धि मित्यपि निगमो
भवति । कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति ।
स्कन्धाः सीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उप
पृक् पृथिव्याः । स्कन्धो वृक्षस्य समास्कन्नो भवत्यय
मपीतर स्कन्ध[‡] एतस्मादेवास्कन्नं कायेऽहिः शयत उप-
पर्चनः पृथिव्यास्तुञ्जस्तुञ्जतेद्दीनकर्मणः ॥ २ (१७) ॥

“स्तियाः^(१७)”—इति?, अनवगतम् । 'स्थायजाः'—इति न्यायम् ।

* “दुरोहणं रोहति, खर्गा वै लोको दुरोहणम्”—इत्यादि, “आहूय दुरोहणं
रोहति”—इत्यादि च ऐ० ब्रा० ४, ३, ५-६ ।

† “स्तिपा क्षुषां पालन” क, ख, ग । “स्तिपक्षाणां पालन” ड ।

‡ “भवतीद मपीतरत् स्कन्ध” क, ख, ग ।

§ १भा० ४४५ ३० १० पं० “स्तियानाम्” ।

“आपो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “स्थायनात्” संहननात्
 इत्यर्थः ; आप एव हि पार्थिवानां मवयवानां संहनने हेतुभूता
 भवन्ति ; अथ वा हिमप्रभावेन च ता आत्मनैव संहता भवन्ति ।
 “वृषासि दिवो०—०मधुपेयो वराय”* । शंयोर्बार्हस्पत्येय मार्षम् ।
 ऐन्द्री । हे इन्द्र ! ‘वृषा असि’ वर्षितासि ‘दिवः’, ‘पृथिव्याः’
 च वर्षिता । ‘सिन्धूनां’ स्यन्दमानाम् अपाञ्च वर्षिता । ‘स्तियानां’
 संहन्तीणाम् अपाम् ; अथ वा संहतानां मात्मनैव हिमप्रभावेन ।
 यावत् किञ्चित् सेचकर्म, तत् सर्वं त्वदधीन मित्यभिप्रायः । तस्मै ते
 एवंगुणविशिष्टाय ‘वृष्णे’ वर्षित्रे ‘ते’ तुभ्यम् । एष ‘इन्दुः’ सोमः, हे
 ‘वृषभ’ वर्षितः ! ‘पीपाय’ पुनः पुनः आप्यायते ; अथ वा पानाय
 संक्रान्तः, ‘स्वादू रसः’ स्वादुरससंयुक्तः, ‘मधुपेयः’ मधुरपेयः, ‘वराय’
 तुभ्यं श्रेष्ठायेत्यर्थः ॥ एव मत्र ‘स्तिया’-शब्देन ‘संहन्त्यः’, संहता वा
 आपः उच्यन्ते ; शब्दसारूप्यात् “स्थै शब्दसङ्घातयोः (भू० प०)”
 —इत्यस्य ॥

“स्तिपाः^(७८)”—इति †, अनवगतम् । “स्तियापालनः”—इत्य-
 वगमः । ‘कूपः’ अभिधेयः ; स हि “उपस्थितान्” पाद्वन् “पाल-
 यति” । “यं त्वा पूर्वं०—०यदिदं ते अस्मे”‡ । वाध्रश्चस्य
 सुमित्रस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । ‘हे अग्ने !’ ‘यं त्वां’ वध्रश्चः

* “वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् । वृष्णे तु
 इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥”—इति ऋ० सं० ४, ७, १०, १ ।

† १भा० ४४५ पृ० १५ पं० ।

‡ “यं त्वा पूर्वं नीलितो वध्रश्चः संसृष्टो वध्रे स इदं जुषस्य । स नः स्तिपा उत
 भवा तनूपा दात्रं रत्नस्य यदिदं ते अस्मे ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, १९, ४ ।

‘ईडितः’ अपि सर्वैर्महर्षिभिः, ‘पूर्वै’ ‘समीधे’ समेधितवान्, उपचीर्ण-
वान्, तं त्वा मह मपि समिन्धे; को हि नाम त्वां न समिन्ध्यात् ।
‘सः’ त्व मिथ्यमानः अस्माभिः ‘इदं’ हविः ‘जुषस्व’ संसेवस्व । किञ्च;
य एव मस्माभिः ईड्यसे त्वम्, ‘सः’ ‘नः’ ‘स्तिपाः’ कूप इव ‘तनूपाः’
भव; कूपो हि दृष्णयार्त्तान् पातुन् पात्युदकसम्प्रदानेन । किञ्च;
‘दात्रम्’ दानम् ‘रक्षस्व’ । कतमत्? ‘यदिदं ते’ ‘अस्मे’ अस्मासु
वर्त्तते इत्यर्थः॥ एव मत्राविरोधाच्छब्दसारूप्याच्च “स्तिपाः = कूपः”—
इत्युपपद्यते ॥

“जबार्ह^(१६)”—इति *, अनवगतम् । “जवमानरोहि”—इत्येव
माद्याः शब्दसमाधयः । “त मिन् न्वे इव समना०—० आरुपितुं
जबार्ह” † । वामदेवस्यार्धम् । “वैश्वानराय मीळ्छर्षे सजेषाः”—
इत्येतस्मिन् वैश्वानरीये सूक्ते ‡ । ‘तम्’ एव हे यजमान! त्वम्
‘अभ्यश्याः’ प्राप्नुयाः वैश्वानरं सूर्यम् । ‘समना’ समानयैव, तदनुरूप-
यैव स्तुत्या ‘समानम्’ । केन पुनरभ्यश्याः? ‘क्रत्वा पुनती’ स्वात्म-
पवनसमर्थेन कर्मणा प्रज्ञानेन वा । किञ्चक्षणः पुनर्या वैश्वानरः त
मभ्यश्याः? ‘ससस्य पृश्ने’ स्वपनस्य † युलोकस्य ‘पृश्नेः’ प्राट्वर्णस्य ॥
‘अधि’ उपरि; स्वपन्तौव ॥ हि युलोको निश्चलत्वात् । ‘चर्मन्’

* १भा० ४४३ ई १५० ।

† “त मिन् न्वे इव समना समान मभिक्रत्वा पुनती धीतिरश्याः । सुसस्य
चर्मं अधि चापु पृश्नेर्य रूप आरुपितुं जबार्ह ॥”—ऋ० सं० २, ५, १, १ ।

‡ ऋ० सं० ४स० १९५० ५४० । वस्तुत एवा ऋक् न तु वैश्वानरीये; अपि त्वाग्नेये,
तथा चानुक्रम्यते “भद्राः सुमित्रो वायुश्च आग्नेयं द्विजगत्यादौति” (ऋ० सं० १०स०
१९५० १४० सा० भा०) ।

§ “शयनस्य” क । ॥ “प्राप्तवर्षस्य” क । ॥ “स्वपितौव” ख ।

चरणार्थम् । कथं नाम सौर्येण प्रकाशेन जनाश्चरेयुस्त्रित्यनेनाभिप्रायेण ।
 'चारु' दौर्गमम् । 'अग्ने' पूर्वसर्गादौ 'रूपः आरूपितम्' 'रिपः'—इति
 विपरिणामः, भ्रम्या इत्यर्थः, 'आरूपितम्' आरोपितं देवैः, 'जवारु'
 मण्डलं यस्य । तं त्व मभ्यश्याः । इह वा आदित्य आसीत्, त
 माभ्यां परिगृह्योपरिष्ठात् तासां प्रजानां न्यदधुरिति विज्ञायते ॥
 एव मत्र "जवारु = आदित्यमण्डलम्" उच्यते; तद्धि जवमानं
 गच्छन् नभसे मध्यमारोहति, जायते वा उदेतीत्यर्थः; जवमान
 मेव हि तत्रतत्रोदेति । "जरमाणरोहि" वा स्यात्; तद्धि जर-
 माणं* सर्वभूतानि रोहति । "गरमाणरोहि वा" तद्धि गरमाणं
 रसानारोहति ॥

"जरूयम्^(८०)"—इति*, अनवगतम् । "गरूयम्"—इत्यव-
 गमः । "गृणातेः (क्वा०प०)"—इति धातुनिर्देशः । "त्वा मग्ने
 समिधा नो ०—० सदा नः"† । वसिष्ठस्यार्थम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् ।
 प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे भगवन् 'अग्ने!' 'वसिष्ठः' 'त्वां'
 'समिधानः' सन्दीपयन् 'जरूय' स्तोत्रं 'हन्' गमयन् त्वां प्रति;
 "हन्ति, सेधति"—इति गतिकर्मसु पठितम्‡ । 'यच्चि' यजति ।
 'राधे' धनप्राप्त्यर्थम् । 'पुरन्धिम्' बह्वकर्मतमं धनसम्बन्धाद्वा बह्व-
 दाहतम मिति स्यात् । यस्त्वं वसिष्ठेन एव मिज्यसे, तं त्वां वय

* १भा० ४४६ वृ० ५ पं० ।

† "त्वा मग्ने समिधानो वसिष्ठो जरूय हन्त्यस्मि राधे पुरन्धिम् । पुरुषीया
 जातवेदे जरस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥"—इति ऋ० सं० ५, १, ११, ६ ।

‡ १भा० १५० १४ ख० (१०८), (११०) ।

मपि यजाम एव । स त्वं 'पुहनीया' वज्रस्तुत ! 'जातवेदः'
अस्माभिरिज्यमानो 'जरस्व' जुषस्वैतद्विः अस्मत्प्रत्तम् । किञ्च ;
'यूयम्' अस्मान् 'पात' रक्षत । एकस्यैव पूजनार्थं वज्रवचनम् । 'स्वस्ति-
भिः' स्वस्थयनैः, आशीःप्रयोगैः पात 'नः' । 'सदा' नित्यं मेवेत्यर्थः ।
एव मत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूपादर्थविरोधाच्च "जरूयम् =
स्तोत्रम्" उपपद्यते ॥

"कुलिशम्^(*)"—इति *, अनवगतम् । "वज्रनाम"—इत्यभि-
धेयवचनम् । "कूलशातनः"—इति शब्दसमाधिः । "अहन् वृचं०
—० उपपृक् पृथिव्याः"† । ऐन्द्रौ । त्रिष्टुप् । हिरण्यस्तप-
स्वार्षम् । अग्निष्टोमे निष्कोवत्ये शस्यते । 'अहन्' हतवान्, हन्ति वा
इन्द्रः 'वृचं' मेघम् । 'वृचतरम्'—इति तस्यैव वा विशेषणम्, अन्यो
वा वृचतरो यः त मपि हन्ति । कथं पुनर्हन्ति ? इति,—'व्यंसम्'
विच्छिन्नसन्धिवन्धनं कृत्वा । केन पुनर्हन्ति ? इति,—'वज्रेण महता'
प्रहारेण । किञ्च ; 'स्कन्धांसि इव' वृचशाखा इव, 'कुलिशेन'
"कूलशातनेन वज्रेण" 'विवृक्णा' विवृक्णानि । स एवम् 'अहिः'
अगमनो मेघः, क्लियमानोऽस्याः पृथिव्याः 'उपपृक्' 'उपपर्जनः', सम्य-
र्कस्य कर्त्ता ‡ भूत्वोदकभावेन, अस्या मेव पृथिव्याम् 'अहिः' 'शयते'
अगमयत् । अवस्थानमात्रं मेव स्वप्नोऽभिमतः ॥ एव मत्र वधसम्ब-
न्धात् "कुलिशः = वज्रः"—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४४६ प्र० ८पं० "कुलिशः" ।

† अहन् वृचं वृचतरं व्यंसं मिन्द्रो वज्रेण महता वधेन । स्कन्धांसि० —
० पृथिव्याः ॥—इति ऋ० सं० १. २. २६. ५ ।

‡ "उपपृक् उपपर्जनः, सम्यर्ककर्त्ता" क ।

“तुञ्जे^(८९)”—इति *, अनवगतम् । “तुञ्जते.” दानार्थेति निर्वचनम् । ‘तुञ्जनम्’—इति स्यात् ॥ २ (१७) ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्दे अस्य सुष्टुतिम् ॥ दानेदाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेर्वर्हणा परिवर्हणा । बृहच्छ्वा असुरो वर्हणा कृत इत्यपि निगमो भवति ॥ ३ (१८) ॥

“तुञ्जेतुञ्जे—०—० सुष्टुतिम्” † । मधुच्छन्दस आर्षम् । ऐन्द्रौ । गायत्री । प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः आवापे विनियुक्ता । ‘तुञ्जेतुञ्जे’ ‘दानेदाने’ ‘ये’ ‘उत्तरे’ उत्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन मया ‘स्तोमाः’ ‘इन्द्रस्य वज्रिणः’ चिन्त्यन्ते,—एतैः स्तोमैरसौ योग्यः स्तोतु मिति । किं तेषाम् ? ‘न’ ‘विन्दे’ न ‘अस्य’ सर्वैरपि ‘तैर्विन्दामि’ “सुष्टुतिं” “समाप्तिं स्तुतेः” इत्यर्थः । यावत् एव स्तुतय उपादीयन्ते, ताः सर्वा एवेन्द्रं प्राप्य न्यूना भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र स्तोमसम्बन्धात् ‘तुञ्जे’-शब्दो दानपर्यायवचनः, तुञ्जतेश्च दानार्थस्य दर्शनात् ‡ ॥

“वर्हणा^(९०)”—इति † अनवगतम् । “परिवर्हणा”—इत्युपसर्गा-ध्याहारेणार्थप्रतीतिः । परिवर्हणा = परिवृद्धिः, परिहिंसा वा ॥ ।

* १भा० ४४६ प्र० ११ पं० “तुञ्जः” ।

† अ० सं० १, १, १४, २ ।

‡ १भा० ४४० २० ख० (९) “तुञ्जति” ।

§ १भा० ४४६ प्र० १४ पं० ।

॥ ‘वर्हणा’, ‘परिवर्हणा’ इति चात्र सर्वत्रैवान्त्यस्यकारान्वितं क-पुस्तके ।

“अर्चं दिवे वृहते—रथो हि षः”* । सव्यत्वात् मापन्नस्यास्येन्द्रस्यार्थम् । जगतौ । ऐन्द्रौ । चतुर्थे पादे ‘रथः, हि, षः’—इति पदानि । हे स्तोतः ! ‘अर्चं’ प्रोचारय इन्द्राय ‘दिवे’ द्योतनवते ‘वृहते’ च महते, ‘शुभ्रं’ धनसंयुक्तम्, बलवृत्तिसंयुक्तं वा वचः । क्लृप्ताय इन्द्राय अर्चं? इति,—‘स्वत्तत्तम् यस्य’ स्व मेव त्वं धनं बलं वा यस्य; न कदाचिदपि यः परकीयं माकाङ्क्षतीत्यभिप्रायः । किञ्च; यस्य ‘वृषतः’ धर्षयतः; शत्रून् ‘वृषत्’ एव † वृष्टं ‘मनः’ भवति, तदर्थं मर्चेति । किञ्च; येनेन्द्रेण ‘वृहच्छ्रवाः’ वृहद्घोषः, ‘असुरः’ मेघो वा । ‘वर्हणा’ परिवृद्ध्या परिवृद्धेन बधेन परिहिंसया वा ‘पुरः’ अर्वाक् ‘हरिभ्यां’ प्राप्तेनैव तावदश्वौ हरी रथे युक्तौ तं मसुरं प्राप्तुतः । अथेन्द्रेण शीघ्रास्तत्वाद् दूरपातित्वाच्च ‘वृषभः’ वर्षिता ‘कृतः’ । अथ च तावद् ‘रथो हि षः’ रंघणो हि शीघ्रः स मेघः । तथाहि,—येनेन्द्रेण पुरैव हरिभ्यां प्राप्ते ‡ प्रहारैर्जर्जरौक्यं वर्षिता कृतो मेघः §, तं मभ्यर्चं ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादसुरसम्बन्धाच्च “वर्हणा = परिवर्हणा”—इत्युपपद्यते ॥ ३ (१८) ॥

यो अस्मै घ्नंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनेति
भवति द्युमाँ अह । अपाप शुक्रस्तनुष्टि ॥ मूहति

* “अर्चं दिवे वृहते शुभ्रं १ वचः स्वत्तत्तम् यस्य वृषतो वृषभानः । वृहच्छ्रवा असुरो वृहणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, १७, २ ।

† “वृषभेव” ख ।

‡ “हरिप्राप्तेः” क ।

§ “वर्षितानो मेघः” क ।

॥ “शुक्रस्तनुष्टि” च ।

तनूश्रुभं मधवा यः कवासखः ॥ घंस इत्यहर्नाम
 ग्रस्यन्तेऽस्मिन्वसा गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्ध मिति
 वा स्नेहानुप्रदानसामान्याद्राचिरप्यूध उच्यते स यो-
 ऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवति ह*
 द्योतनवानपोहत्यपोहति शक्रस्तितनिषु धर्मसन्ता-
 नादपेत मलङ्कारिष्णु मयज्वानं तनूश्रुभं तनूशोभयि-
 तारं मधवा यः कवासखो यस्य कपूयाः सखायः ।
 न्याविध्यदिलोबिशस्य दृल्हा † वि शृङ्गिणं मभिनच्छुष्ण
 मिन्द्रः । निरविध्यदिलाबिलशयस्य दृढानि ‡ व्यभिन-
 च्छृङ्गिणं शुष्ण मिन्द्रः ॥ ४ (१६) ॥

“ततनुष्टिः(८४)”-इति †, अनवगतम् । “तितनिषुः”-अयं
 स्यात् । “यो अस्मै घंसं—० कवासखः” ॥ । प्राजापत्यस्य संव-
 रणस्वार्थम् । ऐन्द्रो । जगती । ‘यः’ ‘अस्मै’ इन्द्राय ‘घंसे’ ‘अहनि’,
 ‘उत वा’ ‘अपि वा’ ‘यः’ ‘जधनि’ ‘रात्रौ’ ‘सोमं’ ‘सुनोति’
 अभिषुणोति, नित्यकाल मेव यः सोमाभिषवे प्रयतते इत्यर्थः । तस्य
 किम्? इति,—स एव निश्चयेन ‘द्युमान्’ ‘द्योतनवान्’ ‘भवति’ । अथ
 पुनः इतो यो विपरीतो भवति, पूर्वैश्च पूर्वतनैश्च “धर्मसन्तानात्”
 अनुष्ठिताद् “अपेतम्” त मलं कर्मभिरित्येवंवादिनम् “अलङ्क-

* “भवत्यह” ड, च ।

† “दृल्हा” ड, च; संहिताया मध्येव मेव ।

‡ दृल्हानि” क, ख, ग ।

§ १भा० ४४७ पृ० १पं० “ततनुष्टिम्” ।

॥ अ० पं० ४, ९, १०, २ ।

रिष्णुम्” “अयज्वानम्” अयजनशीलम्, आत्ममण्डनपरं वा ; विष-
योपमोगपरतया स्ववित्तं “तितनिषुम्” अनेकैः प्रकारैः यो वित्तानि
तनितु मिच्छति, तम् ; अश्रद्धानम् धर्म * । ‘शक्रः’ शक्तः इन्द्रः,
“अप ऊहति—अप ऊहति”†—उपसर्गाभ्यासदर्शनात् ऊहतेरप्यभ्यास
आदरायै कृतः ; पुनपुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः ‡ । ‘तनूशुभ्रम्’
“शरीरशोभयितारम्” ; ततनुष्टेरेवैतद् विशेषणम् । यश्च अन्योऽपि
‘कवासखः’ कपूयसखो भवति §, त मय्यपोहति । ‘मघवा’ धनस्वामी
इन्द्रः ; अवश्यम्भावी तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः ॥ के चित्तु ‘कवासख’-
शब्दं ‘तनूशुभ्र’-विशेषण मेव वर्णयन्ति ॥ । इतरो विषयप्रधानोऽपि
भूत्वा साधुसम्पर्कात् कदाचित् प्रपद्येत, इतरस्वसाधुसम्पर्कादत्यन्त-
नष्ट एवेत्यनेनाभिप्रायेण ॥ एव मत्र ‘ततनुष्टि’-शब्देन ‘विषयोपभोग-
प्रधानः’ उच्यते, शब्दार्थाविरोधादित्युपपत्तिः ॥

“घंसः—इति अहर्नाम” ¶, “ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः” सृष्टेय ॥
“गोः ‘ऊधः’ उद्धततरम्”—इति शब्दसारूप्यप्रसक्तम्, तद्धि अन्येभ्यो
ऽङ्गैश्च उद्धततरं “भवति” । “उपोन्नद्धम्—इति वा” ; तद्धि विज्ञा-

* “ततं धर्मसन्नतिं नुदति, वष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टिः”—इति
तत्रैव सा० भा० ।

† “आपो ह यपोहति” क ।

‡ “अपरोऽपशब्दः पूरणार्थः”—इति सा० भा० । पर मेतन्निवृत्तविरुद्धम् ; अत्र
हि “अपोहत्यपोहति”—इति दर्शनात् ।

§ कपूयशब्दार्थस्तु पुरस्तात् (११९ घ०) द्रष्टव्यः । “कवासखः, दुस्मितपुरुष-सहा-
यः”—इति सा० भा० ।

॥ “तनूशुभ्र-विशेषणत्वे वर्णयन्ति” ख ।

¶ १भा० ५४३०, ५७३० १ख० ६ख० (६) ।

यते केन चिचदुपसिध्य गोरुदरे नद्ध मिति । “स्नेहानुप्रदानसामान्यात् रात्रिरपूध उच्यते” ; सापि ह्यवश्यायानौषधिवनस्पतिस्वेहकान् दधाति * ॥

“इलीविशस्य^(२५)”—इति †, एतदेकपद मनवगतम् । “इलाबिलशयस्य”—इत्यवगमः । ‘मेघः’ अभिधेयः ; स हि इलाहेतोरुदकस्य आत्मीयानि निर्गमनविलानि संरुद्धा श्रेते, तस्यैव वा विलेषु इलाहेतुरुदकं श्रेते इति इलीविशः । “न्याविध्यदिलौविशस्य०—० मवधौः पृतन्युम्” ‡ । हिरण्यस्त्रपस्थार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । गोसवविधयोर्निष्कवेवस्ये शस्यते § । ‘न्याविध्यत्’ “निरविध्यत्” निरताडयत्, ‘इलीविशस्य’ “इलाबिलशयस्य” मेघस्य ‘दृब्हा’ “दृढानि”, दुर्भेद्यानि उदकसंरोधक्षमाणि स्थानानि । न च केवल मेतावदेव, किन्तर्हि ? ‘विशृङ्गिणम् अभिनत्’ शृङ्गिणं शिखरवन्तं दौप्रिमन्तं वा विद्युङ्गिः, ‘शृणु’ बलवन्तं मेघम्, ‘इन्द्रः’ एवं स्तूयमानः प्रत्यचीभूतः । प्रत्यचकृतः उत्तरोऽर्द्धर्चः । हे ‘मघवन् !’ ‘यावत्तरः’ यावद्वल सेतस्मिन् मेघेऽस्ति तावदेनं जहि । ‘यावत्’ च तव व्यथनसमर्थम् ‘ओजः’ बल मस्ति, या ते शक्तिः, तथैनं ‘वज्रेण’ ‘शत्रु’ शतचितव्यम् ‘अवधीः’ जहौत्यर्थः । ‘पृत-

* १भा० ४९४०, ४९४० १ अ० ७ ख० (२०) ।

† १भा० ४४७४० ७ पं० “इलीविशः” ।

‡ “न्याविध्य०—० मिनद्गः । यावत्तरो मघवन् यावदोजो वज्रेण शत्रुं मवधीः पृतन्युम् ॥”—इति ऋ० सं० १, २, २, २ ।

§ “यानि मारैगगादारैगारैग् दुर्घोण आष्टणक् । हन्यासद्रुप आरपित मनाशु-
भास आसता ॥ अस्त्रासतो निराविध्यदश्यादेवं क आसतः । न्याष्टणक् न किरादेवो
न्याविध्यदेव सायनक् ॥”—इति ऋ० प्रा० १ । ४०, ४१ ।”

न्युम्' वृत्तना मिच्छन्तम् ॥ एव मत्र "इलीविशः = मेघः" शब्दसाह-
च्यार्थाविरोधाच्च ॥ ४ (१९) ॥

अस्मा इदु प्रभरा तूतुजानो वृत्ताय वज्र मीशानः
कियेधाः । गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्ट्यन्नर्णीस्यपां
चरथ्यै ॥ अस्मै प्रहर तूर्ण त्वरमाणो वृत्ताय वज्र मीशानः
कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा
गोरिव पर्वणि विरद मेघस्येष्ट्यन्नर्णीस्यपां* चरणाय
भूमिर्भास्यते । भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्याना मित्यपि निगमो
भवति । विष्यितो विप्राप्तः† । पारन्तो अस्य विष्यितस्य
पर्षन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ५ (२०) ॥

“कियेधाः(८६)” — इति ‡, अनवगतम् । “कियद्धाः”, “क्रम-
माणधा वा” — इत्यवगमः । कियदप्युदक मपरिमाणं धारयतीति
कियद्धा मेघः । क्रममाणो वा धारयतीति क्रममाणधा मेघ एव ॥
“अस्मा इदु प्रभरा ० — ० चरथ्यै” § । नोधा नाम गौतमः,
तस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रौ । आहीनिकेष्टहःसु अहीनसूक्ते विनि-
युक्ता । हे इन्द्र ! एष वृत्रः, “कियेधाः” “कियद्धाः” कियदप्युदक
मपरिमाणं धारयति, क्रममाणो वा धारयति । ‘अस्मै’ त्वं ‘तूतुजानः’

* “मेघस्येष्ट्यन्नर्णीस्यपां” क, ख, ग ।

† “विष्यितः” क । “विष्यितः” ख, ग ।

‡ १ भा० ४४७ घ० १२५० ।

§ क० सं० १, ४, २९, ६ ।

“त्वरमाणः”, ‘वज्रं’ ‘प्रभर’ । ‘ईशानः’ इत्यरो यस्मात् त्व मस्माकं तस्मादेव मुच्यसे । किञ्च ; प्रहृत्य वज्रं वज्रप्रहार सम्भूदस्यास्य मेघस्य ‘गोर्न पर्व’ गोरिव पर्वणि ‘विरद’ विदारय ; यथा गोविकर्त्ता गोः पर्वणि ‘विरदेत्’ विच्छिन्धात् । एवं त्व मध्येतं मेघ मव-
यवशो ‘विरद’ विच्छिन्धि । कथञ्च पुनर्विरद ? इति,—‘तिरश्चा’
वज्रेण तिर्यक् गामिना । केन पुनरर्थेन विरद ? इति,—‘इष्यन्
अर्णांसि’ उदकानीच्छन् । ‘चरधै’ “चरणाय” ‘अपाम्’, प्रजाभ्यो
दातुम् । एव मस्माद् द्विशकलीकृतादापो निश्चरिष्यन्तीत्यनेनार्थेन
विरद ॥ एव मच्च “कियेधा = मेघः” शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

“कियेधाः = इन्द्रः”—इत्येव मेके मन्यन्ते* ; स हि यदपि
न ज्ञायते कियत्परिमाणेनेतद् बल मिति, तदपि धारयति ;
क्रममाणो वा शत्रुबलं धारयतीति कियेधाः । एवं सति इयं
योजना,—यस्मादीशानस्त्वं कियेधास्य, तस्मात् प्रहर वज्र मिति ॥

“भूमिः^(८०)”—इति †, अनवगतम् । ‘भ्रमणम्’—इत्यवगमः ।
“भ्राम्यतेः”—इति निर्वचनम् । ‘अग्निः’—अभिधेयः ॥ “इमा मग्ने०
——० सृष्टिस्तन्मत्स्यानाम्” ‡ । हिरण्यस्त्रपस्यार्घम् । प्रातरनुवाका-
श्विनयोः शस्यते । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘इमां शरणिं’ मरणलक्षणां
हिंसाम्, इमां संसृतिं वा ‘मीमृषः नः’ मार्जयस्व नाशयस्व नः ।

* “यद्वा क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इन्द्र ! एवम्भूत
स्त्वम्”—इति सा० भा० ।

† १ भा० ४४७ पृ० १७ पं० ।

‡ “इमा मग्ने शरणिं” मीमृषो न इम मध्यान् य मर्गास दूरात् । अपि पिता
प्रसतिः सृष्ट्यानां भूमिरसृष्टिस्तन्मत्स्यानाम् ॥”—इति ऋ० सं० १, २, २४, १ ।

कतमां शरणिम्? 'इमम् अध्वानम्', 'यम्' एतं संसाराध्वानम् 'अगाम'
गतवन्तो वयम्; असुग्राह्योकादिमल्लोकम् । अस्मासु एतां संसार-
हिंसाम्, एतां वा संसारसृतिम्, एनम् आर्जवं जवीभवन्त मस्माकं
मार्जय तम्* । कस्मात् पुनरेव सुच्यसे? इतः,—यस्मात् 'आपिः'
त्व मस्माकं प्राप्तः, अथवा व्यापयिता कृत्स्नस्य जगतो महिम्ना ।
'पिता' च रचिता, 'सोम्यानाम्' सोमसम्पादिनां मनुष्याणाम् । 'प्रमतिः'
च प्रकृष्टमतिः । 'भूमिः' च, त्व मेव संसारे भ्रामयिता पञ्चाग्नि-
विद्योक्तेन प्रक्रमेण; त्वदधीन एव संसारो मोचय । 'सृष्टिकृत्' च,
दर्शनकर्त्तासि त्वम्, त्वदधीन मेव दर्शनं 'मर्त्यानां' मनुष्याणाम् ।
सर्वविज्ञानप्रकाशेनानुगृह्यास्मान् मोचयस्वास्मात् संसारादित्यभिप्रायः ।
देवयानेनैव पथा गमय, मा पितृयानेनेति ॥ एव मत्र "भूमिः =
अग्निः" अर्थाविरोधात् (विशेष्यते†) ॥

"विष्पितः(८८)"—इति †, अनवगतम् । "विप्राप्तः"—इत्यवगतः ।
विस्तीर्ण इतश्चेतश्च, सर्वतो यः प्राप्तः, स विष्पितः । "इमे दिवो
०—० विष्पितस्य पर्षन्"‡ । "यद्य सूर्य्यं ब्रवोऽनागाः"—
इत्येतस्मिन् सूक्ते; अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सौरौति प्रतिजज्ञे
शौनकः;—अन्याः सर्वा मैत्रावरुण्य इति । 'इमे'—इति द्वयोरेव
मित्रावरुणयोः पूजार्थं वज्रवचनम् । अर्यमा वा तृतीयः स्यात्;

* "एत माजवं जवीभवन्तस्माकं मार्जयस्व" ख ।

† नैतद् दृश्यते ख-पुस्तके ।

‡ १भा० ४४८ घ० ३५० ।

§ इमे दिवो अग्निमिषा श्रिययाश्चिक्विर्वासा अचूतसं नयन्ति । प्रजाजि चिद्वयो
ग्राध मस्ति प्रारं नो अस्व विष्पितस्य पर्षन् ॥—इति ऋ० सं० ५, ४, २३ १ ।

असावपि हि अस्मिन् सुक्ते श्रूयते । शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति परीक्ष्यः ।
 'द्वमे' मित्रावरुणार्थमाणः 'दिवः' एव 'अनिमिषाः' आदरवन्तः
 'पृथिव्याः' पृथिवीलौकादित्यर्थः । 'चिकित्वांसः' सुकृतदुष्कृतानि
 कर्माणि प्राणिनां जानन्तः, 'अचेतसम्' अचेतयमानं प्राणिनं कर्मा-
 नुरूपेण असुं लोकं 'नयन्ति' । यत एव मतस्नानहं ब्रवीमि;—
 'प्रवाजे' प्रकृष्टे एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये मृत्युकाले उपस्थिते, (यदि*)
 'गाधं' संसारगाहनसमर्थं कर्म, विज्ञानं वा 'अस्ति नः' अस्त्यस्माकम्,
 ततोऽस्य 'विष्यितस्य' "विप्राप्तस्य" संसाराध्वनो नद्या इव 'पारं'
 पर्वन्' पारं यन्त्वित्यर्थः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च
 "विष्यितः = विप्राप्तः" संसाराध्वा—इत्युपपद्यते ॥ ५ (२०) ॥

तन्नस्तुरीपं मद्भुतं पुरुवारं पुरु त्वना । त्वष्टा पोषाय
 विष्यतु राये नाभानो अस्मयुः ॥ तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृत
 मात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्त्वित्यस्मयुरस्मान्
 कामयमानो रास्मिनो रास्यी रपतेर्वा रसतेर्वा
 रास्मिनस्यायोरित्यपि निगमो भवत्युज्जतिः प्रसाधन
 कर्मा (आ व ऋज्जसे ऊर्जा व्युष्टित्वित्यपि निगमो
 भवति †) ऋजुरित्यप्यस्य भवति । ऋजुनीती नो वरुण
 इत्यपि निगमो भवति । प्रतद्वह प्राप्तवह । हरी इन्द्र
 प्रतद्वह अभि स्वरेत्यपि निगमो भवति ॥ ६ (२१) ॥

* नाख्येतत् क-पुस्तके ।

† नैष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु, दृष्टिकृता अयत्नीतश्च; दृष्टो तु मतान्तरेण
 "ऋजसे गिरा"—इति निगम उद्धृतो व्याख्यातश्च ।

“तुरीपम्^(८६)”—इति *, अनवगतम् । “तूर्णापि”—इत्यव-
गमः । ‘उदकम्’-अभिधेयम् ; तद्धि तूर्णं माप्नोति । “तन्नस्तुरीप०
—० नाभानो अस्मयुः” † । दीर्घतमस आर्षम् । त्वाङ्गौ । अनुष्टुप् ।
आप्ती-सूक्ते । ‘तत् नः तुरीपम्’ तदस्माकं तुरीपमुदकम्, ‘अद्भुतं’ च
“महत्” इत्यर्थः । “अद्भुतः, बर्हिष्ठः”—इति महन्नामसु पठितम् ‡ ।
‘पुरुवारं’ च वज्रदेशान्तरमावृणोत्युदकम् ; ‘पुरुत्माना’ वज्रात्मना ।
यदेवंलक्षणमुदकम्, तत् ‘नः’ अस्माकं ‘नाभा’ नाभौ मध्ये ‘त्वष्टा’
‘विष्यतु’ विमुञ्चतु वर्षभावेन । ‘अस्मयुः’ ‘अस्मान् अनुगृहीतुं’ “का-
मयमानः” ‘राघे पोषाय’ “धनस्य पोषाय” इत्यर्थः ; वर्षे हि सति
पशवः पुष्यन्ति । अथवा ‘नाभानः’ —इति त्र्यष्टुरेव विशेषणं स्यात्,
‘नाभानः’ न अदीप्यमानः, किन्तर्हि? दीप्यमान एव विष्यतु ॥ एव
मत्र माध्यमिकस्त्वष्टेति ? विष्यवित्यनेन सम्बन्धात्, “तुरीपम् =
उदकम्”—इत्युपपद्यते ॥

“रास्मिन्^(८७)”—इति ॥, अनवगतम् । ‘राप्ती’—इति वा
स्यात्, ‘राप्ती’—इति वा ; “रपतेः वा” शब्दार्थस्य, “रसतेः वा”
शब्दार्थस्यैव । रपणशीलो वा रसनशीलो वा यः, स ‘राप्ती’ । “उत
त्या मे०—० रास्मिन्स्यायोः” § । कक्षीवत आर्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्व-

* १भा० ४४८ पृ० ६५० ।

† ऋ० सं० ९, १, ११, ४ ।

‡ १भा० ६६६ पृ० २४० २ख० २ख० (२२), (२४) ।

§ “अथातो मध्यस्थाना देवताः (दे० का० १०, १, १)” —इत्यधिकृत्य यास्केन
व्याख्यातत्वात् (दे० का० १०, २, ९) ।

॥ १भा० ४४८ पृ० ६५० ।

¶ “उत त्या मे यशसा खेतुनाथै यन्ता पान्तीश्रिजा ज्वध्वै । प्र वो नपात सृपां
कणुध्वं प्र सातरा रास्मिन्स्यायोः ॥”—इति ऋ० सं० ९, १, १, ४ ।

देवे हृक्ते । 'उत त्वौ' अपि तौ, अश्विनौ । 'मे' मम 'यशसा' हवि-
र्लक्षणेन धनेन तर्प्यमाणौ, 'श्वेतनार्यै' उषसः काले प्राप्ते 'व्यन्ता पान्ता'
वीताम् भक्षयेतां पुरोडाशम्, पिबेतां सोमम् । यतो ब्रवीमि,—हे
'औशिजः' मेधाविनः ! ऋत्विजः ! 'ऊवध्वै' आङ्गवध्वं तावश्विनौ ।
किञ्च ; 'प्र' ब्रवीमि 'वः',—'कणुध्वम्' 'अपां नपातम्' अपि, एतस्मिन्
कर्मणि भागिनम् । किञ्च ; 'प्रमातरौ' द्यावापृथिव्यावपि सर्वभूतनि-
र्माद्यौ कणुतैव, एतस्मिन् कर्मणि भागिन्याविति । एतच्च वो ब्रवी-
मि । कं च पुनरर्थं पुरस्त्रात्य एतत् कुरुध्वम् ? इति,—'रास्यिनस्य
आयोः' रपणशीलस्य वा रसनशीलस्य वा शब्दकारिणो वर्षभृतस्योद-
कस्य प्राप्त्यर्थम्, अथ वा स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्त्यर्थम् । "आयवः"—इति
मनुष्यनाम* ॥ एव मत्र 'रास्यिन'-शब्देन उदकं स्तोता वाभिधीयते,
शब्दसारूप्यादर्याविरोधाच्च ॥

"ऋञ्जतिः^(९१)", "प्रसाधनकर्मा"† । "भाञ्जजीकः"—इत्य-
नेन † गतार्थता मस्य मन्यमानो भाव्यकारो निगमं नाधीते ॥

के चित्त्वच एतं शेष मधीयते । "दूतं वा०—० मृञ्जसे गिरा"‡ ।
वामदेवस्यार्घम् । गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
शस्यते । 'वः'—इत्येतस्य 'त्वम्'—इति विपरिणामः । हे यजमान!

* १भा० १७६४० १८२४० १८४० १८६० (१७) ।

† १भा० ४४८४० १५ पं० ।

‡ पु० १५० ४० १० पं० ।

§ "दूतं वा विञ्जसेदसं हव्यवाह ममत्वेम् । यजिष्ठ मृञ्जसे गिरा ॥"—इति ऋ०
सं० २, ५, ८, १ । ऊ-च-पुस्तकयोस्तु 'आव' ऋञ्जसे (ऋ० सं० ८, २, ८, १)"—इति
निगमो दृश्यते ।

त्वम् 'दूतम्', 'विश्ववेदसम्' सर्वप्रज्ञानम्, 'द्व्यवाहम्' हविषां
 वोढारम्, 'अमर्त्यम्' अमरणधर्माणम्, 'यजिष्ठम्' यष्टृतमम्,
 'ऋञ्जसे' प्रसाधयसि 'गिरा' खुत्येत्यर्थः ॥ एव मत्र "ऋञ्जतिः
 प्रसाधनकर्मा" दूतसम्बन्धात् ॥

"ऋजुः (९१)" — "इत्यपि" *, "अस्य" एव ऋञ्जते: "भवति" ।
 "ऋजुनीती नो० — ० देवैः सजोषाः" † । गोतमस्यार्षम् । वैश्व-
 देवसूक्ते । गायत्री । गवामयनस्य द्वितीयेऽहनि शस्यते मैत्रावरुणस्य
 शस्ते । 'ऋजुनीती' ऋजुनयनः, ऋजुप्रज्ञो वा 'वरुणः', 'नः' अस्मान्
 दूतो लोकादसुं लोकं कर्मफलप्राप्त्यर्थं 'नयतु' । 'मित्रः' च 'विद्वान्'
 नयतु । 'अर्थमा' 'देवैः' 'सजोषाः' सहप्रीयमाणः नयतु ॥ एव मत्र
 'ऋजु'—शब्देन प्रसिद्धं नयनम्, प्रसिद्धा वा मतिरुच्यते ॥

"प्रतदसु (९२)" — इति ‡, अनवगतम् । "प्राप्तवसु" — इत्यवगमः ।
 'अथै' अभिधेयौ । "इह त्या सधमाद्या० — ० प्रतदसु अभि-
 स्वर" § । नारदस्येय भार्षम् । उष्णिक् । महाव्रते औष्णिही
 त्वाशीतिः, तस्यां शस्यते । हे 'इन्द्र !' 'इह' कमणि 'त्या हरी'
 तावथै 'प्रतदसु' "प्राप्तवसु" प्राप्तधनैः तयोर्हि ऋजोषं धानाश्च
 धनम्; स हि ताभ्यां यज्ञे भागः प्राप्तः । 'सधमाद्या' सहमदनौ

* १भा० ४४८ पृ० १८ पं० "ऋजुनीती" ॥

† "ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्थमा देवैः सजोषाः ॥" —
 इति ऋ० सं० १, ६, १७ १ ।

‡ १भा० ४४८ पृ० १८ पं० ।

§ "इह त्या सधमाद्या युजानः सोमपीतये । हरी इन्द्र प्रतदसु अभि स्वर ॥" —
 इति ऋ० सं० ६, १, १९, २ ।

‘युजानः’ युजका रथे, ततः ‘सोमपीतये’ सोमपानार्थम् ‘अभिस्वर’
अस्मान् प्रत्यागच्छ ॥ एव मत्र “हरी”-इत्यनेन सम्बन्धात् “प्रतदस्र
= प्राप्तवस्र” अथौ-इत्युपपद्यते ॥ ६ (२१) ॥

हिनेता नो अध्वरं देवयज्या हिनेता ब्रह्म सनये
धनानाम् । ऋतस्य योगे वि ष्यध्व मूधः श्रुष्टीवरीर्भूतना-
स्मभ्य मापः ॥ प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत
ब्रह्म धनस्य सननाय ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे
शकट इति वा शकटं शकृदितं* भवति शनकैस्तकतीति
वा शब्देन तक्ततीति वा । श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्य मापः ।
(सुखवत्या भवतास्मभ्य मापः†) चोष्कूयमाण इन्द्र
भूरि वामम् । दददिन्द्र बहु वननीयम् । एधमान-
द्विभयस्य‡ राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥
व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः॥ सुन्वतोऽभ्यादधात्युभयस्य
राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति
चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तं सुमत्स्वय मित्यर्थः । उप प्रागा-
त्सुमन्मे धायि मन्म । उपप्रैतु मां (स्वयं) यन्मे** मने-

* “शकृदटं” क, ख, ग ।

† “सुखवरौ भूतनास्मभ्य” क, ख । “सुखवती —” ग ।

‡ न दृश्यतेऽयं पाठः क-उ-ग-पुरुषेषु परं दृष्टिसम्मतः ।

§ “द्विभयस्य” क, ख, ग ।

॥ “व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः” क, ख, ग ।

॥ नास्म्येतत् क-ख-ग-पुरुषेषु ।

** “यन्मे” क, ख, ग ।

ऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको मन्त्रो दिविष्टिषु दिव एष-
णेषु ॥ ७ * ॥

“हिनोत^(१३)”—इति †, अनवगतम् । “प्रहिणुत”—इत्यवगमः ।
“हिनोता नो०—० भूतनास्मभ्य मापः ‡ । कवषस्त्रेय मार्षम् § ।
अपोनत्नीयास्यत्तु शस्यते । “हे ऋत्विजः! ‘हिनोत’ ‘प्रहिणुत’
प्रगमयत, प्रोत्सर्पयत । एतम् ‘अध्वरं’ यज्ञम् ‘देवयज्या’ ‘देवय-
ज्यायै’ देवयजनार्थम् । किञ्च; प्रहिणुत ‘ब्रह्म’ सुत्याख्यं यथाशास्त्र-
दृष्टक्रमेण । ‘मनये’ लब्धये ‘नः’ अस्माकं धनानाम् । किञ्च; ‘ऋतस्य’
‘यज्ञस्य’ ‘योगे’ संयोगे यदेतत् ‘ऊधः’ इव सोमपूर्णम् अधिष-
वणचर्म वर्त्तते, अथ वा योगसम्बन्धाच्छकटं योगः; तद्वि तत्र
युज्यते, तेनाधिषवणचर्मणः ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो
भाव्यकारो ॥ ब्रवीति,—“याज्ञे शकटे—इति वा”; यदेतद् यज्ञ-
शकटस्थाधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म, एतद् ‘वि व्यध्वम्’ विमुञ्चध्वम् ।
यद्वचमसस्याख्यादिषु यो निषेकः सोमस्य, एतद् विमोचनम्
अधिषवणचर्मोऽधसः; तद्वि सोम उत्सिच्यमाने स्रयीभवति, यथेतरद्गो-
रूधो दुह्यमानायां गवि । एव ऋत्विज उक्त्वा अधुना ता एव सोम-
सन्मिश्रा अपो ब्रवीति,—यूय मपि हे ‘आपः!’ एभिः ऋत्विग्भिः
उत्सिच्यमानाः ‘अष्टीवरैः’ ‘सुखवत्यः’ ‘भूतन’ ‘भवत’ ‘अस्मभ्यम्’ ॥

* नात्र खण्डसमाप्तिः ऊ-च-पुस्तकयोः ।

† १ भा० ४४६ पृ० ४ पं० ।

‡ ऋ० सं० ७, ७, २६, १ ।

§ “दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० १, २, १ ।

॥ “निरक्तकारो”—इति सायणीयः पाठः ।

एव मत्र 'प्र'-शब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण 'प्र'-शब्दोऽध्याहृतः, 'अध्वरम्'—इत्यनेन सम्बन्धाद्धिनोतेर्गत्यर्थत्व सुपपद्यते * ॥”

“प्रहिणुत”—इति 'आपः' उच्यन्त इति केचित् ॥

“शकटम्”, “शकृदितं भवति” । यदा अनङ्गान् युक्तः, शकृत् सुञ्चति, तेनेत मिति । “शनकैस्तकतीति वा” ; तद्धि भाराक्रान्तं शनकैर्गच्छति “शब्देन तकतीति वा” ; तद्धि शब्देन गच्छति ॥

“चोष्कूयमाणः (६५), “चोष्कूयते (६६)”—इति †, एते अनवगते । धातुरेवाय मप्रतीतः । एते सुबन्ततिङन्ते ; तदनयोः पूर्व 'सुबन्तम्', उत्तरं तिङन्तम् । दानार्थं वर्तमानस्य “चोष्कूयमाण इन्द्र भरि वामम्”—इति ‡ निगम मुक्ता 'दददिन्द्र'—इति हि पूर्वस्य निर्वचनं सकार भाष्यकारः ॥ ॥ व्युदसने वर्तमानस्योत्तरस्य “चोष्कूयते विश इन्द्रा मनुष्यान्”—इति § निगम मुक्ता 'चोष्कूयते'—इत्यस्य शब्दस्य “व्युदस्यति”—इति निर्वचन माह भाष्यकारः ॥ उभयत्रापि तु चोष्कूयति-शब्दश्चर्करीतवृत्तेन द्रष्टव्यः ॥

“चोष्कूयमाण इन्द्र भरि वामम्”—इत्यस्य शेषः,—“नि सर्वसेन इषुधीरसक्तः ०—० दधि प्रवृद्धः” ॥ । हिरण्यसूपस्यार्घम् । ऐन्द्री ।

* व्याख्यानं सेतु समग्रमेव ऋगभाष्ये साधनेनोद्धृतं स्वीकृतञ्च तत्रैव “एतस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्”—इति ।

† १भा० ४४६ ३० ऽपं० ।

‡ ऋ० सं० १, २, १, २ ।

§ ऋ० सं० ४, ०, २२, १ ।

॥ “नि सर्वसेन इषुधीरसक्तः समर्थो गा यजति यस्य वष्टिः । चोष्कूयमाण इन्द्र भरि वामं सा परिभूरसदधि प्रवृद्धः ॥”—इति ऋ० सं० १, २, १, २ ।

त्रिष्टुप् । उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवल्ये शस्यते । 'न्यसक्त' न्यवधात् 'इषुधीन्' तूणान्, पृष्ठे रथस्य, 'सर्वसेनः' समग्रसेनः इन्द्रः । एवं तूणान् संनह्य वध्वा, गोधाङ्गुलिचवान् भूत्वा "स मर्थ्या गा अजति" इषुभिर्मैधान् हिन्दन् 'सम् अजति' समस्ताः क्षिपति, 'गाः' अपः, 'अर्थ्याः' ईश्वरः इन्द्रः । कस्मै समजति ? यस्य वष्टि । यस्य राज्ञो देशे कुटुम्बिनो वा चेत्ते कामयते, चेत्तुम्, तस्यैव क्षिपति, वर्षं प्रवर्त्तयत इत्यर्थः । एवं सूच्यमानः स इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः ; यतः प्रत्यक्षकृत उत्तरोऽर्द्धर्षः । हे इन्द्र ! चोष्कूयमाणस्त्वं ददत् उदकं जनेभ्यः 'भूरि' "वज्र" "वामं" "वननीयं" सख-सम्पत्करम्, शृणु यत् कुरुष्व । 'मा पणिः भूः' मा वणिक्शीलोऽस्मान् प्रति मन्दोदकदाता कृपणो भूः । किन्तर्हि ? प्रवृद्धोदकः उन्नतचित्तः, अस्मान् प्रति बह्मदकदाता भव ॥ एव मच्च 'मा पणिर्भूर्भूरि वामम्'—इत्येभिः पदैः सम्बन्धात् 'चोष्कूयमाणः'—इत्यस्य "ददत्"—इत्येव मर्थ उपपद्यते ॥

एव मच्च दानार्थः 'चोष्कूयतिः', "एधमानद्विलुभयस्य"—इत्यत्र व्युदसनार्थः । अस्य शेषः,—“शृणु वीर० —० इन्द्रा मनुष्यान्” * । गर्गस्य बार्हस्पत्यस्येय भार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । 'दमायन्'—इत्येकं पदम् । 'शृणु वीरः' अश्रौष महं वीर मिन्द्रम्, 'उग्रम्' उद्गूणवज्रम् । आदरार्थं द्विरभ्यासः, आदरं चार्थभूयस्त्वम् ; "अभ्यासे भूयांस मर्थं मन्यन्ते"—इति हि वक्ष्यति । अथवा 'उग्रं' शत्रुं प्रति उद्गूणवज्रम् । 'दमायन्' दमयितारं शत्रूणाम् । कथमुनरश्रौषम् ? इति,—“अन्य

* “शृणु वीर उग्रमग्रं दमायन्त्य अन्य मतिनेनूयमानः । एधमानद्विलुभयस्य राजा चोष्कूयते विशु इन्द्रा मनुष्यान् ॥”—इति ऋ० सं० ४, ७, २२, १ ।

मन्यम्' देवताविशेषम्, 'अतिनेनीयमानः' अतिशयेन स्वाभीष्टेन कामेन तुष्टूषया 'असुप्तात् सुतात् कामान् प्राप्स्यथ'-इत्येवं पुनःपुनः नयमानः । किम्यनर्लक्षणं वीर मश्रौषम् ? इति,—'एधमानद्विट्' "एधमानान्" दौष्यमानानपि "द्वेष्टि" "असुन्वतः", सोमाभिषव मकुर्वाणान् अयज्जन इत्यर्थः । अत एव वैपरीत्येन "सुन्वतोऽभ्यादधाति"—इत्यध्याजहार भाष्यकारः । क पुनरादधाति ? 'सुकृतस्य लोके'—इति सामर्थ्याद् गम्यते । ये हि सुन्वते, त इष्टा इन्द्रस्य ; ये न सुन्वन्ति, ते द्वेष्टाः ; इत्यभिप्रायः । 'उभयस्य राजा' "दिव्यस्य च" धनस्येश्वरो "पार्थिवस्य च" मानुषस्य च । किञ्च ; 'चोष्कूयते' व्युदस्यति,—यो 'विशः' एधमानानसुन्वत इतरांश्च सुन्वतः 'मनुष्यान्' अभ्यादधाति सुकृतस्य लोके इति ॥ एव मत्र 'एधमानद्विट्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "चोष्कूयतिः, व्युदसनार्थः"—इति उपपद्यते ॥

"सुमत्^(६०)"—इति *, अनवगतम् । "खयम्"—इत्यवगमः । "उप प्रागात् सुमन्ते०—० चक्रमा सुबन्धुम्" † । दीर्घतमस आर्षम् । त्रिष्टुप् । अश्वदेवताका । अश्वमेधेऽश्वस्तोमौयेन षोडशा-
ज्जतयो ह्वयन्ते, तत्रेयं विनियुक्ता । 'उप प्रागात्' "उप प्रैतु" "मां" प्रकर्षेण एतु । 'सुमत्' "खयम्" एव । 'यत्' यदनेन "यज्ञेन" प्राप्नुयाम् "इति" । 'मे' मम 'मनः' अपि "अध्यायि" (अनेकविधान् सङ्कल्पविकल्पान् चकार, तत्तदह मेव ; अहं मनसाः)

१भा० ४४९ पृ० १२ पं० ।

† "उपप्रागात् सुमन्तेऽध्यायि मन्त्रे देवानां साशा उप वीतष्टः । अन्वन् विप्रा मन्त्रयो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्रमा सुबन्धुम् ॥"—इति ऋ० सं० १, २, ८, ९ ।

‡ नास्मिन् पाठः क-पुस्तके ।

ध्यातवानित्यर्थः । किमुनस्तत्? 'मन्त्र' मननीय मर्थजातम् । किञ्च ;
अथ मपि 'वीतपृष्ठः' कान्तपृष्ठोऽश्वः 'उपप्रागात्' उपगच्छतु । 'देवा-
नाम्' 'आशाः' यम् एतं वयं देवानां 'पुष्टे' पोषणाय 'चक्रम्'
कृतवन्तः । 'सुवन्धुम्' शोभनयूपवन्धनम् । त मेत सुपगच्छन्तम्
'अनुमदन्ति' अनुमन्यन्ताम् 'विप्राः क्षयः' मेधाविनः ॥ एव मत्र
शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'सुमत्'—इत्यस्य "स्वयम्"—इत्येष विप-
रिणाम उपपद्यते ॥

“आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः”—इति प्रकरणोपप्रदर्शनार्थं माह; मन्त्रार्थं
निर्जुवता प्रकरण मय्युपेक्षितव्य मिति, एतदेनेन प्रदर्शितं भवति ॥

“दिविष्टिषु(९८)” —इति *, अनवगतम् । “दिव एषणेषु”—
इत्यवगमः । याभिः क्रियाभिर्दिव मिच्छन्ति गन्तुं ता दिविष्टयः ॥७॥

स्थूरं राधः श्रुताश्च कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु । स्थूरः
समाश्रितमात्रो महान् भवत्यणुरनु स्थवीयांस मुपसर्गो
लुप्तनामकरणो † यथा सम्प्रति कुरुङ्गो राजा बभूव कुरु-
गमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः क्वन्ततेः कूर मित्यप्यस्य
भवति कुलं कुष्णातेर्विकुषितं भवति दूतो व्याख्यातो
जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं
जिन्वन्त्यग्नय इत्यपि निगमो भवति ॥ ८ (२२) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६. ४.

* १भा० ४४६ पृ० १३.पं० ।

† “मुपसर्गलुप्तो नामकरणो” क, ख, ग ।

“स्यूरं राधः ०—० तुर्वश्वमन्महि” * । मेधातिथेराधम् ।
 बृहती । दान मनया प्रशस्यते । ‘स्यूरं’ स्थूलं महत्, ‘राधः’ धनम्,
 ‘शताश्वं’ वक्त्रश्वसंयुक्तम् । ‘कुरुङ्गस्य’ राज्ञः, ‘लेषस्य’ महतः, ‘सुभ-
 गस्य’ शोभनस्य ‘दिविष्टिषु’ क्रियासु दक्षिणाभूतं सर्वेष्वपि ‘तुर्वशेषु’
 मनुष्येषु याः रातयः दत्तयः, तासु च ; एतदेव स्थूल मित्येवं वयम्
 ‘अमन्महि’ मन्यामह इत्यर्थः ॥ एव मत्र ‘दिविष्टि’-शब्देन ‘क्रिया’
 उच्यते ; ताभिर्हि द्युलोक मिष्यते गन्तुम् ॥

“स्यूरः, समाश्रितमात्रो महान् भवति” ; समस्ता हि तत्र
 मात्रा आश्रिता भवन्ति । स्थूलप्रसङ्गेनैव अणुशब्दो निरुच्यते,—“स्ववौ-
 चांस मनु” यो वर्त्तते, सः “अणुः”—इत्युच्यते । अन्वित्ययम् “उप-
 सर्गः” “लुप्तनामकरणः” येन प्रत्ययेन न्याय्य मेतन्नाम स्यात्,
 सोऽत्र लुप्तो न श्रूयत इत्यर्थः । कथं लुप्तः? इति,—“यथा सम्प्रति”
 —इति । अस्मिन्नामकरणलोपेन प्रयोगसिद्धिः ; साम्प्रतम्—इति हि
 न्याय्यम्, तथापि सम्प्रतीत्येव मपि वर्त्तमानकालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः ;
 एवमिहाप्यनुशब्दे । “कुरुङ्गो नाम राजा बभूव” । “कुरुगमनादा”
 कुरुङ्गः ; स हि कुरुन् प्रति पुत्रत्वेन गतो जेतुं वा † । “कुलगम-
 नादा” ; शत्रुकुलानि हि स नित्यं मेव याति विजेतुम् । “कुरुः
 क्षन्ततेः” ; स हि शत्रुन् क्षन्तति ‡ । “क्रूरम्”—“इति” एतत् “अपि” ;

* स्यूरं ०—० दिविष्टिषु । राज्ञस्तेषस्य सुभगस्य रातयषु तुर्वश्वमन्महि ॥
 —इति ऋ० सं० ५, ७, २२, ४ ।

† “तस्मादस्यां भ्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुलपञ्चालानां
 राजानः”—इत्यादि रे० ब्रा० ८, २, २ ।

‡ “क्रूरः” १भा० २५० ४० २४० १८० (२) ।

“अस्य” एव क्तन्तेः “भवति” * । “कुलं कुष्णातेः (क्र्या० प०)” ;
तद्धि “विकुषितम्” इव “भवति”, विसृष्टत्वात् ॥

“दूतः^(९९)”—इति †, अनवगतम् । “जूतः”—इति न्याय्यम् ।
“जवतेर्वा द्रवतेर्वा”—इति व्याख्यातम् ‡ ॥

“जिन्वतिः^(१००)” §, “प्रौतिकर्मा”—इति अर्थवचनम्, अप्रती-
तार्थत्वात् । “सुमान मेतत्”—इत्यत्र उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यासौ
द्वादशोऽध्याये ॥ ८ (२२) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

चतुर्थः पादः ॥ ६, ४ ॥

॥ पञ्चमः पादः ॥

अमचोऽमाचो महान् भवत्यभ्यमितो वा । महां अ-
मचो वृजने विरप्शीत्यपि निगमो भवति । स्तवे वृज्य-
चीषमः । स्तूयते वृज्या समोऽनर्शराति मनस्वील-
दान मस्वीलं पापक मश्रिमद्विषमम् । अनर्शरातिं
वसुदा मुपस्तुहीत्यपि निगमो भवत्यनर्वाप्रत्युतो-

* १भा० २८० पृ० २८ ख० (७) ।

† १भा० ४४९ पृ० १८ पं० ।

‡ पु० १४० पं० ; ५ पृ० १ पं० ।

§ १भा० ४५० पृ० ४ पं० ।

॥ दै० का० ७, ५, २ । क-पुस्तके “द्वादशाध्याये”—इति पाठो नास्ति ।

॥ “मस्त्रिमद्विषमम्” क, ख, ग । “मस्त्रीम—” रोषस्य ठौ० ।

ऽन्यस्मिन् । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्ज्या
नव्यं मुक्कैः । अनर्व मप्रत्यृत मन्यस्मिन् वृषभं मन्द्र-
जिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्व मिति वा बृहस्पतिं
वर्ज्य* नव्य मकैरर्चनीयैः स्तोमैरसामि सामिप्रतिषिद्धं
सामि स्युते । असाम्योजो बिभृथा सुदानवः । असु-
समाप्तं बलं बिभृतं कल्याणदानाः ॥ १ (२३) ॥

“अमत्रः^(१०१)”—इति ‡, अनवगतम् । “अमात्रः”—इति शब्द-
समाधिः । “महान् भवति”—इत्यर्थवचनम्; यो हि महान् भवति,
न तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते, अतोऽसावमत्र इत्युच्यते । “अभ्य-
मितो वा” स्यात्, अनभिहिंसितः केन चित् । “मुहो अमत्रो
वृजने०—० ह्येषु ममन्दत्” १ । विश्वामित्रस्यार्पम् । त्रिष्टुप् ।
ऐन्द्री । पृष्ठस्य चतुर्थपञ्चमयोरङ्गोर्माध्यन्दिने सवने अच्चावाकस्य
शास्त्रे सम्पातं नाम सूक्तम् ॥, तत्रेयं विनियुक्ता । ‘महान्’ प्रभा-
वतः । ‘अमत्रः’ च अपरिमाणमात्रः, ‘इन्द्रः’ ‘वृजने’ सङ्ग्रामे
‘विरप्सो’ विरावणशीलः, ‘उग्रम्’ उद्गूर्णम् अभ्युद्यतम्, ‘शवः’
शत्रुबलम् ‘पत्यते’ पातयते । ‘धृष्ण्वोजः’ धर्षयितृ यस्य ओजः,

* “वर्ज्या” क, ख, ग ।

† “विभृथ” क, ख, ग ।

‡ १भा० ४५० ४० ईप० ।

§ “मुहो अमत्रो वृजने विरप्सो शवः पत्यते धृष्ण्वोजः । नाहं विद्याच
प्रियवी च नैनं यत् सोमासु ह्येषु ममन्दत् ॥”—इति ऋ० सं० ३, १, १९, ४ ।

॥ इष्टप्रामिन्नवषडह्योर्माध्यन्दिनसवनेऽच्चावाकशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याही-
नसूक्तस्य स्थाने त्रीणि सम्पातसूक्तानि, तेषोपोत्तमावर्ज्यं सेतुं प्रथमं सूक्तम् । सूचि-
तश्च,—“इसा सूचिच्छन्ति ला”—इति आ० ७, ५ ।

बलम्, तत् 'पत्यते' । किञ्च; 'नाह विद्याच' 'नैनं' व्याप्नोति 'पृथिवी',
नापि द्यौः, उपमानत्वेन । कदा पुनरेवं भवति ? 'यत्' यद् 'सोमासः'
सोमाः 'हर्थ्यश्चम्' इन्द्रम् 'अमन्दन्' अतर्पयन्नित्यर्थः ॥ एव मच
'शवः', 'पत्यते', 'वजने'—इत्यनेन सम्बन्धात् "अमाचः = महान्"
—इत्युपपद्यते ॥

"ऋचीषमः^(१०२)"—इति *, अनवगतम् । ईकारोऽचानवगतः ।
"ऋचा समः"—इत्यवगतम् । "इह श्रुत इन्द्रो—० श्रुक्ते असाम्या"[†] ।
विमदस्वार्थम् । आस्तारपङ्क्तिः[‡] । ऐन्द्रौ । स पुनरैन्द्रो वा प्राजापत्यो
वा वासुकस्य वा वसुकतः । पृथ्व्यस्य चतुर्थेऽहनि निष्कैवल्ये शस्यते ।
'श्रुतः' विख्यातः सर्वासु दिक्षु, 'इह' एतस्मिन् कर्मणि, 'अद्य' 'सवे'
विजेतुं स्तूयतेऽस्माभिः 'वज्री' । किंलक्षणः ? 'ऋचीषमः' "ऋचा समः"
यावतैवार्येण युक्तोच्चार्यते ऋक् स्तुत्यभिप्रायेण, तावानेवासौ भव-
त्यैश्वर्ययोगात् १ । किञ्च; 'मिचो न' मिच इव, यथा हि
कश्चिदाप्तो मिचो जनेषु यशः कुर्यात्, एवं च इन्द्रो 'यशः' 'आ चक्के'
आभिसुख्येन सर्वासु दिक्षु करोति । किंलक्षणं पुनर्यशः करोति ?
'असामि' असमाप्त मनन्त मित्यर्थः । य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्मा-
भिरिह स्तूयते ॥ एव मच स्तुतिसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "ऋचीषमः
= ऋचा समः"—इत्युपपद्यते ॥

* १ भा० ४५० ४० ६ पं० ।

† "इह श्रुत इन्द्रो श्रुक्ते अद्य सवे वज्राचीषमः । मिचो न यो जनेष्व्वा यशश्चक्के
असाम्या"—इति ऋ० सं० ७, ७, ९, ९ ।

‡ "पुरस्ताद्बृहती" क ।

§ "ऋचीषमः" "यद्याव इन्द्र ते (सा० सं० चा० आ० १, १, १)"—इत्यादि-
कथा स्तुत्या समानगुण इत्यर्थः ।—इति सा० भा० ।

“अनर्शरातिम्^(१०३)”—इति *, अनवगतम् । “अनस्त्रीलदानम्”
—इत्यवगमः । विग्रहप्रसक्तस्यास्त्रीलशब्दस्यार्थं माह,—“अस्त्रीलं पाप-
कम्”—इति । न यस्यास्त्रीला रातिर्दानम्, सोऽनर्शरातिः । शब्द-
सारूप्यप्रसक्तं माह,—“अस्त्रीलम् = अश्रिमद् विषमम्” तत्सारूप्यो-
पपत्तितोऽस्त्रील मित्युच्यते † । “अनर्शरातिं० —० चोदयन्” ‡ ।
“आयन्त इव सूर्यम्”—इत्यस्या अनन्तरैव § । नेमस्यार्थम् ॥ । ऐन्द्री ।
सतोदृहती । हे स्रोतः ! ‘अनर्शरातिम्’ अपापदानम् ¶, एनम्
इन्द्रम् ‘वसुदां’ वसु-दातारम्, ‘उप’ उपगम्योपगम्य चेतसा ‘सुहि’ ।
किङ्कारणम् ? यस्माद् ‘भद्राः’ भन्दनीयाः ‘इन्द्रस्य’ ‘रातयः’ दत्तयः ।
किञ्च ; ‘सः’ ‘अस्य’ ‘कामम्’ अभिप्रायं ‘विधतः’ दधतः, कामिनां
कामान् ‘न रोषति’ न पीडयति । ‘मनः’ च ‘इन्द्रस्य’ आत्मनः ‘दानाय’
‘चोदयन्’ भवति, य एवं स्तुत्वा याचते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्या-
दर्थविरोधाच्च “अनर्शरातिम् = अनस्त्रीलदानम्”—इत्युपपद्यते ॥

“अनर्वा^(१०४)”—इति **, अनवगतम् । “अप्रत्युतः”—इत्यवगमः ।
यः “अन्यस्मिन्” न आश्रितो भवति, स्वप्रधान एव, सः ‘अनर्वा’—

* १भा० ४५० प्र० १३ पं० ।

† “कोणस्तु स्त्रियः पाल्यत्रिकोऽयः”—इति अम० को० २, ८, ९३ । “अश्रूरीं
चित् = अमङ्गल मपि”—इति सा० भा० (वृ० सं० ४, ६, २५, ६) ।

‡ “अनर्शरातिं वसुदा मुप सुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः । सा अस्य कामं विधत्ते
न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥”—इति वृ० सं० ६, ७, २, ४ ।

§ पु० १७१ प्र० सा ऋग् द्रष्टव्या ।

॥ “वितस्यार्थम्” क ।

¶ “अनर्शरातिम् = अपापकदानम्, अपापिष्य दातारमित्यर्थः”—सा०भा० ।

** १भा० ४५० प्र० १७ पं० ।

इत्युच्यते । “अनर्वाणं वृषभं—० नवमानस्य मर्त्ताः” * । अगस्त्य-
 स्थापनम् । बार्हस्पत्या । त्रिष्टुप् । हे सोतः ! ‘अनर्वाणं’ स्वेन महिम्ना
 युक्तम्, अप्रतिगतं कञ्चिदन्यं प्रत्यधीनत्वेन †, ‘वृषभं’ वर्षितारम्,
 ‘मन्द्रजिह्वम्’ “मन्दनजिह्वम्” ; हर्षकरो हि तस्य जनानां स्तन-
 यिदुघोषः ; “जिह्वा, घोषः”—इति हि वाङ्मामसु पठितम् ‡ । ‘वृह-
 स्यति’ ‘वर्द्धय’ । ‘नव्यं’ स्तुत्यम्, ‘अर्कैः’ मन्त्रैः । किंलक्षणं वृहस्यतिम् ?
 इति,—‘गाथान्यः’ स्तुतिप्रापणार्हाः ‘देवाः’, ‘सुरचः’ सुदीप्तिमन्तः,
 ‘यस्य’ शुभम् ‘आ’ आभिमुख्येन स्थित्वा ‘शृण्वन्ति’ आदरेण, ‘मर्त्ताः’
 च । ‘नवमानस्य’ नवो हि मानः तस्य, अहम्यहनि अनया स्तुत्या
 स्तुत्यस्य भवति, तेनासौ नवमानः, (तस्य ; अथ वा ‘नवमानस्य’ §)
 प्रशंसितः इत्यर्थः । अथ वाच्यं मन्यो मन्त्रार्थः स्थात्, ऐतिहासिक-
 पक्षेण,—‘मन्द्रजिह्वः’ हर्षकरो हि जिह्वा, तस्य स्तुतिः । ‘गाथानीः’
 स एव पौरोहित्येन गाथाः स्तुतीर्नयति प्रापयति देवान् प्रति । स
 एव च ‘सुरोचनः’ । तस्यैव च ‘नवमानस्य’ सुवतो ‘देवा आशृण्वन्ति’,
 ‘मर्त्ताः’ च । “वृहस्यतिर्वै देवानां पुरोहितः”—इति ह विज्ञायते ॥ ।
 तस्मादेव मण्युपपद्यते । एवं मन्त्रार्थाविरोधात् ‘अनर्वा = अप्रत्यु-
 तः”—इत्युपपद्यते ॥

* अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं वृहस्यतिं वर्षयन् नव्यं मर्कैः । गाथान्यः सुदीप्ति-
 यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्त्ताः ॥—इति ऋ० सं० १, ५, ११, १ ।

† “अनर्वाणम् = अगन्तारं सोतुरधीनमित्यर्थः”—इति सा० भा० ।

‡ १ भा० ७४ प्र० १ अ० ११ ख० (२८), (२०) ।

§ नास्त्येषः पाठः क-पुस्तके ।

॥ “तदप्येतद्विषयोक्तम्”—इत्याद्यैतरेयके द्रष्टव्यम् (८, ५, २) । तदुत्पत्तिविवरणस्य
 तत्रैव तदग्निनेति खण्डे (२, २, ८) ।

“असामि^(१०५)”—इति *, अनवगतम् । सामीति समाप्तं
मुच्यते, तस्य प्रतिषेधः असामि ॥ “असाम्योजा^१—० सृजत
द्विषम्”[†] । कण्वस्यार्षम् । सतो ब्रह्मती । मारुती । हे ‘सुदानवः’
“कल्याणदानाः” मरुतः ! यूयम् ‘असामि’ अपरिसमाप्तम् अनन्तम्,
‘ओजः’ “बलम्”, ‘शवः’ अभिवृद्धिरूपञ्च बलम् ‘विमृथ’ धारयथ ।
‘असामिधूतयः’ असमाप्तगतयः । धवनं धूतिः; “धवति, धावति”—
इति गतिकर्मसु पठितम्[‡] । एतत् कुरुध्वम् । य एषः ‘च्छिदेष्टा’
स्तोत्रदेष्टा, तस्मै हे मरुतः ! ‘परिमन्यवे’ प्रकृष्टक्रोधाय इषुम् इव
‘द्विष’ सर्वलोकद्वेयतां ‘सृजत’ क्षिपत ॥ एव मत्र “असामि =
असुसमाप्तम्[§]”—इत्युपपद्यते, अर्थाविरोधात् ॥ १ (२३) ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहङ्गिरा ।
भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥
मा चुक्रुधं त्वां ॥ सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं
गिरा गीत्या स्तुत्या भूर्णिं मिव मृगं न सवनेषु चुक्रुधं
क ईशानं न याचिष्यत् इति ॥ (गल्दा धमनयो
भवन्ति गलन मासु धीयते**) । आ त्वा विशन्त्विन्दव

* १भा० ४५१४० ५५० ।

† असाम्योजा विमृथा सुदानवीऽसामिधूतयः शवः । ऋषिद्विषं मरुतः परिम-
न्यव इषुं न सृजत द्विषम् ॥—इति ऋ० सं० १, २, १९, ५ ।

‡ १भा० २२८४० (७४), (७५) टी० ।

§ “असामि = असमाप्तम्” क ।

॥ “त्वा” क, ख, ग ।

॥ “याचिष्यतीति” क, ख, ग ।

** मं जेष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

आ गल्दा धमनीनाम् । नानाविभक्तीत्येते भवत
आगलना * धमनीना मित्यत्रार्थः । (२४†)

“गल्द्या^(१०९)”—इति ‡, अनवगतम् । ‘गलितधानी स्यात्’ गलितं हि तस्यां धीयते । “धमनिर्भवति”—इत्यभिधेयवचनम्, नाङ्गीत्यर्थः । “मा ला सोमस्य० —० न याचिषत्” § । सेधातिथेराधम् । ऐन्द्रो । बृहती । महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियुक्ता । हे इन्द्र ! ‘मा चुकुधं ला’ मा क्रोधयेयम् ‘अहं’ ‘सोमस्य’ ‘गल्द्या’ ‘गालनेन’ धमनेन, पूरणेन सोमस्य ‘सदा’ नित्यकाल मपि ‘याचन्’ ‘गिरा’ गीत्या स्तुत्या च ‘सवनेषु’ यज्ञेषु । कथञ्च पुनर्मा चुकुधम्? इति । ‘भूर्णिम् न’ ‘मृगम्’ इव । भ्रमणशीलो भूर्णिः । कः पुनरसौ? व्याघ्रो वा सिंहो वा; स हि भ्रमणशीलो विभर्त्ति च गृगालादीन् । तेनेन्द्र उपमीयते । यथा गृगालादयो लाङ्गूललालनादिनोपचारेणोपसर्पमाणः तं न क्रोधयन्त्येव महं सोमसम्प्रदानपूर्विकया स्तुत्योपसर्पमाणो मा चुकुधं भवन्त मिति । अथ मतम्,—यदि मम क्रोधाद् विभेषि, मास्मान् याचेया इति । “क ईशान् न याचिषत्” को हि नाम सोऽस्ति लोके, य ईशान मीश्वरं न “याचिष्यते”? न ह्ययाचतां वृत्तिः सिध्यति ॥ एव मन्त्रेन्द्रस्य या ‘गलना’ धमनिः, यथा सोम

* “भवतो गलना” क, ख, ग ।

† अत्रैव चतुर्विंशखण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः, खड्गप्रतीकपाठसम्मतम् ।

‡ १ भा० ४५१ ङ० १५ पं० ।

§ ऋ० सं० ५, ७, १२, ५ ।

आगच्छते सा, तेनैव आगलनेन उपलब्धमाणा “गल्दा”—इत्युच्यते;
न ह्येव मर्यादविरोधोऽस्ति ।

“गल्दा धमनीर्भवति”—इत्यस्य * भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रे नात्र
धमनिलिङ्गं विशिष्टं मस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्गं मन्यदुदाहरणं
ब्रवीति,—“आ त्वा विशन्विन्द्वः”—इति † । हे इन्द्र! ‘आ
विशन्तु’ ‘त्वा’ त्वाम् ‘इन्द्वः’ सोमाः । कथञ्च पुनराविशन्तु त्वा
मिन्द्वः ? ‘आगल्दा धमनीनाम्’ याः “आगलनाः” धमनयः,
याभिरनुप्रविष्टाः सन्तो नवं मदं सुत्पादयन्ति; अधोवाहिन्यो याः;
ताभिराविशन्तु । शेषो मृग्यः ‡ ॥ एवमिह ‘धमनी’-शब्दसह-
योगी ‘गल्दा’-शब्द इति कृत्वा “आगल्दा = धमनिः”—इति
उपपद्यते ॥

“नानाविभक्तीत्येते” पदे “भवतः”—‘गल्दया’, ‘गल्दा’—इति;
न तु नानार्थे । आह,—कोऽभिप्रायः ? इति उच्यते,—पूर्वस्मिन्
मन्त्रे ? यद्यपि धमनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे ‘गल्दा’-शब्देन
धमनिरेवोच्यते । तत्र “गल्दा धमनीनाम्”—इत्येतदेव ज्ञापक
मित्यभिप्रायः । ‘गल्दया’—इति तृतीयान्तम्, ‘गल्दाः’—इति
प्रथमावज्ज्वचनान्तम् । एतदनयोर्नानाविभक्तित्वम् ॥ (२४)

न पापासौ मनामहे नारायासो न जव्वहवः ॥ ।

* ‘गल्दा धमनीनाम् भवति’—इत्येव मदुदृष्टमूलपुस्तकपाठस्वरूपः ।

† सा० सं० ब० आ० ३, १, १, ४; उ० आ० ८, २, २, १ ?

‡ १भा० ६४ पृ० ११ ख० (५४), टीकायां नप्येव मेव ।

§ पु० २४४ पृ० १९ पं० ।

॥ “जव्वहवः” क, ख, ग ।

न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीना इत्य-
स्मासु ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपो दानकर्मैतृषिरवोचद-
कुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥
२ (२५) ॥

“जल्हवः^(१०७)”—इति *, अनवगतम् । “ज्वलनहीनाः”—इत्य-
वगमः । “न पापासो—० कृण्वामहे” † । भर्गो नाम प्रगाथपुत्रः,
तस्येय मार्षम् । ऐन्द्री । वृहती । तस्या मेव द्वाशीत्यां विनियुक्ता ।
‘न’ वयं ‘पापासः’ ‘पापाः’ इत्येवं ‘मनामहे’ ‘मन्यामहे’ ।
किङ्कारणम्? अत्यस्मास्वपापत्वे हेतुः,—‘ब्रह्मचर्यम्, अध्ययनम्, तपः,
दानकर्म’ च । अथ मतम्,—एतैरपि युक्तो यो निर्धनः, स पाप एवेति?
तच्च न । किङ्कारणम्? ‘न अरायासः’ न वय मधनाः । अथापि
स्याद्भनवत्त्वेऽपि सति अनाहिताग्नित्वात् ज्वलनहीनत्वेन पापवत्त्व मिति?
तदपि न । किङ्कारणम्? ‘न जल्हवः’ न वयं “ज्वलनहीनाः”, किन्निर्हि?
आहिताग्निो वयम् । तदेतदध्ययनाद्यपापत्वहेतुभूतं सर्वं मस्मास्वस्ति ।
किञ्च; ‘यदिन्विन्द्रं’ यस्माद् वयम् इन्द्रं ‘वृषणं’ वर्षितारम्, एत-
स्मिन् यज्ञकर्मणि ‘सखायं’ सहभूतस्य सोमपानस्य स्थापयितारम्,
अमीभिः सह मया सोमः पीत इत्येवं वक्तारं ‘कृण्वामहे’ ।
तस्मात् न वयं पापाः, नापि वय मरायासः, नापि जल्हवः,—
इत्येव मात्मानं मन्यामहे; न हि पापाना मधनाना मनाहिताग्नीनां

* १ भा. ४५१ पृ. १८ पं. ० ।

† “न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः । यदिन्विन्द्रं वृषणं सखायं
सुवे सखायं कृण्वामहे ॥”—इति ऋ. सं. ६, ४, २७, ६ ।

च इन्द्रः सखा भवतीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र “जल्लवः = ज्वलनहीनाः”
शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

“बकुरः (१०८)” — इति *, अनवगतम् । “भास्करः, भयङ्करः,
भास्वद्रवणो वा” — इति शब्दसमाधयः ॥ २ (२५) ॥

युवं वृकेणाश्विना वपन्तेषु दुहन्ता मनुषायदस्ता ।
अभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्यय ॥
(यव मिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ†) वृको लाङ्गलं
भवति विकर्तनाल्लाङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गूलवद्वा ‡ लाङ्गूलं
लगतेर्लङ्गतेर्लम्बतेर्वान्नं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीया-
वभिधमन्तौ दस्युं बकुरेण ज्योतिषा § वोदकेन वार्य
ईश्वरपुत्रो ॥ बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगु-
णकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त
इति वा । इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दश उत ब्रत्वा
पणीरभि । इन्द्रो यः सर्वान् ¶ बेकनाटानहर्दशः
सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वाभि-
भवति कर्मणा पणीश्च ** वृणिजः ॥ ३ (२६) ॥

* १भा० ४५२ प्र० २पं० ।

† नैष पाठः क ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ “लगते” — ” क, ख, ग ।

§ “ज्योतिषो” क, ख ग ।

॥ “ईश्वरः पुत्रो” क, ख ग ।

¶ “इन्द्रः सर्वान्” — इत्येव क, ख, ग ।

** “कर्मणापणिश्च” क ।

“यवं वृकेणाश्विना०—०रार्थाय” * । कचीवत आर्षम् ।
 आश्विनी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘यवं’ यवादि
 धान्यं ‘वृकेण’ लाङ्गलेन † । ‘वपन्ता’ “वपन्तौ” युवाम् ‘अश्विना’
 हे “अश्विनौ !” तत्कृतौ, यत्कृते महानुग्रहे ‡ सति वर्षादौ लाङ्गल-
 कर्मणः फलसम्पद् भवतीत्यतः तावेवाश्विनौ वपन्ता वित्युच्यते ।
 ‘इषम्’ “अन्नम्” ‘दुहन्ता’ “दुहन्तौ” प्रपूरयन्तौ ‘मनुषाय’
 “मनुष्याय” । ‘दस्यौ’ शत्रूणां दासचितारौ दंसचितारौ वा, कर्मणां
 कृत्यादीनां कारचितारौ वा वर्षाद्यनुग्रहेण, एतावेवंविधं कर्म कार-
 यन्तौ कुर्वाणौ वा । ‘अभिदस्युम्’ दासचितार मनाकालं दुर्भिक्षं
 ‘धमन्ता’ धमन्तौ विनाशयन्तौ, कृत्स्नं जगदभिपुष्यन्तौ युवाम् ।
 केन पुनरभिधमन्तौ? इति,—‘वकुरेण’ जलसमूहेन, ज्योतिःसमूहेन
 च ; मध्यस्थानो ह्युदकसमूहेन, युस्थानो ज्योतिषा, सस्य मनुगृह्णाति ;
 ततो दुर्भिक्षं ध्वस्यते जगच्च पुष्यति । किञ्च ; युवा मेव ‘उरुज्योतिः
 चक्रयुः’ विस्तीर्णं मविकलं चतुः चक्रयुः । ‘आर्याय’ “ईश्वरपुत्राय”,
 ऋज्राश्वाय ; स हि युवाभ्या मन्धीभूतः चतुष्मान् कृत इत्यभिप्रायः ॥
 एव मत्र ज्योतिःसमूह उदकसमूहश्च ‘वकुर’-शब्देनोच्यते, शब्दार्था-
 विरोधात् । “ज्योतिषा वोदकेन वा”—इति भाष्यपाठः ॥

“वेकनाटान्^(१०६)”—इति ॥, अनवगतम् । “द्विगुणकारिणो वा”,
 “द्विगुणदायिनो वा”, “द्विगुणकामिनो वा”—इति शब्दसमाधयः ।

* ऋ० सं० १, ८, १७, १ ।

† “वृकः” पु० ८६—१०५ घ० । य० वा० सं० १२, ७१ ।

‡ “हे अश्विनौ ! लघुतमहानुग्रहे” कृ ।

§ एवञ्च ड-च-पुस्तकयोः पाठ एव सम्यगिति भावः ।

॥ १भा० ४५२ घ० ७प० ।

“इन्द्रो विश्वान्—अस्तृतम्” * । प्रागायः कलिर्नाम, तस्यार्धम् । ऐन्द्री । बृहती । महाव्रते बार्हस्पत्यां तृचाशीत्यां विनियुक्ता । ‘इन्द्रः’ ‘विश्वान्’ ‘सर्वान्’ ‘बेकनाटान्’ ‘कुसीदिनः’ वृद्धिजीवनान्, ‘अहर्दृशः’ चैरिहैव जन्मनि सूर्यो दृष्टो न पुनर्द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः । अथ वा “ये इमानि” एव “अहानि पश्यन्ति” विषयभोगप्रधानाः, नास्ति-कतया ; “न” पारलौकिकेव्वहःसु,—अस्य दुष्कृतस्य कर्मणः कोऽपि फलपरिणामो भविष्यतीत्येवं भावि न पश्यन्ति ; तानभिभवति † । ‘क्रत्वा’ स्वेन “कर्मणा” । ‘उत पणीन्’ अपि पणीन् । “पणिर्वणिन् भवति” ; न हि विण्णुद्वेन कर्मणा व्यवहरन्ति । याभिरेतत् कर्म करोति, याभिः पुनरेवमादीन् दुष्कृतकारिणो (वि ‡) भवति, ‘कत् ऊ महीः’ क ता महत्यः सेनाः ? ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘अधृष्टाः’ अनाधर्षितपूर्वाः परैः, ‘तविषीः’ यास्य महत्यः । ‘कत् उ वृचन्नः’ क च वृचन्नः इन्द्रः ? यस्य ‘अस्तृतम्’ अनुपहतं बलम्, येनैतान् हन्तीति ॥ एव मत्र “बेकनाटाः = कुसीदिनः”, अर्थाविरोधादित्युपपद्यते § ॥ ३ (२६) ॥

* “इन्द्रो विश्वान् बेकनाटां अहर्दृश उत क्रत्वा पणीं रभि । कद्रु सहीरधृष्टा अस्य तविषीः कद्रु वृचन्ना अस्तृतम् ॥”—इति ऋ० सं० ६, ४, ४८, ५ । इहार्द्धच-योः पाठव्यतिक्रमस्य दृश्यते ।

† अत एव कुसीदजीविनां मनो निन्दा स्मर्यते,—“प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् प्रुद्रवदाचरेत्”—इति ८, १०९ ।

‡ नैतद् दृश्यते क-पुस्तके ।

§ “बेकनाटान्—अनेन कुसीदिनो वृद्धिजीविनो वार्धुषिका उच्यन्ते । कथं नदृश्यन्ति ? वे—इत्यपभ्रंशो दिशब्दार्थः । एकं कार्षापणं ऋणिकाय प्रयच्छन् द्वौ महं दातव्यं मित्यभिनयेन दर्शयन्ति, ततो दिशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति बेकनाटाः, तान् ।”—इति सा० भा० ।

जीवान्नौ अभि धेतुनादित्यासः पुरा हथात् । कड
 स्थ हवनश्रुतः ॥ जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुरा
 हननात् क नु स्थ ह्वानश्रुत इति मत्स्यानां जाल माप-
 न्नाना मेतदार्षं वेदयन्ते मत्स्या मधा उदके स्यन्दन्ते
 माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जलचरं भवति
 जलेभवं वा जलेशयं वांहुरोऽहस्वानं ह्वरण मित्यप्यस्य
 भवति । कृष्वन्नं ह्वरणादुर्वित्यपि निगमो भवति । सप्त
 मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासा मेका मिदभ्यंहुरो गात् ।
 सप्त मर्यादाः कवयश्चकुस्तासा मेका मप्यधिगच्छन्नह-
 स्वान् भवति स्तेयं तल्पारोहणं* ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां
 सुरापानं† दुष्कृतस्य कर्मणः‡ पुनः पुनः॥ सेवां पातके
 नृतोद्य मिति बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥४(२७)

“अभिधेतन(११०)” — इति ॥, अनवगतम् । “अभिधावत” —
 इत्यवगमः । “जीवान्नौ” — “हवनश्रुतः” ॥ । उक्त मार्षं भाष्य-
 कारेणैवात्रोपप्रदर्शनार्थम्, एवं सर्वत्र परिज्ञेय मार्ष मिति ** ।

* “स्तेय तल्पारोहणं” ड, च ।

† “सुरापानं” ड, च ।

‡ “दुष्कृतकर्मणः” क, ख, ग ।

§ “पुनः सेवां” क ।

॥ १भा० ४५९ घ० १५ पं० ।

॥ क० सं० ६, ४, ५१, ५ ।

** अत्रेय मनुक्रमणिका, — “त्यान् मु सैका मत्स्यः सामदो मैत्रावरुणिसौम्यो-
 वा वसवी वा मत्स्या जालनदा आदित्यानखुवन्” — इति ।

गायत्री । आदितेयी । ‘आदित्यासः’ हे ‘आदित्याः!’ ‘जीवात् नः’
 “जीवतः” अस्मान् ‘अभिधेतन’ “अभिधावत” द्यूयम् ‘पुरा हयात्’
 “पुरा हननात्” (अहतान्*) अस्मान्त्वम्भावयतेत्यभिप्रायः । ‘कत् ह
 स्य’ “क नु स्य” द्यूयम्? येन न शृणुत क्षिप्रं नाभिधावत हे ‘हवनश्रुतः!’
 ते ह्यार्त्तानां माक्लानं शृण्वन्ति ॥ एव मत्र ‘पुरा हयात्’—इत्यनेन
 सम्बन्धात् “अभिधेतन = अभिधावत”—इत्येषविपरिणाम उपपद्यते ॥

षष्ठेर्वा मत्स्यबधकारण्याभिभूतस्यैतदार्षम्, मत्स्यानां वा केचि-
 न्नान्यन्ते । “मत्स्याः, मधौ उदके स्यन्दन्ते”; मधु इत्युदकनामं,
 तत्र हि ते स्यन्दन्ते गच्छन्ति । “स्यन्दति, कसति”—इति गति-
 कर्मसु पठितम् † । “माद्यन्ते” ह्यन्ति “अन्योन्यं भक्षणाय—इति
 वा”, मत्स्या हि दूतरेतरभक्षजीविनः । “जालम्, जलचरं भवति”;
 तद्धि जले चरति । “जले भवं वा” जले वा भवति । “जलेग्रथं
 वा” जले वा श्रेते इति जालम् ॥

“अंजरः (१११)”—इति ‡, अनवगतम् । “अंहस्मान्”—इत्यव-
 गमः । रो मत्वर्थे । “अंहरणम्—इत्ययस्य भवति”—इति प्रासङ्गि-
 कम्; एव मपि हि प्रयोगो भवतीति । “चितः कूपे—
 ० अस्य रोदसी”—“सप्त मर्यादाः”—इत्येते ॥ चित्तस्यैव कूपे पतित-

* नास्येतत्पदं क-पुस्तके ।

† १भा० ८९, १०१ प्र० (११) ।

‡ १भा० १३६ प्र० १४० (५), (६) ।

§ १भा० ४५२ प्र० १८ पं० ।

॥ इह प्रथमा, “चित्तः कूपेऽवहितो देवान् हवत कृतये । तच्छुश्राव बृहस्पतिः
 कृष्णं कृष्णदुष विष्णं मे अस्य रोदसी ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १९, १ । उत्तरा-
 न्तित उत्तर मेव दर्शयिष्यति ।

स्यार्धे । एतयोः पूर्वा कुत्सस्य वा । वैश्वदेवी । पङ्क्तिः । प्रातरनु-
वाकाश्चिनयोर्विनियुक्ता । ‘त्रितः’ ‘कूपे’ ‘अवहितः’ पतितः,
‘देवान्’ ‘हवते’ आह्वयते, ‘ऊतये’ रक्षणायात्मनः । तस्य आह्वानं
‘बृहस्पतिः शुश्राव’ । “विचं मे अस्य रौदसौ”—इत्येतत् पुनःपुन-
रुच्यमानं द्यावापृथिव्यौ शुश्रुवतुः । किं मिल्येतदसौ श्रावयाच्च-
कार ? इति,—‘कण्वन्’ ‘अंज्रणात्’ अंहस्वतः कूपात् आत्मनः ।
‘उरु’ विस्तीर्णं त्राणं कुर्वन् ॥ एव मत्र “अन्धकूपः = अंज्रणः”—
इत्युपपद्यते, प्रकरणाविरोधात् ॥

“सप्त मर्यादाः—० ध्रुवेषु तस्थौ” * । ‘सप्त मर्यादाः’ सप्त
स्थितीः ‘कवयः’ मेधाविनः, हिरण्यगर्भ-मनु-प्रभृतयः ‘ततक्षुः’ कृत-
वन्तः । नित्या एव हि ताः, तैस्तु तत्प्रख्यापकोऽनुस्मरणार्थं ग्रन्थ-
सन्दर्भोऽभिव्यञ्जितः ; एतदेव करणं मित्युपचर्यते । “तासां मेका
मिदम्यंक्षुरो गात्” । ‘इत्’—इत्यनर्थकः, अणर्थे वा । ‘तासां’ मर्या-
दानाम् ‘एकाम्’ “अभिगच्छन्” अभिक्रामन् “अंहस्वान् भवति” ।
‘गात्’—इत्येतत्, अभेः समीपं माकृत्य “एका मय्यभिगच्छन्”—
इति । कतमाः पुनस्ता मर्यादाः ? इति,—“स्तेयम्”, “तत्पारोह-
णम्”—इत्येवमाद्याः † । यः पुनरेतानभिगच्छति, तस्य किम् ?

* “सप्त मर्यादाः—० गात् । आथोर्हं स्तुभ उपसृष्टे नौळे पृथां विसुर्गे
ध्रुवेषु तस्थौ ॥”—इति ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६ ।

† सायणस्तु,—“सप्त मर्यादाः,—कामजैभ्यः क्रोधजैभ्यश्चोदृताः ; पानम्, अक्षाः,
स्त्रियः, ऋगया, दण्डः, पारुष्यम्, अन्यदूषणम्”—इति सप्त मर्यादाः । यद्वा स्तेयम्—
—इति निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः ।”—इत्याह ।

इति,—सः 'आयोः' अयनस्य सूर्यस्य 'स्वप्ने' स्वप्ने मण्डले 'उप-
मस्य' सर्वभूतोपनिर्मातुरादित्यान्तरपुरुषस्य 'नीडे' निलयने स्थाने,
यानि धरूणानि धारयितृणि स्थानानि 'अप्रध्वंसीनि' आभृतसम्प-
वस्थाधीनि, तेषु 'तस्यौ' तिष्ठति । आह,—कस्मिन् काले इति ?
उच्यते,—'पथां विसर्गे' विषयानुप्रवेशमार्गभूतानां मिन्द्रियाणां
'विसर्गे' विसर्जनकाले प्राप्ते, मृत्युकाल इत्यर्थः ॥ मर्यादासम्बन्धात्
स्पष्टतर एष निगम इत्यतो द्वितीय उपात्तः, स्यतिसमाचारश्चानेन
प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यतीत्येवं मन्त्रे एवोपश्रुत्य सर्व एव
समाचारः विशिष्टैः स्यतिकारैः सन्दृष्टो न स्वतन्त्र इति* ॥

“वत—इति निपातः, खेदानुकम्पयोः” । “वत^(११९)”—इति†,
अनवगतम्; अनेकार्थञ्च । “निपातः”—इति पदजात्यवधारणम् ।
“खेदानुकम्पयोः”—इत्यर्थवचनम् ॥ ४ (२७) ॥

वतो वतासि यम नैव ते मनो हृदयञ्चाविदाम ।
अन्या किल त्वां कथ्येव युक्तं परिष्रजान्ते लिबुजेव

* सनावपि द्रष्टव्यम् । तथाहि;—(१) सेषम्—११ अ० ५४, ५७, ६६—१०१;
१२ अ० ५७ । (२) तत्पारोक्ष्यम्—११ अ० ५४, ५८, १०२—१०६, १०७, १०९;
१२ अ० ५८ । (३) ब्रह्महत्याम्—११ अ० ५४, ५५, १०९—१०६; १२ अ० ५५ । (४)
भूषणहत्या—११ अ० ८० (ब्रह्महत्यासमानम्) । (५) सुरापानम्—११ अ० ५४, ५६,
६०—६८; १२ अ० ५६ । दुष्कृतस्य कर्मणः (अतिपातकादीनां सन्यतस्य ११ अ०
२२६ स्त्री) पुनःपुनः सवाम्—११ अ० २२०—२२२ । (७) पातके हृतोद्यम् ? ह-
नोद्य मिति पाठे तु पापकर्मणां साक्ष्यकारणमिति प्रतीयेत—११ अ० ५४, १०६
—१०९ ।

† १भा० ४५३ घ० ४पं० ।

दृक्षम् । बतो बलातीतो * भवति दुर्बलो बतासि यम
नैव ते मनो हृदयच्च विजानीमोऽन्या † किल त्वां
परिषङ्क्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव दृक्षं लिबुजा ‡
व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति व्रततिर्वरणाच्च
शयनाच्च § ततनाच्च वाताप्य मुदकं भवति वात
एतदाप्याययति । पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्र मित्यपि
निगमो भवति । वने न वायो न्यधाधि चाकन् । वन
इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा
वेति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेव मा-
ख्यात ॥ मभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थो रथर्यतीति सिद्धस्तत्
प्रेसू रथक्कामयत इति वा ॥ एष देवो रथर्यतीत्यपि
निगमो भवति (२८**) । धेनुं न इषं पिबन्तु मसक्राम् ।
असङ्क्रमणीम् ॥ ५ †† ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ई. ५.

* “बलादतितो” क, ख, ग ।

† “विजानीमोऽन्या” क, ख, ग ।

‡ “लिबुजा” क, ख, ग ।

§ “सयनाच्च” ड, च ।

॥ “उदात्तं त्वेव माख्यात” क, ख, ग ।

¶ “रथं कामयन्त इति वा” क । “रथं कामयन्त इति वा” ख, ग । “रथं
कामयन्ति इति वा” ड ।—सर्व एवेते पादा इति विवक्षाः ।

** अथैवाष्टाविंशखण्डसमाप्तिः ड-च-पुस्तकयोः ।

†† नाच खण्डसमाप्तिः ड-च-पुस्तकयोः ; पादसमाप्तेस्तु प्रसक्तोऽपि न ।

“बुतो बतासि—० वृत्तम्” * । यमी, यमं ब्रवीति,—
 “दुर्बलः” ‘बत’ दुर्बलहृदयः त्वम्, अधर्मभीरुर्माहमयस्त्वम् । एव
 मसकन्मया प्रार्थमानः खेद सुप यासि,—नेच्छसि मया सम्भोक्तुं स
 त्वं सर्वथा ह्यनुकम्प्यः, शोच्य इत्यर्थः । अथ वा ‘नैव’ ‘ते’ तव ‘मनः’
 सङ्कल्पम्, ‘हृदयं’ हृद्गत मध्यवसायञ्च ‘विजानीमः’ । अथ वा
 लब्धस्ते मयाभिप्रायः,—‘अन्या किल त्वां’ मत्तो विशिष्टतरा योषित्,
 ‘परिष्वजाते’ ‘परिष्वङ्क्ष्यते’ †; ततः ‘किल’ त्वं मां तयापहृतचेत-
 स्वात् नेच्छसि परिष्वक्तम् । कथञ्च पुनरन्या त्वां परिष्वङ्क्ष्यते ‡ ?
 ‘कक्ष्येव युक्तम्’, ‘लिबुजेव वृत्तम्’ । ‘कक्ष्या’ कक्षजाता ‘इव’
 सुवृद्धा, ‘लिबुजा’ वल्ली, यथा ‘युक्तम्’ आत्मना संयुक्तम् समीपजं
 परिष्वजेत् परिवेष्टयेत्, एवं किल त्वा मन्या परिष्वङ्क्ष्यते इति ॥
 एव मत्र प्रकरणाविरोधात् ‘बत’—इत्येष निपातः खेदानुकम्पयोः ॥
 अत्र ‘कक्ष्येव युक्तम्’—‘लिबुजेव वृत्तम्’—(इत्येकः ‘इव’-शब्दोऽनर्थकः;
 अथ वोपमानद्वयं मेव स्यात्,—कक्ष्येव च, लिबुजेव च १,—) यथा
 कक्ष्या च लिबुजा च परिष्वजनीयौ अथत्यवृत्तौ परिष्वजेते, एवं
 परिष्वङ्क्ष्यते इति ॥

“वातायम्^(११३)”—इति ॥, अनवगतम् । “उदकं भवति”—
 इत्यभिधेयवचनम् । “वातः” हि “एतत्” उदकम् “आप्याय-
 यति” शीतं करोति । अथ वा आप्यायतिर्द्व्यर्थः स्यात्; पुरो

* ऋ० सं० ७, ६, ८, ९ ।

†, ‡ उभयत्रैव “परिष्वज्यते” क ।

§ नास्त्येष पाठः क-पुस्तके ।

॥ १भा० ४५३ घ० २५० ।

वातेन हि वृष्टिभूत सुदकं संवर्द्धते । “नू नो रुपि०—०वसुजग-
म्यात्” * । नोधसो गौतमस्यार्षम् । पावमानो सौमो । हे सोम !
‘तु नः’ क्षिप्र मस्माकम् ‘रथिम्’ धनम् ‘उपमास्व’ उपनिर्मिणुहि ।
‘नृवन्तं’ पुत्रपौत्रैः सहितम् । ‘पुनानः’ पूयमानः । ‘वाताप्यम्’ उदकं
प्राप्य द्रवीभूतः । ‘चन्द्र’ चायनीय सुदकम् । ‘विश्वः’ च सर्वः पूय-
मानः । किञ्च ; ‘प्रतारि’ प्रतीर्णं दीर्घं कुरु—हे ‘इन्द्रो’ सोम !
‘वन्दितुः’ स्तोतुः ‘आयुः’ । किञ्च ; तथा उपमास्व, यथा ‘प्रातः’ जित्य
मेव ‘धियावसुः’ कर्मवसुः । इन्द्रः त्वां पातु मस्माकम् ‘आ जगम्यात्’
आगच्छेदित्यर्थः ॥ एव मत्र “वाताप्यम् = उदकम्” अर्थाविरोधाच्च-
ब्दोपपत्तेश्च ॥

“चाकन्(११४)” —इति †, अनवगतम् । “चायन्” —इति, “का-
मयमानः” —इति शब्दसमाधौ ॥ “वने न वायो०—०तमः क्षपा-
वान्” ‡ । वसुकुलेय मार्षम् । ऐन्द्रो । चिष्टुप् । ‘वने न’ “वने इव”
(वृक्षे इव ?) । शकुनिः, स्वे नीडे वाय मात्मीयं पुत्रं ‘न्यधाधि’ निदधाति
‘शिशुकम्’ अजातपक्षम् । स यथा तत्र निहितः ‘चाकन्’ “चायन्”
पश्यन्, भयाद् दिशो निरीक्षमाणः आसीत्; अथ वा “कामयमानः”
तदुत्सुकमना आसीत् ॥ एव मय मस्मासु वृक्षस्य नीडभूतेषु शकुनि-

* “नू नो रुपि सुपमास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्य विश्वस्यन्दम् । प्र वन्दितुर्दि-
न्दोताथायुः प्रातर्मक्षू धियावसुजगम्यात् ॥” —इति ऋ० सं० ७, ४, ३, ५ ।

† १भा० ४५५ प्र० १५ पं० ।

‡ “वने न वा यो न्यधाधि चाकङ्क्षुचिवो सोमो भुरणावजौगः । यस्सेदिन्द्रः
पुरुदिनेषु होता वृणां नर्यो वृत्तमः क्षपावान् ॥” —इति ऋ० सं० ७, ७, ११, १ ।

§ न दृश्यते इमे पदे क-पुस्तके ।

पुत्रभूतः, 'शुचिः' व्यपगतसर्वदोषः युवयोः स्वभूतः, 'सोमः' । हे 'भुरष्टौ' भर्तारौ अश्विनौ ! शीघ्रौ वा ; भुरष्टुरिति क्षिप्रनामेति * । किञ्च ; यस्य सोमस्य 'पुरुदिनेषु' बज्रव्यहःसु 'इन्द्रो होता' इन्द्रोऽप्याह्वाता भवति, -ममायं सोमः स्यादिति । किञ्चक्षणः पुनरिन्द्र आह्वाता ? यः 'नृणां नृतमः' मनुष्याणां मपि मनुष्यतमः, शूराणां मपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः । 'नर्यः' च नृभ्यो हितः, यः 'क्षपावान्' च रात्रिपर्यायेषु सोमभागी । एवङ्गुणयुक्तेन यः सोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यते, अस्मासु वर्त्तमानः, स युवां प्रति 'अजीगः' नित्यकालं मेव गच्छतीत्यर्थः ॥

एवन्तावदेता मृच माश्विनी मिति कृत्वा व्याचक्षते, तदसाधुः ऐन्द्रे हि मृक्ते प्रथमैवेय मृग् भवति † । तच्च पुनः पृथक्स्य षष्ठेऽहनि सोमे वर्द्धमाने माथ्यान्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्ते विनियुज्यते ‡ । हे 'भुरष्टौ' भर्तारौ, देवतानाम् पती ! य एषः सोमोऽस्मासु निहितः, 'शुचिः' व्यपगतदोषः, शकुनिपुत्र इव, 'वने' वनावयवे वृक्षे, 'चाकन्' पश्यन्निव कामयमान इव वा इन्द्रम् आस्तो यः सोमः, तस्य किम् ? इति, -यस्तेन्द्रः पुरुदिनेषु बज्रव्यहःसु आह्वाता अभूत् ; अपि नाम मा मनेन सोमेव सुयुरिति । किञ्चक्षणः पुनराह्वाता यस्तेन्द्रः ? इति, -नृणां नृतमः नर्यश्च क्षपावांश्च । समानं मेतत् पूर्वैर्णैवार्थेन । य मेव मिन्द्रः प्रार्थयते, स एषः

* १भा० २५७ पृ० २४० १५ ख० (१४) ; २६१ पृ० ८५ ।

† "वनेनवेत्यष्टर्षं चयोदशं सूक्तम्, वसुक्रत्यार्षं चैष्टुभं सैन्द्रम्, अशुक्रान्तश्च वने-
नाष्टमिति ।" — इति तच्चैव सा० भा० ।

‡ "सोमे वर्द्धमाने सोऽयं नर्यो वने न वायः" — इति सा० ७. १९ ।

स्तोमः, तं प्रत्यजीगः, गच्छतीत्यर्थः। अथ वा स एषः स्तोमो-
ऽस्माभिरुदौर्यमाणः, तस्मिन् गुणान् गृह्णातीति स्यात्; “जिगर्त्तिः०
—० गृह्णातिकर्मा वा”—इति ह्युक्तम् * ॥ एव मत्र ‘चाकन्’—
इत्यस्य “चायन्”—इति, “कामयमानः—इति वा”—इत्येतौ विप-
रिणामावुपपद्येते, शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च ॥

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद् विचारेऽस्ति, त माह
भाष्यकारः,—“वा—इति च, यः—इति च, चकार शाकल्यः”—इति।
शाकल्यः पदकारः। तदेतद् विचार्यमाणं न साधु भवति, किङ्का-
रणम्? “उदात्तं त्वेव माख्यातं मभविष्यत्”। ‘एवम्’ एतस्मिन्
पदद्वये सति, यदेतत् ‘आख्यातं’ न्यधायीति, एतत् ‘उदात्तम्
अभविष्यत्’; यद्वृत्तात्परस्य नित्य माख्यातस्य निघातो न
भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते†, न चेदमुदात्तम्; तस्मात् ‘यः’—इति
नेदं यद्वृत्तम्। किन्तर्हि? ‘वायः’—इति एकं पदम्। किञ्च;
“असुसमाप्तस्वार्थः” अपुष्कलः; एव मेतस्मिन् पदद्वये सति
मन्तस्वार्थाः सुसमाप्तो भवति। कथम्? द्विपदत्वे हि सति
‘वा’—शब्दस्वार्थेन केन चिद् भवितव्यम्, न चेह विकल्पः समुच्चयो
वा कश्चिदर्थाऽस्ति। तस्मादाख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थसम्भवाच्च द्विपदत्वे,
‘वायः’—इत्येतदेकपदमेव; “शकुनिपुत्रः” एव चास्याभिधेयः
उपपद्यते ॥

* पृ० १७४ पृ० १७४ ।

† लक्षणविदः, पाणिन्यादिव्याकरणसूत्रवेत्तार इति यावत्। तथा च सूत्रम्,—
“यद्वृत्तान्नित्यम्”—इति पा० ८, १, ६६ ।

“रथर्यति^(११५)”—इति *, अनवगतम् । “रथं ह्यर्यति”—इत्यवगतम् ;
 ह्यर्यति-शब्दो हि प्रेक्षायां ; “रथं” हि यः “कामयते”, स रथर्यति ।
 “एष देवो—० वग्वनुम्” † । शुनः शेषस्वार्थम् । पावमानो सोमो ।
 गायत्री । यावस्तुत आवापे । ‘एषः’ सोमो ‘देवः’ ‘रथर्यति’ रंहण
 मात्मनो गमन मिच्छति । ‘पवमानः’ ‘दशस्यति’ दान मात्मन
 इच्छति ; कथं नाम मां देवेभ्यो दद्युरिति । किञ्च ; ‘आविष्कृणोति’
 प्रकाशीकरोति ‘वग्वनुम्’ वचो वननीयम्, दत्त मां देवेभ्य इति ॥
 एव मत्र “रथर्यति = रथप्रेषुः” शब्दसारूप्यादेतदुपपद्यते ॥ (२८†)

“असक्राम्^(११६)”—इति †, अनवगतम् । “असङ्क्रमणीम्”—
 इति शब्दसमाधिः । “पुरु हि वां—० राति मग्नम्” ॥ । भर-
 दाजस्वार्थम् । त्रिष्टुप् । आश्विनी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते ।
 ‘पुरु’ वज्र ‘देष्णं’ दानं ‘वां’ युवाभ्यां यज्ञे यस्मात् हे ‘पुरुभुजौ’
 वज्रभोजिनौ ! आश्विनौ ! तस्मात् युवां ब्रूमः,—‘धेनुं नः’ तर्पयित्री
 मसभ्यम् ‘इषम्’ अन्नलक्षणम् ‘पिबन्तम्’ प्रक्षारयन्तम्, ‘असक्राम्’
 असङ्क्रमणशीलाम् अनपायिनीम् असक्तः ; अथ वा असङ्क्रमणशीलां

* १मा० ४५४ घ० १पं ।

† “एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति । आविष्कृणोति वग्वनुम् ॥”—इति
 ऋ० सं० ६, ७, २०, ५ ।

‡ अथैव पञ्चमखण्डसमाप्तिः पादसमाप्तिश्च दृष्टिसम्भवा परं मूलविरुद्धेति कल्पा-
 नादरण्येयत्वात् । अष्टाविंशखण्डसमाप्तिस्तु ङ-च-पुस्तकानुसृतैव परं न तत्र
 कापि पाद व्यवस्थितिः ।

§ १मा० ४५४ घ० ४पं० ।

॥ पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिबन्तु मसक्राम् । सुतं च वा माध्वी-
 सुष्टुजिषु रसांश्च ये वा मनु राति मग्नम् ॥”—इति ऋ० सं० ५, १, ४, ३ ।

द्याम्, 'द्वयम्' इङ्-हेतुदक मस्यदर्थं प्रचारयत मिति स्यात् । किम्पुनः
तद् युवयोर्बहुदानम्? इति,—'स्तुतश्च' स्तुत-शस्त्रवांश्च सोमो युवयो-
रन्नम् । हे 'माधी' मधुपौ ! 'सुष्टुतिश्च' शोभनाभिः स्तुतिभिः सुष्टु
स्तुतः, 'रसाश्च' आज्यादयः, य एते 'राति' पुरोडाशस्थानुगच्छति,
सर्व एते युवयोरेव । तस्माद् ब्रवीमि,—पिप्पित मिति ॥ एव मत्र
शब्दमारूपादर्थविरोधाच्च 'असकम्'—इत्यस्य शब्दस्य "असङ्गमणीम्"
—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते । इडभिधेया, द्यौर्वा ॥ ५ * ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

पञ्चमः पादः ॥ ६, ५ ॥

॥ षष्ठः पादः ॥

आधव आधवनात् । म॒तीनां च साध॑न् वि॒प्राणां
चाध॑व मित्यपि निगमो भवत्यनवब्र॒वोऽनव॑क्षितवच-
नः । वि॒जे ष॒ष्ठदिन्द्र॑ इवानवब्र॒व इत्य॑पि निगमो भव-
ति ॥ १ (२६) ॥

“आधवः^(११०)”—इति ‡ अनवगतम् । “आधवनात्”—इत्यव-
गमः; आकम्पनादित्यर्थः । “म॒त्सीमहि॑—० चाध॑वम्” । ऐन्द्रस्य

* पादान्वितमूलपुस्तकानुरोधत एवेह पञ्चमखण्डसमाप्तिः पञ्चमपादसमाप्तिश्च
स्वीक्रियतेऽस्माभिः, वृत्तौ लितः प्रागेव ।

† १भा० ४५४ वृ० ११पं० ।

‡ “म॒त्सीमहि॑ स्त्रा वृथ म॒त्साक॑ देव पूषन् । म॒त्तीनां च साध॑न् वि॒प्राणां चाध॑-
वम् ॥”—इति ऋ० सं० ७, ७, ११, ४ ।

विमदस्वार्धम् । अनुष्टुप् । पौष्णी । ‘मंसीमहि’ त्वां हे ‘पूषन्’ !
 ‘देव !’ ‘मतौनां’ च प्रज्ञाना मस्माकं साधयितारम् ; आदित्येन हि
 प्राणिनां प्रज्ञा अभिव्यज्यन्ते । किञ्च ; ये चान्ये ‘विप्राः’ प्राप्तप्रज्ञाः
 मेधाविनः, तेषाम् ‘आधवम्’ आकम्पयितारं स्वयं मेव । तथा त्व
 मात्मनो गुणवत्तां दर्शयसि, यथा प्रोत्कम्पमानहृदयास्ते त्वां सुवते ॥
 एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च “आधवः = आकम्पयिता”—
 इत्युपपद्यते ॥

“अनवव्रवः^(११८)—इति *, अनवगतम् । “अनवक्षिप्रवचनः”—इति
 अवगमः । “विजेषकदिन्द्रः —० यत् आ बभूय” † । मन्योरार्धम् ।
 चिष्टुप् । मान्यवे सूक्ते । श्वेनादिषु निष्क्रेवल्ये शस्यते । ‘विजेषकत्’
 विजयकत्, ‘इन्द्रः इव अनवव्रवः’ इन्द्र इवानवक्षिप्रवचनः ; न
 हीन्द्रस्य केनचिदाक्षिप्यते वचः । हे ‘मन्यो !’ यस्त्वम् अनवक्षिप्र-
 वचनः इन्द्र इव, स त्व मस्माकम् ‘अधिपाः’ अधिष्ठाय पाता ‘भव’ ।
 किञ्च ; हे ‘सङ्गरे’ शत्रूणां सहनशील ! ‘प्रियं ते’ यत् ‘नाम’, तेन
 त्वां ‘गृणीमसि’ नित्यं मेव सुम इत्यर्थः । किञ्च ; ‘विद्म’ जातीमो
 वयम् ‘तम्’ ‘उत्सम्’ उत्स्यन्दनम्, ‘यतः’ त्वम् ‘आ बभूय’ ॥ एव
 मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च “अनवव्रवः = अनवक्षिप्रवचनः”—
 इत्युपपद्यते ॥ १ (२८) ॥

* १सा० ४५४ घ० १४ पं० ।

† “विजेषकदिन्द्रः इवानवव्रवोरेस्माकं मन्यो अधिपा भव । प्रियं ते
 नाम सङ्गरे गृणीमसि विद्म तं सुम् यत् आ बभूय ॥”—इति ऋ० स० ८, २,
 १८, ५ ।

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे । शिरिम्बि-
ठस्य सत्वभिस्तेभिष्ठा चातयामसि ॥ अदायिनि काणे
विकटे काणो * ५ (?) विक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः कणतेर्वा
स्यादणूभावकर्मणः कणतिः शब्दाणूभावे † भाष्यतेऽनु-
कणतीति माचाणूभावात्काणो ‡ दर्शनाणूभावात्काणो
विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः कुटतेर्वा स्याद् (वि-
परीतस्य §) विकुटितो भवति गिरिं गच्छ सदानुवे
शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सत्वभिः । शिरिम्बिठो
मेघः शीर्यते बिठे (बिठ मन्त्रिष्ठम् ॥) बिठं बीरिटेन
व्याख्यातं तस्य सत्त्वैरुदकैरिति स्यात्तैष्ठा चातयामोऽपि
वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मी-
निर्णोशयाच्चकार तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति स्यात्तैष्ठा
चातयामश्चातयतिर्नोशने पराशरः पराशीर्णस्य वसि-
ष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि
निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते (परा १) शत-
यिता यातूनाम् । इन्द्रो यातूना मभवत्पराशर इत्यपि
निगमो भवति । क्रिविर्हती विकर्त्तनदन्ती । यचा

* “काणे” ड ।

† “शब्दानूभावे” क, ख, ग ।

‡ “माचाणूभावात्काणो”, ड, “माचाणूभावात्काणा” च ।

§, ॥, १ नैतानि दृश्यन्ते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

वो दिद्युद्रदन्ति क्रिविर्हृतीत्यपि निगमो भवति । कुरु-
लती कृतदती* (अपि वा देवं कञ्चित् कृतदन्तं दृष्ट्वैव
मवश्यत् †) ॥ २ (३०) ॥

“सदान्ते(११९)”-इति ‡, अनवगतम् । “सदानोनुवे”-इति
शब्दसमाधिः । “अरायि काणे ०—० चातयामसि” § । शिरि-
म्बिठस्य भारद्वाजस्य आर्षम् । अनुष्टुप् । दुर्भिन्नाधिदेवतोच्यते,
कालकर्णा वा अलक्ष्मीः ॥ । हे ‘अरायि’ “अदायिनि !” दुर्भिन्नाधि-
देवते ! अथ वा हे अलक्ष्मि ! दुर्भिन्नेण पीडितानां न दाने मतिः
प्रवभति, नायलक्ष्याभिभूतानाम् । ‘काणे’ दुर्भिन्नेण ह्यभिभूतानां
मान्द्यं चक्षुषोर्भवति, अन्नाभावात् ; अलक्ष्मौपक्षेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मी-
रिति प्रतीयते ; लोकेऽपि च या विरूपा भवति, अलक्ष्मीरिति
सोच्यते । ‘विकटे’ दुर्भिन्ने दुर्बलत्वात् विकटेव प्राणिनां गतिर्भवति ;
अलक्ष्मीरपि तद्रूपा । ‘गिरिं गच्छ’ मात्रावस्थानं कार्षीः । ‘सदान्ते’
“सदानोनुवे शब्दकारिके” ; दुर्भिन्ने हि क्षुत्पीडिताः प्राणिने
निश्चसन्तः सदैव शब्दं कुर्वन्ति ; अलक्ष्मीरपि तद्रूपा, -पिशाचादीनि
नित्यं मथ्यन्तं शब्दं कुर्वन्ति ; -पिशाचाद्या हि शृणु न सुनायन्त्यस्येति
लोके वक्तारो भवन्ति, एतत् प्रसिद्धम् । ‘शिरिम्बिठस्य’ मेघस्य
स्वभूतैः ‘सत्वसि’ “उदकैः” ; “सत्वम्”-इति ह्युदकनामस्य पठि-

* “कुरुलती कृतदती” ग ।

† नास्त्येष पाठः क ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ १ भा० ४५५४० १ पं० ।

§ ५२० सं० ८, ८, १३, १ ।

॥ “अरायि शिरिम्बिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीश्वरः”-इत्यनुक्रमणी ।

नाश्र्यते । “अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः”, “तस्य सल्लैः नामभिः” *, तेन यानि दृष्टानि नामानि, सम्भवनसमर्थानि, स्तुतिसंयुक्तानि, तैर्वचं त्वां नाश्रयामः ॥ एव मत्र शब्दार्थाविरोधात् “सदान्वे”—इत्यस्य “सदानोत्तुवे”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तान्यधुनोच्यन्ते;—“राति, रासति”—इति दानकर्मसु पठितः †, तस्य प्रतिषेधपूर्वस्य ‘अ-रायि’—इति भवति । “कणतिः, शब्दाणूभावे भाष्यते,—अनुकणतीति”; “मात्राणूभावात्” “कणः” श्यामाकादिः, तत्सामान्यात् “दर्शनाणूभावात्” “काणः” । अथ वा “काणः = विक्रान्तदर्शनः”—“इत्यौपमन्यवः”; विक्रान्तं हि तस्य दर्शनं भवति, एकीभूतत्वात् । “काणः = अविक्रान्तदर्शनः”—इति वा, मन्दचक्षुष्टात् । “विकटः = विक्रान्तगतिः” विकृतगतिरित्यर्थः ‡ । अथ “वा” “कुटतेः” धातोः “स्यात्”; असौ हि “विकुटितो भवति”, कुत्सीभूत इत्यर्थः । “विठम्”—इत्यपठित मन्तरिचनामसु, तत् पुनरेतत् “वीरिटेन व्याख्यातम्”; अत्र ह्युक्तम्,—“वीरिट मन्तरिचम्, भिद्यो वा भाषो वा ततिः” § । तस्मिन् “विठे” यः “शीर्यते”, सः “शिरिम्बिठो^(१९०) मेघः” ॥ । “अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः”, सोऽनेन सूक्तेन “अलक्ष्मीः निर्नाशयाञ्चकार”—इति निदान मन्वाख्या-

* “तस्य सल्लैः कर्मभिः”—इत्येव पाठोऽस्यद्दृष्टेषु रोष्ट्रदृष्टेषु च सर्वमूलपुस्तकेषु । सायणेनाप्येव मेव पाठ उद्धृतः ऋगभाष्ये ।

† १भा० २५५५० २४० २० ख० (४, ५) ।

‡ “विकटः = विक्रान्तगतिरित्यर्थः” क ।

§ पु० १२२ ४० १९ पं० ।

॥ १भा० ४५५ ४० ४ पं० ।

तम् * । अद्यापि योऽलक्ष्याभिभूतो भवति, स आस्यदग्ने उदकेऽव-
तीर्य सूक्तं मेतज्जपति, तस्यालक्ष्मीर्निर्नश्यति † ॥

“पराशरः(१२१)” — इति†, अनवगतं मनेकार्थञ्च । “पराशीर्णः”
— इत्यवगमः । “प्र ये गृहाद० — व्युच्छान्” ॥ वसिष्ठस्यार्षम् ।
ऐन्द्रे सूक्ते त्रिष्टुप् । प्रकर्षेण ‘ये’ ‘अममदुः’ तत्प्रवन्तः सोमेन, हृष्टवन्तो
वा यज्ञेषु । हे इन्द्र ! ‘त्वाया’ त्वया सह ‘पराशरः’ च ‘शतयातुः’
बहूनां रक्षसां यातयिता ; तेन हि रक्षोघ्नं सच माहृत मासीदिति
भारते श्रूयते । ‘वसिष्ठः’ च इत्येवमादयः । किं तेषाम् ? इति, — ‘न’ ‘ते
भोजस्य’ भोगिनः तव ‘सख्यं’ सखिभावं ‘मृषन्त’ मार्जयन्ते
नाशयन्तीत्यर्थः । ‘अधा’ अथैवङ्गुणयुक्तेभ्यस्तेभ्यः ‘सूरिभ्यः’, ‘सुदिना’
शोभनानि दिनानि ‘व्युच्छान्’ विभान्तीत्यर्थः । तेषां मेव सुप्रभाता
रात्रयः इत्यभिप्रायः । एवमत्र “ऋषिः = पराशरः” वसिष्ठसम्बन्धात् ॥

“इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते” ; स हि “परा” परितः “शात-
यिता” “यातूनां” यातयितव्यानाम्, असुरादीना मिति । “इन्द्रो
यातूनां मभवत् पराशरः” — इति ॥ । व्याख्यातः शेषः ॥

“क्रिविर्दत्तौ(१२२)” — इति **, अनवगतम् । “विकर्त्तनदन्तौ” —

* “निदानं त्वाख्यातम्” क ।

† “जपहोमादिभिरिदं सूक्तं मयीनाशकरम्” — इति सा० भा० ।

‡ १भा० ४५५ पृ० ६ पं० ।

§ “प्र ये गृहादममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः । न ते भोजस्य सख्यं
मृषन्ताधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥” — इति ऋ० सं० ५, ९, २८, १ ।

॥ ऋ० सं० ५, ७, ८, १ ।

॥ १भा० ४५० पृ० १२ पं० ।

** १भा० ४५५ पृ० १२ पं० ।

इत्यवगतमः । “यूयं न उग्राः—बर्हणा” । अगस्त्यस्यार्घम् ।
जगती । हे ‘मरुतः’ ! ‘उग्राः’ उडूर्णाः, ‘अरिष्टग्रामाः’ अनुपहिंसित-
सङ्घाताः यूयम्, अस्माकं ‘सुचेतुना’ शोभनेन प्रज्ञानेन, एतां ‘सुमति’
शोभनां मतिम् ‘पिपर्त्तन’ पूरयत पालयत वा । केन पुनः पूरयत ?
कुतो वा पूरयत ? इति,—“यच्चा वो दिद्युत्” । ‘यच्चा’ यस्मिन् मेघे
‘दिद्युत्’ आयुधं क्षिप्रं युष्माभिः, त मेव मेघं ‘रदति’ विलिखति,
विदारयति वर्धार्थम् । किंलक्षणा पुनर्दिद्युत् ? इति,—“क्विर्विर्दती”
विकर्त्तनसमर्थः दन्तैः या रदति । कथम्यनर्या रदति ? “रिणाति पृश्नः
सुधितेव” इति । यथा ‘पृश्नः’ पृश्नोः अङ्गानि ‘रिणाति’ पृथक् करोति,
‘सुधिता’ स्वधित्या, ‘बर्हणा’ परिवड्ढया हिंसया, एव यस्मिन् मेघे
दिद्युदः ता रदन्ति । ततः प्रभ्रष्टेनोदकेन सुमति मस्माकं पिपर्त्तन ॥
एव मत्तार्थाविरोधादायुधं ‘क्विर्विर्दती’-शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥

“करुळती(१२२)”-इति †, अनवगतम् । “कृत्तदती”-इत्यव-
गमः ॥ २ (३०) ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वर्थमा । वामं पूषा
वामं भगो वामं देवः करुळती ॥ वामं वननीयं
भवत्यादुरिरादरणात्तत्कः करुळती भगः पुरस्तात्तस्या-
न्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकोऽदन्तकः पूषेति च

* “यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्त्तन । यच्चा वो दिद्युद-
दति क्विर्विर्दती रिणाति पृश्नः सुधितेव बर्हणा ॥”-इति ऋ० सं० १, ४, १, १ ।

† १भा० ४५५ ३० १०-शं ।

ब्राह्मणम् । दनो विश इन्द्र मृधवाचः दानमनसो नो
मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु । अवीरो मिव मा मयं
शरारुरभि मन्यते । अबला मिव मा मयं बालोऽभि-
मन्यते संशिशरिषुरिदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद-
दर्शे भाष्यते । वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्युच्यते । अश्व-
युर्गव्यूरथयुर्वसूयुरित्यपि* निगमो भवति ॥ ३ (३१) ॥

“वामंवामं त०—०देवः कुरुती”† । वामदेवस्त्वाम् ।
ऐन्द्रे सूते । अनुष्टुप् । रात्रिपर्याये प्रशास्तुः शस्त्रे विनियुक्ता ।
‘वामं वामम्’—इति भूयस्त्वार्योऽभ्यासः ; “अभ्यासे भूयांस मयं
मन्यन्ते”—इति हि वक्ष्यति । यद्यत् सुष्ठु “वननीयम्” इष्टम्, ‘ते’
तव धनम्, तत्तत् हे ‘आदुरे’ आदरवन् ! यजमान ! स हि यागं
प्रति नित्यम् आदृतो भवतीत्यत एवं सम्बोध्यते—हे आदुरे !
‘वामं ददाल्चर्यमा’ । यदर्थगणो ‘वामं’ “वननीयम्” इष्टम्,
आत्मनो धनम्, तत् असौ तुभ्यं ‘ददातु’ । किञ्च ; ‘वामं पूषा’
ददातु । ‘वामं भगः’ ददातु । ‘वामं देवः कुरुती’ ददालित्ये-
तदेवानुवर्त्तते । ‘कुरुती’—इत्येतद् गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, “तत्”
एतत् विचार्यते—“कः कुरुती ?”—इति । “भगः पुरस्तात्”
‘कुरुती’—शब्दस्य । “तस्य” एवायम् “अन्वादेशः” सन्निधान-
सामर्थ्यात् ।—“इत्येकम्” आचार्यमतम् । “पूषा—इति अपरम्” ।

* “रथयवसूयुरिन्द्र इत्यपि” ऊ, च ।

† ख० सं० २, ६, २२, ४ ।

किङ्कारणम् ? “सः” हि पूषा “अदन्तकः” । आह,—कुत एतत् ? इति उच्यते,—“अदन्तकः पूषा—इति च ब्राह्मणम्” । (प्राशिच-
भागब्राह्मणे हि श्रूयते,—“तत् पूषे पर्याजहुः, तत् पूषा प्राश्नात्,
तस्य दतो निर्जघान ; * तस्मादाहुः,—अदन्तकः पूषा”—इति†) ।
यत् पुनरेतदुक्तं सन्निधिसामर्थ्याद् भगः कल्लती स्यादिति ।
अकारण मेतत् ;—“यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्य मपि तस्य तत् ।
अर्थतो ह्यसमर्थाना मानन्तर्ह्य मकारणम्”—इति न्यायविदः
पठन्ति ॥ तस्मात् पूर्वैव ‘कल्लती’—इत्युच्यते‡, शब्दसारूप्या-
दर्थोपपत्तेश्चेति ॥

“दनः(१२४)” —इति §, अनवगतम् । “दानमनसः”—इत्यवगमः ।
“दनो विश इन्द्र०—० कुत्साय रन्धीः” ॥ । अगस्त्यस्यार्घम् ।
हे ‘इन्द्र !’ ‘दनः’ “दानमनसः” एव एतान् अस्माभ्यं ‘विशः’
“मनुष्यान्”, “कुरु” ‘मृधवाचः’ “मृदुवाचः” । कस्मात् पुनरेव
मुच्यते ? इतः,—‘यत्’ यस्मात् त्वम् ‘सप्त’ सप्ताः, ‘पुरः’ मेघपुरः,
‘शारदीः’ शरत्कालोत्थाः, संवत्सरोत्था वा ; संवत्सरोऽपि हि शरदित्यु-
च्यते,—“स जीव शरदः शतम्”—इति ¶ लिङ्गात् । ‘शर्म’ सुख मिच्छन्

* ब्राह्मणग्रन्थे तु इह ‘तथेवृत्तं तदास’—इत्यधिकं दृश्यते ।

† श० प० ब्रा० सु० ७६४० । बन्धनीचिह्नान्गतेतपाठस्तु क-पुस्तके नास्ति ।

‡ ‘कल्लती’—शब्दः प्रातिशाख्यशासनात् संहितापाठे ‘कल्लती’ भवति ;
वृत्तौ यच्च यच्च प्रतीकलेन गृहीतः, तच्च तत्राप्येव मेव, नान्यत्र ।

§ १भा० ४५६४ ४० ५५० ।

॥ दनो विश इन्द्र मृधवाचः सप्त यक्षुरः शर्म शारदीर्दत्त । मृधोरूपो अनव-
द्यार्षो यूने वृचं पुरुत्साय रन्धीः ॥”—इति ऋ० सं० २, ४, ६, २ ।

¶ सा० म० ब्रा० १, ५, १४ ।

जनानां 'दत्' दास्यसि । किञ्च ; 'अनवद्याणाः' अनवद्योदकाः,
ताः पुरः 'च्छणोः' अपगमितवानसि इमं लोकं प्रति 'अपः' । स्वभाव
एवैष तव लोकाननुगृहीतु मित्यभिप्रायः । किञ्च ; 'यूने वृचम्' ।
यौतिः स्तुत्यर्थः * । स्तोत्रे यजमानाय 'पुरकुत्साय' बज्रस्तुतिकर्त्रे
'वृचं' धनं† 'रन्धीः' सम्पादितवानसीत्यर्थः । यत एव सुपकारे
प्रवृत्तो भवान् स्तोत्रेणा मन्येषाञ्च जनानाम्, तस्माद् ब्रूमेऽस्माक
मपि एतान् मृदुवाचः कुरु मनुष्यानि ॥ एव मच 'दनः'—
इत्यस्मिन् पदे दकारे "दानमनसः"—इति एतान्यक्षराण्यध्या-
हृतानि भाष्यकारेण, 'न'-कारश्चास्मद्योगे विभज्योदाहृतः ; तथा-
र्थापत्तिदर्शनात् । "कुरु"—इत्येतच्चार्यपरिसमाप्त्यर्थं मध्याहृतम् ।
उत्तराख्यः पादा हेतुभावेन ; 'सप्त यत् पुरः'—इत्येतस्मात् सर्व-
नामसम्बन्धात् ॥

"शरारुः (१२५)"—इति ‡, अनवगतम् । "संशिशरिषुः"—इत्य-
वगमः । "अवीरा मित्र ०—० दिन्द्र उत्तरः" § । पक्षिः ।
ऐन्द्रौ । इन्द्रपत्नी एवं ब्रवीति,—'अवीरा मित्र' "अवला मित्र"
अपरिग्रहा मित्र । 'माम् अयं' 'शरारुः' "बालः" मूर्खः "संशिशरिषुः"
संशर्तुं मिच्छन् शरीरं तित्यक्षुरित्यर्थः । 'अभि मन्यते' अभिभवि-
ष्याम्येता मित्येव मन्यते ; क्षुद्रया बुद्ध्या । नज्जषो ऽन्यो वा कश्चित् ;

* १भा० २२१ घ० २४० १४ ख० (२७) ।

† १भा० २२२ घ० २४० १० ख० (२७) ।

‡ १भा० ४५६ घ० ७प० ।

§ अवीरा मित्र मयं शरारुः अभि मन्यते । उताह मक्षि वीरिणीन्द्रपत्नी मयत्-
त्वा विभज्यादिन्द्र उत्तरः ॥"—इति ऋ० सं० ८, ४, १, ४ ।

“नङ्गणे हीन्द्राण्यभिभवितु मारम्भासीत्”—इत्याख्यानं श्रूयते * ।
 “उताह मस्मि वीरिणी” अथ च तावदस्मि वीरिण्येव । केन च
 पुनर्वीरेण वीरिणी? ‘इन्द्रपत्नी’ इन्द्रस्याहं पत्नी;—‘मरुत्सखा’ यः ‘इन्द्रः’
 ‘विश्वस्माद्’ सर्वस्माद् यश्च ‘उत्तरः’ ‘जगतः’ उद्यततरः प्रभावेन, स
 मे वीरः; तदयं वालो न मन्यते, येन मां मभिभवितु मिच्छतीत्यभि-
 प्रायः ॥ एव मत्र “शरारुः=संशिशरिषुः”, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥

“इदंयुः^(१९६)”—इति †, अनवगत मनेकार्थश्च । इद मिति
 यत् किञ्चिदभिप्रेतं निर्दिश्यते, तद्यः कामयते, स इदंयुरित्युच्यते ।
 ‘युः’—इत्येष शब्दोऽप्रसिद्धः कामयतेऽर्थे, तेनानवगत सेतत् स्यात् ।
 “नानाधियो वसूयवः”—इत्यनेन ‡ गतार्थं मन्यमानो भाष्यकारो
 निगमं न ब्रवीति । वार्त्तिककारेणाशुक्तम्,—“निगमवशादुक्तार्थं
 भवति पदम्”; तद्धितः, तथा धातुः, उपसर्गगुणः, निपाताश्च
 मन्त्रगताः सर्वथा लक्ष्याः ॥

“अथापि” ‘युः’—इत्येषः, “तद्वदर्थे भाष्यते” । आह,—
 किं सुदाहरणम्? “वसूयुरिन्द्रः”—इति, वसुमानित्यर्थः । “इन्द्रो
 अथापि ० — ० प्रयुन्ता” ? । सख्यत्वात् मापन्नस्येन्द्रस्येव मार्षम् ॥ ।

* “वृषाकपिनैमेन्द्रस्य पुत्रः, स चेन्द्राणीन्द्रस्यैते चयः संहताः संविवादं कृत-
 वन्तः”—इति तत्रैव सूक्तारम्भे सा० भा० ।

† १ सा० ४५६४० १२ पं० ।

‡ पु० १५५४० ८ पं० ।

§ “इन्द्रो अथापि सुधा निरुक्ते पुत्रेषु सोमो दुर्धौ न यूपः । वसूयुगेव्यु-
 रयुयुर्वसूयुरिन्द्र इन्द्रायः चयति प्रयुन्ता ॥”—इति ऋ० सं० १,४,११,४ ।

॥ “अङ्गिरा इन्द्रतुल्यं पुत्रं मिच्छन्नभ्यष्यायत्, सख इतीन्द्र एवास्य पुत्रोऽजाय-
 वेति ॥”—इत्यनुक्रमणौ ।

ऐन्द्रौ । त्रिष्टुप् । दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते । यः
 ‘इन्द्रः’ ‘अश्रायि’ शृणोति, दिनस्तीत्यर्थः । ‘शुद्धः’ शुद्धविक्रमः,
 अजिह्वयोधी ; अथ वा शोधयिता योधानां प्रहारैः, सुधौर्वा स्यात्* ।
 क पुनः शृणोति ? ‘निरेके’ सङ्गमे यत्रैकोऽप्यन्यः सहायो नास्ति,
 तत्र एक एव शत्रून् हन्ति । ‘पञ्जेषु’ प्रार्जितायुधेष्वपि पदेषु सङ्गामेषु ।
 किञ्च ; ‘सोमो न’ सोम इव । यः प्रधानः त्रिष्टुप् सोमः, पञ्चदश
 इति हि व्यपदेशः ; सोमे प्रभवति सोमेन तस्य प्राधान्यात्† ।
 किञ्च ; यः इन्द्रः ‘दुर्यो न’ दुर्य ‘इव यूयः’ यः प्रधानः । तस्य किम् ?
 इति,— स इन्द्रः ‘अश्वयुः’ अश्वैस्तद्वान् । ‘गव्युः’ गोभिः तद्वान् ।
 ‘वस्युः’ अश्वैर्वसुभिः तद्वान् । एवञ्जुणविशिष्टो ‘यः इन्द्रः’, सः
 ‘रायेषु’ धनेषु जनानां दातव्येषु ‘क्षयति’ दृष्टे । ‘प्रयन्ता’ प्रकर्षण
 दातव्यर्थः‡ ॥ एव मत्र ‘वस्युः’—इत्ययं यु-शब्दः “तद्वदर्थे” ।
 किङ्कारणम् ? न हीन्द्रो वसु कामयते, सुपूर्णत्वात् ; परिशेषात्
 अयं “तद्वदर्थे भाष्यते”—इत्युपपद्यते ॥ ३ (३१) ॥

किं ते क्षण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरु दुहे न
 तपन्ति घर्मम् । आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाश्राखं
 मघवन्नन्धया नः । किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः कीक-

* मूले तु “सुध्यः”—इति पाठः । “घोरितिकर्मनाम शोभना घोर्येषाम्”—
 इति च सायणः ।

† साण्ड्यद्वितीयतृतीयाध्यायी द्रष्टव्यौ ।

‡ “रायः” इति मूलपाठः । “रायः प्रयत्न, धनस्य दाता ; ‘इन्द्र इत्’ इन्द्र एव
 यजमानानाम्”—इत्याह च सायणः ।

टा नाम देशोऽनार्यनिवासः कीकटाः किं कृताः किं
 क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा नैव* चाशिरं दुहे न तपन्ति
 घर्मं हर्म्य माहर नः प्रमगन्दस्य धनानि मगन्दः कु-
 सीदी माङ्गदो मा मागमिष्यतीति† च ददाति तदपत्यं
 प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः‡ प्रमदको वा योऽय
 मेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः पण्डको वा पण्डकः
 पण्डगः॥ प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डावाण्डावाणी इव
 ब्रीडयति ॥ तस्तम्भे॥ नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैः-
 शाखः शाखाः शक्नोतेराणिररणात्तन्नो मघवन्न्थयेति
 रथ्यतिर्वशगमने बुन्द इषुर्भवति (बुन्दो वा**) भिन्दो
 वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥ ४ (३२)॥

“कीकटेषु (१९०)” — इति ††, अनवगतम् । “किङ्कृताः” — इति
 शब्दसमाधिः, “किं क्रियाभिः — इति” “वा” । “किं ते कृण्वन्ति०
 —० चन्धया नः” †† । विश्वामित्रस्यार्घम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् ।

* “किं क्रियाभिरभिप्रेप्सा नैव” क, ख, ग ।

† “माङ्गदो मां गमिष्यन्तीति” क, ख, ग ।

‡ “प्रमगन्दोऽत्यन्तः कुसीदः कुलीनः” क, ख, ग ।

§ “पण्डकः” क, ख । “पन्नगः” ग ।

॥ “ब्रीडयति” क, ख, ग ।

॥ “तस्तम्भे” क, ख, ग । उत्तिसम्मतस्य ।

** नास्त्येष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

†† १भा० ४५७५० ३५० ।

‡‡ च्च० सं० ३, ३, ११, ४ ।

इन्द्र ! याः 'कौकटेषु' अनार्यदेशनिवासिषु मनुष्येषु 'गावः', ताः 'ते' तव 'किम्' क सुपकारं कुर्वन्ति ? न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । "नाशिरं दुह्ने, न तपन्ति घर्मम्" नाप्याशिरार्थं दुह्यन्ते, नापि घर्मे तप्यामानेऽङ्गभावं गच्छन्ति ; नाप्यग्निहोत्रादिषु कर्मसु अन्यास्त्रि क्रियास्त्रित्यभिप्रायः । यत एव मतो ब्रूमः,—“आ हर नः” ताः गाः ; वयं तव, ताभिराशिरादिविनियोगेनोपकारं करिष्याम इत्यभिप्रायः । किञ्च ; यदप्येतत् 'प्रमगन्दस्य' वृद्धिजीविनो धनम्, एतच्च तथा अस्मभ्य माहर ; तदपि न क्रियासु “तस्य” विनियुज्यते, वयं तद् विनियोक्त्याम इत्यभिप्रायः । “प्रमदको वा” नित्यप्रसुदिता विषयपरः प्रमगन्दः स्यात् । “पण्डको वा” नपुंसकः प्रमगन्दः स्यात् । तयोर्वा धनानि क्रियासु न विनियुज्यन्ते, शब्दसारूप्यच्च प्रमगन्दशब्दे उभयोरस्ति ; तस्मात् तावप्युपद्येते । “नैचाशाखं मघवन्नन्धया नः” । यदेतेषा मन्यतमस्य नीचशाखाप्रसृतस्य नीचवंशप्रसृतस्य दीनतुल्यस्य धनम्, तत्* । हे 'मघवन् !' शीघ्रं 'रन्धय' संसाध अस्मद्वशं कुर्वित्यर्थः ॥

एव मत्र 'कौकटाः' “किं कृताः” किं ते कृताः ? इत्येव मभिव्याहारं मर्हन्ति, न तैः कश्चिदर्थोऽस्ति ; न ते देवपितृमनुष्याणां सुपकारं कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ “वा” “किं क्रियाभिः ?”—“इति” एवं “प्रेप्साः” ते नास्तिका एवमभिप्राया इत्यर्थः ।

* नीचासु शूद्रयोनिषूत्यादिता शाखा पुत्रपौत्रादिपरम्परा येन स नीचाशाखः ।
* * * । तत्सम्बन्धि धनं नैचाशाखम् ॥—इति अत्रैव सा० भा० ।

एतस्माच्छब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च “कौकटाः = अनार्यदेशनिवासिनः”
—इत्युपपद्यते * ॥

“मगन्दः = कुशीदी” —इत्युच्यते; स हि “माम्” —इयात्
अद्यतनोऽर्थः, अयञ्च “आगमिष्यति” —इत्येव मनुचिन्त्य, परेभ्यो
धनानि “ददाति” । “तदपत्यं प्रमगन्दः, अत्यन्तकुशीदिकुलीनः”
तद्वितार्थं प्रः, प्रमगन्दः; ‘प्रक्षण्डस्य’ —इति † यथा । “प्रमदकः”
प्रमादशीलः; —“अय मेवैको लोकोऽस्ति, न परः” —“इति” एवं
“प्रेम्सुः” नास्तिकः । “पण्डकः” तृतीया प्रकृतिः; स हि “पण्डगः”
पण्डं गच्छति, स्त्रीरूपत्वात् । “प्रार्दकः” —इति “वा” स्यात्; “प्र”
प्रकर्षेण ह्यसौ “अर्दयति” अज्ञानैः सह स्त्रीत्वेन गच्छति “आण्डौ” ।
कस्मात् तौ “आण्डौ”? “आणी इव व्रीडयति”; तौ ह्यसौ
पण्डको मुखे पुनर्मैथुने कर्मणि वर्द्धमानः “आणी इव व्रीडयति”
सम्भ्रमतीत्यर्थः ‡ ॥

“बुन्दः (१२८)” —इति §, अनवगतम् । “दधुर्भवति” —इत्यभि-
धेयवचनम् । “भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा” —
इति शब्दसमाधयः ॥ ४ (३२) ॥

* कौकटो मगधः । तथाहि —“कौकटेषु गया पुण्या, पुणं राजगृहं वनम् ।
च्यवनस्याश्रमः पुणो, पुण्या नदी पुनःपुना ॥ ” —इति शब्दकल्पद्रुमघटनं वायु-
पुराणवचनम् ।

† प्रक्षण्डः = काण्डः ऋ० सं० १. ४४-५०; ऋ. ४९; ९. ९५ ।

‡ “शाखाः शक्नोतिः” —इत्यादि भाष्य मयाख्यात मेव स्थितम् ।

§ १मा० ४५७ घ० ९पं० ।

तुविच्छं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्वन्दो हिरण्ययः ॥
 उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूषे चिह्नदृष्टधा ॥
 तुविच्छं बहुविक्षेपं* महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं
 सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्ययः † उभौ ते
 बाहू (रण्यौ ‡) रमणीयौ साङ्गाम्यौ वर्दुषे § अर्द्धनपा-
 तिनौ गमनपातिनौ (शब्दपातिनौ दूरपातिनौ ॥) वा
 मर्मण्यर्द्धनवेधिनौ गमनवेधिनौ (शब्दवेधिनौ दूर-
 वेधिनौ ॥) वा ॥ ५ (३३) ॥

“तुविच्छं ते ०—० दृष्टधा”—इति** । “निराविध्य ०—
 ० स्वाततम्”—इति †† च । कुरुसुतेरार्ष मेतदृष्टयम् । ऐन्द्री ।
 सतोष्टहती पूर्वा ; गायत्र्युत्तरा । हे इन्द्र ! ‘तुविच्छं’ “बहुविक्षेपम्”
 बहूनां विक्षेपाणां—, ‘सुकृतं’ शोभनानि हि येन कर्माणि क्रियन्ते
 तम् ; अथ वा शोभनं कृतम्, ‘सूमयं’ च सुखकरं सुहृदाम् ।
 किमुनस्तत् ? ‘धनुः’ । किञ्च ; “साधुर्वन्दो हिरण्ययः” ‘साधयिता’
 शोभानां शत्रुसङ्घातानां वा ‘बुन्दः’ इषुः “हिरण्ययः” हिरण्यविकृत
 इत्यर्थः । किञ्च ; ‘उभा ते बाहू’ उभावपि ते बाहू, ‘रण्या’

* “बहुविक्षं” क, ख, ग ।

† “हिरण्ययः” क, ख, ग ।

‡ नास्तेतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ “साङ्गाम्याष्टदूषे” क, ख, ग ।

॥, ॥ नेमौ पाठौ दृश्येते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

** ऋ० सं० ६, ५, २०, ६ ।

†† ऋ० सं० ६, ५, २०, १ ।

“रमणीयौ” स्वायतौ पीनौ च, अथ वा “साङ्गाम्यौ” रणयोग्यौ,
 ‘सुसंस्कृतौ’ समलङ्कृतौ, ‘चटूपे’ “अर्दनपातिनौ” अर्दनेन हि
 गमनेन क्षेपणेन तौ शत्रून् पातयतः । ‘चटूवृधा’ चद्विति मर्मोच्यते,
 तत्र यौ विध्यते तौ चटूवृधौ मर्मवेधिनावित्यर्थः । भाष्य मत्र न
 सम्यगिव लक्ष्यते ; तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेद्यः, ततो योज्यम् * ।
 एव मत्र धनुःसम्बन्धाद् “बुन्दः = इषुः” ॥ ५ (३३) ॥

निराविध्यङ्गिरिभ्य आ धारयत्यक् मोदनम् । इन्द्रो
 बुन्दं स्वाततम् ॥ निरविध्यङ्गिरिभ्य आ धारयत्यक्
 मोदन मुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततं वृन्दं
 बुन्देन व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ६ (३४) ॥

“निराविध्य०—० स्वाततम्” † । ‘पक्वम्’ बहूनां मेघानां
 मध्ये यः पक्वो मेघः, उदकदाने समर्थः, तम्, ‘इन्द्रः’ ‘निरविध्यत्’ ।
 विद्धा च तावत् ‘आ धारयत्’ यावन्निरुदकः संवर्त्त इति । कथं
 निरविध्यत् ? इति,—‘बुन्दं’ ‘स्वाततम्’ स्वाकृष्टं माकर्णिकत्वा ।
 एव मत्राकर्षणसम्बन्धात् “इषुः = बुन्दः”—इत्युपपद्यते ॥

“वृन्दम्^(१९६)”—इति ‡, एतत् पदम् “बुन्देन” एव “व्याख्या-
 तम्”; अस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो या बुन्दश्च ॥

* “एषा निष्कृत एक मपि पदं विहाय यास्केन व्याख्याता । तदेव लिख्यते ॥”—
 इति सा० भा० ।

† ऋ० सं० ६, ५, २०, १ ।

‡ १भा० ४५७ पृ० ८५० ।

“वृन्दारकश्च” ‘बुन्देन’ एव “व्याख्यातः” । हस्ती वृन्दारकः
प्रकरणवशादान्यः कश्चित् * ॥ ६ (३४) ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य क मय्यहे यत्समञ्जन्ति
देवाः । अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे
हव्यवाहम् ॥ अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य क मय्यन्न †
मभिवहति यत्समश्नुवन्ति देवा अहरहर्जायते मासे-
मासेऽर्द्धमासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाह
मुख मूर्खोतेर्दणोतेर्वा । महत्तदुल्लवं स्थविरु तदासी-
दित्यपि निगमो भवत्यृबीस मपगतभास मपहतभास
मन्तर्हितभासं ‡ गतभासं वा ॥ ७ (३५) ॥

“किः (१२०)” — इति १, अनवगतम् । “कर्त्ता” — इत्यवगमः ।
“अयं यो होता — हव्यवाहम्” ॥ । ऋचौकस्याग्नेर्विश्वेषां
देवानां संवादस्तुक्तम् ॥, तत्रेयं विश्वेदेवानां मार्षम् । आग्नेयौ ।

* अम० को० १, १, ९; २, १, ११२; २, २, १६ । “वृन्दारकः सुरे पुंसि
मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु” — इति मेदिनी ।

† “क मय्यहेऽन्न” ड, च ।

‡ “मनन्तर्हितभासं” क, ख, ग ।

§ १भा० ४५७ प्र० १९ पं० ।

॥ ऋ० सं० ८, १, १२, २ ।

¶ अचाह सायणः — “रुक्तचयोक्तार्थं तैत्तिरीयब्राह्मणम् । ‘अग्नेस्त्वयो व्याथांसो
धातर आसन्, ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामौघन्त सोऽग्निरभिभेदित्वं वावस्य आर्तिं
मा रिष्यतीति स निरायन् सोऽपः प्राविशत् तं देवाः त्रैश मेऽह्नित्यादि (ते० सं०
२. १. ६.) ।

‘यः अयम्’ अग्निः, ‘होता’ आह्वाता देवानां पृथिवीस्थानः । किं तस्य ? इति—‘किः उ सः’ ‘यमस्य’ भगवत आदित्यस्य ; अग्नेर्हि सकाशात् प्रातरादित्यः प्रसूयते । तदुक्तम्,—“एष प्रातः प्रसूयति, तस्मात् प्रातर्वीपतिष्ठन्त इति * । “यस्मिन् वृत्ते सुपलाशे (च० सं० ८, ७, २३, १०)”—इत्यस्या मृचि यमत्व मादित्यस्य वक्ष्यति † । किञ्च ; ‘कम् अपि ऊहे’ “क मयन्नम् अभिवहति” । “कम्”—इत्यन्ननाम ‡, अन्न मपि चाय मेवाभिवहति । कतमतः ? ‘यत्’ एतत् हविर्लक्षणं ‘समञ्चन्ति’ “समञ्चुवन्ति” ‘देवाः’ । अञ्जतिरत्र प्रकरणवशाद् भोजनार्थः । किञ्च ; अय मेव ‘अहरहः’ अहन्यहनि अग्निहोत्रिणां गृहेषु उद्धोध्यमानो महान् ‘जायते’ । ‘मासिमासि’ जायते पितृयज्ञेषु, “अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे” च दर्शपूर्णमासेषु च । यस्मादेवज्जुणविशिष्टो ऽय मग्निः, ‘अय’ एतस्मात् कारणात् एत मग्निं सर्वे ‘देवाः’ ‘दधिरे’ “निदधिरे” ‘हव्यवाहम्’ हविषां वोढार मित्यर्थः । एव मत्र शब्दसारूप्याद् ‘यमस्य’—इत्येतस्माच्च षष्ठीयोगात् ‘किः’—इत्यस्य “कर्त्ता”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

“उत्सवम्^(१२१)”—इति १, अनगतम् । ‘जरायु’—इत्यवगमः । “ऊर्णोतेः”—इति धातुनिर्देशः । ‘ऊर्णम्’—इति स्यात् । “वृणोतेर्वा” स्यात् ; तेन हि गर्भं आवृतो भवति । “मृहत्तदुत्सव” ०—० स्तुत्वा

* “अग्निर्वैश्वानरः प्राचावयत्, तस्य यद्रेतसः प्रथमं मुददीप्यत, तदसावादित्यो-
भवत्”—इति च ऐ० ब्रा० ३, २, १० ।

† य० दै० का० १२, २, ८ ।

‡ १भा० ४०६ प्र० (१४) द्रष्टव्यम् ।

§ १भा० ४५८ प्र० २५० ।

२७८

प्रका

देव

हव

मर्मा

मा

मुत्

दि

मन्

“अ

देव

मन्

देव एकः” * । ‘महत्’ परिमाणतः, ‘तत्’ ‘उत्वं’ जरायु ‘आसीत्’,
‘स्वविरं’ चिरन्तनञ्च तदासीत् । येन त्वम् ‘आवेष्टितः’ आवृतः, हे
भगवन् ! अग्ने ! ‘प्रविवेशिथ’ प्रविष्टवानसि ‘पूर्वम्’ आदिसर्गे ‘अपः’ ।
किञ्च ; ‘विश्याः’ सर्वा तन्वः तव, हे ‘जातवेदः !’ ‘वज्रधा’ अनेकेषु
अभिधानेषु वर्तमानाः अपश्यत् ‘एकः देवः’ प्रजापतिः, कोऽन्यस्ततः
तव तनूना मन्तं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र ‘जरायु’ ‘उत्वं’-
शब्देनोच्यते, आवेष्टनसम्बन्धादित्युपपद्यते ॥

“ऋषीसम्(११९)” — इति †, अनवगतम् । “अपगतभासम्” —
इत्येवमाद्याः शब्दसमाधयः । ‘पृथिवी’ — अभिधेया ; सा हि कृष्ण-
च्छाया ‡ । तस्मादपगतभास मित्येवमाद्याः शब्दसमाधय उपपद्यन्ते
॥ ७ (३५) ॥

हिमेनाग्निं ब्रंस मवारयेथां पितुमती मूर्जं मस्मा
अधत्तम् । ऋषीसे अत्रिं मश्विनावनीत् मुनिन्ययुः
सर्वगणं स्वस्ति ॥ हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं ब्रंस महर्-
वारयेथा मन्नवतीं चास्मा ॥ ऊर्जं मधत्त मग्नये योऽय
ऋषीसे पृथिव्या मग्निरन्तरौषधिवनस्पतिष्वसु त मुनि-
न्ययुः सर्वगणं सर्वनामानं गणो गणनाहुणश्च यदृष्ट

* ‘महत्तदुत्वं’ स्वविरं तदासीद्येनावेष्टितः प्रविवेशिथापः । विश्वा अपश्यद्
वज्रधा ते अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः ॥” — इति ऋ० सं० ८, १, १०, १ ।

† १भा० ४५८ ० ७प० ।

‡ “कृसरच्छाया” क । “ऋषीसे = अपगतप्रकाशे, पीडयन्तगृहे” — सा० भा० ।
§ “जास्मा” ग ।

आ
मा
२.

आषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनौ रूपं
तेनैतौ * स्तौति स्तौति ॥ ८ (३६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६. ६.

“हिमेनाग्निं ० — ० सर्वगणं स्तुति” † । कवीवत आर्षम् ।
त्रिष्टुप् । आश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः श्रूयते । हे अश्विनौ !
‘हिमेन’ “उदकेन” अतिप्रष्टुं “ग्रीष्मान्ते”, ‘अग्निम्’, ‘वसम्’
“अहः”—लक्षणम्, इमांस्तोकान् दिधत्तन्त मिव, युवाम् ‘अवारये-
याम्’ । वारचिवा च ‘पितुमतीम्’ “अन्नवतीम्” पुरोडाशाद्यन्न-
सहिताम्, ‘ऊर्जम्’ आज्यलक्षणम्, युवाम् ‘अधत्तम्’ ‘अस्मै’ अग्नये
हविर्भाजे ; वर्षानुग्रहपूर्वकया ओषधिनिष्पत्त्या । किञ्च ; “ऋवी-
से अग्निं मश्विनावनैतम्” युवा मेव हे ‘अश्विनौ !’ “योऽयम्”
‘ऋवीसे’ “पृथिव्याम्” अग्निरनुप्रविष्टोऽन्तः, येनेमानि पृथिवीगर्भेषु
उपनिहितानि तिन्दुकादौनि पच्यन्ते, य मवेक्ष्योक्तम्,—“ऋवीस-
पक्वं नास्मीयात्” इति । ‘तम् उत् निन्ययुः’ युवाम्, ओषध्याद्य-
न्तर्वर्तिन मोषध्यादिरूपेणैव । ‘सर्वगणं’ “सर्वनामानम्” अग्निरेव
ह्यय मनेनौषध्यादिरूपेणावस्थितः, सर्वेनामभिः अभिधीयते, अग्नेः
सर्वोत्पत्तिदर्शनात् ‡ । कम्पुनरर्थं पुरोधाद्य उन्निययुः ? इति,—

* ‘तेनैतौ’ क, ख, ग ।

† ऋ० सं० १, ८, ९, ३ ।

‡ “अग्निर्वै देवयानिः, सोऽग्नेर्देवयान्या आकृतिभ्यः समूय हिरण्यशरीर उद्धै-
ल्लङ्गलोक मेध्यतीति”—इति, “अग्निः सर्वा देवताः”—इति च ऐ० ब्रा० १, १, ३ ।

‘स्वस्ति’ स्वस्त्ययनायास्य जगतः; ओषध्याद्यभावेन हि सर्वं मेव जग-
प्रक दभङ्ग्यत ॥ एव मत्र ‘ऋबीष’-शब्देन “पृथिवी”—इत्युच्यते ॥

“गणः, गणनात्”; स हि गण्यते वज्रसंयोगात् । “गुणश्च”
गुणोऽपि गणनादेव; असावपि हि गण्यत एव,—द्विगुणः, त्रिगुणः
इति । निगमप्रसक्त मेतदुक्तम् ॥

अधुनास्य मन्त्रस्य भाव्यकारः समस्तार्थं माह,—“यद् वृष्ट
ओषधयः उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम् तदश्विनो रूपम्” सोऽश्वि-
नोरधिकारः, तदश्विनोर्माहाभाग्यम् । “तेन” माहाभाग्यलक्षणेन
रूपेण “एतौ” अश्विनौ मन्त्रदृक् “स्त्रौति” * ॥ ८ (३६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य †)

षष्ठः पादः ॥ ६, ६ ॥

इति श्रीजम्बूमार्गाश्रमवामिनः आचार्य-भगवद्गुरुस्य कृतौ

ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ

एकादशोऽध्यायः (षष्ठोऽध्यायः ‡) समाप्तः ॥ ६ ॥

* “ऋचिद माख्यानम् ।—अत्रि ऋषि मसुराः शतद्वारे पीडायन्तगृहे प्रवेश्य
कुमाग्रिनावाधियत । तदानीं तेन ऋषिणा सुतावश्विनावग्रि मृदकेनोपशमय्य तस्मात्
पीडायन्तगृहादविकलेन्द्रियवर्गे सन्तु निरगमयता मिति ॥”—इति त्वचैव
सा भा० ।

†, ‡ २भा० १४६३० “ग” द्रष्टव्यम् ।

(त्वमग्नेऽलातृणउद्गृहाऽऽजासउपलप्रक्षिणीकारुरह-
 मस्मेतेऽश्रायन्तइवाश्रवंहिसोमानमिन्द्रासोमाकृणुधतां-
 अध्वरेऽस्तिहिवोऽसूतेप्रवोच्छासृप्रस्तुज्जेतुज्जेये। अस्मा-
 अस्माइदुतन्नस्तुरीपंहिनोतामचोमात्वानपापासोयवं-
 वृकेणजीवानोवतोधेनुंनोऽरायिकाणेवामंवामंकिन्तेतु-
 विक्षन्तेनिराविध्यदयंयोहिमेनाग्निं षट्चिंशत् ॥ *)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(यावन्तो मन्त्राः सर्वशाखासु, तेषु यानि, गुणपदानि लक्षणे-
 ईशतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्याताति ॥ †)

(नैगमं काण्डं समाप्तम्)

॥ इति नैरुक्तपूर्वार्धः समाप्तः † ॥

* २भा० १४६ पृ० “**” द्रष्टव्यम् ।

† एषोक्तिश्च वृत्तिकृतोऽस्य दुर्गाचार्यस्यैव पर मध्यायसमाप्तिरुक्तमिति त्याज्यं
 वाक्यादनन्तरं मन्त्रि क-ग-च-पुस्तकेषु; ख-पुस्तके तु दैवत-व्याख्यानोपक्रमे; स एव
 सम्यगित्यस्माकम् ।

‡ क-ख-पुस्तकेभ्योरेवैष प्रमाणं दृश्यते, अन्यत्र (ग-घ-ङ-च-पुस्तकेषु) न किं ममि ।

२७८

२

३

प्रका

४

५

५

देव

६

हव

७

मा

८

मा

९

मु

दि

म

(इति पूर्वषट्कम्)

“३

देव

मन

आ

मा

२०

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12	0
Mu'asir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	0	10
Nizám's Khiradnamah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	8	12
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	4	6
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Zafarnamah, Fasc. I.	0	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883	5	0
5. General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	2	0
6. Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	2	0
7. Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	4	0
8. Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	4	0
9. A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	4	0
10. Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	4	0
11. Anis-ul-Musharrihi	3	0
12. Catalogue of Fossil Vertebrata	2	0
13. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	3	8
14. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	2	0
15. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1	8
16. Istilahát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
17. Inayah, a Commentary on the Hidayah. Vols. II and IV, @ 16/ each	32	0
18. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2	0
19. Khizánat-ul-'ilm	4	0
20. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each	4	0
21. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	12	0
22. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	1	0
23. Sharaya-ool-Islám	4	0
24. Tibetan Dictionary	10	0
25. Ditto Grammar	8	0
26. Vuttodaya, edited by Lt. Col. G. E. Fryer	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XIX @ 1/ each	19	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra	5	0

Nārada Smṛiti (Sans.) Fasc. I	Rs. 0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	1	4
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V	2	8
Parīśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each..	1	14
Prithirāj Rāsan, (Hindī) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—X @ /10/ each	6	4
Ditto Asvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Ditto Sāṅkhyaṇa Fasc. I, (Sans.)	0	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.	23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	0	10
Sāṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III	0	10
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	0	10
Sūstruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/4 each	2	0
Taittirīya Aranya Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Brāhmana (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @ /10/ each	20	10
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya Svetāśvatara Kena Iśā Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Tāṇḍyā Brāhṃeṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I & II (Sans.) @ /10/ each	1	4
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—5, @ /10/ each Fasc.	6	14
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6
The same, bound in cloth	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	8	2
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXX @ 1/4 each	37	8
Bādhshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper. @ 4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	26	4
Farhang-i-Rashidi (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	17	8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ 1/2 each	3	0
Futūh-ul-Shām Waqidi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansuwi (Text) Fasc. I	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Isbāh, with Supplement, (Text) 37 Fasc. @ /12/ each	27	12
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each	9	6
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I & II @ 1/ each	2	0

(Turn over.)